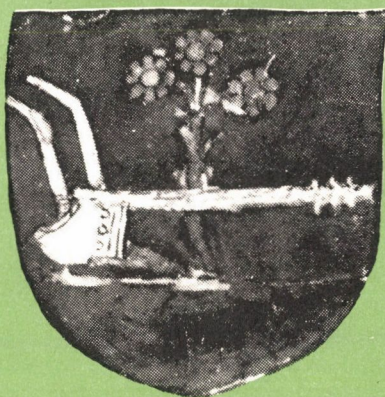

R-16
Zold 1993-03-30
KÖNYV-ÉRTÉKELŐ
TUDOMÁNYOS
OSZTÁLY
SZÉCHÉNYI

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

*HISTORIA RERUM
RUSTICARUM*

XXXII. ÉVFOLYAM

1990. 1-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMEZÉSI MINISZTERIUM
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum. 1367 Budapest 5. Pf. 129. XIV.,
Városliget, Vajdahunyad vár

Főszerkesztő: ROMÁNY PÁL

Felelős szerkesztő: ORBÁN SÁNDOR

Szerkesztőbizottság:

BÁRTH JÁNOS, FÜR LAJOS, GEDAY GUSZTÁV, HECKENAST JÓZSEF,
HOFFMANN TAMÁS, KARASZON DÉNES, LÖKÖS LÁSZLÓ, CSONKA RÓZSA,
MENDELE FERENC, OROSZ ISTVÁN, PINTÉR JÁNOS, SZABAD GYÖRGY,
SZABÓ LÓRÁND, SZUHAY MIKLÓS, VARGA JÁNOS

TARTALOM

<i>Bartosiewicz László</i> : Újkőkori és rézkori szarvasmarhák termetének és ivarának becslése többváltozós módszerekkel	1
<i>Solymosi László</i> : A szőlő utáni adózás első korszaka	22
<i>Lichtneckert András</i> : Szőlőművelés és adózás a balatonfüred–csopaki borvidék területén a XVII–XIX. században.	51
<i>Égető Melinda</i> : A hegyvám mértéke és kiszámítása a XVIII. században a Zala megyei Széchenyi-birtokokon	73
<i>Ács Anna</i> : A szőlőbirtoklás rendje és az adózás formái Tapolcafőn a XVIII–XIX. században	85
<i>Nádasdi József</i> : A XX. századi magyarországi tagosítások előzményei	93
<i>Papp Imre</i> : Mathieu de Dombasle és a francia mezőgazdaság	128

Agrártörténeti Szemle is indexed in Current Contents

A tartalom folytatása a borító 3. oldalon

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ

ÚJKŐKORI ÉS RÉZKORI SZARVASMARIHÁK TERMETÉNEK ÉS IVARÁNAK BECSLÉSE TÖBBVÁLTOZÓS MÓDSZEREKKEL

Immár negyedszázada annak, hogy Matolcsi János közzétette a szarvasmarha testalakulásának történeti változásait tárgyaló tanulmányát e folyóirat hasábjain.¹ Munkájában a tetemes saját gyűjtésű recens és régészeti anyag mellett feldolgozta Bökönyi Sándor addig megjelentetett adatainak jelentős részét, aki több alapvető tanulmányban is taglalta az őstulok és házimarha legfontosabb alaktani különbségeiből levonható következtetéseket.² A kérdéskör nemzetközi szakirodalma is bőséges, hiszen a szarvasmarha sok szempontból az óvilági archaeozoológiai kutatás középpontjában áll. Oka lehet ennek a faj vitathatatlanul jelentős szerepe az eurázsiai térség gazdaság- és kultúrtörténetében, és kicsit az ebből az objektív tényből fakadó megkülönböztetett figyelem is. A kutatók olykor elfogultságig menő személyes érdeklődésén túlmenően számolnunk kell azzal a nagyon is gyakorlati okkal, hogy a szarvasmarha egyes nagy méretű, jó megtartású csontjai már a régészeti állattan hőskorában magukra vonták a tudósok figyelmét,³ így ez az állatfaj származástani és tipológiai vizsgálatok keresztüzébe került.

Végül meg kell említenünk a korabeli ábrázolások, hétköznapi és mitikus megjelenítések sorát, amelyek gyakorisága nemcsak a régészeti és művészettörténeti kutatás számára jelent gazdag forrást, hanem mintegy előképe az ez iránt a háziállat iránt mindmáig megnyilvánuló emberi érdeklődésnek.

Az egyedek méretének, életkorának és nemének rekonstrukciója a régészeti ása-

¹ Matolcsi J.: A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban Magyarország területén. *Agrártörténeti Szemle* X/1-2 (1968).

² Bökönyi, S.: Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn und das Problem der Domestikation des Hausrindes. *Acta Arch. Hung.* 14 (1962)., Bökönyi, S.: Őstulok (*Bos primigenius* Boj.) leletek az Őrjeg-tőzeglápjaiban. *Cumania* I. (1972). A szarvasmarha történelmi változásainak külön figyelmet szentel: Bökönyi, S.: The history of domestic animals in Hungary. *American Anthropologist* 73/3 (1971).

³ A múlt század utolsó harmadában Rüttimeyer a svájci cölöpépítmények maradványaiból közölt marhacsonteleleteket. A svéd Nilsson az addig ismert szarvasmarhatípusok koponyatani alapokon végzett rendszerezésében jeleskedett.

tások során napvilágra kerülő állatcsontok alapján az állattartás-történeti kutatások egyik sarkalatos kérdése. A témakörben felhalmozódó tudományos munkáknak éppen a nagy száma utal arra, hogy ez a terület még a rendkívüli érdeklődés homlokterében álló szarvasmarha esetében sem teljesen tisztázott. Ennek egyik oka az, hogy viszonylag bőséges recens összehasonlító anyagból is csak igen óvatos következtetéseket vonhatunk le a különböző történeti korok háziállatainak természetére, méreteire és hústermelésére vonatkozóan.⁴ A hibalehetőségek elsődleges forrása az az indokolt megfontolás, hogy a csontozat és az állati szervezet más szöveteinek egymáshoz viszonyított aránya számos tényező lehetséges kombinációinak függvénye. A régészeti állattan szempontjából kiemelendő ennek a viszonyoknak kronológiai változása, amely semmiképpen sem fogható fel egyenes vonalú fejlődésnek. Hasonló fontosságú módosító tényezők azonban azok a környezeti hatások (éghajlat, földrajzi fekvés, tápanyagforrások stb.), amelyek vadállatok esetében is alapvetően megszabják a szervezet genetikailag meghatározott szöveti összetételének (nemre, életkorra jellemző sajátságok, egyedi alkat stb.) kibontakozását. Végül nem szabad megfeledkeznünk az ember környezetformáló tevékenységéről sem,⁵ amely voltaképpen a régészeti kutatás tárgya, és közvetve vagy közvetlenül megnyilvánul a háziállatok öröklött tulajdonságainak változásában. Ezen a ponton kerülünk ismét szembe a kronológiai változékonyság tényével. A háziállatok történeti változásai tehát az ezirányú kutatás tárgyát, célját képezik, de egyúttal korlátozzák az egyetlen „biztos” viszonyítási alapot jelentő modern párhuzamok használatát.

Jobb híján természetesen nem mondhatunk le az utóbbi évtizedek múzeumi gyűjtéseiből származó recens csontvázak adatainak felhasználásáról a rekonstrukciós munkában. Hasonlóképpen szükségünk van az állattenyésztési kutatás és a húspar gyakorlati eredményeinek értékelésére és kritikus felhasználására is. Ezek olyan funkcionális összefüggésekre mutathatnak rá, amelyek vagy általános érvényűek és

⁴ Az archaeozoológiai kutatás lehetőségeihez mérten talán kissé szigorú követelményeket szab meg *Uerpmann, H. B.*: Animal Bone Finds and Economic Archaeology: a critical study of the „osteoarchaeologica” method. *World Archaeology* 4/3 (1973). Elméleti megfontolásból azonban teljesen érthető, hogy minden vizsgálandó állatfaj *lehető legteljesebb* anatómiai és hústermelési ismeretét szabja a párhuzamok állításának feltételül.

⁵ Ez alatt a tevékenység alatt itt a környezet átalakításának lehető legszélesebb értelmezése értenőd. Ez magába foglalja a tudatos tenyész kiválasztáson alapuló állattenyésztést, a több állatfaj együttes tartásából adódó gazdasági kölcsönhatásokat vagy éppen az állattartás pillanatnyi irányát mindenkor befolyásoló „ideológiai” megfontolásokat (tabuk, előítéletek, tenyésztői divatok stb.). *Bartosiewicz L.*: Az állatállomány faji összetételének összefüggése a lakosság érendjének energiatartalmával néhány fejlődő országban. *Állattenyésztés* 33/3, 1984. 193–203 o.; *Bartosiewicz, L.*: Species interferences and the interpretation of Neolithic animal exploitation. *Acta Arch. Hung.* 42, 1990. 287–292. o.

ezáltal a háziállatok irányított evolúciójának minden szakaszában érvényesek, vagy éppen a rekonstrukciós törekvések leggyengébb pontjaira irányíthatják a figyelmet.

Célkitűzés, vizsgálati módszerek

Vizsgálataim célja az volt, hogy kisebb, vegyes összetételű csontvázanyag segítségével megkísérleljem négy nagy földrajzi tájegység⁶ régészeti ásatásain előkerült kézközépcsontok (az összenőtt 3. és 4. metacarpus) használatát néhány, az újkőkor és a rézkor során levágott szarvasmarha vállmagasságának és ivarának becslésére.⁷ A tanulmány módszertani szempontból az alábbi módon tagolható:

- a) Az összehasonlító anyag előzetes elemzése: A saját gyűjtésű, zömmel recens állatokon mért kézközépcsont méreteket először a Matolcsi-munkájában leírt csontkarakterisztikák⁸ segítségével, az általa számított átlagértékekhez hasonlítottam.⁹ Ezt követően saját adataimat a csontkarakterisztikák között számított euklidészi távolságok alapján csoportosítottam az összehasonlító anyagban esetlegesen megtestesülő, tipológiai jellegű torzulások felmérése végett.¹⁰
- b) Az őskori anyag előzetes elemzése: A szakirodalomból Bökönyi által összeállít-

⁶ E tájegységek részben egyértelmű helyzeti adottságaik, részben Európa jelenlegi biogeográfiai felosztása alapján kerültek elkülönítésre, azonban nem minden esetben felelnek meg egységes földrajzi fogalmaknak. *Udvardy, M.D.F.*: World Biogeographical Provinces. The Co-Evolutionary Quarterly 1975. Térkép. A tájegységek az „Anyagismertetés” fejezetben kerülnek rövid ismertetésre.

⁷ Az óvatos fogalmazás itt a viszonylag hosszú időszak (újkőkor és rézkor) kronológiai behatárolásának térbeli, azaz földrajzi különbözőségeire is utal. Az egy-egy területről származó szórványos méretadatok nem feltétlenül tekinthetők biológiai értelemben vett egységes részpopulációk paramétereinek.

⁸ Ezek a számok a lábközépcsontok hét legfontosabb méretének (legnagyobb hosszúság, proximális szélesség és mélység, legkisebb szélesség és mélység, valamint disztális szélesség és mélység) összegének százalékában fejezik ki az egyes méretek arányát. *Matolcsi, J.*: Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 87 (1970).

⁹ *Matolcsi J.*: A szarvasmarha testalakulásának történeti vizsgálata a hazai subfossilis csontleletek alapján. Doktori értekezés. Agrártudományi Egyetem Gödöllő, 1966. 66–69. o.

¹⁰ A közismert biometriai összefüggés értelmében az abszolút méretek általában az állat nagyságának, mennyiségi tulajdonságainak leírását segíthetik, míg a minőségi jellemzők, tipológiai sajátságok megfogalmazására az arányok és mutatószámok alkalmasabbak. *Gabris, J.–Mattová, J.*: Rozměry tela byčkov roznih plemien a vzťah k ich jatocnej hodnote. Životna Výroba 27/12 (1982). 881–888. o. Ugyanakkor az ilyen értékek használata a korrelációkon alapuló számítások eredményeit némileg torzíthatja. *Atchley, A. H., Gaskins, C. T. and Anderson, D.*: Statistical properties of ratios I. Empirical results. Syst. Zool. 25, 1976. 137–148. o.

tott¹¹ kézközépcsontméret-adatokat saját szemelvényekkel kiegészítve 129 egyed redukált csontkarakterisztikáinak kiszámítására nyílt lehetőség.¹² A négy arányszámmal ekképpen jellemzett kézközépcsontokat a később ismertetésre kerülő négy földrajzi egység szerint csoportosítva ellenőrizhetővé vált, vajon kimutatható-e statisztikailag megalapozott, rendszeres regionális különbség a rendelkezésre álló adatok alapján? Erre a célra a több lépésben végrehajtott diszkriminanciaanalízis¹³ bizonyult kézenfekvő többváltozós módszernek.

- c) Rekonstrukciós számítások: Első lépésként az egyedek vállbúbmagasságának becslésére került sor. Ez az élő állatokon is jól mérhető adat a gyakorlatban a marmagasságnál kevésbé jelentős, de közvetlen vágási eredmények híján, a mellső végtag három hosszúcsontjának ismeretében az az összehasonlító anyagban nagyobb biztonsággal becsülhető. A kézközépcsont és orsócsont álló szarvasmarhában nagyjából függőleges helyzetű. Az e két csont hossz tengelye által meghatározott egyenessel a felkarcsont mintegy 35–40°-os szöget zár be a végtagon áthaladó nyílrányú síkban.¹⁴ Ennek ismeretében az összehasonlításban szerepeltetett egyedeken mért két disztális helyzetű hosszúcsont legnagyobb hosszához a felkarcsont hosszúságának 76,6 százalékát adtam. Ez a szorzószám ugyanis 40° koszinuszának felel meg és a csont függőleges irányra eső vetületét adja.¹⁵ Az eredményként kapott méret és a marmagasság anatómiai különbségeiből adódó hibalehetőségek az 1. táblázatban összefoglaltak alapján mérlegelhetők. A vizsgált őskori marhák lehetséges ivarának meghatározása az összehasonlító anyag

¹¹ Bökönyi S. 1972; i. m. 54 házasított szarvasmarha ép (négy méret) kézközépcsontjainak adatait tartalmazza.

¹² Matolcsi J. 1966: i. m. szerint a redukált csontkarakterisztika a csontok mélységi méreteit („vastagságait”) nem tartalmazza, így csupán négy tagból áll. Ezek mindegyike — értelemszerűen — nagyobb százalékos arányt képvisel mint a korábban ismertetett teljes csontkarakterisztika egyes elemei. Alkalmazását elsősorban az irodalmi adatok hiányos volta indokolja.

¹³ E többváltozós módszer részletes ismertetését lásd: Jennrich, R.—Sampson, P.: Stepwise discriminant analysis. In: Dixon, W. J. (ed.) BMDP Statistical Software. University of California Press, Berkeley, 1981. 519–537. o. Bartosiewicz L.: Multivariate methods in Archaeozoology. Acta Arch. Hung. 38, 1986. 279–294. o.

¹⁴ Horn A.: Állattenyésztés 2. Mezőgazdasági Kiadó 1976.

¹⁵ A vállbúb magassága élő állaton a karcsont nagy gumója (*tuberculum majus humeri*) által meghatározott külső mérőpontból a talajra bocsátott merőleges szakasz hossza. Az itt becsült adatok ennél mindenképpen kisebb értékek, hiszen nem számolnak a mellső végtag több sorban elhelyezkedő rövidcsontjainak (kéztőcsontok, ujjpercek) együttes hosszával. Feltételezzük azonban, hogy ez utóbbiak összes variabilitása kisebb, mint a nagyméretű, a törzshöz nem ízülettel csatlakozó, disztális végén porcospalocka, valamint a marmagasságot szintén befolyásoló hátcsigolyák tövisnyúlványának együttes, becsléseket torzító hatása. (A vállbúbmagasság ebből fakadó elméleti jellegét a továbbiakban idézőjeles írással hangsúlyozom.)

1. TÁBLÁZAT

Az összehasonlító anyag rendszertani összetétele

Nem	Fajta/forma	Azonosítási szám
Tehén	őstulok	1.
	középkori (Pilisszentkereszt)	2.
	busa	3. és 4.
	chillingham marha	5.
	hegyitarka	6., 7. és 8.
	szarvatlan svéd vörös	9. és 10.
	meghatározatlan (1 borjú)	11–24-ig
Bika	őstulok	25. és 26.
	busa	27.
	chillingham marha	28. és 29.
	magyar szürke (ökör!)	30.
	meghatározatlan (1 borjú)	31–34-ig

ismert nemű állataihoz rendelt kétértékű, bináris változók (0 = tehének, 1 = bikák) segítségével történt.

Tekintettel arra, hogy a saját gyűjtésű anyagban csupán egyetlen ökör adatai szerepeltek, az esetlegesen kasztrált egyedek megbízható azonosításáról le kellett mondanom. Be kell érünk annyival, hogy a számos átmeneti ivarjellegű egyed között ilyen egyedek is előfordulhattak.¹⁶ A legjellemzőbb kézközépcsont méretek, illetve arányok nemek szerinti elkülönítését a termetre legmegbízhatóbban utaló metrikus tulajdonságok azonosítása követte. Ezek együttesen képezték a regressziós eljárással végzett rekonstrukciós számítások alapadatait.¹⁷

¹⁶ Német feketetarka bikákban a lábközépcsontok méreteit a nagy disztális szélesség, az ökör metapódiumokat pedig a nagy abszolút hosszúság jellemezte. *Fock, J.*: Metrische Untersuchungen an Metapodien einiger europäischer Rinderrassen. Disszertáció, Münchener Állatorvosi Főiskola. Ez a megfigyelés tökéletes összhangban áll az ivarmirigyek hormonjainak növekedésre gyakorolt hatásaira vonatkozó ismereteinkkel, de az egyes csontok felismerését — különösen vegyes leletanyagban — nem könnyíti. *Silberberg, M.*–*Silberberg, R.*: Steroid hormones and bone. In: *G. H. Bourne* (ed.): *The Biochemistry and Physiology of Bone*. Academic Press, 1971.

¹⁷ Az illetéknéppen végzett számítás előnye különösen a „vállbúb magasságának” becslésekor mutatkozik meg. A szorzószámok arányokat fejeznek ki, amelyek a korábban leírtak értelmében típusra jellemzők lehetnek. Az $y = a + bx$ lineáris regressziós egyenlettel a becslést egy abszolút méret (a) és annak egységnyi növekménye (b) segítségével végezzük. Míg a szorzószámok csak az átlagos méret közelében adnak megbízható becslést, a lineáris regressziós egyenletek alkalmazása a szélsőértékek esetében is eredményes lehet. *Kurtén, B.*: The Cave Hyena, an Essay in Statistical Analysis. In: *D. Brothwell–E. Higgs* (ed.): *Science in Archaeology*. Basic Books Inc. New York, 1963. 224–234. o.

- d) A becsült értékek értelmezése: A számítások során kapott „vállbúb magasságok” tájegységenkénti, nemek közötti különbségeit egyváltozós statisztikai értékelés szemlélteti.

Anyagismertetés

A tanulmány célkitűzéseiből és imént ismertetett módszertani felépítéséből következően az újkőkori és rézkori szarvasmarhák „vállbúb magasságának” és ivarának hozzávetőleges meghatározásához olyan csontvázadatokra volt szükség, amelyek alapján az előzőekben definiált, három hosszúcsonton alapuló magassági méret és az állatok neme megállapítható volt. A mellső végtag csövescsontjait és az egyértelmű másodlagos ivarjellegű mutató vázelemeket összegezve ez annyit jelent, hogy megbízható összehasonlítási alapként csak teljes csontvázak vagy megfelelően dokumentált, összetartozó mellsővégtagcsontok jöhetnek számításba.

Tekintettel a teljes kicsontozással egybekötött próbavágások megszervezésének közismert technikai nehézségeire és költséges voltára, a vizsgálatok során múzeumok és oktatási intézmények, egyetemi tanszékek kiállítási darabjainak, illetve szemléltető anyagának használatára kellett hagyatkoznom. A források részletes ismeretése egy korábbi, Magyarországon megjelent tanulmányban már szerepelt,¹⁸ az összehasonlító anyag rendszertani és ivari összetételét pedig a 2. táblázat tartalmazza.

A bevezetőben leírt körkörös érvelés veszélye miatt a recens és történeti korokból származó osteológiai anyag körültekintő használata az őskori egyedek mennyiségi tulajdonságainak rekonstrukciójának céljára szükséges rossznak tekinthető. Adott esetben a meglehetősen nehézségek árán, számos intézményben összegyűjtött vegyes összehasonlító anyag kényszerű heterogenitása az egyes méretek szórásának, illetve hibahatárainak növelése révén számszerűleg talán kevésbé pontos, de zoológiai szempontból valószerűbb becslést ígér. Ha csupán a szélsőségeket tekintjük, belátható, hogy az őstuloktól a kistermetű busa fajtáig terjedő összeállítás a becslési lehetőségeknek széles horizontot biztosít. Az összehasonlító anyag egyedeinek közös származása, hasonló genetikai háttere esetén a minta nagyobb biztonsággal eredményezne statisztikailag szignifikáns becsült értékeket, ugyanakkor azonban „egyenirányítaná” is azokat, mintegy saját képére formálva a megismerni kívánt őskori szarvasmarhák vizsgált jellemzőit, ami szakmai szempontból éppen a már többször említett módszertani ellentmondáshoz vezetne.

¹⁸ Bartosiewicz L.: Sexual dimorphism of long bone growth in cattle. *Acta Vet. Hung.* 32 (3–4) (1984). 135–146. o.; Bartosiewicz L.: A szarvasmarha marmagasságát alakító tényezők. *Állattenyésztés* 35/1, 1986. 81–88. o.

2. TÁBLÁZAT

A marmagasság és „vállbúmagasság” anatómiai és módszertani összehasonlítása

Szemponatok	Marmagasság	„Vállbúmagasság”
Anatómiai jellemzők	Nagy gyakorlati fontosságú testméret, amely a mar legmagasabb pontját meghatározó minden szövetféleséget és csontot magába foglal	Gyakorlatban leginkább a hosszúlábúság (marmagasság és mellkas-mélység különbsége) méretének felel meg, ám kizárólag hosszúcsontok méretein alapul
Módszertani előny	Széles körben elterjedt, élő állaton könnyen mérhető, jól értelmezhető	A kis számú összetevő miatt a csontozatot jobban jellemzi, csontvázon pontosan mérhető
Módszertani hátrány	A csontok alapján végzett becslését a lágy szövetek (pl. ízületek, lapocka függesztése) variabilitása zavarja	Élő állaton aligha mérhető, értelmezése összehasonlító csontanyaghoz kötött, nem számol a rövid csontok, ill. ízületek változékonyságával

Szót érdemel a három őstulok szerepeltetése az összehasonlító anyagban. Bár ez a faj már a paleontológiai kutatások megindulásakor számításba jött mint a házi szarvasmarhák vad őse, a szarvasmarha polifiletikus eredetére vonatkozó elméletek ezt az elképzelést a múlt század végére némileg elhomályosították, napjainkra azonban már csak az látszik kétségesnek, milyen mértékig vonható párhuzam a vad ős és a házasított forma alaktani tulajdonságai között.¹⁹ Jómagam ezt a kérdést jelen tanulmányomban látszólagos nagyvonalúsággal kezelhettem abból a megfigyelésből kiindulva, hogy az újkőkori szarvasmarhaállományok mérettartományának felső határa — különösen a házasítás első generációi esetén — könnyen átfedésbe kerülhet az őstulok nagyságvariációjára jellemző terjedelem egy részével.²⁰

¹⁹ Cuvier, G.: La Règne animal distribué d'apresson organisation. Paris 1829.; A vad és házasított szarvasmarhák lényegileg eltérő mértékű ivari kétalakúsága mellett érvel Nobis, G.: Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlicher Rinder Nord- und Mitteldeutschlands. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 63 (1954). 155–194. o. További kutatások szerint azonban ez a különbség az egyedek természetének becslését alapvetően nem zavarja: Boessneck, J.: Ein Beitrag zur Errechnung der Widersthohe nach Metapodienmassen bei Rindern. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 68 (1956). 75–90. o.

²⁰ A kéz- és lábközépcsontok méreteinek kétváltozós vizsgálatával Bökönyi (1972 i. m.) meggyőzően szemléltette, hogy a házasítás kezdetén megnyilvánuló nagyfokú egyedi változékonyság nemcsak rendkívül kicsiny, de az őstulokhoz közelálló alakok megjelenéséhez is vezet. Helyi házasítás esetén az

Az összehasonlító anyag ugyan tartalmaz két meghatározatlan fajtájú fiatal egyedből származó csontméreteket is (az egyik bika-, a másik üszőborjú), a többi csontváz életkora azonban *csupán a kézközépcsontok* alapján nem lett volna meghatározható. A hammondi növekedésélettani iskola egyik, máig sem cáfolható tétele szerint a disztális helyzetű végtagcsontok mindkét epifizise korán elcsontosodik, így a kéz- és lábközépcsontok is viszonylag hamar elérik végső méretüket. Ez a tény a pusztán arányokon (szorzószámok) alapuló nagyságszámításokban is okozhat torzulásokat, hiszen a kézközépcsontok kizárólagos ismerete (néhány szélsőségtől eltekintve) nagyon alacsonyra szállítja az *ante quem* relatív életkorhatározás határait, ami a marmagasság számított értékeit is közvetlenül befolyásolja.²¹ Életkor tekintetében tehát a szakirodalomból átvett, elcsontosodott újkőkori kézközépcsontokra vonatkozó méretek is csak nagyságuk alapján, intuitív módon lennének értékelhetők.

Említésre méltó végül, hogy a 2. táblázatban felsorolt primitív fajták mellett a „meghatározatlan” fajták kategóriájában is több olyan csontváz szerepel, amelyek nagy hagyományokkal rendelkező intézmények anatómiai gyűjteményeinek korai, alapításkor beszerzett darabjai, tehát a századfordulót megelőzően gyűjtötték őket. Ha ehhez hozzátesszük azt a tényt, hogy kifejezetten korai érésű, azaz gyors növekedésű, modern fajták (pl. hereford) csontjai még az utóbbi évtizedek anyagában sem voltak azonosíthatók, bizvást remélhető, hogy a mintát nem terhelik a rohamléptekkel fejlődő intenzív szarvasmarhatenyésztés csontozatban is megnyilvánuló hatásai.

Az újkőkori és rézkori marhák kézközépcsontjai közép- és délkelet-európai lelőhelyekről származnak. Ezeket a már említett általános földrajzi és biogeográfiai megfontolások alapján az alábbi négy tájegység szerint csoportosítottam: Svájc területét a magashegyi ökoszisztémák mellett olyan felföldi, edafikusan meghatározott növénytársulások alkotják, amelyek a talajtényezők zonális változásait követik. Eből az általános környezetből 60 kézközépcsont állt rendelkezésemre.²² A Német-

ilyen állatok megjelenésének valószínűsége megnövekszik. Bökönyi, S.–Bartosiewicz, L.: Domestication and variation. *Archaeozoologia* 1/1, 1987. 161–170. o.

²¹ Prummel, W.: Withers height for cattle: metapodials give higher values as other long bones. IV. ICAZ Konferencia. London 1982. április 19. A szerző megfigyelése szerint a Boessneck-féle szorzószámok több esetben a marmagasság értékénél nagyobb méreteket adtak. Bár a szerző ezt a jelenséget nem értelmezi, az ilyen eltérések egybeesnek a kézközépcsontok korai kialakulásáról mondottakkal. Az egyedfejlődési szakaszok különbségei mellett itt természetesen gondolnunk kell a fajták korai vagy késői érése által döntően meghatározott relatív, oszteológiai életkorból fakadó esetleges különbségekre is. Bartosiewicz, L.: Interrelationships in the formation of cattle long bones. *Zool. Anz.* 215, 1984. 252–262. o.

²² Boessneck, J.–Jéquier, J. P.–Stampfli, H. R.: Seeberg, Burgäschisee-Süd. Die Tierreste. *Acta Bern.* II/3. (1963)., Hescheler, K.–Rüeger, J.: Die reste der Haustiere aus den neolitischen Pfahlbaudörfern Egolzwil 2 (Wauwilensee, Kt. Luzern) und Seematte-Gelfingen (Baldeggersee, Kt. Luzern). *Vierteljahres-*

Lengyel-alföld (és Dánia kapcsolódó része) a szubpoláris lombhullató erdők övezetébe esik. Ez a terület 19 egyeddel szerepel a számításokban.²³ A Kárpát-medence területét mérsékeltővi erdőségek jellemzik. Ebből a tájegységből magyarországi és az egykori Jugoszláviában feltárt lelőhelyek 17 egyedét vontam a számításokba.²⁴ Végül Adria–Balkáni-térség néven foglaltam össze azt a komplex növénytakaságokkal fedett földközi tengeri éghajlatú területet, amelyről a Kárpát-medencén kívüli jugoszláviai, valamint észak-olaszországi és görögországi lelőhelyekről származó 33 kézközépcsont adatai ismereteseek.²⁵

Ez a földrajzi felosztás, bár vitathatatlanul önkényes, olyan jellegzetes ökológiai különbségeken alapul, amelyek bizonyos mértékig már az újkőkorban is léteztek. Az így meghatározott tájegységek vizsgált csontleletei közötti különbségeket azonban szigorú kritikai értékelés tárgyává kell tennünk, hiszen a termet és ivari kétalakúság esetleges regionális különbségei nem csupán a természetes környezet változatainak tulajdoníthatók. Az emberi tevékenység módosító hatása minden bizonytalansággal már a háziasítás kezdetekor is erősen érvényesült, sőt bizonyos mértékig nagyobb súllyal eshetett latba, mint az állattartás későbbi, kiegyensúlyozottabbnak tűnő szakaszaiban.

Eredmények, következtetések

A 3., 5. táblázat az összehasonlító anyag csontkarakterisztikáinak számított értékeit foglalja össze nemenként, kézközépcsont legnagyobb hosszának részarányos

schrift d. Naturf. Gesellschaft in Zürich 87 (1942). 383–486. o., *Imhof, U.*: Osteometrische Untersuchungen an Rinderknochen aus Pfahlbauten des Bielsees. Disszertáció. Berni Egyetem, 1964. 220–225. o.

²³ *Beyer, A. I.*: Tierknochenfunde der Michelsberger Kultur vom Hetzenberg bei Heilbronn-Neckargartach und aus seiner Umgebung. Disszertáció, Állatorvosi Főiskola. München, 1970, 21–23. o., *Bökönyi S.–Kubasiewicz, M.*: Neolitische Tiere Polens und Ungarns in Ausgrabungen I. Das Hausrind. Wyd. Nauk. Przyrod. Roln. VIII/1 (1961)., *Degerbøl, M.*: Danmarks Pattedyr i Fortiden. København, 1933, 357–641. o., *Degerbøl, N.*: Bundsf, en yngre stenålders boplads påals IV. Årborger Nordisk Oldkyndighet og Historie I–XVIII, (1939). 85–198. o., *Degerbøl, M.*: Et knoglemateriale fra Dyrholm-Bopladsen, en ealdre Stenålder-Køkkenmodding. Det kongliga Dansk Vidensk. Selskab. arkaeol. og kunsthist. skr. I/1 (1942). 79–135. o.

²⁴ *Bökönyi S.*: Die frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (Vom Neolithikum bis zur La Tène-Zeit). Acta Arch. Hung. 11, 1959. 39–102. o., *Bökönyi S.*: i. m. 1962 és 1972; valamint egy-egy saját gyűjtésű darab Szarvas 54 és Csabdi — Téliöldes lelőhelyekről.

²⁵ *Boessneck, J.*: Die Tierreste aus der Argissa-Magula vom präkeramischen Neolithikum bis zur mittleren Bronzezeit. In: *V. Miločić et al.* (ed.): Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien I. Bonn, 1962. 27–99. o., *Bökönyi S.*: i. m. 1972., *Gejvall, N.-G.*: Lerna I. The fauna. Princeton, 1969., *Riedel, A.*: Nuovo contributo alla conoscenza della fauna domestica neo-eneolitica della Grotta delle Galerie. Atti e Memorie, Commissione Grotte „Eugenio Boegan” 8. Trieste, 1969.

Fajta (lásd 2. táblázat)	Egyed- szám	Legnagyobb hossz	Proximális		Legkisebb		Disztális	
			szélesség	mélység	szélesség	mélység	szélesség	mélység
3.	1	51,84	11,51	7,32	5,88	4,05	12,40	7,00
	1	49,08	12,30	7,32	6,57	4,68	13,06	6,99
	1	48,09	12,96	6,91	7,11	4,81	12,93	7,19
	1	47,52	13,16	7,55	6,56	4,87	13,25	7,09
4.	1	46,57	12,77	8,03	7,48	5,15	12,53	7,48
	1	46,14	13,22	8,02	6,64	4,98	13,37	7,64
Magyar szürke	49	45,87	13,29	7,97	7,35	5,13	13,24	7,11
2.	1	45,79	14,37	6,49	7,97	5,84	13,92	5,61
	1	45,68	12,91	8,15	7,15	5,05	13,44	7,62
10.	1	45,67	13,62	8,79	6,55	4,62	13,43	7,28
	1	45,58	13,88	8,88	7,13	5,25	12,80	6,48
	1	45,35	14,23	8,85	7,27	5,12	13,25	5,92
	1	45,34	13,00	8,00	7,69	5,26	13,36	7,34
	1	45,25	12,50	7,98	7,79	7,14	12,19	7,14
	1	45,03	13,81	8,84	7,22	4,87	13,02	7,22
	1	44,90	14,01	8,38	6,89	6,22	12,30	7,32
8.	1	44,30	13,59	8,92	7,23	5,44	12,84	7,68
Vegyes	4	44,07	13,84	8,60	7,30	5,13	13,55	7,44
9.	1	43,57	14,55	7,72	7,72	5,42	13,37	7,66
	13	43,57	13,80	8,74	7,55	5,44	13,38	7,50
Magyar tarka	1	43,28	13,90	8,69	7,84	5,54	13,27	7,48
7.	1	43,11	14,15	8,33	7,18	7,02	12,90	7,32
	1	43,03	13,47	7,96	7,40	7,83	13,47	6,85
5.	1	42,39	14,87	9,39	7,61	5,41	13,96	6,97
1.	1	41,79	14,33	8,41	8,32	5,66	14,17	7,33
(borjú)	1	41,29	15,11	8,99	7,53	5,58	13,82	7,68
6.	1	39,07	14,73	9,10	8,60	5,49	15,76	7,24

Megjegyzés: A táblázat százalékos értékeket tartalmaz. A dőlt szedés a Matolcsi által számított átlagokat tartalmazza

4. TÁBLÁZAT

A bikák kézközépcsontjainak karakterisztikái

Fajta (lásd 2. táblázat)	Egyed- szám	Legnagyobb hossz	Proximális		Legkisebb		Disztális	
			szélesség	mélység	szélesség	mélység	szélesség	mélység
(borjú)	1	47,35	13,84	7,78	5,94	4,53	12,74	7,81
27.	1	47,06	13,33	7,72	6,49	4,72	13,33	7,33
	1	45,98	13,43	8,06	7,14	5,25	13,11	7,04
	1	46,30	13,14	8,40	6,83	4,91	12,71	7,71
	1	43,51	14,03	8,54	7,31	5,27	14,57	6,79
25.	1	42,90	14,12	7,92	8,32	5,12	14,25	7,36
26.	1	42,68	14,32	8,53	8,81	5,32	13,62	6,71
Magyar szürke x kosztrómai	23	42,00	14,20	8,66	8,17	5,37	14,04	7,53
Magyar szürke	3	41,78	14,36	8,63	8,55	5,42	13,95	7,34
29	1	41,71	13,66	8,82	8,36	5,88	14,35	7,22
Jersey	1	41,37	15,10	9,06	8,67	5,06	13,48	7,23
Magyar tarka	5	40,85	14,77	9,29	7,88	5,15	14,05	7,97
28.	1	40,19	15,11	9,12	8,43	5,56	14,53	7,05
Charolais	2	38,53	15,35	9,60	8,87	5,19	14,43	8,00
Szimentáli	2	36,83	15,41	9,76	9,60	5,29	14,97	7,63

Megjegyzés: A táblázat százalékos értékeket tartalmaz. A dőlt szedés a Matolcsi által számított átlagokat mutatja.

értékei szerint csökkenő sorrendbe állítva. A táblázatokban a jobb összehasonlíthatóság érdekében a Matolcsi által számított átlagolt adatok is szerepelnek,²⁶ így a saját gyűjtésű recens anyag összetételét a szélesebb adatháttérhez viszonyítva is áttekinthetjük. A táblázat nemenkénti felosztását az a hipotézis indokolta, hogy az üszőkől és tehenekből származó hosszúcsonatok általában karcsúbbak, tehát a csontkarakterisztikán belül legnagyobb hosszúságuk nagyobb részt képvisel, mint bikák esetében.

Ezt a feltevést a három táblázat legnagyobb hosszúságra vonatkozó arányai a rendelkezésre álló vizsgálati anyagra vonatkozóan is igazolják, bár az ökrök kis száma miatt az 5. táblázat adatai teljes megbízhatósággal aligha értékelhetők. Érdekes nemek közötti különbséget mutat a kézközépcsont legnagyobb hosszának csökkenő arányaival meghatározott fajtasorrend is. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a 3–5. táblázat a 2. táblázat megadott fajtaazonosítóit a „meghatározatlan” kategóriában — 11–24-ig és 31–34-ig nem tartalmazza.

A tehenek csoportjában azok az egyedek, amelyek végtag alakulására bizonyos alkati infantilizmus jellemző (a meghatározatlan fajtájú borjú mellett a chillingham marha és őstulok, valamint egy magyar tarka tehén) kerültek a sor végére, míg a legnagyobb létszámban képviselt magyar szürke fajta átlaga a felsorolásban előrébb szerepel. A bikák esetében az egyetlen borjú adatai a táblázat élén állnak, az őstulokkal és a busa fajtával megelőzve a magyar szürke bikák és keresztezéseik csoportját. A felsorolás második felében a viszonylag korszerűbb fajták között a chillingham marha két egyede is szerepel. Az ökrökről csak annyi állapítható meg, hogy kézközépcsontjaik arányai a megfelelő fajták tehencire és bikáira jellemző értékek közé esnek. Késői kasztráció esetén azonban az igavonó ökrök kéz és lábközépcsontjai az átlagos bikákénál lényegesen vaskosabbá is válhatnak.²⁷

Nyilvánvaló, hogy a kizárólag hosszúságra alapozott összehasonlítás mellett figyelmet kell szentelni a szélességi és mélységi méretekből számított csontkarakterisztikáknak is. Az erre a célra végzett számszerű csoportképzés a 3–5. táblázatban

²⁶ *Matolcsi J.*: i. m. 1966. A dolgozat e táblázata csak középértékeket tartalmaz, így adatai az 1. ábra alapján szolgáló számításokban nem szerepeltek.

²⁷ *Mennerich, G.*: Römerzeitliche Tierknochen aus drei Fundorten des Niederrheingebietes. Diss. Institut für Paleoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin der Universität München, 1968. München; *Bartosiewicz, L.*: Beasts of burden from a Classical road station in Bulgaria. ICAZ „Archeozoology in Southwest Asia Working Group” második konferencia Groningen, Hollandia, 1992.

feltüntetett arányszámok között megállapított euklidészi távolságok felhasználásával történt.²⁸

A becslések során az alábbi, arányokban megnyilvánuló tipológiai hasonlatosságok esetleges hatásával kell számolnunk.

Az euklidészi távolságok két egységnyi határa²⁹ alatt alkotnak alcsoportot az egyik chillingham bika és egy őstulok tehén kézközépcsontjai.³⁰ A három egységnyi távolságon belül az említett primitív fajttal a három őstulok kézközépcsontarányai (Csontkarakterisztikái) szerint csoportot alkotnak. Ez utóbbi távolságon belül csupán még egy nagy csoport észlelhető, amely két egység alatt önálló egyedekre és három kisebb alcsoportra bomlik. Ezek közül az első egy szerbiai busa tehén és egy Ljubljában mért meghatározatlan fajtájú tehén kézközépcsontjának kapcsolódása. A második alcsoport fajták tekintetében nem értékelhető, meghatározatlan fajtájú egyedeket tartalmaz. Legszorosabb egy Cambridge-ben és egy Göteborgban mért kézközépcsont kapcsolata, amelyek ezt az alcsoportot egy másik göteborgi tehén és egy uppsalai bika adataival alkotják.³¹ Az utolsó alcsoport a két leghasonlóbb kézközépcsont karakterisztikái alapján került kiszámításra. Ez a két csont egy szerbiai busa, illetve egy Göteborgban tárolt meghatározatlan fajtájú bikacsontváz része.³² Az ismert fajtákhoz tartozó és arányaik szerint egy csoportba, illetve alcsoportba sorolható kézközépcsontok nagyobb része kistermetű, primitív fajták maradványa, amelyeknek a busa marha tipikus képviselője. A hozzájuk közvetve, csoporton belül kapcsolódó (zömmel svédországi) meghatározatlan fajtájú egyedek csontvázai szintén alacsonyak, egyikük koponyája határozottan brachyceros jellegű (lásd a 31. lábjegyzetet). A busa fajta ugyanebbe a koponyamorfológiai típusba tartozik. A másik, kisebb csoport annak a régészeti anyagból közismert lehetőségnek látványos megnyilvánulása, hogy egyes primitív fajták bizonyos csontjainak habitusa hasonlatos lehet az őstulok csontjaiéhoz. Ez a jelenség az ivari kétalakúságból adódó

²⁸ A módszer részletes leírását lásd: *Engelman, L.*: Cluster Analysis of Cases. In: *W. J. Dixon* (ed.): BMDP Statistical Software. University of California Press. Berkeley, 1981. 456–463. o.

²⁹ Az ilyen módon végzett, számszerű alapokon végrehajtott csoportképzés sokféle lehetősége és tetemesre duzzadt szakirodalma ellenére sem rendelkezik még egységesen kidolgozott és széleskörűen használt szignifikancia próbával. *Everitt, B.*: Cluster Analysis. Halsted Press. New York, 1980.

³⁰ Zoológiai Múzeum, Cambridge.

³¹ Az adatok származási helyei: Belgrádi Egyetem, Állatorvostudományi Kar; Ljubljana Egyetem, Földtani Tanszék; Cambridge-i Egyetem Orvostudományi Kar (Állatorvosi Tanszék); Természettudományi Múzeum, Göteborg; Uppsalai Egyetem, Zoológiai Múzeum.

³² Lásd 31. lábjegyzet.

méretbeli átfedésekkel tetézve igen megnehezítheti a házi és vad forma mennyiségi jellegek segítségével végzendő elkülönítését.³³

Az előzetes vizsgálatból kitűnik, hogy az összehasonlító anyag összetételében a korszerűbb fajták (pl. hegyitarka és valószínűleg a meghatározhatatlan egyedek egy része is), nem játszanak döntő szerepet a minta arculatának alakításában, bár az összes varianciát nyilvánvalóan növelik.³⁴ A két elhatárolható csoport összeállítása sem áll szöges ellentétben az újkőkori és rézkori házi szarvasmarhákrol alkotott alapvető elképzelésekkel.

A becslés állatrégészeti alapadataiként használt kézközépcsontok redukált karakterisztikáinak tájegységek szerinti alakulását a 6. táblázat szemlélteti. Az összeállításra a középtértek nagyfokú hasonlósága jellemző. A variációs együttthatókkal kifejezett relatív szórások kevésbé egységes képet mutatnak. A lehetséges területi elkülönítés céljából végrehajtott lépésenkénti diszkriminancia-analízis³⁵ első lépésének tanúsága szerint a négy csoport közötti különbség elsősorban a kézközépcsont disztális szélességének redukált csontkarakterisztikával kifejezett arányában nyilvánul meg. Bár némi különbség a proximális szélesség arányában is adódik, a vizsgálat szempontjából az előbbi, disztális méret kiemelt fontosságúnak tekinthető.

A lábközépcsontok disztális végének szélesedése a testtömeg növekedésével, illetve az abszolút életkorral is együtt jár.³⁶ A szakirodalomban azonban e méret arányát elsősorban a nemek elkülönítésére használják.³⁷ A disztális szélesség arányának kimagasló szerepe a számításban, valamint a redukált csontkarakterisztikák alapján végzett, számszerűleg is igazolt területi csoportosítás 50% körüli sikere (7. táblázat) azt sugallja, hogy a középtértekben megfigyelhető tájegységek közötti eltérés a nemek egymáshoz viszonyított arányainak regionális különbségeiből is fakadhat. Úgy tűnik, a redukált csontkarakterisztikák alapján a svájci leletek azono-

³³ A pusztán méretek alapján végzett elkülönítés hasznos kiegészítője a csont szerkezetében házi-asítás során bekövetkező változások vizsgálata.

³⁴ Ez alatt az értendő, hogy a meghatározatlan fajtájú egyedek összesített csoportja alapján egységes tendencia nem volt megállapítható, vagyis az összetétel rendszeres variabilitással nem jellemezhető.

³⁵ A módszer elméletének megfelelően itt előzetesen meghatározott területi csoportok számszerű elkülönítéséről van szó.

³⁶ A testtömeg a relatív életkor fontos meghatározója. Esetleges kifejtett kori ingadozásait a csontrendszer rugalmasan nem követi, így e méret korlátozott mértékben az abszolút életkorral is összefüggésbe hozható.

³⁷ A kéz- és lábtöcsontok karcsúságát leíró mutatószámok jelentős ivari kétalakúságot mutatnak. Bökönyi S.: *Animal Husbandry and Hunting in Tâc-Gorsium*. Budapest, 1984. 36. o.; Benecke, N.: *Die Geschlechtsbestimmung von Metapodien vom Hausrind (Bos primigenius f. taurus L.) aus frühmittelalterlichen Siedlungen Mecklenburgs*. Zool. Anz. 220, 1984. 255–276. o.

5. TÁBLÁZAT

Az ökrök kézközépcsontjainak karakterisztikái

Fajta (lásd 2. táblázat)	Egyed- szám	Legnagyobb hossz	Proximális		Legkisebb		Disztális	
			szélesség	mélység	szélesség	mélység	szélesség	mélység
Magyar szürke	2	43,66	13,77	8,41	7,64	5,13	14,05	7,19
Magyar tarka	2	43,11	14,05	8,78	7,59	5,24	13,58	7,62
30.	1	42,09	14,82	8,36	7,88	6,94	13,02	6,89

Megjegyzés: A táblázat százalékos értékeket tartalmaz. A dőlt szedés a Matolcsi által számított átlagokat tartalmazza

6. TÁBLÁZAT

Az őskori kéztőcsontok redukált csontkarakterisztikáinak egyváltozós statisztikai értékelése

	Svájc		Német–Lengyel alföld		Kárpát- medence		Adriai–Balkáni térsg		Összes	
Arányok (%)	Közép- érték	Variációs együtt- ható	Közép- érték	Variációs együtt- ható	Közép- érték	Variációs együtt- ható	Közép- érték	Variációs együtt- ható	Közép- érték	Variációs együtt- ható
Legnagyobb hossz	57,3	0,032	56,2	0,030	56,8	0,032	56,4	0,032	56,8	0,032
Proximális szélesség	16,6	0,046	16,6	0,038	16,2	0,027	16,7	0,045	16,6	0,043
Legkisebb szélesség	9,1	0,117	9,7	0,038	9,2	0,050	9,3	0,070	9,3	0,095
Disztális szélesség	17,0	0,055	17,5	0,044	17,8	0,088	17,6	0,043	17,3	0,055
Egyedszám	60		19		17		33		129	

síthatók legkönnyebben, majd sorrendben a Kárpát-medencében folytatott ásatásokon előkerült kézközcépcsonatok következnek.

Előzetes vizsgálataim és a becslési számítások között mintegy átmenetet képez az az egyváltozós statisztikai értékelés, amelyben az összes rendelkezésre álló kézközcépcsonat továbbiakban felhasználandó méreteinek és arányainak eloszlását hasonlíthatjuk össze. Ezek az adatok összevontan szerepelnek, míg a vállbúbmagasságának értéke és az ivart leíró kód természetesen csak az összehasonlító anyag egyedeinek esetében állt a számítások rendelkezésére. Az eredményeket a 8. és 9. táblázatban foglaltam össze.

Az egyváltozós számításokkal kapott paraméterek fényében jobban megérthetők a 10. táblázat egyes, viszonylag alacsony, korrelációs koefficiensei.³⁸ Az ebben a táblázatban a „vállbúbmagasság” sorban szereplő korrelációs együtthatók magas, pozitív értékeiből látható, hogy ez az elméleti testmérték a kézközcépcsontnak mind a négy felvett méretéből nagy biztonsággal, statisztikailag szignifikáns összefüggések alapján becsülhető. Az állapot nemének azonosítására használható arányok közül kiemelkedik a relatív disztális szélesség redukált csontkarakterisztikában kifejezett értéke. Ennek szignifikáns összefüggése az ivar szerinti bináris kód értékével azonban már csak közepes erősségű korrelációval írható le. A rekonstrukciós számításoknak ebben a részében ezért kiegészítésül a relatív legkisebb szélesség (diafizis szélesség) értékét is szerepeltettem, amely ugyan az egyedek nemével csak gyenge korrelációban áll, összefüggése azonban a relatív disztális szélességgel lényegesen erősebb, így a számítás hasznos kiegészítője lehet.

A tájegységenkénti elkülönítés kétes sikere ellenére az elvégzett számítások eredményeit a 11. táblázat földrajzi felosztásban is tartalmazza. A minták közötti különbség ugyan a már említett adathiány miatt nem tekinthető minden esetben szisztematikusnak, illetve magyarázó értékűnek, ez a részletezés lehetőséget nyújt a tervre és ivarra vonatkozó, egymástól független részeredmények összevetésére. Ez a kapott értékek formális statisztikai szignifikanciáján túlmenően segítheti azok szakmai realitásának elbírálását.

A táblázatos felsorolás tehenekre vonatkozó „vállbúb magasságának” értékei soronként lefelé haladva rendre növekszenek, míg hasonló, „egyenletes” változás a bikák oszlopában nem állapítható meg. A variációs együtthatók csoportonkénti értékei ugyanakkor rendkívüli szóródásról nem árulkodnak.³⁹ A nemek becslésével megállapított részmintánkénti ivararányok különbözősége megerősíti azt a feltéte-

³⁸ Guilford, J. P.: *Fundamental Statistics in Psychology and Education*. McGraw-Hill. New York, 1956. 145. o.

³⁹ Mayr, E.–Linsley, E. G.–Usinger, R. L.: *Methods and Principles of Systematic Zoology*. McGraw-Hill. New York, 1953. 135. o.

A tájegységenkénti elkülönítésben használt redukált csontkarakterisztikák paraméterei

Lépés	Számításba vett változó	F-érték	U-érték	Közelítő F-érték	Szabadságfokok	
					számláló	nevező
1	disztális szélesség	4,639	0,899	3	124	
2	proximális szélesség	4,105	0,817	4,353	6	246

Csoportosítás a számításba vett arányok alapján

Eredeti csoportok		Képzett csoportok			
		Svájc	Német–Lengyel-alföld	Kárpát-medence	Adria–Balkáni térség
Svájc	60	38	3	9	10
Német–Lengyel-Alföld	19	5	3	4	7
Kárpát-medence	17	2	4	9	2
Adriai–Balkáni térség	33	9	2	9	13
Összesen	129	54	12	31	32
Hiteles csoportok (%)	48,4	63,3	15,8	50,0	39,4

8. TÁBLÁZAT

A vállbúb magasságának becslésére használt méretek (mm)
egyváltozós statisztikai értékelése

	Egyedszám	Közép- érték	Variációs együttható	Legkisebb	Legnagyobb	Ferdesség	Csúcs- magasság
				érték			
Kézközépcsont							
legnagyobb hossz	163	198,1	0,086	137,7	268,0	0,6	3,4
proximális szélesség	163	58,7	0,126	42,9	88,2	1,2	2,5
legkisebb szélesség	163	32,6	0,169	20,6	57,2	1,6	4,7
disztális szélesség	163	60,2	0,127	38,2	89,5	0,8	2,7
„vállbúb magasság”	34	717,1	0,163	397,6	954,2	−0,2	0,6

9. TÁBLÁZAT

*Az állatok nemének becslésére használt arányok
egyváltozós statisztikai értékelése*

	Egyedszám	Közép- érték	Variációs együttható	Legkisebb	Legnagyobb	Ferdesség	Csúcs- magasság
				érték			
Relatív méretek (a legnagyobb hossz százalékában)							
legkisebb szélesség	163	16,5	0,136	11,3	29,2	1,9	1,0
disztális szélesség	163	30,4	0,097	17,7	43,4	0,4	3,5
Nemek szerinti kódok	34	0,3	1,691	0,0	1,0	0,0	−1,0

10. TÁBLÁZAT

A becslésben használt változók korrelációs együtthatói

	Legnagyobb hossz	Proximális szélesség	Legkisebb szélesség	Disztális szélesség	Relatív legkisebb szélesség	Relatív disztális szélesség	„Vállbúb- magasság”
Proximális szélesség	0,764	1,000					
Legkisebb szélesség	0,628	0,753	1,000				
Disztális szélesség	0,655	0,846	0,641	1,000			
Relatív legkisebb szélesség	–	–	–	–	1,000		
Relatív disztális szélesség	–	–	–	–	0,420	1,000	
„Vállbúb magasság”	0,927	0,920	0,823	0,835	–	–	1,000
Az állat neme	–	–	–	–	0,190	0,360	–

11. TÁBLÁZAT

A két nem tájegységenként becsült „vállbúbmagasságai”

	Becsült „vállbúbmagasság”	
	tehének	bikák
Svájc		
Középérték	652,9	737,8
Variációs együttható	0,110	0,120
Egyedszám	41	19
Német–lengyel-alföld		
Középérték	682,9	724,5
Variációs együttható	0,108	0,055
Egyedszám	7	12
Kárpát-medence		
Középérték	687,2	747,3
Variációs együttható	0,101	0,114
Egyedszám	8	9
Adriai–Balkáni térség		
Középérték	711,0	748,4
Variációs együttható	0,128	0,092
Egyedszám	14	19
Összes középérték	671,4	739,0
Variációs együttható	0,112	0,097
Egyedszám	70	59

lezést, hogy a korábban elvégzett diszkriminancia-analízis (6. és 7. táblázat) sikerességét a nemek szerinti felosztás hiánya kedvezőtlenül befolyásolta. Ismételten hangsúlyozandó azonban, hogy a kétszer négy csoportban végzett többváltozós számítás — a vizsgálati anyag viszonylagos kicsinysége miatt — a részminták további felaprózásához vezetett volna.

Említésre méltó még az a lehetséges méretkülönbség, amely nagyobb egyedszám esetén a vizsgált időszak finomabb időrendi beosztással elhatárolható csoportjai között jelentkezhet. Megítélésem szerint az újkőkor állattartásának fő eseményét maga a háziasítás, és az ennek mértékében megnyilvánuló időbeli és térbeli eltérések jelenthették. Ettől eltekintve az egyértelműen termetnövelésre irányuló tudatos tenyészkiválasztás vagy a „tartástechnológia” által előidézett kirívó helyi formák kialakulásával csak igen kis mértékben számolhatunk.⁴⁰ Nagyon valószínű tehát, hogy az állattartás külterjes viszonyai között az állat termetőben jelentkező esetle-

⁴⁰ A takarmányellátottság, genetikai háttér, sőt esetleges kereskedelem által előidézett különbsé-

ges antropogén különbségeket a természetes környezet tájegységeként eltérő hatása többé-kevésbé elfedi. Az újkőkori és rézkori állattartás maihoz viszonyított lassú fejlődése mellett a korszakon belüli elkülönítés még a regionális csoportokba sorolásnál is erőteljesebb lenne, és csak rendkívül nagy adattömeg sokoldalú elemzésével volna úgy-ahogy megoldható.

A teljes minta felhasználásával számított „vállbúmagasság” középértékeként kapott érték tehenek esetében a 670 millimétert valamivel meghaladja, a bikák csoportjában pedig 740 milliméterre kerekíthető. Az összehasonlítható anyag egyedeihez viszonyítva ezek az adatok leginkább a nagy múltú chillingham fajtának, illetve a bikák esetében egy busa x szimmentáli tehén természetének felelnek meg. A tehenek testtömegének élő marhákon mért hosszúlábúsági indexek alapján becsülhető átlaga 483,2 kg.⁴¹ E normák fényében a feltételezett regionális adatok 11. táblázatban közölt értékei is jobban értelmezhetők.

Összefoglalás

A tanulmány szűkre szabott keretei között kísérlet történt az újkőkori és rézkori szarvasmarhák természetének és ivarjellegének meghatározására régészeti ásatásokon előkerült kézközépcsontjaik méretei és arányai alapján.

Ez a kérdés hosszú ideje fontos téma a régészeti állattani kutatásokban, itt közölt vizsgálatában azonban több újonnan felvetett szempont szolgálja a becslések pontosítását és megbízhatóságának mérését.

Próbavágási eredmények híján az összehasonlítás alapját zoológiai és régészeti gyűjtemények teljes marhacsontvázai képviselték. Ezért az állatok természetének jellemzésére a marmagasság helyett a „vállbúmagasság” elnevezésű méret került bevezetésre, amely a mellső végtag hosszúcsontjainak ismeretében pontosan megállapítható. Ezáltal a rendelkezésre álló szarvasmarha-csontvázak az összehasonlítás és méretbecslés céljára közvetlenül használhatókká váltak (a marmagasság a csontvá-

gekre természetesen a tárgyalt földrajzi körzeteknél lényegesen kisebb területeken belül is számítanunk kell, ezek a részletek azonban a rendelkezésre álló anyag magyarázó értékét messze meghaladják.

⁴¹ Ez a becslés 592 nőivarú modern szarvasmarha (magyar tarka, holstein-friz és keresztezéseiük első két nemzedéke) adatain alapul. Kiszámításában a hosszúlábúsági index és testtömeg arányából kiindulva rekonstruáltam az összehasonlítható anyag kiemelt egyedeinek lehetséges testtömegét az orsócsont és kézközépcsont hossza, valamint a kézközépcsont diafizisének kerülete segítségével. Bikák esetében hasonló becsléseket a megfelelő mennyiségű adat hiánya miatt nem végezhettem. *Bartosiewicz, L.: Relative growth in cattle: a multivariate approach. Zool. Anz. 219, 1987. 159–166. o.*

zak esetében is csak becsült érték lehetett volna, növelve ezáltal a tervezett számítások hibalehetőségeit).

A tulajdonképpeni becslések előtt az összehasonlító anyag és az ásatásokból származó őskori kézközépcsontok előzetes elemzésére került sor, ami a vizsgálati adatok szerkezetének jobb megismerését és az esetleges hibalehetőségek felmérését szolgálta. Ezek a számítások a kézközépcsontok arányait átfogóan jellemző csontkarakterisztikák alapján készültek és rámutattak az őstulok és bizonyos primitív fajták alkati viszonyára (az összehasonlító anyagban), valamint a földrajzi elkülönítés nehézségeire (a régészeti anyagban).

Az előzetes vizsgálatokat követte az a többváltozós, regresszió-analízisen alapuló számítás, amely több méret, illetve arány együttes figyelembevételével hivatott az állatok korábban ismertetett „vállbúbmagasságának” és ivarának pontosabb becslésére. A magasság számításakor az általánosan elterjedt kézközépcsont hosszúság mellett e vázelem három fő szélességi mérete is szerepet kapott a becslésekben. Az őskori szarvasmarhák ivarjellegének felmérésében a széles körben elterjedt relatív disztális szélesség mellett a kézközépcsont relatív legkisebb szélességét is felhasználtam.

A „vállbúbmagasság” és ivar becslése egymástól független számításokkal történt. A termetre jellemző középtértékek tájegységek és nemek szerinti csoportokra bontása magyarázattal szolgált az újkőkori anyag pusztán földrajzi szempontok szerint végzett értékelésének megbízhatatlanságára. Az ilyesfajta számítások pontosítása az anyag mennyiségének jelentős növelésétől várható.

A vizsgálati anyag összesített eredményei révén ugyanakkor lehetővé vált egy, az összehasonlító anyag egyedeivel megfelleltethető és gyakorlati szempontból is jobban értelmezhető kép kialakítása. Ez a számítás alapjául szolgáló korrelációk ismeretében statisztikailag megalapozottnak tekinthető, bár a kislétszámú minta nagyfokú összetettsége miatt csak további nagymennyiségű kézközépcsontot tartalmazó, időrendileg is jól behatárolt leletek ismeretében lesz általánosítható.

Ami a dolgozat módszertani részét illeti, az alkalmazott többváltozós számítások, bár csaknem teljes mértékben számítógép alkalmazásához kötöttek, jelentős mértékben megkönnyítették a rendelkezésre álló adathalmaz sokszempontú áttekintését és tipológiai csoportokba sorolását (összehasonlító anyag). Semmiképpen sem szabad azonban arról megfeledkeznünk, hogy a vizsgálatban a biometria számítások csak eszközül szolgáltak, és eredményeiket elsősorban az alapadatok helyes megválasztása határozza meg.

A SZŐLŐ UTÁNI ADÓZÁS ELSŐ KORSZAKA

A XIV. századi zágrábi statútumok átfogóan rögzítették a középkori szőlőbirtoklás különféle típusait. A zágrábi székeskáptalan közös birtokain és egyes kanonokjai használatára átengedett javadalombirtokain egyaránt léteztek saját kezelésű urasági szőlők. Ezeket az egyházi földesúr jobbágysai (*coloni*) robotban művelték meg, s a termés egésze a káptalané, illetve a javadalmas kanonoké lett. Ezzel szemben a többi egyházi szőlő után az egyházi földesuraság járadékot kapott. A járadékfizetők nem alkottak egységes társadalmi réteget. Résztart a zágrábi káptalan földesúri hatalma alatt álltak, annak szolgálai (*servi*) vagy jobbágysai (*coloni*) voltak, résztart pedig idegen (*forensis*) személynek minősültek, mert nem éltek a földtulajdonos zágrábi káptalan földesúri függésében. A szolgálak csak a közös birtokokon, míg a többiek nemcsak itt, hanem a javadalombirtokokon is rendelkeztek szőlővel. A háromféle szőlőbirtokos réteg eltérő jogállása eltérő járadékfizetéssel párosult. A legtöbb teher a szolgálakat sújtotta, a kedvezőbb helyzetű jobbágysok és az idegenek viszont megközelítően azonos módon adóztak.¹

A XIV. század első felének viszonyait tükröző zágrábi pillanatfelvétel szerint a zágrábi káptalan földjén négyféle szőlőbirtok létezett: voltak saját kezelésben levő urasági szőlők és olyanok, amelyeket járadékfizetés ellenében a káptalan szolgálai vagy jobbágysai, illetve tőle független személyek használtak. A pillanatfelvétel egyedi volt, mert más birtokról hasonló nem maradt ránk. A helyzetkép viszont általános: a szőlőbirtoklás eme típusai nem korlátozódtak Szlavóniára, hanem a szőlőtermő vidékekre szerte az országban jellemzőek voltak.

Ezek a birtoktípusok a hozzájuk kapcsolódó járadékformákkal együtt hosszú fejlődés során alakultak ki. Ebből a jobbra feltáratlan folyamatból az alábbiakban az első — archaikus — korszakról, közelebbről a nem szabad állapotú földesúri népek szőlő utáni adózásáról esik szó.

Bolgár–török jövevényszavaink tanúsága szerint a honfoglalók a szőlőkultúra is-

¹ Mon. Zagr. II, 23., 26., 45., 59., 61., 72–73. o.

meretével érkeztek a Kárpát-medencébe.² Az új és hamarosan véglegessé vált hazában az életforma-váltás, a kedvező földrajzi adottságok következtében a szőlőművelés egyre nagyobb szerephez jutott a gazdálkodásban. Jelentőségét fokozta, hogy a keresztény liturgia nem nélkülözhetette a bort. A laikus vélekedéssel ellentétben az egyház liturgikus célra viszonylag kevés bort igényelt. Az áldozó pap (*presbyter*) ugyanis rendszerint csak napi egy misét mondhatott, a klerikusok és a hívek pedig nem voltak napi áldozók. A Könyves Kálmán-kori ún. esztergomi zsinat az egyetemes gyakorlatnak megfelelően azt kívánta meg, hogy a klerikusok minden nagyobb ünnepen, a hívek pedig a három legnagyobb egyházi ünnepen: Húsvétkor, Pünkösdkor és Karácsonykor áldozzanak.³ Áldozásuk azonban – legkésőbb a XII. század végétől – egy szín alatt (*sub una specie*) történt, vagyis nem igényelt misebort.⁴ Bár az áldozó papok száma növekedett az új egyházi intézmények létesítésével, az egyház borterme, illetve borbevétele zömét profán célra fordíthatta. Jelentős részét kétségkívül elfogyasztotta, a maradékot pedig értékesítette.

A szerzetesi és a kanonoki közösségek nagy fogyasztók voltak. A bencés Regula (40,3) minden szerzetesnek napi egy hermina, kb. három deciliter bort engedélyezett, s a borivástól még bőjti időszakban sem kellett megtartóztatni magukat.⁵ A kanonoki testületek közös étkezéseiről sem hiányzott a bor. A zágrábi káptalan 1227-től évi kétszáz, 1237-től pedig évi ötszáz köböl bort kapott a zágrábi püspöktől. A *vita communis* megszűnése után a kanonokok bizonyos ünnepeken továbbra is közösen étkeztek. A győri káptalan tagjai Karácsonykor, az Úr mennybemenetele ünnepén, Pünkösdkor és Szűz Máriának, a székesegyház védőszentjének az ünnepein az ebédlőben közös lakomát tartottak, melyen Csépán, az 1250-ben arany szabadsággal (*aurea libertate*) felruházott petlendi szőlőműves szolgálta fel a bort és az ételeket.⁶ Szőlőtermő vidéken a halotti tor is elképzelhetetlen volt bor nélkül.

² Fodor, Bolgár–török jövevényszavaink 106–109. o. Ugyanitt lásd a kérdés korábbi irodalmát. Vö. Égető, Szőlőművelés 56–57. o.

³ Radó, Enchiridion I. 305. o., Závodszky, Törvények 198. o. (3. tc.).

⁴ A passauai egyházmegyében fekvő osztrák St. Florian káptalanjának XII. századi szertartáskönyve szerint az istenítéletnek alávetett személy két szín alatt áldozott. Ezzel szemben az 1208 és 1235 közti évekből való feljegyzéseket tartalmazó Várad Regesztrum végén olvasható hasonló szertartás csak egy szín alatti áldozást említ. Franz, Rituale 119–122. o. Reg. Varad. a hasonmás utolsó oldala. Vö. Radó, Enchiridion I. 305. o., Holub, Bortermelés 182. o. A középkor végi adat a két szín alatti áldozásról a kérdés további vizsgálatát igényli. Mályusz, Egyházi társadalom 343–344. o.

⁵ A ferences apácák bőjti időszakban is ihattak bort. Marsina II. 182. o. A ciszterciekre lásd Kalász, Szentgotthárd 93. o.

⁶ Mon. Zagr. I. 58., 77. o., Wenzel II. 219. o. A veszprémi domonkos apácák a Balaton-felvidéken a paloznaki és a káli tizedkerületből az alapító püspök 1240. évi rendelete szerint évente egyformán 50 nagyköböl (másképpen akó) bort kaptak. Theiner I. 242. o. A kanonoki testületek osztozása a borjő-

Az egyháznak adományozott és toradásra kötelezett torlók a XI. század második felétől, ha volt szőljük, a hús és a kenyér mellé nem sört vagy márcot, hanem bort adtak az elhunyt lelki üdvéért emléklakomát tartó papságnak.⁷ De a világiak sem vetették meg a bort. II. Géza király és Abu Hamid az evés utáni borivás előnyéről és hátrányáról értekezett a XII. század derekán.⁸ Az uralkodók és tisztségviselőik, továbbá a világi földesurak az egyháziakhoz hasonlóan, ha alattvalóik körében megszálltak, étellel és — ahol lehetőség volt rá — borral vendégeltették meg magukat.⁹ Mojs nádor a lakomához kasszai hospeseitől is bort kívánt, noha tudta, pénzért kell megvenniük, mivel nem volt szőljük.¹⁰

A kedvelt fogyasztási cikk igen korán áru lett. A liturgikus célra használt bornak a kereszténység meggyökerezésétől kezdve azokhoz az egyházakhoz is el kellett jutnia, amelyek nem szőlőtermő vidéken létesültek és szőlőt nem birtokoltak. A bor forgalmazásával már a Szent István-kori törvényhozás számolt, hiszen a II. dekrétum nevezetes első cikkelye az egyházalapítást nem kötötte szőlő adományozásához.¹¹ Az egyre növekvő fölösleget tulajdonosaik értékesítették. A III. kereszties hadjárat Magyarországon átvonuló seregeit ellátó vásárokon 1189-ben bizonyára bort is árultak.¹² A végrendelkező 1220-ban tudta, hogy bora eladható, s árából leányainak nemesekhez illő ruha vásárolható. Erdélyben a krakkói és igeni százszok jelentős borkereskedése tette szükségessé, hogy 1225-ben a király mind az eladók, mind a vevők számára vámmentességet biztosítson. Az Aranybulla 1231. évi megújítói számára kézenfekvő volt, hogy a sokféle descensus okozta kártételek jobbra megszüntethetők, ha a megszállás alkalmával a király és tisztségviselői, továbbá a ki-

vedelmen igen korán megkezdődött. Az 1138-ban készült összeírás szerint a dömösi egyház borából — miként gabona és állatjövedelméből — harmadrész járt a prépostnak. *Szabó*, Dömösi adománylevél 205. o. De nemcsak egyházi, hanem világi kézen is jelentős mennyiségű bor volt. Somogy és Tolna megye határvidékén 1220-ban világi személyek 400 somogyi köből bor miatt pereskedtek. Reg. Varad. 266. sz.

⁷ *Wenzel* I. 26. o., PRT VIII. 273. o., ÓMOlv. 47. o., ahol a *potus* minden bizonnyal bor, HO V. 2–3. o., PRT X. 505–506., 512–513. o., PRT I. 650, 781, 784. o., *Fejér* VII/1. 263. o., Veszpr. Reg. 43, 79–80. sz. Az adatok Zala, Somogy, Veszprém és Szabolcs megyéből valók.

⁸ *Hrbek*, Bericht 210. o.

⁹ PRT I. 772. o., *Smičiklas* IV. 174. o., VI. 27. o., *Fejér* VI/1. 167. o., Urk. Sieb. I. 198. o., *Hóman*, Gazdasággazdaságpolitika 256. o., DF 258550 (Finanz- und Kammerarchiv, Urkundenreihe, M-69). A bor olykor a descensusal rokon tisztújítási adó és az ünnepi adományok (*munera*) alkotóeleme volt. *Smičiklas* III. 89., 105., 187. o., Mon. Strig. II. 708. o. Az adatok Győr, Esztergom, Somogy, Szerém megyéből, illetve Szlavóniából és Erdélyből valók.

¹⁰ *Fejér* V/1. 80. o.

¹¹ *Závodszy*, Törvények 153. o.

¹² *Gombos* I. 292., 305. o. Vö. *Pauler*, Árpádok II. 2. o.

rályné, a királyfiak, a főpapok, bárók és nemesek az ellátásukhoz szükséges élelmet és bort a jogos áron megvásárolják s nem ingyen szerzik meg.¹³

A borforgalom a XIII. század első évtizedeiben olyan méreteket öltött, hogy a tizedbirtokos egyházaknak lépniök kellett, ha nem akarták elviselni az egyre növekvő veszteséget. Káruk abból adódott, hogy a különböző felvásárlók nem várták meg a tizedszedést, hanem azt megelőzően még a szüret idején megvették és a tizedkerületből elszállították a bort. A szőlőkben gazdag Somogy megyében a probléma érzékenyen érintette a somogyi tizedeket birtokló pannonhalmi apátságot. A Fejér megyei nagyhalmi besenyők, a fehérvári prépostság és a fehérvári latinok egyaránt szőlőt birtokoltak és bort vásároltak Somogyban. Uros apát hosszas pereskedéssel elérte, hogy a borfelvásárlás és kivitel ellenőrzés mellett történjen.¹⁴ A fehérvári latinok voltak a legfőbb felvásárlók, ők okozták a legtöbb gondot. Szák nembeli Barc fia Miklós nádor, majd Gergely győri püspök ítélete után 1226-ban II. András döntése arra kötelezte őket, hogy apátsági tizedszedők és királyi ember vagy mások jelenlétében vásárolják a bort, és Szent Márton ünnepéig, vagyis a tizedszedés befejezéséig, csak a vásárláskor lepecsételt hordókban szállítsák ki az értékes árucikket a megyéből, mert különben elkobozzák tőlük.¹⁵

A borforgalom természetesen már a legrégebbi vámtarifákban nyomot hagyott; többségük a XIII. században a bor vámtételét sem mellőzte. A budai, győri, (zala)merenyei, gölnici, kompolti, putnoki és somosi vámlisták szűkszavúan szóltak róla.¹⁶ A korábbi anyagot tartalmazó 1288. évi esztergomi vámtarifa viszont jobbra az elvámolt bor származáshelyét, sőt részint úti célját is rögzítette. Szerémségből, Somogyból, Zalából, a Győr megyei Sokoróról, továbbá Pestről és máshonnan érkezett a bor szárazon és vizen Esztergomba, ahonnan Csehországba és máshová szállították tovább.¹⁷ De nemcsak a bor, hanem a szőlőbirtok is korán áru lett.

A nagyarányú borforgalmat és borfogyasztást jelentős szőlőkultúra tette lehetővé.¹⁸ Ennek létéről már a legkorábbi források tanúskodnak. Szent István Paloznak

¹³ Fejér III/1. 303. o., Urk. Sieb. I, 43. o., Kovachich, Vestigia 106. o., vö. Marsina I. 267–268. o.

¹⁴ PRT I. 651–652., 680., 697., 731., 733., 766. o. A középkori források többnyire nem különböztetik meg a bort a musttól. Rendszerint akkor is a *vinum* fogalmat használják, amikor egyértelműen mustról lehetett csak szó.

¹⁵ PRT I. 652., 680. o.

¹⁶ Mon. Bp. I. 56. o., Fejér IV/2. 324. o., VII/2. 48. o., Wenzel IX. 204. o., Fejér V/3. 22. o., Reg. Arp. 3237. sz., Fejér IX/2. 731. o. Vö. Hóman, Pénztörténet 527., 529., 530. o.

¹⁷ Mon. Strig. II. 238. o. Vö. Hóman, Pénztörténet 533. o.

¹⁸ A szőlőművelés középkori történetének átfogó feldolgozása még hiányzik. Jó kiindulási alapot ad hozzá Belényesi, Szőlőtermesztés 11–25. o., Holub, Bortermelés 181–203. o., Makkai, Landwirtschaft 46–52. o., Égető, Szőlőművelés 53–78. o., Gecsenyi, Szőlőművelés 19–38. o. Bár mindegyik munka csak

településen, amelynek neve beszédesen szőlőre utal, valamint Patadiban egy-egy szőlőművest adományozott a veszprémvölgyi apácának. Ezzel összhangban jegyezte fel a királyról a Nagyobbik Legenda, hogy az általa létesített jeruzsálemi monostort szőlőkkel gazdagította.¹⁹ A tihanyi apátság húsz szőlőművest (*vinitor*) kapott szőlőkkel az alapító I. Andrástól. A pannonthalmi monostor Szent László-kori összeírása 88 szőlőművest (16,7%) és 74 szőlőt vett számba. A királyi adományok részleges szekularizációja kapcsán a Kálmán-kori törvényhozás sietett megjegyezni, hogy az a szőlőkre nem vonatkozik.²⁰ De a XI. században nemcsak királyi és egyházi, hanem világi birtokon is folyt szőlőművelés. A zselicszentjakabi és a szárdi nemzetségi monostor világi alapítói szőlőkről és szőlőművesekről egyaránt intézkedtek, a Szent László király szolgálatában megöregedett Guden pedig 11 paloznaki szőlőt hagyott végrendeletében a veszprémi kanonokokra. A Szent László-kori törvényhozás számára természetes volt, hogy a gyilkos hagyatékában szőlő is lehetett. A bor tárolásával foglalkozó pohárnok (*bocsár*) feladata tisztességes szolgálatnak számított: az esztergomi érsekség birtokán várnépek és vásárolt libertinusok 1209-ben ezt a hivatást választották maguknak.²¹

Az oklevelek szőlőre, szőlőművesre, pohárnokra és borra vonatkozó adatai, valamint a helynevek egy csoportja (Bocsár, Szőlős, Vinár, esetleg Vanyarc vagy Vonyarc) együttesen a szőlőkultúra területileg változó elterjedtségét érzékelteti.²² Ennek nem akármilyen mértékéről egyetlen szőlőösszeírás is tájékoztat. A pannonthalmi apátság 1229-ben a fehérvári prépostság évi sójövedelme fejében lemondott a prépostság somogyi birtokainak tizedéről. Mivel a tizedmentesség csak az addigi szerzeményekre vonatkozott, a megállapodás betartása megkívánta a birtokállomány pontos ismeretét. Ezért 1229-ben részletes felvételt készítettek róla. Az össze-

érintőlegesen foglalkozik a szőlő utáni adózás kérdéseivel, az általuk idézett kiadott és kiadatlan források — főként Zala megyét illetően — e vonatkozásban is segítik a kutatást. A borkilencedre és a hegyvámra számos XIV. századi adatot tárt fel Székely, A jobbágyság terhei 276–287., 301–303. o. A polgárság által bérelt szőlők helyzetéről, az utánuk fizetett járadékokról alapvető esettanulmányt írt Mátyusz, Az 1498. évi 41. törvénycikk 809–839. o.

¹⁹ Moravcsik, Bizánci források 80. o., vö. Györffy, Szávaasztendemetéri összeírás 100. o., SRH II. 386., 419. o., vö. Érdűhelyi, Mezőgazdaság 9–10. o. Paloznak szláv eredetű neve szőlőlugasnál, szőlőskertnél települt falut jelent. FNESZ. II. 311. o. Az adatra Major Jenő hívta fel a figyelmet.

²⁰ PRT X. 493. o., I. 592. o., Závodszky, Törvények 185. o. (17. tc.). A *vinitor*-réteg egykorúan cseh és német földön is létezett. Sasse, Sozialstruktur 253., 259. o., Mell, Weinbergrecht 10. o., Dollinger, Bauernstand 78., 399. o.

²¹ Kumorovitz, Zselicszentjakabi alapítólevél 53–54. o., Wenzel I. 26. o., Szentpétery, Oklevélszövegek 42. o., Závodszky, Törvények 168. o. (8. tc.). Mon. Strig. I. 193–194. o., Bolla, Jobbágyosztály 210. o.

²² Az említett helynevekre lásd Heckenast, Szolgálónépek 93–94., 123. o., Györffy, Szolgálónépek 277–279., 304–305. o., Égető, Szőlőművelés 74–75. o., FNESZ. passim. Századok 124(1990), 556–558. o.

írás egykorú összesítése szerint a fehérvári prépostság és népei 2220 művelt és 631 műveletlen szőlőt birtokoltak Somogyban. Voltak olyan falvak, mint Bonnya, Szólát-Szentmiklós, Telki, Szárszó, Kőröshegy, Kereki, Berki, az ikertelepülés Endréd és Zamárd, ahol a szőlők száma elérte, illetve jelentős mértékben meghaladta a százat. Jód település határában az összeírók kétszáz szőlőt vettek számba. Másutt azt is feljegyezték, hogy a szőlőművelés terén változás várható. Így rögzítették, hogy Bonnya határában végtelen számú hely (*loca infinita*) van, amely szőlőnek alkalmas, Vadaj faluban pedig az a szokás, hogy kiirtják az erdőt és szőlőt telepítenek a helyére.²³ Természetesen az adózásról nem tájékoztattak.

A legkorábbi oklevelek sem szóltak a szőlő utáni adózásról. Ennek nyilván megvolt a maga oka. Mindhárom birtoktípuson a szőlők az uraság kezelésében voltak, urasági vinitorok művelték meg őket, s a termés felett az uraság rendelkezett. A vinitorok az úr szolgálai voltak, ők végezték a szőlővel kapcsolatos valamennyi munkát. Amikor Acha veszprémi nemes jobbágy 1120 táján 4 szolgát (*quatuor hominum capita*), egy szőlőt és egy malmot adományozott a pannonhalmi apátságnak, az egyik szolgát a szőlő megmunkálására (*ad eandem vineam excolendam*) rendelte. Színes úrnő 1146-ban a somogyi Rádon azzal a megkötéssel hagyott öt szőlőt öt mansió szolgával (*homo*) a pannonhalmi monostorra, hogy azok a prédiumon csak olyan szolgálatokat teljesítsenek, amelyek a szőlőműveléshez (*ad colendas vineas*) tartoznak.²⁴ A földesúri magángazdaságba tartozó szőlőket kezdetben kétségkívül a saját gazdaság szolgálai művelték meg. De hamarosan kialakult a vinitorok másik típusa is. Az 1138. évi dömösi összeírás kétféle vinitorról adott számot. A szőlőműves szolgák zömének meghatározó feladata a szőlőmunka volt. Más kötelezettségük — ha egyáltalán volt ilyen — nem érdekelte az összeírót. Ezek a vinitorok rendszerint a lakóhelyükön levő szőlőkben dolgoztak. Néha megesett, hogy a szomszéd faluba jártak munkára. Így Esztergom megyében a 19 mansió vadasi szolga a közeli Kicsind falu meghatározott szőlőit tartozott megmunkálni (*debent operari*). Somogyban, a Makra hegy melletti Csepely faluban jól megfért egymással a vinitorok két csoportja, azoké, akiknek meghatározó, illetve azoké, akiknek járulékos feladata volt a szőlőművelés. Az utóbbiak a kenyéradásra kötelezett szolgák (*qui dant panem*) közé tar-

²³ Wenzel VI. 466–477. o., PRT I. 694–696. o. Az összeírás három közel egykorú példányát összevető kritikai kiadás hiányzik. DF 206903, 206904, 208291 (Pannonhalmi rendi lt., Capsa 68-B, 68-C, Liber Ruber, 23–24. o.) A kevésbé ismert középkori somogyi szőlőkultúra jelentőségét mutatja, hogy a vármege 1498-ban „beszélő” címet kapott: a címerképben páncélozott kar 3 zöldellő szőlővesszőt tart, amelyen három levél és két szőlőfürt látható. Az ábrázolás a címereslevél leírása szerint a föld termékenységét és a bor bőségét, más gazdagabb megyékhez hasonlítható bortermését szimbolizálja. *Borsa*, Somogy címerlevele 55., 57., 59. o. és facsimile.

²⁴ PRT I. 595., 598. o. A rádi szőlőművesek az Albeus-féle összeírásban járadékuk részletezése nélkül szerepelnek (*nomina servorum vinee cultorum*). PRT I. 785. o.

toztak, saját gazdasággal, földdel rendelkeztek, járadékot fizettek utána s mellesleg az urasági szőlőt művelték (*laborant in vineis*). Ilyen „kétlaki” szolgák a prépostság birtokain Csepelyen kívül másutt is éltek, főleg Somogy és Tolna megyék határvidékének falvaiban laktak. Számukra a szőlőművelés munkajáradék, egyfajta robot volt. Hogy helyzetük lényegesen ne különbözzön a szőlőművelésre nem kötelezett többi kenyéradó szolgálától, társaikkal ellentétben nekik nem kellett évente 60 köből márcot adni az egyházi földesuraságnak.²⁵

A dömösi prépostsághoz hasonlóan az almádi apátság is kétféle vinitort birtokolt. Az apátság 1121-ben az alapítóktól Zala, Somogy és Veszprém megyében összesen 44 szőlőművest és 44 szőlőt kapott. Az alapítók a szőlőműveseket szőlővel együtt adományozták, méghozzá úgy, hogy minden birtokon a szőlők és művelőik száma megegyezett egymással. Kötelezettségüket az oklevél fogalmazója finoman érzékelte, amikor a *vinitor* megjelölés helyett többnyire a *cultor* elnevezéssel (*vineas cum totidem cultoribus*) illette őket. Mindegyikükre egyformán egy szőlő megmunkálása hárult. Mindez vonatkozott a Balaton somogyi partján fekvő Berény falu 6 vinitorára is. Helyzetük mégis gyökeresen különbözött a többi 38 szőlőművesétől. A berényiek faluban (*villa*) laktak, míg a többiek földesúri házigazdaság (*predium, locus*) lakói voltak. Ráadásul a berényiek saját földet, erdőt és rétet birtokoltak. A gazdasági különbség jogi síkon is megnyilvánult: a berényi vinitorokat az oklevélben „kvázi” szabadosoknak (*quasi libertini*) minősítették. Sajátos helyzetüknek megfelelő szolgálat terhelte őket: részt vettek az egyház tetőzetének és udvarházának a javításában, továbbá szénát kaszáltak.²⁶

A dömösi és az almádi egyház önálló gazdasággal bíró vinitorai nem a szőlő után adóztak. A szőlő nem az ő, hanem az uraság gazdaságához tartozott, de nekik kellett robotban megművelniük. Szántógazdaságuk révén kiszakadtak a földesúri magángazdaságból, de a szőlőrobot odakötötte őket. Ez a sajátos helyzet leginkább úgy jöhetett létre, hogy a földesúri magángazdaság vinitorait az uraság önállósította, földdel, állattal látta el őket, de továbbra is megkövetelte tőlük az urasági szőlő megmunkálását. Amikor a Balaton-felvidéki Kálon Joakim miles 1199-ben a veszprémi székesegyházra hagyott egy szőlőművest családjával és négy szőlővel együtt, a vinitornak saját használatra (*in proprium usum*) 30 hold földet és három ökröt adományozott.²⁷ Annak is megvolt a lehetősége, hogy a földesúr szőlőművelésre fogja már önállósított népeit. Ez történt a tihanyi apátság ikertelepülésén, a somogyi

²⁵ Szabó, Dömösi adománylevél 131., 133., 203–205. o. Csepel és Makra azonosítását elvégezte Szabó, Vízrajz 10., 41–42. o., Kicsind és Vadas lokalizálását pedig Györffy II. 296, 316–317. o.

²⁶ Szentpétery, Almádi alapítólevél 362–364. o. Vö. Bolla, Jobbágyosztály 165. o.

²⁷ HO V, 1–2. Kál faluban 1249-ben 3 libertinust világi uraik tíz hold földdel és saját szőleikkel együtt (*cum ... vineis suis*) szabadítottak fel. HO VI. 50. o.

Gamáson, amelynek lakói a monostornak Egyházasgamáson szőlőt telepítettek és műveltek.²⁸

A kétféle vinitor a XIII. században is létezett. A Balaton-felvidéki Dörgicsén 1225-ben egy adásvétel kapcsán azt hangsúlyozták, hogy az eladott három szőlőhöz 4 szolga (*homo*) tartozik, akik azokat szolgai kötelezettségből művelik (*ex debito servitutis ipsas colere tenerent*). A somogyi Gyúgy faluban, Kőröshegy mellett, 1238-ban tíz hold szőlő azzal a két szolgálával együtt (*cum duobus servis*) cserélt gazdát, akiket az eladó a szőlők megmunkálására rendelt (*ad culturam earundem vinearum constituit*).²⁹ Ez a típus a pannonthalmi apátság birtokain a tatárjárás előtt sem volt ismeretlen. Ilyenek laktak a Győr megyei Nyúlön és Ságön. Albeus mester 1238 táján azt jegyezte fel, hogy a nyúli szőlőművesek az egyház igazi szolgálói (*veri servi*), a ságiak pedig az apátságnak még szántani is tartoznak. Velük szemben a ravazdi, alsóki és örkényi vinitorok a szőlőművelés mellett közös szolgálatokat (*omnia communia servitia*) végeztek, egyebek közt terményjáradékot fizettek, ami csak azért volt lehetséges, mert némi önálló gazdasággal rendelkeztek.³⁰

A XIII. század derekán a források számának növekedésével ellentétben a kétféle vinitorra vonatkozó adatok erősen megcsappantak. Vinitor adományozására 1270 után alig van példa.³¹ A nagyarányú társadalmi-gazdasági változások következtében a szőlő vinitorokkal történő megművelése háttérbe szorult. Ok comes 1283 előtt Baranya megyében még valószínűleg szolgálakkal s nem az általa telepített jobbággyokkal műveltette meg jenői és nánéi szőlőit. A bakonybéli apátság viszont 1301-ben arra kényszerült, hogy feladja saját kezelésű szőlészetét a Balaton-felvidéki Lovason. Korábban Alsó- és Felsőörs ikertelepülés apátsági vinitorai művelték meg a szomszédos lovasi szőlőket. Számuk azonban Csák nembeli Márk fia István hatalmaskodása folytán olyannyira megfogyatkozott, hogy a szőlők elhanyagoltakká, műveletlenekké váltak. Az apátság nem volt abban a helyzetben, hogy megmunkálásukról gondoskodni tudják, sem pénze, sem embere nem volt hozzá. De azt sem akarta, hogy a lovasi szőlők teljesen tönkremenjenek. Ezért eladta őket Péter nevű felsőörsi vinitorának, aki társaival együtt, míg számuk elköltözésükkel tetemesen meg nem csappant, kondíciója szerint (*ratione conditionis*) művelte azokat. Az apát döntését az is motiválta, hogy a saját kezelésű szőlőkkel, másutt is gond volt, s a kapott pénz-

²⁸ PRT X. 630. o.

²⁹ DF 229886 (Veszpr. kápt. országos lt., D-71), HO VII. 13-14. o. Az utóbbi keltét javítja Karácsónyi, Oklevelek jegyzéke 50-51. o. Zala megyében az elpusztult orosztönyi prédiomot 1253 előtt szolgálakkal, ekékkel, szőlőkkel élesztették újjá. Zala I. 26. o.

³⁰ PRT I. 774., 775., 780. o. A közös szolgálatokra lásd PRT I. 772. o.

³¹ Urk. Burg. II. 122 (1278), Wenzel X. 17 (1291). Az utóbbi oklevél hamis: Reg. Arp. 3773. sz.

zel azok megművelését kívánta biztosítani.³² A lovasi szőlészet eladása a másutt még létező magángazdaság fennmaradását szolgálta, de nem akármilyen módon. A pénz ugyanis az adott körülmények között nem szolgálta, hanem munkaerő ára volt, napszamosok alkalmazását tette lehetővé. Ezzel a lehetőséggel azonban meglehetősen kevesen éltek. A saját kezelésű urasági szőlőkben továbbra is igénybe vettek robotot, de a társadalmi fejlődés következtében immár nem a vinitorok, hanem a jobbágyok munkáját. Amikor a már említett gamásiak, 1322-ben jobbágyszabadságot kaptak, változatlan kötelezettségük maradt az őseik által telepített apátsági szőlők megmunkálása. Mint láttuk, a zágrábi káptalan is szőlőit jobbágyaival műveltette meg, s ezt a munkát a szántási robottal ellentétben pénzzel megváltani sem lehetett.³³ A felsőlendvai uradalom jobbágjai viszont megszabadultak tőle, az uraság 1358-ban nem robotot, hanem pénzt követelt tőlük. Minden egész telek után böjt-középkor az urasági szőlők megművelésére (*ad culturam vinearum*) öt dénár járt a földesúrnak, aki minden bizonytal béréseket, napszamosokat alkalmazott szőlészetében.³⁴ De térjünk vissza a szőlő utáni járadék kérdéséhez.

A XIII. század hatvanas éveiben, amikor a kétféle vinitorra vonatkozó adatok meggyérültek, a szőlővel kapcsolatban a királyi és az egyházi birtokon új társadalmi terminológia jelent meg, a *vinidator*.³⁵ Az elnevezés világosan kifejezte, hogy itt nem robotoló vinitorokról, hanem olyan társadalmi rétegről van szó, amelyik az általa használt szőlő után bizonyos mennyiségű borral adózott a földesuraságnak. Ez valóban szőlő után fizetett járadék volt. A szőlő kikerült a földesúri magángazdaság keretei közül. Az új terminológia felbukkanása mégsem esett egybe a szőlő utáni adózás kezdetével, a szóhasználat ezúttal jelentős fáziskéséssel követte a valóságot, a szőlő utáni járadék jóval korábban alakult ki. A Somogy megyei Zamárdiban

³² Mon. Bp. I. 208–209. o., PRT VIII. 303. o.

³³ PRT X. 630. o., vö. *Maksay*, Benedekrendi gazdálkodás 4. o., Mon. Zagr. II. 23., 59., 61., 72–73. o. A pozsegai várnak is voltak 1342 előtt robotos szőlői. *Fejér* VIII/7. 159. o. Robotban megmunkált urasági szőlők a középkor végén is léteztek. A Baranya megyei Monyorós 1459. évi telepítőlevelében a bodrogszigeti pálosok előírták, hogy a jobbágyoknak szokás szerint többek közt a szőlőben is robotolniuk kell. Somogyban a szenyéri, tapsonyi, merkei és tikosi jobbágyok, zsellérek 1524-ben urasági szőlőket műveltek. Zala megyében a XVI. század elején a Kanizsaiaknak és a Bánfiaknak voltak allodiális szőlőik. DL 15416, *Borsa*, Szenyéri összeírás 34–36., 39. o., *Holub*, Bortermelés 186–187. o.

³⁴ *Wenzel*, Mezőgazdaság 288. o.

³⁵ Az Esztergom megyei Sümeg királyi vinidatorait 1269-ben említik először. DF 230019 (Veszpr. kápt. országos lt., Metales 3), vö. *Györffy* II. 309. o. Hasonló adatok: Zala I. 69. o., Mon. Bp. I. 146. o., Reg. Arp. 2723. sz., *Wenzel* XII. 206. o., Mon. Bp. I. 165. o., Zala I. 85. o., HO V. 66. o., Mon. Strig. II. 369. o., AO I. 39. o., DL 86892, DF 207302 (Pannonhalmi rendi lt., Capsa 52-D), PRT VIII. 380. o. A változást a *vinitor seu condicionarius*, illetve a *vinitores condicionales* fordulat jelentkezése is érzékelteti. Mon. Strig. I. 578–579. o., AO I. 39. o.

22 hold földet és 3 szőlőt hátra hagyott királyi *servus* boradó (*burhodo*) minősítése 1231-ben jól érzékelteti a latin *vinidator* elnevezés magyar megfelelője és a vele kapcsolatos adózási rendszer korai eredetét.³⁶ Nem kétséges, hogy akinek az uraság valaha szőlőt adott vagy telepíteni engedett, az járadékot fizetett.

Az elsők, akik a szőlő után járadékot fizettek, azok a torlók voltak, akiknek egykori uruk nemcsak földet és állatot, hanem szőlőt is adott torlói kötelezettségük teljesítéséhez, s megszabta, hogy a szőlő terméséből mennyi bort adjanak évente az egyházi földesuraságnak. A borral is adózó torlók zöme Zala megye Balaton-felvidéki részén lakott, míg a többiek Veszprém és Somogy, illetve a távoli Szabolcs megyében éltek.³⁷ A szőlőt lakóhelyükön birtokolták, kivéve a tótdörögdi torlót, aki a közeli, de nem szomszédos Hegyesd lejtőjén művelte szőlőjét.³⁸ A torlóknak ez a típusa a többi torlóhoz hasonlóan mintegy két és fél évszázadon át létezett. Először 1067 táján a százdi monostor alapításakor, utoljára 1315-ben köteleztek torlót boradásra. A járadék mennyisége szőlőnként 10–80 vödör (*ydria*) bor volt. Minden bizonnyal ebbe az értéktartományba esett a Balaton-felvidéki káliak XII. században említett tíz köblös járadéka. A XI. századi torlók 4 köblös boradója a Szabolcs megyei Dusnok faluban nyilvánvalóan a kapott szőlő kis terjedelmének volt a következménye. A káli torlók 1199-ben megszabott kivételes nagyságú kötelezettségét sajátos körülmény idézte elő. A lőrintei torlóknak egykori uruk nem adott szőlőt, de őket is arra rendelte, hogy a tor egyéb kellékeivel együtt évente 40 vödör bort adjanak a veszprémi székesegyháznak. Hogy kötelezettségüknek eleget tudjanak tenni, a szőlőbirtokos káli torlók adóztak helyettük. Terhük ezáltal kétszeresére nőtt, évente nem 40, hanem 80 vödör bort kellett beszolgáltatniuk. Némi kárpótlásképpen viszont a bort nem ők, hanem a lőrintei torlók szállították Veszprémbe.³⁹ A torlók borjáradéka leggyakrabban 50 vödör, azaz egy hordó (*tunella*) bort tett ki.⁴⁰ A megszabott mennyiséget évi egy alkalommal Szent Mihály arkangyal őszi ünnepén (szept. 29.) vagy annak tájékán, esetleg a 15. napján (okt. 13.) kellett beszolgáltat-

³⁶ Wenzel VI. 497. o. = HO I. 10. o., vö. Reg. Arp. 473. sz. (Sajnos, az oklevél eredetije a kiadás óta elveszett.) A *vinidator* kifejezés kialakulását a boradó magyar elnevezés mellett a *vina dare* fordulat készítette elő. Kálmán király és szlavón herceg 1241 előtt kelt oklevelében Zala megyében olyan várnépeket (*populos castri*) mentesített a vár joghatósága alól, akik neki bort adtak (*nobis vina dare tenerentur*). Reg. Arp. 711. sz.

³⁷ A boradó torlókra lásd a 7. jegyzetet és a táblázatot.

³⁸ Fejér VII/1. 263. o.

³⁹ HO V. 2. o.

⁴⁰ A hordó őrartalma a kajári torlókra vonatkozó 1135. évi keltezésű, de valójában 1250 táján készült oklevél szerint 50 vödör volt. PRT VIII. 273. o. Keletkezésére lásd *uo.* 251–255., 266. o.

tatni.⁴¹ A torlók boradója a XIV. század elején 20–25 vödörryire csökkent. Szőleik nagyságát nem rögzítették, nyilvánvalóan a helyi gyakorlat határozta meg azt. Kivételt csupán a (balaton)szőlősi torlóval tettek, aki 1309-ben egy hold telepített szőlőt és annak északi szomszédságában egy kevésbé jól művelt (*minus bene cultam*) másik szőlőt kapott, és évente 25 vödör bort fizetett a veszprémi káptalannak.⁴²

A vinitorok már ismert két típusa mellett a XII. század első felében egy harmadik típus is létezett. Magdolna asszony a csatári monostornak 1140 táján a Zala megyei Bagotán öt szőlőt adományozott öt szőlőművessel, akik közül ketten feleség nélküli szolgák (*servi*), hárman pedig adózók (*debitores*) voltak.⁴³ Nem kétséges, hogy az adózó vinitoroknak a szőlő után bort kellett adniuk. Ennek mennyiségére XII. századi analógiák vetnek némi fényt. Nevezetesen a XII. századi torlók 40–80 vödörryí boradója, illetve a bakonybéli birtokösszeírás XII. század derekán készült második részének egyetlen adata ad bizonyos támpontot. Az apátság a Veszprém megyei Sár prédiomon magánadományból 8 mansió adózót (*tributarius*) kapott. Ezek mindegyikét évi 50 vödör bor szolgáltatására (*ad dandum vinum*) kötelezték, s mellesleg havonként váltakozva lovas szolgálat teljesítésére rendelték.⁴⁴ A borral adózó vinitorok járadékának mennyiségét az analógiáknál sokkal pontosabban világítják meg a rájuk vonatkozó XIII. századi adatok. Ezekből ugyanis olyan fejlődési sor állítható össze, amelynek első két fokozata a XIII. század elejénél jóval korábban érvényesült. Melyek voltak ezek a fokozatok?

IV. Béla király 1237-ben a Szerém megyei Petenden 8 mansió szőlőműves szolgát saját földdel és öt szőlővel adományozott a bélakúti ciszterci apátságnak. A vinitorok művelték meg az öt szőlőt, ők szüretelték le a termést, sajtolták ki a bort, s szállították az apátság járandóságát a monostorhoz. A király sajátos módon osztotta meg a bort a termelők és az apátság között. A szőlőből lábbal kitaposott tiszta bort (*vinum purum, quod pedibus exprimi potest*) az apátság kapta meg, míg a maradék, amit a megtaposott szőlőből présel sajtoltak ki (*in torculari torquebatur*), a vinitoroké lett.⁴⁵ Ez a meglehetősen archaikus forma lehetett a termés legkezdet-

⁴¹ A torlók a Zala megyei Tótdörögdön és a bakonyi Bársonyos melletti Szőlősen Szent Mihálykor, a Balaton-felvidéken viszont Szőlősen ezen ünnep 15. napján, Csombkesziben pedig Szent Mihály ünnepe táján adták a bort a tor egyéb kellékeivel együtt. *Fejér* VII/1. 263. o., PRT I. 781. o., Veszpr. Reg. 43., 79–80. sz. A „boros” toradás időpontját a többi esetben nem ismerjük, de tekintettel a lélekkultusz és Szent Mihály kapcsolatára, valamint a szüret időpontjára, a XIII. század kezdetétől a többi boradó torló is ekkortájt adózhatott. Vö. *Solymosi, Torlók*.

⁴² Veszpr. Reg. 43. sz.

⁴³ *Fejérpataky, Gutkeled-Biblia* 19. o. Vö. *Szabó, Prédium* 28. o.

⁴⁴ PRT VIII. 271. Keletkezésére lásd *Váczy, Bakonybéli összeírás* 324–326. o.

⁴⁵ *Wenzel* VII. 28–29. o.

legesebb megosztási módja, s a földesúr minden bizonnyal általa jutott a legtöbb járadékhoz. A szőlő taposását az uraság emberei ellenőrizték, akik a termelőknek nem sok esélyt adtak, hogy félrevezessék őket. Az archaikus forma nyilvánvalóan gyakorlati tapasztalaton alapult, megközelítően tudták, alkalmazása milyen részesedési arányt biztosít.

A termésmegosztás másik módja az előbbivel szemben pontosan meghatározta a részesedés mértékét. A győri várhoz tartozó királyi szőlőművesek Ság, Nyúl, Tarján és Écs falvakban helyzetük 1240. évi rendezéséig a bortermés felét tarthatták meg, míg másik felét a szőlő megműveléséért (*pro cultura*) a királynak és a győri ispánnak adták, méghozzá az ilyenkor szokásos osztozás szerint úgy, hogy az előbbi a járadék kétharmadát, az utóbbi pedig egyharmadát kapta meg.⁴⁶ A termés felét kitevő járadék régóta ismert volt. A Kálmán-kori ún. esztergomi zsinat sokat idézett cikkelye (67. tc.) a gabonafélék esetében ugyanekkora részesedést írt elő, ha a szolga ökreivel dolgozott, sőt ha a pap állataival szántott, még nagyobb volt a járadék: a vetőmaggal csökkentett termésnek nem a felét, hanem kétharmadát kapta meg az egyház.⁴⁷ A termés megszábot hánnyadát kitevő járadék mennyisége aszerint változott, hogy jó, közepes vagy gyenge termést takarítottak be.

A termésmegosztás harmadik módja határozta meg a legkonkrétabban a járadék mennyiségét. A földesúr a mustkészítés technikájától és a termés mennyiségétől függetlenül szabta meg részesedése nagyságát, nem arányszámot adott meg, hanem egyszerűen előírta, hány vödör, köböl vagy hordó bort kíván az adott szőlő után. Ezzel a formával a torlók kapcsán már megismerkedtünk. Ismereteinket vinitorokra vonatkozó adatokkal egészíthetjük ki. A lébenyi nemzetségi monostor 1208 előtt az alapítótól a Somogy megyei Burnel (Bornyé) faluban 12 szőlőművest kapott. A vinitorok mindegyike a megszábot kondíció szerint nagyköböllel (*cum magno cubulo*) évi 9 köböl bort adott az apátságnak, s a borjáradékot saját költségén a távoli monostorhoz szállította.⁴⁸ Nem messze ettől a somogyi településtől Kapoly, Egres és Lulla falvakban 32 mansió vinitort földdel együtt adományozott II. András 1218-ban az esztergomi érsekségnek. Amikor IV. Béla 1237-ben megerősítette az egyházat az adomány és az ott élő immár 44 mansió birtokában, azt is rögzítette, hogy minden mansió évente ugyanúgy 50 köböl bort köteles adni az érseknek, miként az adományozás előtt a királynak tette.⁴⁹ A már említett Győr megyei királyi szőlő-

⁴⁶ HO III. 5. o.

⁴⁷ Závodszy, Törvények 205. o. A démi egyház papjának bevételeit tárgyaló 1231. évi oklevél teszi egyértelművé, hogy az osztozás a vetőmaggal csökkentett termésre vonatkozott. *Fejér* VII/1. 227–228. o.

⁴⁸ Urk. Burg. I. 54. A település lokalizálására lásd Csánki II. 595. o., illetve SMFN. 232, 240. o. A somogyi bor- és gabonaköblöt 1220-ban említik. Reg. Varad. 266. sz.

⁴⁹ Mon. Strig. I. 219., 322. o., vö. Reg. Arp. 349, 626. sz. A falvakat lakóival együtt a veszprémi püspök

lőművesnek az 1240. évi rendezés következtében minden mansió után 20 bolgyáni (szerémi) köből bort adtak a győri ispánnak, és egy pondust fizettek Szent Mihálykor a pohárnokok ispánjának. Ezt a járadékot a királyi tisztségviselők a termés mennyiségétől függetlenül minden évben megkapták. A királyi döntés mérsékelte az adózást, az új járadék kevesebb volt a termés felét kitevő korábbi boradónál.⁵⁰ Minden bizonnyal csak matematikailag volt meg annak a lehetősége, hogy olyan kevés — mindössze 40 köből vagy ennél kisebb — legyen a termés, hogy az új járadék mennyisége megegyezzen a régivel, sőt esetleg fölül is múlja azt.

A meghatározott mennyiségű borjáradék a XIII. században széleskörűen érvényesült a szőlőművelő földesúri népek körében. A torlók és vinitorok mellett mások is fizették. Atyusz nembeli Sol comes 1227-ben a Balaton-felvidéki Nevegy faluban 8 mansió jobbágyot hagyományozott a veszprémi székesegyházra, hogy évente minden mansió 20 vödör bort adjon az egyházi földesuraságnak.⁵¹ Az Esztergom megyei Örs faluban hat olyan személy (*homo*) lakott, akik a királynak évente 50 vödör bort szolgáltatottak. Amikor az esztergomi érsekség 1249-ben a királytól cserével a falut és az iktatásról készült oklevél által kondicionáriusoknak minősített lakóit is megszerelte, aligha változtatott adózásukon.⁵² A veszprémi káptalan viszont 1272-ben arra kényszerült, hogy irgalmasságot (*misericiordiam*) gyakoroljon paloznaki kondicionáriusaival. Mivel számuk megfogyatkozott, és kondíciójuk szokásos kötelezettségét nem tudták teljesíteni, megszabta új terhüket. Mihálynak a testvérével évi 20, Gughe fia Tamásnak fivéreivel, valamint Lomp két fiának egyaránt 25 köből bort kellett adnia. Ezenkívül minden mansió után 4 dénárt is fizettek. Pál két fiát viszont évi 60 köből boradó terhelte. Ők 4 dénárt nem adtak, de kötelezettségük így is tetemesen fölülmúlta a többiekét. A borjáradék szüretkor volt esedékes, és kimérésekor zalai köblöt kellett használni.⁵³ A paloznaki kondicionáriusok különböző teherviselése társadalmi különbség híján feltehetően abból fakadt, hogy a kezükön levő szőlők mennyisége nem volt azonos. Meglehet, hogy Pál fiai kétszer esetleg háromszor akkora szőlőt birtokoltak, mint a többiek. Ennek volt valószínűsége, hiszen az egyik testvér 1294-ben falubeli szőlőt adott el földesurasának, a veszprémi káptalannak.⁵⁴ A Balaton-felvidéki Paloznaktól nem messze fekvő Szárberényben a szőlőbirtokosok között ekkora különbség nem létezett. Az 1109. évi veszprémvölgyi oklevél interpo-

1295-ben cserével megszerezte a püspökség számára, s 1325-ben a rájuk vonatkozó 1237. évi oklevelet is átíratta. Mon. Strig. II. 369. o., Veszpr. Reg. 158. sz.

⁵⁰ HO III. 5. o.

⁵¹ DF 200626 (Veszpr. kápt. mlt., Kál 4).

⁵² Mon. Strig. I. 377., 382. o.

⁵³ DF 200677 (Veszpr. kápt. mlt., Paloznak 13).

⁵⁴ DF 200731 (Veszpr. kápt. mlt., Paloznak 18).

látora 1290 táján kora viszonyait örökítette meg, amikor az 54 szárberényi mansió említése után az eredeti oklevelet azzal bővítette, hogy ugyanannyi szőlő van a faluban, s minden mansió évente 60 köből bort szolgáltat a veszprémvölgyi monostornak.⁵⁵ A boradó kiemelkedő nagyságát ebben az esetben nem a szőlők átlagosnál nagyobb mérete, hanem az egyházi tized és a földesúri járadék összefonódása idézte elő. Mivel az apácamonostor tizedjogot élvezett birtokain, két jogcímen nagyobb adót követelhetett népeitől.

A torlók, vinitorok, kondicionáriusok és más nem szabad állapotú földesúri népek meghatározott mennyiségű évi boradója bizonyos szabályszerűséget mutat. (Lásd a táblázatot.) Annak ellenére, hogy az említett három űrmérték: a vödör (*idria*, pontosabban *hydria*), a köből (*cubulus*) és a hordó (*tunella*) pontos térfogatát nem ismerjük. Ráadásul az egyes mértékfajták más-más változatban léteztek. A Győr megyében használt szerémi, a Balaton-felvidéken forgalomban levő zalai köből, valamint a Somogy megyében említett nagyköből nemcsak nevében, hanem űrtartalmában is különbözött egymástól. Lehetséges, hogy az utóbbi eredendően gabona mérésére szolgáló köből volt, amelynek térfogata meghaladta a bor mérésére használt köbölét, mivel oldalfala rendszerint egy tenyérnyivel nagyobb volt annál. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a nagyköből és a „közönséges” köből között ennél jóval nagyobb volt a különbség. A Balaton-felvidéken 1240 táján használt nagyköblöt magyarul *akó* nak hívták, egy *akó* pedig 1237. évi szerémi adat szerint 5 köböllel volt egyenlő.⁵⁶ A nagyköből vagy *akó* tehát — függetlenül a vidékenként szokásszerűen kialakult különbségektől — ötször akkora volt, mint a (kis)köből. Az űrmértékek helyi változatait, amelyek számát olykor a földesúri önkény is gyarapította, a törvényhozás is respektálta.⁵⁷ A budai mértékrendszert országosan érvénye-

⁵⁵ *Hóman*, Veszpr. 130. o. Az interpolált példány keletkezésére lásd *uo.* 169–171. o. Az apácák tizedjogát 1210-ben Róbert veszprémi püspök ismerte el. *Fejér* III/1. 103. o.

⁵⁶ A borköből általában 3, míg a gabonaköből 4 tenyérnyi nagyságú volt. Az egy tenyérnyi különbség akkor is megmaradt közöttük, ha valamivel nagyobb köböllel számoltak. Elvértve a gabonát is mérték 3 tenyeres köböllel. Reg. Varad. 266. sz. (1220), *Smičiklas* III. 116., 120. o. (1213, hamis), IV. 374. o. (1248), VI. 27. o. (1273), *Marsina* II. 398. o. (1257), HO VIII. 127. o. (1270), Mon. Strig II. 113. o. (1279). A nagy- és (kis)köből, valamint az *akó* viszonyára lásd *Theiner* I, 242. o., *Wenzel* VII. 29–30. o. Vö. *Makkai*, Landwirtschaft 51–52. o., Levéltári szemle 40 (1990/3), 87–88. o.

⁵⁷ A nagyszombati polgárok és a városhoz tartozó falvak lakóinak visszatérő panasza volt a XIV. században, hogy Bazin földesurai a jogos és igaz űrmértéknél nagyobbakat használnak, és azzal követelik a borjáradék megfizetését. DL 2877, 5169. A pozsonyi polgárok is *super indecenti maioritate urne seu akonis* folytattak pert, míg 1337-ben ki nem egyeztek a három Pozsony környéki szőlőhegy földesuraival. DF 238691 (Pozsony város lt. no. 65). Az űrmértékkel való visszaélést a hitelesítés akadályozhatta meg. Bazinban 1335-ben határoztak az *akó* hitelesítéséről, míg az újvári uradalomban már 1355 előtt hitelesített űrmértékkel fizették a boradót. AO III. 135. o., *Wenzel*, Mezőgazdaság 290. o.

*A nem szabad állapotú földesúri népek (torlók, vinitorok,
kondicionáriusok és mások) boradója a XI–XIV. században*

Év	Helység, terület	Boradó	Forráshely
1067 körül	Dusnok (Szabolcs vm.)	4 köből	Wenzel I, 26.
1150 körül	Sár (Veszprém vm.)	50 vödör	PRT VIII, 271.
1171	Kál (Zala vm.)	10 köből	ÓMOlv. 47.
1199	Kál (Zala vm.)	80 (40+40) vödör	HO V, 2.
1199	Lőrinte (Veszprém vm.)	(40 vödör)	HO V, 2.
1199	Bercsény (Veszprém vm.)	40 vödör	HO V, 3.
1208	Burnel (Somogy vm.)	9 nagyköből	Urk. Burg. I, 54.
1211	Papsoka (Zala vm.)	1 hordó	PRT X, 505.
1211	Kék (Zala vm.)	1 hordó	PRT X, 506.
1211	Füred (Zala vm.)	1 hordó	PRT X, 506.
1211	Füzegy (Somogy vm.)	1 hordó	PRT X, 513.
1221	Szólós (Veszprém vm.)	1 hordó	PRT I, 650.
1227	Nevegy (Zala vm.)	20 vödör	DF 200626.
1237	Lulla (Somogy vm.)	50 köből	Mon. Strig. I, 322.
1237	Kapoly (Somogy vm.)	50 köből	Mon. Strig. I, 322.
1237	Egres (Somogy vm.)	50 köből	Mon. Strig. I, 322.
1238	Tótdörögd (Zala vm.)	10 vödör	Fejér VII/1, 263.
1238 körül	Szólós (Veszprém vm.)	1 hordó	PRT I, 781.
1238 körül	Gány (Somogy vm.)	50 vödör	PRT I, 784.
1240	Ság (Győr vm.)	20 szerémi köből	HO III, 5.
1240	Nyúl (Győr vm.)	20 szerémi köből	HO III, 5.
1240	Tarján (Győr vm.)	20 szerémi köből	HO III, 5.
1240	Écs (Győr vm.)	20 szerémi köből	HO III, 5.
1249	Örs (Esztergom vm.)	50 vödör	Mon. Strig. I, 377.
1250 körül	Kajár (Veszprém vm.)	50 vödör = 1 hordó	PRT VIII, 273.
1272	Paloznak (Zala vm.)	20 zalai köből	DF 200677.
1272	Paloznak (Zala vm.)	25 zalai köből	DF 200677.
1272	Paloznak (Zala vm.)	60 zalai köből	DF 200677.
1290 körül	Szárberény (Veszprém vm.)	60 köből	Hóman, Veszpr. 310
1309	Szólós (Zala vm.)	25 vödör	Veszpr. Reg. 43. sz.
1315	Csombkeszi (Zala vm.)	20 vödör	Veszpr. Reg. 79, 80. sz.
1334 előtt	Zágráb	50 köből	Mon. Zagr. II, 26.
1341	Nyúl (Győr vm.)	25 köből	PRT VIII, 314.

sítő 1405. évi rendelkezés (I. tc.) eleve lemondott arról, hogy a szőlő utáni adózás változatos űrmértégeit egységesítse. Ezért pontos meghatározás helyett itt érjük be annyival, hogy a nagyköböl vagy akó űrtartalma ötven, a (kis)köböl pedig tíz liter körül lehetett.⁵⁸

A változatok ellenére a vödör, köböl és a hordó között megállapítható bizonyos összefüggés. A kajári torlók évente egy hordó bort adtak a bakonybéli apátságnak. Az erről tájékoztató 1135. évi keltezésű, de valójában 1250 táján készült oklevél a hordó térfogatát közelebből is meghatározta, amikor rögzítette, hogy 50 vödör a boroshordó űrtartalma.⁵⁹ Minden valószínűség szerint a tihanyi és a pannonhalmi apátság egy hordó borral adózó torlói is ugyanilyen térfogatú hordót használtak. A vödör és a köböl viszonyát hasonló okleveles adat nem világítja meg. Elgondolkodtató azonban, hogy egyesek a vödör, míg mások a köböl mennyiségű bor azonos számú többszörösét fizették adóba. Északkelet Somogyban például az 1230-as években a kapolyi, egresi és lullai vinitorok 50 köböl, a gányi torlók pedig 50 vödör bort adtak évente a földesúrnak. Nem valószínű, hogy a két mennyiség között lényeges különbség lett volna. A vödör nagyságát 1121-ben 4 tenyérben (*pugillus*), 1269-ben pedig 3 tenyérben (*palma*) adták meg, miként a köböl két fajtáját is rendszerint 3, illetve 4 tenyérrel (*palma*) mérték.⁶⁰ Mindebből arra következtethetünk, hogy a vödör és a köböl helyileg változó, de lényegileg azonos űrmérték volt, a hordó pedig ebben az esetben ötször volt nagyobb náluk.

A három mértékegység egymáshoz való viszonyának ismeretében az adótételek közös nevezőre hozhatók: az évi boradó 4–80 köböl vagy vödör mennyiséget tett ki. Nem tekintve a szőlő nagyságával és mással már magyarázott szélső értékeket, az adóterhek szabályszerűsége nyilvánvaló: a nem szabad állapotú földesúri népek egy csoportja évente 50, míg a másik 20–25 köböl vagy vödör borral adózott. A nagy különbséget ezúttal nem a szőlők eltérő méretei idézték elő. A kisebb járadék földesúri kedvezmény következménye volt, s előnyösebb társadalmi-gazdasági helyzetet tükrözött. A földesúr a körülmények hatására ilyen alacsony tételben szabta meg, illetve ennyire mérsékelte a szőlő utáni adózást. Így történt a Győr megyei királyi

⁵⁸ Decreta 192. o. Az űrtartalom meghatározására lásd *Makkai*, Landwirtschaft 51–52. o., *Szücs*, Gabona 20. o. (78. jegyzet), 28–29. o. (123. jegyzet), 31–32. o. (133. jegyzet). Az űrmértékek nevének és űrtartalmának változatosságára számos XVI–XVIII. századi példát hoz *Prickler*, Borűrmértékek 74–106. o.

⁵⁹ A kajáriak *cum ... tunella vini, idrias quinquaginta habente* adóztak. PRT VIII. 273. o. Vö. a 40. jegyzettel.

⁶⁰ *Szentpétery*, Almádi alapítólevél 363. o., PRT X. 532. o. A *pugillus* és a *palma* azonosítására lásd *Bogdán*, Mértékek 83., 119. o. A vödör és a köböl azonosítását a régi magyar szóhasználat is megengedi. Glosszárium 784. A vödör és a köböl (kisköböl) űrmértéket azonosnak tekinti *Makkai*, Landwirtschaft 51–52. o.

vinitorok, a veszprémi káptalan paloznaki kondicionáriusai és minden bizonnyal a nevegyi jobbágyságok esetében is. A három adat közül az egyikben az eredeti járadék relatív nagyságát is ismerjük: a győri várhoz tartozó vinitorok a szőlőtermésből készített bor felével adóztak, míg 1240-ben a király 20 köbölre nem módosította évi természetbeni kötelezettségüket. Az új járadék természetesen kisebb volt a bortermés felénél, mert különben a király nem hivatkozott volna arra, hogy a szőlőművesek terheit (*debita*) könyörületesen (*misericorditer*) rendezte. De hány köböl lehetett a termés fele? Bár az egyes szőlők nagyságát nem ismerjük, nem reménytelen a kérdés megválaszolása. Az adókedvezményben nem részesített királyi szőlőművesek — miként Somogy és Esztergom megyei adatok mutatják — kivétel nélkül évente 50 köböl vagy vödör bort adtak az uralkodónak.⁶¹ A Győr megyei királyi vinitorok helyzete sem lehetett a rendezés előtt ennél lényegesen rosszabb. A bortermés felét kitevő járadékuk megközelítően vagy éppen pontosan ugyanennyi volt. A királynak volt miből engednie: a boradó mennyiségét 1240-ben 50 köbölről mérsékelte 20 köbölre. A kedvezmény igen jelentős volt: a járadék a termés feléről a termés ötödére csökkent. Hasonló változás az egyházi birtokon is nyomot hagyott.

A zágrábi székeskáptalan zágrábi szolgálai a szőlők után 1334-ig évente éppúgy 50 köböl borral adóztak, mint a vinitorok és torlók zöme a XIII. században. A járadékfizetés alól méltányossági alapon legfeljebb azok mentesültek, akik nyilvánvaló szükségletet (*manifesta inopia*) szenvedtek. A súlyos teher mellett azonban szokás szerint (*more consuetudinis provincie*) szolgaságuk jeléül semmiféle tizedet (*nullas decimas*) nem adtak. A zágrábi szolgálak adózása 1334-ben vagy esetleg valamivel később alapvetően megváltozott. A káptalan ez alkalommal úgy intézkedett, hogy szolgálai ezentúl — miként az egyház szabad jobbágyságai (*liberi subditi*) — tizedet fizessenek, és az 50 köböl bor helyett az évi bortermés negyedrésztét szolgáltatassák be, s mind a bortizedet, mind a borjáradékot a korábbi gyakorlatnak megfelelően saját költségen az egyház pincéjébe szállítsák. A kanonoki testületet saját bevallása szerint két dolog késztette a változtatásra. Egyfelől az, hogy a szolgálak közé szabad állapotú emberek telepedtek, akik annyira összevegyültek velük, hogy életüket, szokásaikat és kondíciójukat tekintve a szolgálakhoz hasonultak. Másfelől pedig az, hogy az adózás nem volt méltányos, mert az 50 köböl boradó egyeseket módfelett (*nimis*) megterhelt.⁶²

⁶¹ Az egységesnek tekinthető 50 köblös vagy vödörös adózás az egyházi és a királyi birtokon a szőlőnagyság egységességét is feltételezi. Az egységnyi szőlőméret nem a hold lehetett, hiszen ez csak a 13. században jelent meg, hanem a művelés gyakorlatából származó nagyság, feltehetően az egy nap alatt megmunkálható, megkapálható szőlőterület, a *dieta* volt. Ez a mértékegység a szőlővel kapcsolatban a zágrábi statútumokban bukkan fel. Mon. Zagr. II. 45. o. Jóval későbbi adatokat hoz erre *Bogdán*, Mértékek 220–221. o.

⁶² Mon. Zagr. II. 26. o. A *habitatores ville nostre de sub montibus* értelemszerűen Zágrábra vonatkozik.

Nyilvánvalóan és elsősorban azokat, akik rosszabb és kevesebb szőlővel rendelkeztek, mint a többiek. Nem kétséges, hogy a bortermés mennyiségétől függő adózás bevezetése a korábbinál igazságosabb teherviselést biztosított. Valójában azonban ennél többről volt szó.

A káptalan intézkedése két jogcímen: az egyházi tized és a földesúri járadék jogán összesen az évi bortermés 35 százalékát vonta el a termelőktől. Hogyan viszonyult ez a mennyiség az 50 köblös járadékhoz? Kevesebb, több vagy netán azonos volt vele? Olyan törekvés nem olvasható ki a zágrábi kanonokok rendelkezéséből, hogy tizedjogának érvényesítését a káptalan a bevételek növelésére használta volna fel. Annak a lehetőségnek sincsen komoly realitása, hogy az intézkedés ellenére a terhek hozzávetőlegesen ugyanazok maradtak. Ebben az esetben mindössze a teherviselés arányosítására került volna sor, s csak az adó jogcíme változott volna, de mennyisége lényegében nem. Sokkal inkább valószínű, hogy a kanonoki testület, amikor az 50 köblös járadék súlyosságát hangoztatta, mérsékelte is azt. Az 50 köblös mennyiség eredendően itt is a termés felét tehetné ki. Bár ez az arány idővel módosulhatott, az 50 köből boradó a XIV. századra egyre elviselhetetlenebb és tarthatatlanabb teherré vált. Ezért joggal feltételezhető, hogy a káptalan nemcsak előírta a szolgák és a hozzájuk számító szabadok számára a tizedfizetést, nemcsak arányosította a teherviselést, hanem egyúttal csökkentette is az adózás mértékét. De túlzásba azért nem esett. Az újonnan bevezetett 35 százalékos részesedés a termésből még mindig kiemelkedően magas volt a XIV. században. Jól tudta ezt a zágrábi káptalan is. Ezért a fentiekén kívül egyéb szolgáltatást mérsékelten követelt tőlük. A szolgák alkalmasint harangoztak, fát szállítottak a malmok javításához, a gátak építéséhez, s természetesen szüret idején ételmezték ispánjukat és lovait, s ha irányítójuk távozott hivatalából, pénzt és zabot adtak neki búcsúzóul.⁶³

A zágrábi rendezés jól példázza a jogállás, illetve a földesúri járadék és az egyházi tized összefüggését egymással. A szolgai állapot és a vele járó magas földesúri járadék mentességet jelentett a tizedfizetés alól. A mentesség teljes vagy részleges lehetett. Az utóbbi esetben jelképes értékű átalányt: előre meghatározott mennyiségű terményt vagy pénzt kellett tized gyanánt fizetni.⁶⁴ A teljes vagy részleges mentesség különösképpen vonatkozott a szőlő utáni tizedre. A torlók — hiába volt szőlőjük — bortizedet nem adtak. Amikor a veszprémi káptalan 1301-ben örökös nélkül elhunyt sümegi torlóinak szőleit egyházi nemes jobbágyainak adományozta, kikötötte, hogy a torlóí kötelezettségtől (*de condicione exequiatoria*) megszabadított szőlő

⁶³ Mon. Zagr. II. 27. o.

⁶⁴ Holub, Zala megye 357. o., *Soľymosi*, Hospes kiváltság 42. o.

után bortizedet tartoznak fizetni.⁶⁵ A vinitorok legfeljebb átalányt fizettek. Minden bizonnyal erre mutat, hogy a győri várhoz tartozó szőlőművesek minden mansió után a tizedszedéskor két dénárt adtak a győri ispán részére.⁶⁶ Teljesen egyértelmű kép tárul elénk a pannonthalmi apátság és a budai káptalan 1255-ben létrehozott egyezségéből. Eszerint míg a káptalan Somogy megyei birtokain élő szabad állapotú emberek az ország szokása szerint fizettek tizedet, addig somogyi vinitorai nem bort, hanem mansióként két kepe gabonát adtak tizedképpen (*pro decimis*) az apátságnak. A pannonthalmi monostor ezzel nem mondott le a bortizedről, mégcsak nem is váltotta azt át gabonává. Mindössze arról volt szó, hogy a bortizedet nem a vinitoroktól, hanem földesuruktól, a budai káptalantól kapta meg. A káptalan az apátságnak törvényes és szokásos tizedet fizetett somogyi birtokain levő pincéi után.⁶⁷ Mindez a legteljesebb mértékben összhangban volt azzal a Kálmán-kori rendelkezéssel, amely előírta, hogy az egyházi személyek annak az egyháznak fizessenek tizedet, amelynek joghatósága területén földművelést űznek vagy szüretelnek.⁶⁸ A budai káptalan somogyi vinitorai sajátos tizedfizetésükből következően biztosan rendelkeztek némi szántógazdasággal. Szőlőhöz való viszonyuk többféle lehetett. Feltehető, hogy azért nem adtak bortizedet, mert nem volt saját használatú szőlőjük, robotban a káptalan szőlőjét művelték meg, s a bortermésből természetesen nem nekik, hanem földesuruknak kellett a tizedet leróni. A vinitornak ez a típusa azonban a XIII. század derekán már nem volt meghatározó, a tipikus – mint láttuk – a szőlő használatáért a földesúrnak járadékot fizető szőlőműves lett. A budai káptalan somogyi vinitorai is zömmel ilyen szőlőművesek lehettek, s nem kizárt, hogy kettős kötődésű vinitorok is akadtak közöttük, akik egyfelől az urasági szőlőben robotoltak, másfelől pedig borjáradék ellenében saját használatú szőlőt műveltek. Bortizedet azért nem adtak, mert szolgálk voltak, s szolga létüknek megfelelően olyan magas – mintegy 50 köből – járadékot fizettek, hogy több elvonásra egyszerűen nem volt lehetőség. Tizedátalánnyal ezért nem szőlőjüket, hanem szántóföldi termésüket terhelték meg. A szőlő utáni tizedfizetésben azonban közvetve

⁶⁵ Veszpr. Reg. 1. sz. Vö. Reg. Varad. 352. sz.

⁶⁶ HO III. 6. o. A bekcsényi főesperességben Hahót comes népei az 1256-ban kötött egyezés szerint a nagyobb és a kisebb szőlők után (*de singulis vineis maioribus et minoribus*) egyformán két köből bort adtak tized gyanánt. A zágrábi káptalan azzal is számolt, hogy a tizedfizetés növekedni fog azon a vidéken. Ezért fenntartotta magának a jogot, hogy ebben az esetben az 1256. évi megállapodást figyelmen kívül hagyva, az új tizedfizetési gyakorlathoz igazodjék. Mon. Zag. I. 114. o.

⁶⁷ PRT II. 293. o. Az itteni kiadással egyezően az eredeti oklevélben is *binas capetias* olvasható. A budai káptalan somogyi vinitorai minden várakozás ellenére két kepe gabonát és nem két köből bort fizettek az apátságnak. DF 207031 (Pannonthalmi rendi lt., Capsa 33-P).

⁶⁸ Závodszky, Törvények 192. o. (66. tc.), vö. *uo.* 205. o. (65. tc.).

nekik is részük volt. A földesúri pincék után fizetett bortizedben minden bizonnyal a vinitorok magas borjáradékának tizedrésze is benne volt.

A szabad állapot elnyerése a földesúri járadék tetemes csökkenését és egyben a tizedmentesség elvesztését, a teljes tized megfizetésének kötelezettségét jelentette a vinitorok számára. Amikor 1265-ben a veszprémi káptalan felszabadította Fajsz falubeli szőlőművesét és fiát addigi kondíciójából és szolgálatából, arra kötelezte őket, hogy évente fél fertót fizessenek szőlőik megműveléséért (*pro cultura vinearum*), továbbá jogos tizedet (*iustus decimas*) adjanak a káptalannak.⁶⁹ A terhek összességében itt is csökkentek, kedvezőbbekké váltak, hiszen különben képmutatás lett volna a változtatást földesúri kegynek feltüntetni. Nem kétséges, hogy a társadalmi állapotváltozás kiváltotta járadékcsökkenés akkor is maga után vonta az egyházi tized bevezetését vagy a tizedátalány növelését, ha a földesúr és a tizedbirtokos egyház nem volt azonos. A pannonhalmi apát nyilvánvalóan csak addig szedett jelképes tizedátalányt a budai káptalan somogyi vinitoraitól, míg azok teljes tizedfizetésre kötelezhető szabad állapotú személyekké nem lettek. Ez a változás előbb-utóbb bekövetkezett. A folyamat országos szinten akkor zárult le, amikor a vinitorok és a vinidatorok a XIV. század derekára a jobbágytársadalomba tagolódnak teljesen eltűntek.⁷⁰ Beolvadásukat a jobbágyságba részben szőlő utáni földesúri terhek mérséklődése segítette, illetve készítette elő.

A nem szabad állapotú népek szőlő utáni borjáradéka — mint láttuk — már a XIII. században több helyen a termés feléről, illetve 50 köbölről 20–25 köbölre csökkent. Ez a tendencia a XIV. század elején tovább folytatódott. A földesúr egyre inkább a terhek csökkentésére kényszerült, ha nem akarta, hogy szőlőművesei faképnél hagyják, miként az említett alsó- és felsőrsi vinitorok zöme tette a bakonybéli apáttal. De nemcsak szökésük, hanem szolgálatmegtagadásuk is ebbe az irányba hatott. Ürömi András fiai, a budai káptalan szőlőművesei és boradói (*vinitores condicionales et vinidatores*) a XIV. század kezdetének zavaros viszonyait használták fel arra, hogy vakmerően (*temerarie*) kivonják magukat kondíciójukból. Az ellenük indított perben azonban felülbírálták tettüket: alávetették magukat az egyházi földesúrnak, és újból vállalták a szőlőművelés és a boradás kondícióját (*condicionem vinitorie et solucionis vini*), amelyre őseik és mind ez ideig ők maguk is kötelezve voltak. Szolgálatmegtagadásuk igen rövid ideig tartott, s sajátos körülményeik miatt nem csupán eredménytelenül, hanem számukra hátrányosan is végződött. András

⁶⁹ HO V. 38. o.

⁷⁰ A XIV. század közepe után a források elvétele és mindig egykori szőlőművesek leszármazottai-ként említenek vinitort vagy vinidatort. Az előbbire példa: PRT VIII. 380. o. (1368), Zala II. 79., 82., 86. o. (1373), az utóbbira: AO VI. 181. o. (1354), DF 207302 (Pannonhalmi rendi lt., Capsa 52-D), PRT VIII. 348–350. o. (1366), 380. o. (1368).

fiai ugyanis két szőlőt műveltek a Pilis megyei Üröm határában: egy sajátot (*vineam propriam*) és egy káptalani szőlőt, melyet kondicionálisan vinitorként munkáltak meg (*condicionaliter ut vinitores colebant*). A saját szőlő a négy fiút Ürömhöz kötötte, s behatárolta mozgásterét, cselekvési lehetőségét. Minthogy saját szőlőjükről nem kívántak lemondani, vállalniok kellett a káptalani szőlővel együtt járó kötelezettségeket, sőt biztosítékot is kellett adniok, nehogy a jövőben ingadozni és vakmerően uraik ellen fordulni merészeljenek. Ezért kondíciójuk örök biztonságának megőrzésére 1302-ben saját szőlőjüket lekötötték a káptalannak, és felhatalmazták, hogy annak terméséből vegye ki boradójukat (*debitum eorum in vino*), ha valamelyik évben kötelezettségüket (*condicionem vinitorie et solucionem vini*) nem teljesítenék. S hogy a biztosíték tökéletes legyen, arra is kötelezték magukat, hogy saját szőlőjüket semmikor sem adják el.⁷¹

Az ürömieknél némileg jobban jártak a bakonybéli apátság nyúli vinitorai. A Győr megyei faluban élő egyházi szőlőművesekre nem volt hatástalan, hogy az ugyanott lakó királyi vinitorok évi borjáradékát a király már 1240-ben a termés feléről 20 szeremi köből mennyiségre csökkentette. Hogy a bakonybéli apát mekkora fáziskéséssel követte a királyi rendelkezést, nem tudjuk. Mindenesetre tény, hogy nyúli szőlőművesei 1341 előtt a monostor köblével mért 25 köből borral adóztak, ami tekintettel arra, hogy az apátság tizedjoggal bírt, nem volt magas. Egy idő után azonban öten ezt is sokallották, állapotukat megalapozták, s egyházi nemesnek nyilvánították magukat. Végül másodszeri figyelmeztetésre 1341-ben elismerték elődeikkel egyező szőlőművesi mivoltukat, vállalták eredeti státuszukat, s arra kötelezték magukat és fiaikat, hogy a többi vinitorhoz hasonlóan a bakonybéli monostornak és mindenkori apátjának, mint saját és természetes uraiknak (*propriis et naturalibus dominis eorum*) engedelmeskedni és ünnepi adományokkal (*munera*) és borral adózni fognak. Kérésükre és a nádori ember, valamint a pannonthalmi apátság bizonyága közbenjárására a bakonybéli apát mindegyikük 25 köblös boradóját kivételképpen 20 köbölre mérsékelte. Világosan leszögezte azonban, hogy csak egyszeri alkalomról van szó, a földesúri kegy nem teremt új szokást, vagyis 1341 után ismét a régi gyakorlat érvényesült.⁷²

Olyan látványos járadékcsoökkentésre, mint amilyen a zágrábi káptalan szolgálai esetében történt, a XIV. században nincsen több példa. Minden valószínűség szerint azért nincsen hasonlóról tudomásunk, mert ilyen mértékű változás — a borjáradék 50 köbölről a termés negyedére (plusz tized) mérséklődött — másutt már zömmel a XIII. században lezajlott. Erre utalnak a 20–25 köből vagy vödör boradóra és főként

⁷¹ AO I. 38–39. o., vö. AO VI. 180–181. o.

⁷² PRT VIII. 313–314. o. Az apátság nyúli tizedjogára lásd PRT VIII. 69–70., 365–366. o., Györffy II. 613. o.

a torlókra vonatkozó XIV. századi adatok. A helyi gyakorlatot követő előírás szerint a tekintélyes nagyságú szőlőt művelő (balaton)szőlősi torlót 25, Csombkesziben élő sorstársát pedig 20 vödör borjáradék terhelte. Az előbbi 1309-ben rendelték erre a feladatra, míg az utóbbi XIII. századi elődeitől örökölte kötelezettségét, amely szakrális jellege miatt változatlanul szállt apáról fiúra, sőt földesúri engedéllyel a vőre.⁷³ De éppen ezért – főleg a torlók esetében – a XIII. században vagy korábban megszabott magas járadék továbbélésére is lehetőség nyílt. Ennek valószínűsége azonban nem volt nagy. Mivel a XIII. század derekától a földesurak egyre kevesebb személyt, sőt az 1320-as évektől már senkit sem tettek torlóvá, s a természetes szaporulat pedig elégtelennek bizonyult, ez a sohasem nagy létszámú réteg a XIV. század derekára eltűnt a társadalomból.⁷⁴ A szőlőműveseket nem fenyegette a kihalás veszélye. Számukra a körülmények kikényszerítette földesúri kegy és a szabad állapotúak helyzetének elnyerésével reálisan kecsegtető szökés a terhek csökkenését és a jobbágy állapot megszerzését biztosította. A boradó jobbágy elnevezés (*iobagio vinidator*), amely már a XIII. század végén megjelent, a XIV. század derekán a *vinidator* és *vinitor* megjelöléssel együtt eltűnt, s átadta helyét a mindent magába olvasztó jobbágy terminusainak.⁷⁵ Ennek ellenére a XIII. századi magas borjáradék kivételképpen a XIV. században is megmaradhatott. Ilyen lehetett a szárberényiek 1290 táján rögzített 60 köblös boradója, amelyet még a XIV. század végén is emlegettek.⁷⁶ Igaz, mindig birtokperek kapcsán, amikor a veszprémvölgyi apácák rendre 1109. évi oklevelük 1290 táján interpolált változatával védelmezték jogaikat. Mint-hogy csakis ebben az oklevélben szerepelt az a bizonyos járadék, nehéz eldönteni, hogy a későbbi hivatkozásoknak mennyi közük volt a tényleges adózási helyzethez. Az azonban biztos, hogy a szárberényiek járadékát nem tekinthették és nem is tekintették szokványosnak. A nádor különben 1374-ben az apácák szárberényi birtokának elkülönítésére kiküldött személyeknek nem adta volna azt az utasítást, hogy az

⁷³ Veszpr. Reg. 43, 79–80. sz. A Csombkesziben lakó torló apja a XIII. század közepén ugyanitt élt. HO V. 21. o.

⁷⁴ *Sohymosi*, Dusnok helynevek 65. o., *Uő.*: Torlók.

⁷⁵ Paloznakon 1293-ban a veszprémi káptalan Tamás nevű boradó jobbágyának szőlejét (*vinea iobagionis vinidatoris*), 1353-ban boradó jobbágyainak két telkét (*duas curias ... vinidatorum iobagionum*) említik. DF 200727, 200924 (Veszpr. kápt. mlt., Paloznak 20, 31), vö. Veszpr. Reg. 29, 443. sz. A bakonybéli apátság alsó- és felsőrsi birtokán 1301-ben szőlőművesek (*populi seu vinitores*) laktak, míg 1348-ban az előbbin négy *vinidator*, az utóbbin pedig egy *jobbágy* élt. PRT VIII. 303., 325. o. A Győr megyei királyi vinitorok Écs falubeli leszármazottai 1318-ban mint *vinitores populi* íratták át 1240. évi kiváltságlevelüket. A bakonybéli apátság nyúli szőlőműveseit 1341-ben háromféleképpen nevezték: *conditionales iobagiones*, illetve *conditionarii* és többször *vinitores*. DF 278107 (Győri kápt. mlt., Pápoci prépostság, Cth. 1–3–8), PRT VIII. 313–314. o.

⁷⁶ *Hóman*, Veszpr. 130. o., Veszpr. Reg. 458, 788. sz., ZsO I, 979, 1040. sz.

54 szőlőt úgy mérjék ki, hogy a jobbágyok a termésből munkájuk és borfogyasztásuk fedezésén túl a 60 köblös hordó bort is képesek legyenek megadni (*dare valere*) az egyházi földesuraságnak.⁷⁷

A nem szabad állapotú földesúri népek szőlő utáni adózásának időpontját a torlókra vonatkozó néhány adat kivételével nem rögzítették a források. Annyira magától értetődő volt, hogy a természetbeni járadék lerovásának időpontja a szürettől függött. A szőlőből lábbal kitaposott must egészére vagy a termés felére, negyedére igényt tartó földesúr a helyszínen ellenőrizhető módon a szüret alkalmával tudta minden veszteség nélkül behajtatni és pincéjébe szállíttatni a kívánt borjáradékot.⁷⁸ De a pontosan meghatározott mennyiségű bort – valójában mustot – is a szüretkor kellett megfizetni. A veszprémi káptalan a már említett paloznaki kondicionáriusoktól a szüretkor (*tempore vindempnie*) kapta meg a 20–60 köbölnyi járadékot. A borkészítés módjának is a mustbani adózás felelt meg. A különböző minőségű mustot a borral ellentétben minden károsodás nélkül össze lehetett keverni, s a keverék borra érlelődött az urasági pincékben. Ugyanez érvényesült az egyházi bortized esetében is, a tizedszedés szintén a szürethez kötődött.⁷⁹ De mikor szüreteltek a középkorban?

A pannonhalmi apátság és a fehérvári latinok perében azzal számoltak, hogy a somogyi bortized behajtása Szent Márton ünnepéig (nov. 11.) befejeződik.⁸⁰ A szüret azonban ennél jóval korábban lezajlott. Mint láttuk, a Balaton-felvidéken és Veszprém megye északi részén a torlók általában Szent Mihálykor (szept. 29.) már eleget tudtak tenni kötelezettségüknek. Bár adózásuk időpontját – nemcsak a bor, hanem a sör esetében is – alapvetően a lélekkultusz és Szent Mihály arkangyal szoros kapcsolata, nem pedig a szüret határozta meg, a boradó torlóknak szeptember végére, az arkangyal őszi ünnepére, végezniük kellett a szüreteléssel. A szeptemberi időpont mellett a legközvetlenebb módon egy Buda-váraljai tanú tett bizonyosságot, amikor 1276-ban Margit királynagy szenttéavatási perében azzal kezdte vallomását,

⁷⁷ Veszpr. Reg. 788. sz., ZsO I, 979. sz.

⁷⁸ A Somogy megyei Berej birtok kormányzására (*ad procuracionem seu regimen*) kijelölt esztergomi kanonok, mint a szántófölddel, szőlővel, házakkal és pincével egyaránt rendelkező birtok kormányzója (*magister vel rector*), a szüretre a helyszínre érkezett, hogy többek közt gabonajárandóságát a birtokot művelő szolgáktól átvegye. Mivel boradóról nem esett szó, a bortermés egésze az egyházat illette. Mon. Strig. I. 503., 504. o.

⁷⁹ Az esztergomi székeskáptalan 1276-ban panaszt tett a helybeli polgárok ellen, mert azok az ország egyházainak általános szokását megszegve, nem a szüretkor a helyszínen felállított sátrakban, hanem városi házaikban fizették meg a bortizedet, s ezzel mind mennyiségi, mind minőségi szempontból megkárosították az egyházat. Ezzel összhangban az 1290. évi törvény (21. tc.) előírta, hogy a bortizedet ősszel a helyszínen szedjék. Mon. Strig. II. 57. o., Enchiridion 189. o.

⁸⁰ PRT I. 652., 680. o. A trieri érsekség a X. században nov. 11-re kívánta a boradót. Quellen 116.

hogy Szent Mihály havában, amikor a szüretnek vannak (*quando vindemie sunt*), kiment a szőlőbe.⁸¹ A Buda környéki hegyekben tehát Szent Mihály-havában, vagyis szeptemberben szoktak szüretelni. Mivel nagy éghajlati különbségek a szőlőtermő vidékek között nem voltak, a szeptemberi szüretelés lehetett általános. Természetesen inkább szeptember közepéről, második feléről lehetett szó, bár helyenként az időjárástól függően október elején is szüretelhettek még.⁸² Ez az időpont nem tért el lényegesen a mai viszonyoktól, különösképpen ha az eltérő szőlőfajták mellett figyelembe vesszük, hogy a Julianus-féle naptár a XIII. század végén már egy hetet késett a valódi időponthoz képest, s így szeptember 30-a ténylegesen a mai naptár szerinti október 7-ének felelt meg.⁸³ A járadékfizetés a szüret akkori időpontjához igazodva rendszerint szeptember vége és október közepe tájékára esett. A győri várhoz tartozó királyi szőlőművesek bizonyára nemcsak a pohárnokok ispánjának esedékes pénzjáradékot, hanem a torlók zöméhez hasonlóan a bort is Szent Mihálykor fizették meg. A (balaton)szőlősi torló viszont két héttel később: Szent Mihály ünnepe 15. napján, vagyis október 13-án adózott.⁸⁴

A nem szabad állapotú földesúri népek szőlő utáni adózására vonatkozó adatok zömmel a Dunántúl területéről, közelebbről Zala, Somogy, Veszprém, Győr és Esztergom megyéből valók. Ezenkívül borjáradékukról még egy-egy szabolcsi, szerémi és szlavóniai forrás tájékoztat. Szőlők és szőlőművesek természetesen másutt is voltak. Az aradi társaskáptalan a XII. században Arad és főleg Zaránd megyében tekintélyes számú vinitorral rendelkezett.⁸⁵ Annak ellenére, hogy adózásukat más szőlőművesekéhez hasonlóan részleteiben nem ismerjük, nem lehet kétséges, hogy

⁸¹ Mon. Veszpr. I. 332. o. Ezzel összhangban 1525-ben négy budai szőlőhegyen (Magasalja, Mázsás, Köves, Fejérföld) szeptember 11. és 22. között szüreteltek. *Kubinyi, Mezőgazdaság Budán 382–383. o.* A bordeaux-i érsekség uradalmában 1361-ben szeptember 12-én kezdődött a szüret és az új bor fogyasztása. *Renouard, Le vin vieux 252. o.*

⁸² *Belényesi, Szőlőtermesztés 14–15. o., Holub, Bortermelés 195. o.*

⁸³ A Julianus- és a ma használatos Gergely-féle naptár eltérésére figyelmeztet *Holub, Bortermelés 194. o.*

⁸⁴ HO III. 5. o., Veszpr. Reg. 43. sz.

⁸⁵ *Borsa, Aradi összeírás 213–216. o.* A hiányosan fennmaradt forrás szerint az aradi prépostság népeinek 22,3%-a (85 mansió) szőlőműves volt. Ez igen tekintélyes arány, hiszen a dunántúli egyházak többnyire elmaradtak ettől. A pécsváradi apátság 110 (9,9%), a pannonhalmi apátság a XI. század végén 88 (16,7%), 1238 táján pedig 197 (8,8%), az almádi apátság 44 (21%), a dömösi prépostság 89 (6,4%), a lébényi apátság pedig 42 (28,6%) szőlőművessel rendelkezett. Mon. Vat. I/4. 575. o., PRT I. 592., 771–787. o., *Szentpétery, Almádi alapítólevél 362–364. o., Szabó, Dömösi adománylevél 203–205. o., Urk. Burg. I. 53–55. o.* Az aradi összeírás mellett a Zaránd megyei bortermelés jelentőségét mutatja, hogy az itteni bortizedet az egri püspök magának tartotta fenn. RMA 533. o.

a „féloldalas” forrásanyag alapján az országos adózási viszonyokat sikerült megragadni.

A szőlő kiszakadása a földesúri magángazdaság kereteiből — mint láttuk — a XI. század második felében kezdődött meg, amikor az első borral adózó földesúri alattvaló megjelent. Ez a folyamat a XII. században annyira felgyorsult, hogy a XIII. század elejére a járadékot adó szőlők váltak uralkodóvá, míg a saját kezelésű urasági szőlők jelentős mértékben háttérbe szorultak. Közben a nem szabad állapotú földesúri népek járadéka fokozatosan mérséklődött: a termés felét vagy valamivel többet kitevő boradó a termés negyedére, illetve az általánosnak mondható 50 köblös borjáradék 20–25 köblös mennyiségre csökkent. Ez a változás a legtöbb helyen már a XIII. században végbement, de akadtak vidékek (pl. Zágráb), ahol a XIV. század első felében zajlott le. A szőlő utáni járadéknak ez a rendszere a XIV. század derekán társadalmi hordozóival együtt eltűnt a forrásanyagból. A torlók kihalásával, illetve a vinitorok, vinidatorok és a kondicionáriusok jobbággyá válásával ez a régi forma a jobbággyok szőlő utáni adózásának új rendszerében oldódott fel. A régi rendszer élettartama azon társadalmi rétegek lététől függött, amelyekhez kapcsolódott. Az ország keleti felén, ahol a tatárjárás ezeket a rétegeket jobbra elpusztította vagy menekülésre kényszerítette, az új rendszer bizonyára hamarabb általánossá vált, mint a tradicionális népességet megtartó és bizonyos mértékig reprodukáló Dunántúlon. A torlókat, vinidatorokat és kondicionáriusokat nélkülöző magánföldesúri birtokon, elsősorban a nagybirtokon, azonban itt is korábban bekövetkezhetett az új rendszer diadala. A szőlő utáni földesúri járadékok új rendszerét a szabad állapotú emberek: hospesek, jobbággyok sajátos szőlőbirtoklása alapozta meg, s az ő adózásuk testesítette meg. Az új rendszer a régítől függetlenül a XII. század végétől kezdve alakult ki. Ez a nem kevésbé feltáratlan folyamat azonban már nem tartozott a szőlő utáni adózás első, archaikus korszakába, noha jó ideig együtt élt vele.

Rövidítések

AO = Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920.

Belényesy, Szőlőtermesztés = Belényesy Márta: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő 37 (1955).

Bogdán, Mértékek = Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978.

Bolla, Jobbággyosztály = Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbággyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 100.)

Borsa, Aradi összeírás = Borsa Iván: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. Levéltári Közlemények 33 (1962).

Borsa, Somogy címerlevele = *Borsa Iván*: Somogy vármegye címerlevele és első pecsétje. Somogy Megye Múltjából 15 (1984).

Borsa, Szenyéri összeírás = *Borsa Iván*: A szenyéri uradalom 1524-i összeírása. Somogy Megye Múltjából 12 (1981).

Csánki = *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Bp. 1890–1913.

Decreta = *Decreta regni Hungariae 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt *Georgius Bónis*, *Vera Bácskai*. Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.)

DF = Diplomataikai Fényképgyűjtemény, Magyar Országos Levéltár.

DL = Diplomataikai Levéltár, Magyar Országos Levéltár.

Dollinger, Bauernstand = *Philippe Dollinger*: Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert. Hrsg. von *Franz Irsigler*. München, 1982.

Égető, Szőlőművelés = *Égető Melinda*: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia 91 (1980).

Enchiridion = *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfoínak kézikönyve. (Enchiridion.) Bp. 1902.

Érdűhelyi, Mezőgazdaság = *Érdűhelyi Menyhért*: A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarországon a mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt. Bp. 1903.

Fejér = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera *Georgii Fejér*. I–XI. Budae 1829–1844.

Fejérpatak, Gutkeled-Biblia = *Fejérpatak László*: A Gutkeled-Biblia. Magyar Könyv-szemle, új folyam 1 (1893).

FNESz. = *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I–II. Bp. 1988.

Fodor, Bolgár–török jövevényszavaink = *Fodor István*: Bolgár–török jövevényszavaink és a régészet. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. *Bartha Antal*, *Czeglédy Károly*, *Róna-Tas András*. Bp. 1977.

Franz, Rituale = *Adolph Franz*: Das Rituale von St Florian aus dem zwölften Jahrhundert. Freiburg, 1904.

Gecsényi, Szőlőművelés = *Gecsényi Lajos*: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII–XVII. században. Győri Tanulmányok 9 (1988).

Glosszár = Régi magyar glosszár. Szerk. *Berrár Jolán*, *Király Sándor*. Bp. 1984.

Gombos = *Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Collegit... *Albinus Franciscus Gombos*. I–III. Budapestini 1937–1938.

Györffy = *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I–III. Bp. 1963–1987.

Györffy, Szávaszentdemeteri összeírás = *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei 2 (1952), 3 (1953).

Györffy, Szolgálnépek = *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgálnépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 15 (1972).

Heckenast, Szolgálnépek = *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálnépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 53.)

HO = Hazai okmánytár. *Codex diplomaticus patrius* (a 4. kötettől még) *Hungaricus*. I–V. Kiadják: *Nagy Imre*, *Páur Iván*, *Ráth Károly* és *Véghely Dezső*. Győrött, 1865–1873. VI–VIII. Kiadják: *Ipolyi Arnold*, *Nagy Imre* és *Véghely Dezső*. Bp. 1876–1891.

Holub, Bortermelés = *Holub József*: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. Zalaegerszeg, 1960. (A Göcseji Múzeum Közleményei 12.)

Holub, Zala megye = *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929.

Hóman, Gazdaságpolitika = *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.

Hóman, Pénztörténet = *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet. 1000–1325. Bp. 1916.

Hóman, Veszpr. = *Hóman Bálint*: A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. Turul 29 (1911).

Hrbek, Bericht = *Ivan Hrbek*: Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 5 (1955).

Kalász, Szentgotthárd = *Kalász Elek*: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bp. 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Dománovszky Sándor. 5.).

Karácsonyi, Oklevelek jegyzéke = *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902.

Kovachich, Vestigia = Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. Edidit *Martinus Georgius Kovachich*. Budae 1790.

Kubinyi, Mezőgazdaság Budán = *Kubinyi András*: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán (Gallinzer Lénárt számadáskönyve 1525-ből). Agrártörténeti Szemle 6 (1964).

Kumorovitz, Zselicszentjakabi alapítólevél = *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése.) Tanulmányok Budapest Múltjából 16 (1964).

Makkai, Landwirtschaft = *Makkai László*: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). Agrártörténeti Szemle 16 (1974), supplementum.

Maksay, Benedekrendi gazdálkodás = *Maksay Ferenc*: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúráváltás idején. Somogy Megye Múltjából 3 (1972).

Mályusz, Az 1498. évi 41. törvénycikk = *Mályusz Elemér*: Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány.) Századok 64 (1930).

Mályusz, Egyházi társadalom = *Mályusz Elemér*: Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971.

Marsina = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit *Richard Marsina*. Bratislaviae 1971–1987.

Mell, Weinbergrecht = *Anton Mell*: Das steirische Weinbergrecht und dessen Kodifikation im Jahre 1543. Wien und Leipzig, 1928. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 207. Band, 4. Abhandlung.)

Mon. Bp. = Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. I. *Csánky Dezső* gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte *Gárdonyi Albert*. Bp. 1936.

Mon. Strig. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Edidit *Ferdinandus Knauz*. Strigonii 1874–1882. III. Edidit *Ludovicus Crescens Dedek*. Strigonii 1924.

Mon. Vat. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Töm. I. Bp. 1885.

Mon. Veszpr. = Monumenta Romana episcopatus Veszprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–III. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. IV. Közrebocsátja *Lukács József*. Bp. 1896–1907.

Mon. Zagr. = Monumenta historica episcopatus Zagradiensis. Povjestni spomenici zagrebačke biskupije. Edidit *Joannes Bapt. Tkalić*. I–II. Zagrabiae 1873–1874.

Moravcsik, Bizánci források = Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini his-

toriae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Morvacsik Gyula*. Bp. 1984.

ÓMOlv. = Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította *Jakubovich Emil* és *Pais Dezső*. Pécs, 1929. (Tudományos Gyűjtemény 30.)

Pauler, Árpádok = *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt. Második, javított kiadás. I–II. Bp. 1899.

Prickler, Borúrmértékek = *Harald Prickler*: Vas megye régi borúrmértékei az északnyugat-pannoniai mértéktrendszer keretében. Vas Megye Múltjából 3 (1986).

PRT = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. *Erdélyi László*, (később) *Sörös Pongrácz*. I–XII/B. Bp. 1902–1916.

Quellen = Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes im Mittelalter. Gesammelt und hrsg. von *Günther Franz*. 2., durchgesehene Auflage. Darmstadt, 1974. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Band XXXI)

Radó, Enchiridion = *Polycarpus Radó*: Enchiridion liturgicum. Editio secunda emendata et aucta. I–II. Romae–Friburgi Brisg.–Barcione 1966.

Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk. *Szentpétery Imre*. Bp. 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette *Borsa Iván*. Bp. 1961–1987. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9, 13.)

Reg. Varad. = Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadinensis Lat. rit. curis et laboribus *Joannis Karácsonyi* et *Samuelis Borovszky* Academiae Scientiarum Hungaricae membrorum editum. Bp. 1903.

Renouard, Le vin vieux = *Yves Renouard*: Le vin vieux au Moyen Age. In: *Yves Renouard*: Études d'histoire médiévale. I–II. Paris, 1968. I. 249–256.

RMA = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Editio *Stephanus Ladislaus Endlicher*. Sangalli 1849.

Sasse, Sozialstruktur = *Barbara Sasse*: Die Sozialstruktur Böhmens in der Frühzeit. Historisch-archäologische Untersuchungen zum 9.–12. Jahrhundert. Berlin, 1982. (Berliner historische Studien Band 7, Germania Slavica IV)

SMFN. = Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. *Papp László* és *Végh József*. Bp. 1974.

Smičiklas = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Ed. *T. Smičiklas*. II–XV. Zagrabiae, 1904–1934.

Solymosi, Dusnok helynevek = *Solymosi László*: Dusnok helynevek a középkori Magyarországon. In: A Dunántúl településtörténete VI. (XI–XIX. század). Szerk. *Somfai Balázs*. (Veszprém, 1986.)

Solymosi, Hospeskváltság = *Solymosi László*: Hospeskváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. *Kredics László*. Veszprém, 1984. (Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3.)

Solymosi, Torlók = *Solymosi László*: Hozott-e törvényt Szent István király a torlókról? In: Tanulmányok. Szerk. *Török József*. (megjelenés alatt.)

SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit *Emericus Szentpétery*. I–II. Budapestini 1937–1938.

Szabó, Dömösi adománylevél = *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. (1138/1329.) Magyar Nyelv 32 (1936).

Szabó, Vízrajz = *Szabó Dénes*: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp. 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 85. sz.)

Szabó, Prédium = *Szabó István*: A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle 5 (1963).

Székelly, A jobbágyság terhei = *Székelly György*: A jobbágyság földesúri terheinek növekedése és az erőszakapparátus további kiépítése. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. *Székelly György*: Bp. 1953.

Szentpétery, Almádi alapítólevél = *Szentpétery Imre*: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv 23 (1927).

Szentpétery, Oklevélszövegek = *Szentpétery Imre*. Középkori oklevélszövegek. Bp. 1927.

Szűcs, Gabona = *Szűcs Jenő*: A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle 27 (1984).

Theiner = Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab *Augustino Theiner*. I–II. Romae 1859–1860.

Urk. Burg. = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearbeitet von *Hans Wagner*. II–IV. Bearbeitet von *Irmtraut Lindeck-Pozza*. I–II. Graz–Köln 1955–1965, III–IV. Wien–Köln–Graz 1979–1985. (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Siebente Reihe)

Urk. Sieb. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von *Franz Zimmermann*, *Carl Werner*, *Georg Müller*, *Gustav Gündisch*. I–IV. Hermannstadt, 1892–1937, V–VII. Bukarest, 1975–1991.

Váczy, Bakonybéli összeírás = *Váczy Péter*: A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. Levéltári Közlemények 8 (1930).

Veszpr. Reg. = Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította *Kumorovitz L. Bernát*. Bp. 1953. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.)

Wenzel = Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi *Wenzel Gusztáv*. I–XII. Pest, Bp. 1860–1874. (Mon. Hung. Hist. Dipl.)

Wenzel, Mezőgazdaság = *Wenzel Gusztáv*: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887.

Zala = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre*, *Véghegy Dezső* és *Nagy Gyula*. I–II. Bp. 1886–1890.

Závodszy, Törvények = *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. (Művelődéstörténeti Értekezések 10. szám.)

ZsO = Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította *Mályusz Elemér*. I–II. Bp. 1951–1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3, 4.)

LICHTNECKERT ANDRÁS

SZŐLŐMŰVELÉS ÉS ADÓZÁS
A BALATONFÜRED – CSOPAKI BORVIDÉK
TERÜLETÉN A XVII – XIX. SZÁZADBAN

A balatonfüred–csopaki borvidék 1959-ben vált a hazai minőségi bortermelés önálló területi egységévé, de a helybeliek a múlt század közepe táján is világosan megkülönböztették a másik jelentős balatoni borvidéktől, a badacsonytól. Határait az elmúlt évtizedek jogi szabályozása sűrűn változtatta, s éppen napjainkban nyeri vissza eredeti területét, ami a megszűnt balatonfüredi járásával megközelítően azonos volt. A borvidék magját a filoxéravész kitöréséig az a Balatonalmáditól Balatonfüredig húzódó és a Balatonra lejtő keskeny sáv alkotta, amelyet a földrajzi és útleírásokban Balatoni Riviéraként szoktak emlegetni, s amelynek a szőlőtermesztésre nézve kedvező klímáját azzal szokták érzékeltetni, hogy itt a védettebb helyeken a füge is jól beéri. A borvidék keleti pereméről a filoxéravész pusztítása és az ipari környezetszennyezés következtében korábban híres bortermő helyek leváltak, nyugati irányban viszont a Balaton-part mentén egészen Zánkáig terjeszkedett. A parti sávon kívül a Balatonra nyíló Csicsói- és Dörgicsei-völgyben és az attól domborzatilag elzárt Pécselyi-medencében fekvő települések határában is kiváló bor terem, s 1983-tól újra a borvidékhez tartozik Tihany, ahol a filoxéravész óta hanyatló szőlőművelés a vörösbortermelés révén tudott megújulni – egy olyan borvidéken, amely a múltban elsősorban a fehérbortermelés területének számított.¹

Ezen a területen a török seregek megjelenése, Veszprém várának 1552-ben bekövetkezett elfoglalása a szőlőművelést visszavetette, de a pusztulást vagy a fogságba esést elkerülő lakosság újra és újra visszatért a lakóhelyére, és a szőlőbirtokosok között nagy számban feltűnő vitézlő (strenuus) rend tagjaival együtt megőrizte a szőlőművelés folyamatosságát mindazonon a szőlőhegyeken, amelyek a Balaton-felvidék legjobb bortermő helyeinek számítottak és számítanak ma is. A XVI. században végvidékké változott területen a földesúri hatalom szervezete szétzilálódott, az egyházi

¹ A borvidékhez tartozó települések: Alsóörs, Aszófő, Balatonakali, Balatonalmádi, Balatoncsicsó, Balatonfüred (Balatonarács), Balatonudvari, Csupak (Balatonkövesd), Dörgicse, Felsőörs, Lovas, Monoszló, Örvényes, Pécsely, Szentantalfa, Szentjakabfa, Tágyon, Tihany, Vászoly, Zánka.

birtokok jövedelmeit a sümegi, tihanyi és az 1566-ban visszafoglalt veszprémi vár fenntartására rendelték.²

Tihany várát a török sosem tudta elfoglalni, s a tihanyi apátságnak a várhoz tartozó szőlőhegyein az adóztatásban alig történt változás. A szőlőbirtokosok közül az aszófőiek és az örvényesiek a tizedet a tihanyi, az arácsiak és a fürediek 1568-tól kezdve a veszprémi várhoz adták. A tizeden kívül a szőlőbirtokosok egy hold szőlő után rendszerint hat vödör hegyvámborral tartoztak a földesuruknak, a bérbevétel óta a tihanyi vár kapitányának. Hat vödör bor 18 pintet és a XVIII. századi adatok szerint mindenütt a borvidéken 54 pozsonyi iccét jelentett. A tizeden és a hegyvámmon kívül egy hold szőlő után ajándékok (muneralia) címén rendszerint egy köből zab, két kenyér és egy kappan járt a földesúrnak. 1609-ben az aszófőiek, 1645-ben a kisszőlősiak — az örvényesi szőlők után — csak négy vödör hegyvámborral tartoztak. Ennél nagyobb jelentőségű változást jelentett az, hogy Tihany eltűnt az adózó helységek sorából, ahová csak az 1703. és 1708. évi szerződések alapján tért vissza, amelyekben a végváriakat és a mezővárosiakat a féltized vagy tized és a hegyvám megadására kötelezte a tihanyi apát. A tihanyi várkapitány és társai a kispécselei hegyen lévő szőlők után sem adóztak, rendszeresen elvitték a borukat a hegyről a dézsmálók elől.³

A veszprémi püspökség birtokainak 1524-ben készült urbárium szerint Csopakon és Kövesden a jobbágyok és a vidéki birtokosok (extraneusok) kilencedet és tizedet, az extraneusok ezenkívül a szőlők után két kenyeret, két véka zabot és egy kappant tartoztak adni. Füreden és Kéken a veszprémi káptalan kapta a bortizedet a püspök jobbágyaitól, akik részt vettek a csopaki és a lovasi tizedbor Veszprémbe való szállításában. Velük együtt szolgáltak a tizedbor szállításában a püspök füredi és kéki egyházi nemesei, akiknek viszont az évi cenzuson kívül más szolgáltatásuk nem volt, szőlőikről nincs feljegyzés az urbáriumban. E két helység szőlőhegyein az extraneusok szőlői (vinee tributarie) után hat vagy kilenc köből bor és ajándékok: két kenyér, egy kappan járt a földesúrnak. A Német-völgyben fekvő Herend falu jobbágjai egy — tíz köböllel egyenlő nagyságú — cseber bort tartoztak adni a földesuruknak akkor is, ha a saját szőlőjükből nem volt ennyi boruk. A XVII. század elején az árokfői, herendi és szentjakabfai úrbéri szolgáltatások között szerepelt a

² Vk. m. lt. (Veszprémi Kápt. Lvt. A veszprémi káptalan magánlevéltára) 1554. N. Pécel 49., PRT (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrácz. I–XII. Bp. 1902–1916.) X. 706., 712. o., Hungler József: A török kori Veszprém. Veszprém, 1986. 74. o., Szántó Imre: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp. 1960. 66. o. A teljes forrásanyagra az előadást követően megjelent mű: Lichtneckert András: A balatonfüred–csopaki borvidék története. Veszprém. 1990.

³ PRT X. 712., 717. o., XI. 296–299., 303–306. o., Vp. lt. (Veszprémi Kápt. Lvt. A veszprémi püspökség levéltára) Decimae. Kispécselei 1683, 1684.

szerbor, olyan szolgáltatás, amit szerjálás szerint, fölváltva teljesítettek. A szerbor egész telek után évi tíz — három pintes — vödör bort jelentett, ami a XVIII. századi adatok szerint egy nagy akót (urna magna), pozsonyi mértékkel számolva 90 iccét tett ki. 1524-ben a veszprémi püspök herendi egyházi nemesei (prédialistái) a kilencedtől mentesek voltak, a tizeddel a káptalannak tartoztak. Az extraneusok a hegyvámot (tributum) és az ajándékokat a püspöknek, a szőlőhegyek földesurának adták. Herend mintájára adóztak a Német-völgyben fekvő Csicsó, Szentantalfa, Szentberekfalva, Szentjakabfa és Tagyon jobbágylai, egyházi nemesei és extraneus birtokosai.⁴

Az 1524. évi urbáriumban a Német-völgyben fekvő falvaknál sem a jobbágylak, sem az extraneusok tizedéről nem jegyezték fel semmit, de ez a szolgáltatás a legtöbb szőlőhegyen megvolt a XVII. század második feléből fennmaradt adólajstromok szerint. 1655-ben a szentbalázi, tagyoni és udvari szőlőhegyeken a jobbágylakoktól kilencedet és tizedet, velük szemben az extraneusoktól Tagyonban tizedet és hegyvámot, Udvariban egyedül tizedet szedtek. 1672-ben és 1676-ban csak Tagyonban volt borkilenced, a többi szőlőhegyen ez a szolgáltatás megszűnt, mivel a helységek lakatlanná váltak, ezáltal a szőlőhegyeken csak extraneus birtokosok maradtak, akiket a borkilenced nem terhelte. Az agyaglíki, baádi, mocsári és szentbalázi szőlők terméséből tizedet és hegyvámot kapott a püspök, de egyes szőlőkből csak tizedet, más szőlőkből csak hegyvámot, tehát voltak olyan szőlők, amelyeknek a terméséből a birtokos csak a hegyvám megadására volt kötelezve. Az úrbérrendezés idején két olyan szőlőhegy volt ezen a területen, ahol a birtokosok csak hegyvámval tartoztak a püspöknek: a baádi és a szentbalázi, ahonnan 1524-ben még a káptalannak szállították a tizedbort Veszprémbe, de Veszprém eleste után Sümegre, a püspöki uradalom központjába vitték. Maguk a helybeliek a jövedelmei után kutató káptalan kiküldöttjei előtt 1650-ben azzal magyarázták a káptalani tizedszedés megszűnését, hogy voltak ugyan olyan szőlőhegyek, amelyeket a káptalan tizedelt, de a szőlőhegyek elpusztultak, s amióta szántják a szőlők helyét, azóta nem adnak tizedet a káptalannak. A hegyvám a számok gyakoriságából kikövetkeztethetően a püspöki birtokokon is holdanként hat vödör bort jelentett a XVII. század második felében, s a baádi szőlőkről 1780-ban egy kapára 1,5 vödör esett, ami egy holdra számítva szintén hat vödört tett ki, mivel az úrbérrendezésig általában négy kapaalj területet számítottak egy holdra. A tizedet vagy tiszta borból vették meg, ekkor urnában,

⁴ Kredics László–Solymosi László: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium (Kézirat a Veszprém Megyei Levéltárban), Holub József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pannónia VII. évf. Pécs, 1941–1942. A szerborra: VMHL (Kovácsics József–Ila Bálint: Veszprém megye helytörténeti lexicon II. Bp. 1988.) II. 107., 226., 375. o., Szamota István: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–1906. 917. o.

akóban és pintben, vödörben számoltak, vagy törkölyös tizedet adtak, ekkor csöbörben és a csöbör negyedét kitevő sajtárban számoltak, és 20 csöbörből adtak tisztán egyet, tehát préseles előtt állapították meg a dézsmát és a mustkinyerés fokának 50%-osnak kellett lenni.⁵

A szőlőhegyeinek a jövedelmeit is bérbeadó veszprémi káptalan birtokain a jobbágyok egységes terhét 1554-ben a cenzuson és a muneraliákon kívül a bor- és gabonakilenced és -tized jelentette Kisberényben, Alsóörsön, Paloznakon, Csopakon, Füreden, Kispécselyen, Nagypécselyen és Vászolyon, ellenben Lovason és Felsőörsön a tized hiányzott a káptalani jövedelmek közül. A későbbi források szerint Lovason bortizedet adtak a szőlőbirtokosok, Felsőörsön a prépostságé volt a tized, amit a prépostság kegyurai a lakosság református hitre való áttérése után részben a református egyház javára fordítottak. Nagypécselyen a káptalané volt a bortized az óbudai prépostság birtokrészén is, ahol a jobbágyok kilenceddel tartoztak a szőlőhegy földesurának. Arácson a szőlőhegyen a birtokrésze szerint kapott tizedet a káptalan.⁶

A XVII. század második feléből fennmaradt dézsmalajstromokban a borkilencednek semmi nyoma a káptalani szőlőhegyeken, Almádától Füredig mindenütt tizedet szedtek, Vászolyon a tizeden kívül hegyvámot is. Azokban a helységekben, ahol nem adtak hegyvámot, ott a helybeli jobbágyok mindenütt asztali borral is tartoztak a veszprémi vár kapitányának, majd a káptalannak. Az asztali bor (vinum mensale) a XVIII. században Csopakon 10, Alsóörsön, Füreden, Lovason és Paloznakon 3–3 öreg akó bor beszolgáltatását jelentette, amit a jobbágyok közösen teljesítettek. Rendkívüli adónak (extraordinarie) nevezték 1623-ban, a XVIII. században sok vitát kavart az eredete, mivel az asztali bor és a hegyvám egymást kizáró szolgáltatások voltak, s a jobbágyoknak az úrbérrendezés során elemi érdekük fűződött ahhoz, hogy az asztali bort elismertessék a hegyvám helyett teljesített szolgáltatásnak.⁷ Mivel sem a jobbágyok, sem az extraneusok nem adtak kilencedet vagy hegyvámot, így a veszprémi várhoz tartozó szőlőhegyeken kialakult a csak ti-

⁵ Vp. lt. Decimae 1655., 1672., 1676. Baád — valószínűleg — Herend, Szentbalázs Herend, Mocsár Szentantalfa, Anyaglik Alsódörgicse szőlőhegye volt. Csicsónak két dézsmás (Csicsó, Szentgyörgy) és két hegyvámos (Balás, Baád) szőlőhegye volt 1780-ban. ZML Urb. ügyek. (Zala Megyei Levéltár. Zala Várm. Nemesi Közgyűlésének iratai. Úrbéri ügyek). Csicsó, Szentjakabfa. Specificatio Juris Montani in Praediis Balás et Bád ad Episc. Vesp. spectantibus ubi praeter Jus Montanum a qualibet vinea duo grossi penduntur. Vk. m. lt. 1650. Füred 16.

⁶ Vk. m. lt. 1554. N. Pécsel 49. Felsőörsre: *Hornig Károly*: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója. Veszprém, 1903. 276. o. A felsőörsi tized visszaperlésére: *Pehm József*: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 70. o.

⁷ Vk. m. lt. Decimae. Kis-, Nagy- és Nemespécsely, Lovas, Vászoly., Uo. Conscriptio bonorum 1727, 1753., OL-E-150. Acta ecclesiastica. Fasc. 70. Nr. 35.

zeddel adózó szőlőbirtokosok népes csoportja, akik között többségben voltak a nemesek, agilisek és a vitézlő rend tagjai. A XVII. század második felében megkötött adásvételi szerződésekben gyakran említették a hegyvámot tributum vagy ius montanum néven, de azon sosem értettek boradót. Lovason 1668-ban egy szőlő után hegyvám helyett 30 magyar pénzt (Nummos Hungaricales) kellett adni a földesúr részére. Paloznakon ugyanebben az évben egy szőlő után a tizeden kívül egy köből zabot vagy helyette 30 magyar pénzt (Nummos Hungaricales), egy kappant és egy kenyeret kapott a földesúr. Mivel 30 magyar pénz 30 krajcárt is jelenthetett, ezért a kettős adóztatás összefüggésére utal az, hogy a török földesúr részére — egy 1700-ban készült kimutatás szerint — egy hold szőlő után 30 krajcár járt éppen azokon a szőlőhegyeken (Csopak, Kövesd, Lovas), amelyeken a veszprémi várkapitánynak, majd a káptalannak egy tizeddel adóztak. A török jelenléte más módon is éreztette a hatását a jobbágyság adóztatásában, hiszen 1554-ben a káptalani jövedelmek bérbeadásakor arról is rendelkeztek, hogy a „végső nyomorúságba vetett” szegény jobbágyoktól csak az adók felét szedjék be, az adók másik felét a jobbágyság életüknek a töröktől való megvédésére használhatják fel. Ez elvezetett a jobbágyság kontraktus szerinti teherviseléséhez, ami a kettős adóztatással és a vitézlő rendnek a szőlőhegyeken való megjelenésével együtt a Veszprém környéki szőlőhegyeken az egy tizeddel való adózás kialakulását eredményezte, ami megmaradt egészen a szőlődézma megváltásáig. A püspöki birtokokon a lakott helységek határában a török kiűzéséig fennmaradt a tizeddel és hegyvámval vagy kilenceddel való adózás, a Rákóczi-szabadságharc után viszont ezeken a szőlőhegyeken is csak tizeddel vagy csak hegyvámval tartoztak a szőlőbirtokosok a földesúrnak. Az egy tizeddel adózó helységekben az úrbérrendezés során a tized eredetének a tisztázása igen kényes kérdés lett a földesúr és a jobbágy viszonyában, mivel az urbárium szerinti teherviselésre szorított jobbágyságot a kilenced megadására kötelezhették abban az esetben, ha a tizedet egyházi tizednek tekintették, ellenkező esetben viszont ezt nem tehették meg az egyházi földesurak. A vitézlő rend tagjainak az adózása a szőlőhegyeken nem volt egységes, általában a szőlőhegyen kialakult szokás szerint adóztak. A nemespécselyi szőlőhegyen a vázsonyiaknak még 1753-ban is mentességük volt a hegyvám fejében egy hold szőlő után járó egy köből zab, egy kenyér, egy tyúk szolgáltatása alól, mivel privilégiumok volt arról, hogy valamennyien végvári katonák voltak.⁸

Az adózás ilyen módon való alakulásával szemben a földesurakat kárpótolta az a

⁸ Vlk. hh. jkv. (Veszprém Megyei Lvt. A Veszprémi Székeskáptalan hiteleshelyi lvt.-a. Protocolla Authentica). 1675. Nr. 1. — Uo. 1677. Nr. 55. A török adóra: VMHL II. 184., 277. o. A török adóztatásra: A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása. *Hunyadi István* közreműködésével közlést teszi *Matuz József*. Bamberg, 1986. 59–69. o. A magyar pénz értékére: *Bartal Antal*: A magyarországi latinság

tény, hogy a súlyos problémát jelentő munkaerőhiány és a török fogságba eséstől való félelem ellenére is olyan mennyiségű bort termeltek a XVII. században a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken, hogy az a XVIII. század második felének rendezettebb és biztonságosabb viszonyai közepette sem számított gyenge teljesítménynek. A szőlők újra és újra elparlagosodtak vagy rosszul munkálták azokat, de a XVII. században magas szinten volt a szőlőművelés a birtokosok száma, a művelt terület nagysága és a termés tekintetében. A hiteleshelyi jegyzőkönyvekben és más írott forrásokban mindenütt szőlőültetésre kiadott erdők irtásáról, parlagszőlők munkabavételéről, szántók szőlővel való beültetéséről, pincékről, présházakról és ezek építéséről olvashatunk. Mindebben nagy szerepet játszott a világi földesurak és a kisnemesek földjein folyó szőlőművelés is. Arácson a török korban a káptalan elveszítette a tizedelési jogát, a XVII. században a szőlők egységes adója a hegyvám lett. Gróf Esterházy Ferenc arácsi és füredi birtokain az extraneusok, hajdú katonák hegyvámot adtak, miként a földesúr emberei is, azonkívül minden szőlőtől egy-egy köből zabért 25, kappanért 12, cipőért 4 pénzt adtak, s a hegyvám megváltásáig hat vödör bor és 40 pénzt vagy vagy 24 krajcárt kitevő vödörpénz maradt a szőlők után járó adó. Az arácsi és a füredi jobbágyságok szüretkor 40 akó bort adtak és azt Pápára vitték. Minden „házas ember egy egy Weszprimi öreg akó bort tartozott adni”, ezt a szolgáltatást a jobbágyságok után kapta a földesúr, ezért a XVIII. században borhelyadónak vagy helyadó bornak nevezték. Arácson Darabos György földjén is sokan ültettek szőlőt az 1630-as években. Darabos György 1641-ben végrendekezett, s ekkor a saját művelésében lévő 4,5 hold és a jobbágyságai és vidéki birtokosok által művelt 8,5 hold szőlőn kívül külön felsorolta a szőlőplántálásra kiadott földeket, amelyekről a szőlők megépítése és „hódolása” után hegyvámot szedett.⁹

A Balaton-felvidéken a helyben maradó és reformátussá váló nemesség a török kor végére kúriális helységgé változtatta Kövesdet, Monoszlót, Nemespécselyt és Szentantalfát, de Arácson és Füreden is meghatározó szerephez jutott a szőlőhegyeken és a XVIII. századi adatok szerint a szőlőhegyek önkormányzatában is. A II. József által elrendelt népszámlálás idején a borvidék férfilakosságának 1/6-a tartozott a nemesség soraiba. A XVI–XVII. században a kúriális nemesek a káptalan távollétét és helyzeti előnyüket kihasználva előretörték a jó bort termő szőlőhegyeken a birtoklásban, növelték a nemesi szőlők területét. 1650-ben a káptalani jövedelmek ügyében kihallgatott füredi tanúk elmondták, hogy a nemesek a korábban dézsmás

szótára. Bp. 1901. 446. o. Az azonosság mellett szól az is, hogy a XVIII. században a káptalani birtokokon 50 dénár a hegyvámban járó zab értéke. A vázsonyiak kiváltságáról: Vk. m. lt. Conscriptio bonorum 1753.

⁹ Vk. hh. jkv. 1702. Nr. 77., VEML Morócza család iratai 93. sz. A vödörpénzre: VEML Úrb. tv. szék. Füred. Az úrbér ügyében kiküldöttek jelentése a hegyvámról 1769. A „helyadó” borra: VEML TAL (Tihanyi Apátság Lvt.). Acta abbatiae. Capsa 1. Nr. 2.

földeket, szőlőket elfoglalták, s nem adtak utánuk tizedet. A nemesi tulajdon kiterjesztésének az útja az irtásokon keresztül vezetett, a nemesek a jobbágyoktól vásárolt irtásokról nem adtak dézsmát, vagy maguk irtottak korábban tized alá tartozó földeken, s az irtásaikat nemesi jogú földeknek tartották. Többször szóltak a tanúk a bocsári földekről, amelyeket korábban a káptalan tizedelt, de „mostan az nemesek irtást tévén, nem adnak tizedet róla az uraknak, erdejek, halászo vizek és egyéb függendő határok közönséghez lévén. ... a köztük lévő nemesek az örökös urak jószágát kisebbiteni, a magokét ragadozva öregbítették és terjesztik, oly nagynak mondván szabadságokat, mint az urakét.” A legjobb füredi szőlőhegynek tartott Bocsár-hegy a XVII. század első felében a nemesek tulajdonába került, akik olyan hatalommal bírtak Füreden, hogy az örökös földesurak számára ellenőrizhetetlenné vált az irtások, szőlőültetések folyamata — nemcsak a XVII., hanem a XVIII–XIX. században is.¹⁰

A XVII. században nemesi szőlők adásvétellel nemtelenek birtokába is kerülhetek a Balaton-felvidéken. E nemesi szőlők és a szintén nem adózó szabad szőlők között lényeges különbség volt akkor is, ha a szabadság nem új ültetésű szőlőre, hanem termő szőlőre és meghatározott időre szólt, és a szőlő birtokosa valamilyen ellenszolgáltatás fejében kapott felmentést a tized és a hegyvám megadása alól. 1612-ben a tihanyi apát Vörös András füredi agilist felszabadította minden adózás és szolgálat terhe alól, mert 50 forintot adott az apátság javainak visszaszerzésére. Az adózás alól felmentett agilis javai között volt egy szőlő is. 1635-ben a tihanyi apát 127 forint kölcsönt vett fel egyik jobbágyától, s a kölcsönzött pénzzel a jobbágyot öccsével és egy másik füredi jobbággal együtt kiváltotta a zálogból. A kölcsön visszafizetéséig a jobbágyoknak a szőlőjük után sem kellett adózniuk. A tihanyi apátság füredi birtokán előfordult esetekben a szőlők szabadsága a jobbágy javainak felszabadításából következett, ezzel szemben a veszprémi káptalan birtokán, a vászolyi Új-hegyen 1669-ben olyan eset fordult elő, amikor a felszabadítás kizárólag szőlőre vonatkozott. A szőlő szabadsága addig maradt érvényben, amíg a kedvezményezett Kőmies János az egyház számára szükséges kőművesmunkát (oltárjavítás) — a földesúri jog elismeréseképpen — elvégezte.¹¹

Szőlőket nemcsak felszabadítottak (libertatio), hanem nemesítették (nobilitatio) is. A veszprémi káptalan, a tihanyi apát és az Esterházy grófok a szőlőket felszabadították, de nem nemesítették, ellenben Magyarai Nagy Judit 1665-ben hat tallér ellenében, Morócza Sámuel 1679-ben 12 tallér ellenében a hegyvám alól mentesítették, felszabadították és nemesítették Horváth Ferenc veszprémi gyalogvajda és Nagy Já-

¹⁰ Vk. m. lt. 1650. Füred 16.

¹¹ PRT X. 298., 302., 739., 782. o., Vk. hh. jkv. 1669. Nr. 20.

nos szőleleit. Alsóörsön Babocsai Ferenc, a veszprémi vár főkapitánya 60 tallért érő 30 akó bor ellenében nemesítette Kovács János és Benedek öt és fél holdas szőlejét. Felsőörsön az Ányosok 1677-ben nemesítették Salamonvári (Salmovári) János három holdas szőlejét, amelyről korábban húsz pint borral tartozott a földesúrnak. A forrásokban a XVII. században megjelennek olyan szőlők is, amelyeket a gazdája „nemesinek mondott”, tehát a szőlő nemességének eredete homályban maradt. A káptalani birtokok 1727. és 1753. évi összeírása során is több helyen találtak olyan szőlőket, amelyekről a gazdáik azt állították, hogy nemesi szőlők, a káptalani összeíró viszont rendszeresen azt jegyezte fel, hogy nemesi szőlőknek tartják azokat, de hogy mitől és mi módon lettek nemesiek, azt nem tudni. Ezek között a szőlők között volt olyan, amelynek a felszabadítását, nemesítését a káptalan előtt is bevallották, a hiteleshelyi jegyzőkönyvekbe bejegyezték.¹²

A Rákóczi-szabadságharctól az úrbérrendezésig

A Rákóczi-szabadságharcot követő egy-másfél évtizednyi időben keletkezett forrásokból a Balaton-felvidéki szőlőhegyek állapotáról lehangoló kép bontakozik ki. Több helység határában szembetűnő a szőlőművelés visszaesése a török kiűzését megelőző évtizedekben elért színvonalhoz képest. Az 1670-es években a legjobban művelt püspöki szőlőhegy Tagyon határában volt, ahol 70–80 szőlősgazda adózott rendszeresen, ezzel szemben az 1715. évi országos összeírás idején a szőlőhegyet műveletlennek és elhagyottnak látták, ahol mindössze négy adózó szőlőbirtokost írhattak össze. Nem volt jobb a helyzet Csicsón és Szentjakabfán sem, amelyeknek a határaihoz elpusztult települések szőlőhegyei csatlakoztak. Szentjakabfára 1713-ban érkeztek telepések, a szőlőhegye két évvel később még jobbára műveletlen volt. A XVII. században szintén jól művelt szőlőhegy volt a vászolyi, ahol tizeddel a és a hegyvámval való adózás túlélte minden háborút, hogy aztán az 1714. évi „rettenetes jégeső” pusztítása a kiindulópontja legyen egy – a hegyvám alóli – mentességnek, ami eredetileg kilenc évre szólt, de végül is 1727-ig tartott, amikor az úrbéri összeírás során a káptalan úgy rendelkezett, hogy „a szokott dézsmát és az előtt praestálni szokott hegy vámot (mely is valami ideig szőlőiknek jobbítására meg volt engedve, ki telvén azon üdő) megh adni igasságossan tartoznak”. A nagyszombati jezsuiták kiskomáromi uradalmához tartozó, de attól elszigetelten fekvő nagypécselyi birtokot 1721-ben meglátogató Földvári Mihály adminisztrátor az állapotokban javulást tapasztalt a megelőző esztendőkhöz képest, „midőn még a’ sok háboruk által szen-

¹² V. k. hh. jkv. 1665. Nr. 7. és 1679. Nr. 94., Uo. 1684. Nr. 16., Uo. 1677. Nr. 24. Több esetben előfordult a szőlő hegyvámjának adásvétele is.

vedet pusztaságbul, károkbul és egyéb galibákbul ... ki lábulnyi és lassanként mind jószágokban s mind marhájokban gyarapodnyi, mind az helséget többen s többen megh szállani kezdték”. Az állapotok javulásának megállapítása után az adminisztrátor úgy rendelkezett, hogy a lakosok az addig is évi 50 forintban megállapított árendán kívül a jövőben a szőlők után egy forint cenzust fizessenek. Ugyanebben az időben kezdték rendbe hozni a szőlőhegyeket a tihanyiak, akik a szegénységükre és az állatok hiányára hivatkozva kértek három évi haladékot az elparlagosodott szőlőik megmunkálására.¹³

A török kiűzésétől a XVIII. század derekáig terjedő időszakban a földesurak számára a legfontosabb feladatok egyike a pusztává lett települések benépesítése volt. Telepítési szerződések alapján, de azok nélkül is áramlott a magyar és német lakosság a Balaton-felvidékre, ahol megélhetésének elsőrendű forrásává vált a szőlőművelés. A telepesek a telepítési szerződésekben, majd a kontraktusokban megfogalmazott feltételek szerint adóztak, a szőlőhegyeken rendszerint úgy adóztak, ahogyan azt a szőlőhegyen kialakult szokás parancsolta, de előfordult az is, hogy az adózásuk eltért a hagyományos rendtől. Az Örvényes megtelepítésére 1733-ban kiadott telepítő levélben a pusztai szőlőhegyét még nem említették. Tíz esztendő kellett ahhoz, hogy korábban a szomszédok és más vidéki birtokosok által művelt szőlőhegyen az örvényesi német telepesek többségi birtokosok legyenek, ahol ugyanúgy tizeddel és hegyvámmal adózzanak a szőlők után, mint az apátság szokás szerint szolgáló aszfőli örökös jobbágjai és a kontraktus szerint szolgáló árendásnak, libertinusnak nevezett tihanyi mezővárosi lakosok a maguk szőlőhegyein. A kialakult szokástól eltérően alakult a telepesek szőlőinek adóztatása a zánkai szőlőhegyeken, ahol a pusztai betelepítéséig a herceg Esterházy részen lévő szőlőhegyen birtokos extraneusok a veszprémi püspöknek tizedet, a földesuruknak hegyvámot adtak. Ezzel szemben a Diskai Ádám és közbirtokos társai hívására 1736-tól érkező német és magyar telepesek a közbirtokos nemesek földjein létesített szőlők után egyedül az úri tized megadására lettek kötelezve. Ezért válaszolhatták a zánkaiak az úrbérrendezés során feltett kérdésekre azt, hogy a papi tized a helységükben ismeretlen. Igazat mondtak annak ellenére, hogy az Esterházy birtokon lévő szőlőhegyen, amely szerencsésen túlélte a török kort, az extraneusok az egyházi tizedet megadták a veszprémi püspöknek.¹⁴

A Rákóczi-szabadságharcot követő két évtizedben csupán arra volt elegendő a munkaerő, hogy a szőlőhegyek rendjét helyreállítsák, a parlagos szőlőket megmunkál-

¹³ Az 1715. és 1720. évi országos összeírás adatain kívül Vászolyra: Vk. hh. jkv. 1714. Nr. 130. és Vk. m. lt. Conscriptio bonorum 1727. Nagypécelyre: Vk. hh. jkv. 1753. Nr. 304. Tihanyra: PRT XI. 307.

¹⁴ PRT XI. 348., VEML Úrb. tvszék. Zánka. Telepítési szerződés 1736., Uo. Kilenc kérdőpontra adott feleletek 1780., Dézsmás és hegyvámos szőlők összeírása 1780.

ják. Új szőlők telepítéséről, új szőlőhegyek kialakulásáról az 1740-es évektől kezdve vannak adatok a levéltári forrásokban. Az 1750-es évektől kezdve az új telepítések menete felgyorsult. Ez elképzelhetetlen lett volna a lakosság számának gyarapodása nélkül, ami a puszták benépesítésével jelentősen előrehaladt. Sorra érkeztek a telepések a Balaton-felvidékre, nemcsak a borvidék területére, hanem a mögöttes területekre (Hidegkút, Németbarnag, Tótvázsony, Veszprémfajsz, Vöröstó) is, olyan nehezen munkálható, kevés termést adó földekre, amelyek a lakosságot arra ösztönözték, hogy a Balaton-felvidék kiterjedt szőlőhegyein bort termeljen. Tették ezt olyan arányban, hogy Pécsely, Szőlős, Csicsó egyes szőlőhegyeit akár a magukénak is tekinthették. E folyamattal párhuzamosan lassanként megszűnt a föld bőségének állapota és a jobbágyság — szökésekkel és költözésekkel megvalósuló — állandó mozgása. A határhasználatban kialakult a szántóföldi művelés, az állattartás és a szőlőművelés kényes egyensúlya, amelynek a megbontásáért vagy a fenntartásáért időnként heves küzdelem folyt helybeliek és vidékiek vagy szomszédos helységek lakói között, ennek során nemegyszer megnyilvánult a helybeli kúriális nemesek és a jobbágyság érdekközössége a határok és a földek, legelők védelmében, a szőlőföldek megszerzésében és kialakították, rögzítették a Balaton-felvidéki községek, ezáltal a szőlőhegyek határait is. A XVIII. század dereka táján a földesurak elérkezettnek látták az időt arra, hogy a zömében kontraktus szerint szolgáló, vagy a jobbágyság egészére évi egy összegben meghatározott árendát fizető lakosság úrbéri terheit felülvizsgálják, s ez a törekvésük egyes szőlőhegyeken az adóztatásban is változásokat eredményezett, de lényegesen kisebb mértékben, mint a jobbágytelek után viselt terhek esetében, amiben a XVIII. század közepe táján folyó írtásoknak és a tized és a kilenced, tehát az egyházi és a földesúri tized sajátos, egyes esetekben egymást kizáró kapcsolatának és a kismemesség földjein folyó szőlőművelésnek egyaránt volt szerepe. A földesúri adóztatásban a XVIII. század derekától kezdve felfedezhető az a törekvés, amely egyes szőlőhegyeken a török megjelenése előtt kialakult adóztatás visszaállítására irányult. Ez volt a maximum, amit a földesurak elérhettek, de ennek megvalósítására időben korlátozott lehetőségeik voltak, mivel az úrbérrendezés után már nem lehetett változtatni az adóztatás rendszerén.¹⁵

Nagypécselyen 1753-ig egy forint cenzust kapott a földesúr a szőlők után, a birtokosok a papi tizedet a veszprémi káptalannak adták. 1753-ban a földesúr bevezette a borkilencedet, ami ellen hiába protestáltak a szőlőbirtokosok. Látszólag megduplázódott a boradó, a valóságban azonban nem ez történt. Az 1753. évi rendelkezés után 3–4 évtizeddel készült nagypécselyi adólajstromokban adózás szempontjából

¹⁵ PRT XI., *Szántó Imre*: A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain 1711–1780. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve III. 1957. 111–149. o., *Szentiványi Béla*: A piarista kusztodiátus gazdaságtörténete. Bp. 1943.

kétféle szőlők vannak. Az egyik csoportot régi szőlőknek, kilencedes szőlőknek nevezték, amelyek az Öreg-hegyen voltak, s azokat a szőlőket jelentették, amelyek terméséből a veszprémi káptalannak tizedet, a kiskomáromi uradalomnak kilencedet adtak. A másik csoportot új szőlőknek, új-hegyi szőlőknek, tizedes szőlőknek, irtásszőlőknek nevezték, s a többségük az Új-hegyen vagy Kis-hegyen és az 1770-es években betelepített Meggy-hegyen volt. Ezekről a szőlőkről a földesúrnak járt a bortized. A lényeg a két csoportból származó adó aránya, hiszen a papi tizedet és kilencedet adó szőlőkben termett a nagypécselyi bor 5–15%-a, a csak úri tizedet adó irtásszőlőkben viszont a 85–95%-a, tehát a kilenced bevezetésének következményeit a szőlőbirtokosok túlnyomó többsége az irtás fegyverével kivédte. Jól járt a földesúr is, csak a káptalan veszített, mert az új szőlőket nem tizedelhette. Hasonló eset történt a tihanyi apát füredi jobbágyaival, akik az 1760-as évekig csak olyan szőlőket bírtak, amelyek után a veszprémi káptalannak tized, a földesúrnak hegyvám járt. Ekkor irtottak és szőlőt plántáltak a Száka-hegyen, amelyek után csak a földesúrnak adtak bortizedet. Az irtásszőlők itt is olyan területen jelentek meg, ahol az egyházi földesúr nem rendelkezett a papi tized beszedésének a jogával, irtás címén viszont megszerezte az úri tizedet. Emiatt előbb-utóbb viták támadtak, pereskedés kezdődött, ahol elhangzott az irtásszőlők adóztatására főleg a XVIII. század derekától érvényes tétel, amely szerint a veszprémi káptalannak megvolt ugyan a joga a tized beszedéséhez az apátság füredi jobbágjai által művelt szőlők után is, de a joghoz vagy jushoz kellett a szokás vagy uzus is, amivel viszont az új szőlőkre nézve nem rendelkezett a káptalan. Semmi kétség afelől, hogy a tihanyi apátot nem a jobbágynak a védelme vezérelte, mivel nem habozott a tizedet és a hegyvámot is beszedni abban az esetben, ha az új szőlőhegyen: az 1760-as években beültetett tihanyi Kis-erdőn mindkét jövedelem őt illette.¹⁶

Az úrbérrendezés idejére Zánkán az Esterházy birtokon a tizeddel és hegyvám-mal, Felsőörsön a tizeddel és hegyvám-mal vagy félkilenceddel adózó szőlőbirtokosok mellett megjelent a csak úri tizedet adó szőlőbirtokosok csoportja, akik minden bizonnyal az újonnan létesített szőlők után adóztak ilyen módon. Felvetődik a kérdés, ha a hagyományos rendszer szerint adóztatott és a csak úri tized alá tartozó irtásszőlők között az adóztatás szempontjából megkülönböztetést tettek, akkor a Rákóczi-szabadságharc óta létesített valamennyi – irtással létrejött – új szőlőt miért nem tekintették az adóztatás szempontjából irtásszőlőnek vagy új szőlőnek. Volt olyan eset, amikor 1715-ben húzták meg a választóvonalat az új és a régi szőlők között, nyilván az 1715. évi 97. törvénycikk miatt, volt olyan eset, ahol azokat a

¹⁶ V. k. hh. jkv. 1753. Nr. 305., V. k. m. lt. Decimae. Nagy et Nemespécse, A Bencés Rend Pannoni-halmi Lvt-a. TAL Acta abbatiae. Fasc. 33. Dézsma- és hegyvámlajstromok 1764, 1768, 1769., VEML TAL Fiscalatus. Actorum et correspondentiarum... Fasc. III. Nr. 319.

szőlőket tekintették új szőlőknek, amelyeket az „apátúr adott föl”, tehát az irtások már az apát tudtával és jóváhagyásával folytak. Figyelembe kell venni azt is, hogy ha a papi tized szedéséhez nem volt elég a jog, hanem kellett hozzá a szokás is, akkor ez megfordítva is igaz volt, tehát az egy tizeddel való adózás gyakorlatának a kialakításához egy új szokást kellett bevezetni, amit a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken az úrbérrendezést megelőző egy-két évtizedben, a lendületesen folyó irtások és szőlőtelepítések időszakában könnyen meg lehetett tenni — annál is inkább, mivel a határban kialakított új szőlőhegyek egyértelműen megmutatták a régi és az új szőlők közötti különbséget. Ennek a kérdésnek semmi jelentősége sem volt ott, ahol az egyházi földesúr a papi tized beszedésére is jogosult volt. Ilyen esetben a földesúri jövedelmeket más eszközökkel is lehetett növelni. Az 1763. évi vászolyi hegyvámper eredményeként a káptalan a vászolyi szőlők holdankénti hegyvámját — a többi hegyvámos szőlőhegyén dívó szokásnak megfelelően — négy vödörről öt vödörré emelte, de igazán nem ebből származott nagyobb bevétele, hanem abból, hogy felmérte, „hódoltatta” a szőlőket, s ennek során a birtokosok szerint „egy holdbul két és harmad fél holdat” is mértek. A felmérést „az ujj szőlőknek esztendőnként való szaporodása és az régi szőlőknek tágéttása és nagyobbítása” előzte meg, tehát nemcsak az erdő irtásával, hanem a gypűn belül lévő kaszálók, kukoricások beültetésével is jelentősen növekedett a szőlőművelés alatt álló területet, aminek a hasznát a káptalan a szőlőhegy „regulázásával” és az új szőlők hegyvámjának a megállapításakor gyakorolt eljárással, a holdolással lefölözte, egyúttal a hegyvám-bor mennyiségét az egyes szőlők megnövekedett területéhez igazította.¹⁷

Ami a nagypécselyi jobbágysággal megtörtént 1753-ban: a kilenced bevezetése, az a Balaton-felvidéki jobbágyságot is fenyegette, s az úrbérrendezés során el is érte, mivel a kilencedet több olyan helységben kivetették a jobbágyságra, ahol az úrbérrendezésig csak tizedet adtak (tihanyi apátság és a veszprémi káptalan birtokai), vagy sem tizedet, sem kilencedet nem adtak az egyháznak vagy a földesúrnak (az Esterházy grófok arácsi és füredi birtokai). Másutt a kilencedet nem vetették ki (Udvari), s a jobbágyság továbbra is kontraktus szerint szolgáltak és papi tizedet adtak a püspök-földesúrnak. A kilencedet abban az esetben sem lehetett kivetni, ha a szokásban lévő tizedről bebizonyosodott, hogy úri jogon szedett tizedet jelent, tehát a kilenceddel azonos szolgáltatás. Mivel az úrbéri rendelkezések egyértelműen kimondták azt, hogy ilyen esetekben az egyházi tizedet nem lehet bevezetni, ezért a jobbágyság továbbra is csak úri tizedet adtak, ha viszont a szokásban lévő tizedet egyházi tizednek tekintették, akkor az úrbéri rendelkezések értelmében a kilencedet bevezethették, ahogyan az a tihanyi apátság és a veszprémi káptalan birtokain

¹⁷ VEML Úrb. tvszék. Füred. Az úrbér ügyében kiküldötték jelentése a hegyvámról 1769., Uo. Kilenc kérdőpontra adott feleletek 1778., Vk. m. lt. Vászoly 1763.

történt. A kilencedet a jobbágyok mezei terményeire kivetették, de a szőlők adóztatásában nem történt semmilyen változás, az úrbérrendezés során mindenütt azt jegyezték fel a kiküldöttek a csak egyházi tized alá tartozó szőlőkről, hogy a hegyvám ügyét – a tények rögzítésén túl – nem vizsgálták. Egyrészt azért nem vizsgálták, mert a szőlőbirtok nem volt a telki állomány része, márpedig az úrbérrendezés alapvető célkitűzését a jobbágytelki állományra alapozott úrbéri terhek rendezése képezte. Itt a földesuraknak biztosította azt a lehetőséget, hogy a kilencedet bevezessék, amiből nem következett a földesúri adóknak a szőlőkre való kivetése is, mivel a szőlőbirtok esetében sokkal inkább a fennálló állapotok pontos rögzítését, mintsem a vitás kérdések eldöntését tekintette a feladatának. A szőlőket ezért összeírták, ahol volt, ott a hegyvámot pozsonyi mértékben kifejezve feljegyezték az a nem mellékes szándékkal, hogy a hegyvámot a jövőben ne lehessen emelni. Másrészt azért nem vizsgálták a hegyvám kérdését az úrbéri kiküldöttek, mivel arra sor került már az úrbérrendezést megelőzően. A fehérvári örkanonokság akali, alsó- és felsődörgicsei szőlőhegyeire nézve az 1741. évi úrbéri per során kimondták, hogy az uradalomnak hatalmában áll a hegyvámnak a beszedése akár a régi szokás szerint, akár a szomszédos szőlőhegyeken dívó szokás szerint. 1746-ban a vármegye törvényszéke kiküldöttséget nevezett ki, amelynek meghagyta, hogy a hegyvámot pozsonyi mértékkel a szomszéd helységekben dívó szokás szerint állapítsa meg. Az úrbérrendezés során Akalin, Alsó- és Felsődörgicsén 47 olyan szőlőbirtokost írtak össze mégis, akik az örkanonokság jurisdictiója alá tartoztak, s csak tizedet adtak a szőlőik terméséből, a hegyvámotól – az úrbéri rendelkezések értelmében – mentesek voltak. A szőlőbirtokosok másik csoportját az örkanonokság jurisdictiója alá nem tartozó helybeli nemesek és nemtelenek (59 fő) és az extraneusok alkották (102 fő), akik a tizeden kívül hegyvámot is adtak. A dörgicsei jobbágyok csak úgy maradhattak mentesek a hegyvámadás kötelezettsége alól, ha bizonyították azt, hogy a földjeik és a szőlőik terméséből a tizedet földesúri adóként adják, amit sikerült is elérniük az úrbérrendezés során. A káptalani szőlőhegyeken 1760 táján vizsgálták a hegyvám ügyét, de az adóztatásban nem történt változás. A káptalani jobbágyok az úrbéri kiküldöttség előtt azt nyilatkozták, hogy a földesúri jog elismeréseképpen adják az asztali bort, „közönséges adózásképpen” pedig zsupp szőlőt és gyümölcsöt adnak a földesúrnak. Nemespécseken a nemesek és a libertinusok a hegyvám fejében a tizedbort szállították, az extraneusok – a vázsonyiak kivételével – ajándékokkal tartoztak a szőlőhegy földesurának. Az egy tizeddel való adózás folytatódott a káptalani szőlőhegyek többségén, s a története fordulatot vett azáltal, hogy az úrbérrendezés során egyházi tizednek minősített adót az 1840-es évektől kezdve maga

a káptalan is földesúri adónak tekintette, s így került az megváltásra az 1855-ben elindított dézsmaváltás során.¹⁸

A csak úri tizedet vagy csak hegyvámot adó szőlőbirtokosok csoportja jelentős mértékben szaporodott az egytelkes (kúriális) nemesek földjein folyó szőlőművelés által. Alsóörsön tizedet, Arácson, Füreden, Monoszlón és a szomszédos Henyén hegyvámot kaptak a nemesek a földjeiken létesített szőlők terméséből. Arácson az úrbérrendezés idején a nemesek telkein mindössze öt zsellér élt, a szőlőhegyen viszont a Morócza család 51, a Szilassy család 61 kapaalja szőlő után kapott hegyvámot. Füreden az Oroszi és a Kazai család 21–21 kapaalja után kapott hegyvámot a fundusaikon élő árendásoktól, akiknek legfeljebb egy hold szántójuk volt, kilencedet, tizedet nem adtak, akkor szolgáltak, amikor parancsolták nekik, az uraság szőlőjében négy napot dolgoztak minden évben. Monoszlón Ságheváry István 9 kapa, Henyén Antal István, Kövesdi György és János, továbbá Domokos Anna, Domokos Zsigmond, Varga Ferenc örökösei és a református egyház 18 szőlőművestől összesen 43,5 kapaalja szőlő után kapott hegyvámot. A kúriális nemesek földjein folyó szőlőművelés egyes szőlőhegyeken a szőlők adóztatását nehézkessé tette. Alsóörsön a nemesi szőlők, a káptalan és a nemesek által tizedelt szőlők váltogatták egymást, egy-egy birtokos szőlőjében a különböző típusokat gyakran együtt is meg lehetett találni. Gyakran előfordult az, hogy a szőlő egyik része nemesi, a másik része dézsmás volt, vagy a szőlő egyik feléről a káptalan, a másik feléről valamelyik nemes szedte az adót. 1811-ben a Danka testvérek örökségét két káptalani dézsmás, egy úri dézsmás és egy nemesi szőlő képezte. Mindez magukat a földesurakat is zavarta a dézsma beszédésében, mivel a különböző jogállású szőlőkben termett borok a pincékben együvé kerültek, ezért időnként a szőlők cseréjével próbáltak javítani a helyzeten.¹⁹

¹⁸ VEML Úrb. tvszék. Extractus antiqui urbarii possessionis Alsó-, Fölsődörgicse et Akali concernentis 1741–1746., Uo. Dézsmás és hegyvámos szőlők összeírása 1778., VEML Morócza család iratai 189. sz., VEML Úrb. tvszék. Füred. Kilenc kérdőpontra adott feleletek 1767., Vk. m. lt. Conscriptio bonorum 1753. Az úrbérrendezés előtt változás történt az adózásban Almádi pusztá szőlőhegyén, ahol minden új szőlő gazdájának a tizeden kívül egy hold szőlő után két csirkéért két petákot kellett adni. Vk. m. lt. Almádi 2. 1772. Balatonfüreden 1766-ban a jobbágyok megtagadták a szőlők után járó ajándékok beszedését, majd megegyeztek a tihanyi apáttal, hogy az ajándékok helyett egy vödör bort adnak, így lett a hat vödör hegyvámából 63 icce. VEML Úrb. tvszék. Füred. Az úrbér ügyében kiküldöttek jelentése a hegyvámról 1769. Vászolyon megghiúsult a káptalan azon próbálkozása, hogy a hegyvámot négy vödörről tíz vödörré emelje és az extraneusokat hosszú fuvarra kötelezze, de elérte, hogy a birtokosokat ajándékok vagy helyette vödörként négy dénár megadására kötelezték. Vk. m. lt. Vászoly 1763. Az úrbérrendezés során mindenütt bevezették a törköly kiegészítése után járó taxát.

¹⁹ ZML Úrb. ügyek. Henye. Hegyvámos szőlők összeírása 1780., Uo. Arács 1778., Uo. Füred 1778., Uo. Monoszló 1780. Az alsóörsi birtokviszonyokra: VEML Alsóörs hegység jegyzőkönyve 1754–1896.

Az úrbérrendezéssel lezárult annak lehetősége, hogy a földesurak a szőlők adóztatásában változásokat eszközöljenek. Az 1770-es években a borvidék területén az adóztatás szempontjából a szőlőket az alábbi csoportokba lehetett sorolni: 1. tized- és kilencedköteles szőlők, ide sorolva az Ányos és a Tallián családok birtokán lévő félkilenced alá tartozó szőlőket is. 2. tized- és hegyvámköteles szőlők, ide sorolva azokat a szőlőket is, amelyeknek a birtokosai hegyvámot ugyan nem adtak, de hegyvám fejében valamilyen szolgáltatást teljesítettek. 3. tizedköteles szőlők, ahol úri tizedet jelentett a terményadó. 4. hegyvámköteles szőlők. Ennek megfelelően az 1855-ben elkezdődött dézsmá- és hegyvám-megváltások során egyes szőlőhegyeken tizedet, más szőlőhegyeken hegyvámot kellett megváltani a szőlők birtokosainak.

Az úrbérrendezéstől a szőlődezma és a hegyvám megváltásáig

Az úrbérrendezés befejezése után, az 1780-as évektől kezdve a Balaton-felvidéki községek határában a szőlőtelepítések új szakasza kezdődött. A XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedéből fennmaradt forrásokból kitűnik, hogy a Balatonra lejtő hegyoldalakon volt még lehetőség arra, hogy irtással szőlőföldhöz jussanak, de csak a magasabban fekvő helyeken, ahol az irtás és a szőlőültetés munkája egyre kevésbé fizetődött ki. Míg a XVIII. században a szomszédos települések lakóinak a faluhatár vagy a helybelieknek a legelők védelmében való fellépése korlátozta a szőlőterület kiterjesztését, addig a XVIII–XIX. század fordulója körüli években természetes akadályokba ütközött a terjeszkedés a szűk határu Balaton-felvidéki települések határában, elfogyott a szőlőföld azokon a hegyoldalakon, amelyeken a jogi és földrajzi értelemben vett szőlőhegyek kialakultak. A XVIII. század végére összefüggő szőlőterület alakult ki Almáditól Füredig, amelynek a déli határát — Kövesd és a Balaton-partra lenyúló szőlőhegyekkel rendelkező Alsóörs kivételével — a településeket összekötő országút jelölte a legtöbb helység térképén, miután a XVIII. század közepe táján szőlővel ültették be az országúttól északra elhelyezkedő néhány szántóföldi dűlőt is. A szőlőhegyeken vagy promontóriumokon bezáródó lehetőségek ellenére sem szűnt meg a terjeszkedés igénye, hiszen a XVIII–XIX. század fordulója körüli években a bor keresett árucikk volt. Az új szőlőt telepítők kivételesen a borvidék területén is tudtak új promontóriumokat kialakítani, legfeljebb az itt termelt borok nem versenyezhettek a régi szőlőhegyeken termelt borokkal. Monoszló legjobb bort termő szőlőhegyének, a Hegyestőnek az előljáróságához 1795-ben az Új-hegy vagy Temetői-hegy, 1804-ben a Csille, 1830-ban a Kő-hegy és a Szarorai-hegy birtokosai csatlakoztak, ami részükről a hegytörvények elfogadását, a szőlőhegyi gypű kijelölését és megépítését, tehát a gypűn belülré kerülésüket je-

lentette, ezért a csatlakozás éve mindenütt a szőlőhegy kialakulását, és nem a telepítések kezdetét jelölte. Új szőlőhegyek kialakítására a legtöbb Balaton-felvidéki település határában nem volt lehetőség az úrbérrendezést követő évtizedekben, amit jól mutat az, hogy a XIX. század első évtizedében szőlőtelepítések indulnak olyan helységek határában (Szentgál, Szentkirályszabadja, Veszprém), amelyek sosem tartoztak a minőségi bortermelés területéhez, s a lakók közül került ki a borvidék extraneus birtokossága. A szőlőt telepíteni szándékozók az úrbérrendezést követő évtizedekben is éltek azzal a lehetőséggel, hogy a szőlőjükhöz tartozó kaszálókat, a gyöpöt szőlővel berakták, amire legtöbb esetben csak a gyöpcenzus összegének vagy a cenzust fizetők számának a csökkenéséből következtethetünk, máskor a dézsmálás során tett feljegyzésekből értesülünk. Míg Tihanyban, Vászolyon és Pécselyen a szőlőhegy gypűjén belüli tartalékok bőségesek voltak, és előfordult az, hogy egy úrbéri per során (Tihany) az egyik vitatott és rendszeresen visszatérő kérdés éppen a szőlőhegy gypűjén belüli, de szőlővel be nem ültetett földek adóztatása körül forgott, mivel a lakosok gabonát termesztettek, lencsét vetettek a szőlőhegyen, vagy kenderre, kukoricára fordították, rétnak használták a szőlők kerítésén belüli földet, addig Csupakon más volt a helyzet, állandóan napirenden voltak a perpatvarok, amelyeket azzal indítottak el a szőlősgazdák, hogy bujtásaikkal a gyalogutakra, gypűsávra, partoldalakra, minden talpalatnyi szabad helyre kiterjesztették a szőlőt. Mindezekről eltekintve, a Balaton-felvidék lakossága előtt alapvetően két lehetőség kínálkozott a szőlőterület gyarapítására. Az egyik út, amelyen a szűk határu Arács kúriális nemesekből, jobbágyságból és zsellérekéből álló lakossága járt, az ún. Balatoni Riviérából nyíló völgyekben, tehát a Balatonra lejtő hegyoldalakhoz képest a mögöttes területeken fekvő, korábban szántóföldi művelésre használt irtásföldeknek a szőlővel való beültetése volt. Arácsra a Koloska, Robogó és Tűzköves nevű dűlőkben a XIX. század első felében 55 kat. holdnak megfelelő területet ültettek be szőlővel, amely szőlők után ugyanúgy hegyvámossal és a vödörpénznek megfelelő cenzussal tartoztak a földesúrnak, mint a Tamás- és Péter-hegyi szőlők után. A Koloska-völgy klímája hűvös volt, ezért a szőlőhegyi eljárók a koloskai szüret időpontját a Tamás- és Péter-hegyi szüretéhez képest tíz nappal későbbre helyezték. Ezen a területen a filoxeravész után megszűnt a szőlőművelés, s a későbbi generációkat csak a szőlőkunyhók helye emlékeztette a filoxeravész előtti szőlőművelésre.²⁰

A legtöbb Balaton-felvidéki helység nem járhatta ezt az utat, ezért hozzálátott a telki állományhoz tartozó földek szőlővel való beültetéséhez. A szőlőterület ki-

²⁰ A szőlők elhelyezkedésére a VEML térképtárában lévő kéziratos térképek., ZML Monoszlói hegység jegyzőkönyve 1754–1874., VEML Úrb. tvszék. Tihany. Úrbéri per 1817–1823., Uo. Arács. Földkönyv 1840. és tagosítási birtokkönyv 1871. Az irtásszőlők adójára: VEML Arács hegység jegyzőkönyve 1798–1893. A szőlőkunyhókra: *Fejes Béla* arácsi lakos közlése.

terjesztésének a XVIII. században kialakult fő irányához képest a telki földek szőlővel való beültetése 180 fokos fordulatot jelentett, hiszen a Balatontól egyre távolabb folyó szőlőtelepítések az úrbérrendezést követően – egyes helységekből több évtizedes eltéréssel ugyan, de mindenütt – a Balatonhoz egyre közelebb kerültek. Napjainkig tartó folyamat kezdődött, amely a jobbágyfelszabadítás, a filoxéravész utáni első és a nagyüzemi szőlőtermesztéssel egy időben meginduló második szőlőrekonstrukció következtében felgyorsult. A szőlőtelepítések irányának a megváltozása, az alacsonyabban fekvő területek szőlővel való beültetése a Balaton-felvidéken ahhoz a nagy átalakuláshoz kapcsolható, amely országos méretekben a síkvidéki ültetvények elszaporodásában jelentkezett, s hamarosan elvezetett ahhoz a megállapításhoz, amely a magyar szőlőművelés bajainak egyik forrását abban vélte felfedezni, hogy a szőlőket levítették a síkra. A Balaton-felvidéken tulajdonképpen nem sík, hanem alacsonyabban fekvő területeket ültettek be szőlővel a XIX. század első felében. A szőlőhegy és a telki állomány földje között nem a lejtésszög volt a lényeges különbség, hanem a talajban. Míg az országúttól északra elhelyezkedő szőlőhegyek „égeményes, süleményes”, tehát meszes, murvás, márgás talajúak voltak, addig az országúttól délre elhelyezkedő telki földek többnyire azokon a vörös színű talajokon, a vörösföldeken voltak, amelyeket a nép a filoxéravész előtt mocsárföldnek nevezett. A különböző leírásokban I. osztályúnak nevezett földeken bontakozott ki a filoxéravész után Balatonfüred, Csopak, Arács, Alsóörs, Lovas és más helységekből a fogatos művelésre épülő intenzív szőlőtermesztés, ezért a nép emlékeztében az maradt meg, hogy a szőlőkkel a filoxéravész után mentek le a síkra. A valóságban a folyamat egy évszázaddal korábban kezdődött, hiszen 1793-ban állították először úriszék elé a tihanyi apátnak azokat a füredi jobbágyságait, akik a telki földjeiket a földesúr tudtán kívül szőlővel beültették, sőt egyikőjük el is adta. Hogy a jobbágyoknak és a nagyszámú füredi nemesnek nemigen volt más választása, mint a kukorica- vagy krumpliföldek beültetése, arra az 1857. évi telekkönyvnek a szőlőföldek osztályzatára vonatkozó adataiból következtethetünk. A rendszerint 1100–1300 □-öles kisholdat az 1750-es években beültetett Meleg-hegyen 1600, az Öreg-hegyen 1000–3000 □-öllel számolták, tehát a lehetőségek végső határáig is elmentek a füredi szőlőtelepítők a hegyoldalakon, aminek következtében 36 kishold szőlő a telekkönyv felvétele idején már műveletlenül, haszontalanul állt a füredi határban.²¹

1793-tól kezdve sorozatosan foglalkoztatják az úriszéket azok a füredi jobbágyok, akik a Kéki-völgyben, a Bocsár-hegy alatti, a Laki-, a Petke- és a Szőlőfői-dűlőben lévő telki földjeiket szőlővel berakták. A tihanyi apátság tisztségében 1833-ban egye-

²¹ VEML Úrb. tsvszék. Füred. Telekkönyv 1857.

nesen „megrögzött urbarialis visszaélésnek” nevezték a füredi jobbágyság azon szokását, hogy „sessionális földeket, réteket sokan szőlővel berakják, utóbb eladják”. Leírták azt is, hogy hasonló ügyekben „régí urszéki tilalmak is lévén — a szőlő tőke kivágásának hozzáadott büntetésével, melyek azonban végre nem hajtatódtak”. A füredi jobbágyság közül egyesek azért kerültek az úriszék elé, mert a szőlővel beplántált föld után nem adták meg a földesúrnak járó tizedet, mások azért, mert a szőlővel berakott telki földjeiket szőlők módjára adták-vették, amihez nem volt joguk. A földesurak részéről korántsem volt olyan egyszerű a helyzet, hogy elintéztnek vehették volna az ügyet azért, hogy a szőlővel beültetett föld után megkapták a dézsmát. Maguk is tudták, hogy nemcsak arról van szó, hogy a jobbágyaik „a szőlő művelésének néki esvén, azt a kenyér termesztésnek elejbe tették”, hanem arról is, hogy „a szőlőket alattomosan eladták, miből az következett, hogy harmadik unokája az eladónak utóbb fél század, sőt több idő múlva a helyre írott esztendei robotot, mivel már most annyit nem bír, mennyirül szolgál, panaszba tévén, vagy leszállíttatni, vagy a sessionális illetőséget az uraságja által kipótoltatni kívánja”. A földesúri adó és a robot alapját képező jobbágytelek védelmében fellépő földesurak megtiltották a telki földekbe ültetett szőlők eladását, a „házuléstól való elszagztatását”, a szőlőket összeírtatták, majd kijelölték a szőlőművelésre használható dűlőket, amit hamarosan követett a pincék megépítése, ami után csak a szőlőföldeknek a szántóföldi parcellákra emlékeztető jellegzetes alakja tanúskodott arról, hogy a dűlőben valamikor szántóföldi művelés folyt. A szántóföldi szőlőtermesztés 1857-ig 150 kat. holdra terjedt ki, ami a füredi szőlőterületnek (725 kat. hold) megközelítően az 1/5-ét jelentette.²²

Hasonló irányban folytatták a szőlőtelepítéseket a XIX. század első felében más Balaton-felvidéki helységek határában is. A csopaki jobbágyság 1809-ben a benei maradványföldek szőlőnek való felosztásáért folyamodtak a veszprémi káptalanhoz. Folyamodványukban leírták, hogy a kért földeket „mostanság hol tavaszival, hol kukoricával vetik be, némely része parlagon áll, köves és sovány”. Úgy gondolták, hogy a szőlők termőre fordulásáig census alatt bírják a földeket, majd a szőlők terméséből dézsmát adnak, ami a dézsmalajstromok szerint meg is történt, így 1816-tól Csopak harmadik szőlőhegyévé vált 26 birtokossal a Bene-dűlő. Felsőörsön a káptalan az 1810-es években lett dézsmás szőlők földesura azért, hogy a jobbágyai szőlővel ültették be a Formói- és a Tilosi-dűlőben lévő irtásföldeket és telki földeket. A káptalan korábban nem részesedett a szőlők adójából, ezért javasolhatta a gazdatiszt azzal az indoklással a szőlőtelepítések engedélyezését, hogy így „szép módjával Felső Örsön az bor dézsmálásában is belé lépne az Tekintetes Nemess Káptalan”.

²² VEML TAL Úriszéki iratok és jegyzőkönyvek 1793–1830., Uo. Tisztiszéki jegyzőkönyvek 1833–1837., Vk. m. lt. Balatonfüred 50. 1814.

Szentantalfa kúriális nemesei a török korban a Mocsár-hegyen művelték a szőlőket a helység határában. 1859-ben a 150 kat. holdnak megfelelő területű alsó- és felsőmocsári szőlőkön kívül 39 kat. hold szőlő volt az ujjmai és 16 kat. hold a bárócai földeken. A legújabb telepítések a Belső-tarló és Külső-tarló nevű dűlőkben zajlottak le, ahol 1859-ig, a szentantalfai birtokkönyv elkészítéséig 40 kat. hold szántóföldet ültettek be szőlővel. A piaristák dörgicsei birtokán is a szántókon terjeszkedtek a szőlők, a becseri szántókon ültetett szőlőkre a földesúr tizedet és hegyvámot vetett ki, amihez csak a szőlőhegyhez tartozó szőlők esetében lett volna joga, a becseri szántók viszont nem tartoztak a szőlőhegyhez.²³

A szőlőföldek különböző módon való adóztatását lehetővé tevő jogi megkülönböztetés az 1853. évi úrbéri pátens végrehajtása és a szőlődezsma megváltása következtében elveszítette az alapjait. A telki földeken ültetett szőlőket az úrbérrendezés során szántóföldnek tekintették, de a tagosításkor a szőlővel beültetett területeket meghagyták a művelők birtokában. A földesurakat és a jobbágyokat a határhasználatban évszázadokon át összekötő szálak elvágása egyes helységekben a szőlőtelepítések kiterjesztésének újabb lökést adott. Az 1780. évi dűlőosztályozás során felsorolt arácsi szántóföldek sorra megjelennek a hegység jegyzőkönyvében feljegyzett adásvételekben. A Vörösföldi-dűlőben 1854-ben, az Agyagi-dűlőben 1861-ben keletkezett a legkorábbi szőlőre vagy szőlőföldre vonatkozó adásvételi szerződés. 1862-ben a Kistói-dűlőben egy felerészben szőlővel beplántált földet adtak el, ugyanebben az évben egy füredi lakos örökölt itt egy „szőlővel berakott és hegyi gypű és articulások alá beíratott föld darabot”. Ugyanebben az évben hegységi birtoknak ismertek el egy felerészben szőlővel beültetett palotaaljai szántóföldet. Arácsi Róka Ferenc 1873-ban azért folyamodott a hegység előljáróihoz, hogy a Téglaházi-dűlőben lévő szőlőjét vegyék „az szőlők sorába, hogy reája is kötelező legyen az szőlőhegyre való articulús és esmertetnék mássok előtt mint rendes szőlőhegy”.²⁴ Ezekben az esetekben a szőlőhegyhez vagy promontóriumhoz való tartozásnak, a gypűn belülré kerülésnek az adózás szempontjából már nem volt jelentősége.

A telki földeken folyó szőlőművelést több ellentmondásos jelenség kísérte. A kilencednek a mezei terményekre való kivétele után a tihanyi apát és a veszprémi káptalan jobbágjai megfenyegették a földesurukat, hogy felhagynak a földjeik művelésével, a szőlősiek viszont II. Józsefnek a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló rendelkezésére hivatkozva ültették be az irtásföldjeiket és a telki földjeiket szőlővel. Létrejött egy olyan szőlőföld, amelyre nem érvényesült az adásvétel szabadsága, ha

²³ Vk. m. lt. Csopak 65. 1809., Uo. Felsőörs 43. 1814., VEML Urb. tvszék. Szentantalfa. Birtokkönyv 1859. *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp. 1978. 76. o.

²⁴ VEML Arács hegység jegyzőkönyve 1798–1893.

nem kapcsolták a promontóriumhoz. Az is különös volt, hogy milyen sokan akarták eladni a telki földjük szőlővel beültetett darabját, ezáltal gyors haszonra szert tenni. Olyan kérdés is feltehető, hogy ha a napóleoni háborúkat követően csökkent a bor iránti kereslet, akkor a Balaton-felvidéken miért éppen a háborúk befejezése után indult el több helység határában a telki földeken folyó szőlőművelés? Az egyik lehetséges választ abban kell keresni, hogy ritkán vágtak ki annyi szőlőt a Balaton-felvidéken, mint a napóleoni háborúkat követő tíz esztendőben. 1796 és 1810 között 71,5 ezer pozsonyi akó volt a csopaki bortermés, 1811 és 1825 között 50 ezer akó. 1812-ben a XIX. század első felének csúcstermése következtében lezuhantak a borárak, 1813 és 1817 között a fagykárok következtében öt esztendő alatt összesen annyi bor termett, mint egyetlen jobb termést adó esztendőben szokott teremni. A borvidéken borhiány keletkezett, a jobbágyok mindenütt arról panaszkodtak, hogy nincs boruk, még a kocsmáik is üresen állnak, venni pedig nem tudnak, mert szörnyen felment a bor ára. Az 1796 és 1854 közötti csopaki dézsma alá eső termés alakulásából kitűnik, hogy a szőlők állagában olyan leromlás következett be, ami hosszabb távon éreztette a hatását, s a telki földeken folyó szőlőművelés és a sokszor kárhozottatott bőtermő, de silány minőséget adó fajták terjedése idején hosszabb távon csökkent a termés mennyisége.²⁵

A kibontakozó monokultúra nem jelentette egyúttal a termelés színvonalának emelkedését is. Füreden, ahol a kúriális nemesek és a jobbágyok azt tették a határban, amit jónak láttak, és az örökös földesurak tehetetlenek voltak velük szemben, a szőlőhegyeken az 1830-as évekre kaotikus állapotok alakultak ki, s a jobbágyok maguk folyamodtak olyan földesúri rendszabások bevezetéséért, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy – mint írták – „ezen szőlő hegyünk, mely nekünk egyedül való mindenünk, valahára a Bakony erdőtől megkülönböztethessen”. Más volt a helyzet Aszófőn a Vörösmáli-dűlő betelepítésénél, ahol az apát a szőlőföldet kimérette és a telepítés feltételeit egyezséglevélben rögzítette. Az egyezséglevélben az apát köthette, hogy a szőlővel elrakott földek mindenkor a külső telki illetőséghez fognak tartozni, ezért „a jobbágytelektől elszagztatások szabad nem lészen” és az úrbérrendezéskor a szőlőhegy a jobbágyi illetőségbe fog számítani, ami az 1868. évi úrbéri egyezség szerint meg is történt. Az apát arra kötelezte az aszófőieket, hogy az egész földjüket rakják el szőlővel, csak a hajléknál hagyhattak helyet a kocsifordulónak. Az elrakás esztendejében a szárazdézsmát elengedte, a következő öt esztendőben egy pozsonyi mérő rozst tartoztak adni a szőlőtelepítők, a hatodik esztendő után pedig természetben adták meg az úri tizedet a szőlők terméséből. A műveletlen szőlő és a szőlővel be nem ültetett rész után szárazdézsmát szedetett az apát. Az

²⁵ VEML TAL Úriszéki iratok és jegyzőkönyvek 1790. júl. 11., Uo. 1833. nov. 11., Vk. m. lt. Decimae. Csupak 1796–1854.

1841-ben kiadott engedély alapján telepített vörösmáli szőlőkben 1844-ben már néhányan szüretelhettek, s a következő esztendőben hozzáláttak a vörösmáli pincesor megépítéséhez, ami napjainkig a szervezett telepítés emléke maradt.²⁶

A művelésmód és az adózás

Az 1763. évi vászolyi hegyvámperben az uraság azzal az indoklással akarta feleltetni a hegyvámot, hogy a vászolyiaknál könnyebb a szőlő munkálása, csak kétszer kapálják a szőlőket és nem is karózzák azokat. Effajta indoklással még az 1950-es években is lehetett találkozni Vászolyon, amikor az ún. földfelajánlások következtében gazdát cserélt szőlőket a korábbi tulajdonosok azzal követelték vissza, hogy az új gazda nem jól munkálja, csak kétszer kapálja a szőlőt és gazt termel benne. Mindkét esetben olyan művelésmódról volt szó, ami a XVIII–XIX. században nemcsak Vászolyon, hanem a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken mindenütt szokásban volt. Ebben a művelésmódban a szőlőket a metszés után kikapálták, majd ezt követően egy hónappal bekapálták, ami a „húsvétig kikapálj, pünkösdig bekapálj” mondásban is kifejeződött Balatonarácson. A szőlőkben többször nem kapáltak, télre nem fedtek, ezért tavasszal a metszés előtt nem kellett kikapálni, legfeljebb a tőkére csúszott földet a tőke mellől elhúzni, „nyitogatni” vagy „pirkálni”. A szőlőket nem karózták, csak a bujtás mellé raktak mindig karót. Mindezt egy olyan metszés- és művelésmóddal kapcsolták össze, ami fejművelésre épült, de a csercsapok több évi használata következtében közel állt a bakműveléshez, ahogy mondták: a Balaton mellékén „karótlan karos vagy szarvakra eresztett” tőkéket műveltek a hegyi szőlőkben. A Vászollyal szomszédos Pécselyen volt református lelkész Oláh János, akinek a leírása szerint a karokon vagy szarvakon egy vagy két szemre metszettek, de ennek a metszésmódnak semmi köze sem volt a Balaton-felvidéken a filoxéravész után elterjedt két világos szemes metszéshez, ami már egy szabályos bakművelésre épült, de a metszés következtelen végrehajtása következtében könnyen átalakulhatott fejműveléssé. A két kapálásra épülő művelésmóddal szemben létezett egy három kapálásra és fedésre épülő művelésmód is a filoxéravész előtt. A két művelésmód között abban volt különbség, hogy a két kapálást végzők a harmadik kapálás idején gyomláltak. Oláh leírása szerint a takarmány szűkében lévő gazdák azért kapálták be korán a szőlőket, hogy a sorok között megteremjen a gaz, amit télen feletettek az állataikkal, ezért a balatoni szőlők gazosak voltak, de nem feltétlenül a

²⁶ VEML TAL Acta abbatiae. Capsa 2. Nr. 10., Uo. Tisztiszéki jegyzőkönyvek 820., 919. o.

hanyagság miatt, hanem azért, mert a szegény ember másképpen művelte a szőlőjét, mint a tehetősebb birtokos.²⁷

A Bajor szőlő

Eötvös Károly, aki a balatonfüredi szőlőhegyen sokat tartózkodott, a Bajor szőlőt a balatoni szőlőfajták koronázatlan királyának tekintette, s ebben a szőlőfajtában vélte felfedezni mindazokat az értékeket: nemességet, előkelőséget, méltóságot, minőséget, amit a saját kora értékrendjéből olyannyira hiányolt. Eötvös valós tényekre építette költői leírását, a Bajor szőlő valóban különleges helyet foglalt el a Balaton-felvidéki szőlőművelésben nemcsak azért, hogy egyes szőlőhegyeken a Szigeti vagy Furmint mellett uralkodó fajta volt, hanem az adóztatásban elfoglalt kivételes helye miatt is. A Bajor szőlőt külön szedték le, ami ellentmond annak az általánosan elterjedt nézetnek, hogy a balatoni szőlősgazdák minden szőlőfajtaát egybeszüreteltek. A Bajor termését a dézsmaköteles termésbe beszámították, de a belőle járó dézsmát is a többi fajtaból nyert mustból vették ki. Aszúszőlőre is gondolhatnánk, de a források másféle hasznosításra utalnak. A pécselyi szőlőhegyi artikulusok 18. pontjában úgy rendelkezett a földesúr, hogy nemcsak gyümölcsrel, hanem érett Bajorral is tartoznak a gazdák a földesúrnak szolgálni. A forrásokban a korai érésű, jóízű Bajorról írtak, amely kiváló csemege-szőlőnek számított. A lakosság a földesúr engedélye nélkül „akószámra lopogatta el a veszprémi piacra” Almádiból a szőlőt, amely Bajor lehetett, hiszen a külön szedett Bajor 1753-ban ezen a szőlőhegyen a termés 12%-át adta. A mustját is jól lehetett eladni, 1801-ben a veszprémi piacra szállították Tihanyból, ahol az 1780-as években a külön préselt Bajor a termés 14–24%-át adta. Valószínűleg a Balaton-felvidéken igen elterjedt ürmösbor készítéséhez is megfelelő alapanyag volt. A csopaki jobbágyok időnként ürmös bort adtak a dézsmálás során a veszprémi káptalannak. A tihanyi apát rendszeresen keserű és édes ürmöst szállítatott Pápára a pálos rendieknek, mivel a szőlősi birtokukon beszedhette a dézsmát. A Bajor szőlő a XIX. század derekától kezdve meginduló fajtaváltás idején kiszorult a termelésből, de Vászolyon még a filoxéravész után is jó csemege-szőlőnek számított.²⁸

²⁷ Nagyváthy János: Magyar practicus termesztő. Pesten, 1821., *Schams Ferenc*: Ungarns Weinbau... I–II. Pest, 1832–1833., *Entz Ferenc–Gyürky Antal*: A hazai szőlőszet. Pest, 1868. A Balaton-felvidéken élt szakírók közül: *Morocza Dániel*: Gazdaságtudomány alapszabályai. Pápa, 1844. és *Oláh János*: Gyümölcsfa kertészet ... Komárom, 1854.

²⁸ *Eötvös Károly*: Balatoni utazás. Bp. 1982. II. 308–310. o. V. k. m. lt. Pécselyi szőlőhegyi artikulusok 1750., VEML TAL. Úriszéki iratok és jegyzőkönyvek 1801. nov. 9., Uo. Tisztiszéki jegyzőkönyv 44. o.

ÉGETŐ MELINDA

**A HEGYVÁM MÉRTÉKE ÉS KISZÁMÍTÁSA
A XVIII. SZÁZADBAN
A ZALA MEGYEI SZÉCHÉNYI-BIRTOKOKON**

Szabó István immár több mint harminc esztendeje publikálta az 1351. évi jobbagytvörvények értelmezéséről szóló dolgozatát, amelyben leszögezte, hogy a *kilenced* szedése — különösen a szőlőbirtokok vonatkozásában — voltaképpen soha nem lett általánossá.¹ Ennek ellenére a szőlőbeli adózások tárgyalása kapcsán, főként az agrárnéprajzi irodalomban, még a közelmúltban megjelent munkákban is találkozhatunk azzal a felszínes megállapítással, hogy az 1351. évi kilenced-törvényt törölte a hegyvámot és egységesítette a szőlőterületek földesúri adóztatását. A tények macacssága miatt azonban általában mindjárt hozzáteszik azt is, hogy ez nem valósult meg tökéletesen, így egyes helyeken tovább élt a hegyvám. Ez valóban így van és még azt is hozzátehetjük, hogy a Nyugat-Dunántúl, ezen belül Zala megye éppen olyan tipikus terület, ahol a továbbélés dominált. Ez persze nem jelenti azt, hogy a hegyvám e vidéken egyszersmind a földesúri adózás kizárólagos formája lett volna. A hegyvámos szőlők — Zalában éppúgy, mint a Nyugat-Dunántúl más részein — kilencedes szőlőkkel váltakoztak, gyakran még egyazon hegyen belül is. Nem kétséges azonban, hogy igen tekintélyes számban voltak egész szőlőhegyek, ahol a hegyvám maradt a földesúri adózás formája egészen a múlt század második felében végrehajtott dézsmaváltásig.

Hegyvám-lajstromok az elmúlt két-három évszázadból óriási mennyiségben maradtak ránk, elsősorban a különböző családi levéltárakban. Sajnos, ezek az agrártörténeti kutatás számára jószerével teljesen használhatatlanok, mivel a szőlőbirtokos neve mellett csupán a beszedett hegyvám mennyiségét tüntették fel. Az azonban már nem deríthető ki, hogy mekkora szőlőterületek után szedték be a feltüntetett bormennyiségeket, és az sem tisztázható, hogy ez a mennyiség a teljes bortermésnek mekkora hányada lehetett. Éppen ezért a szőlőbeli adózásokat tárgyaló szakirodalom is többnyire csupán annak a megállapítására szorítkozik, hogy a hegyvám mennyisége általában, de nem feltétlenül, igazodott a szőlő kiterjedéséhez és

¹ Szabó István 1954. 518. o.

mennyisége kevesebb volt, mint a tized (illetőleg kilenced). Ezért ez a járadékforma a szőlőt birtoklók számára kedvezőbb volt annál. Ez utóbbi megállapításra is azt mondhatjuk azonban, hogy csak általában, de nem feltétlenül volt így. Zimányi Vera például a rohonc-szalónaki uradalomban a XVI–XVII. századból származó adatok feldolgozása után úgy találta, hogy nem volt lényeges mennyiségi eltérés a kétfajta járadék között.²

A hegyvám *terrágium* volt, vagyis a föld feudális tulajdonosának fizetett örökberleti díj a szőlőföld átengedéséért.³ Valószínűleg ebből is következően, nem volt törvényben meghatározott, országosan egységes mértéke. Mennyisége a szokásjog alapján alakult ki, a helytől és időtől függően változó volt. Sajnos, az átszámítási kulcsokat nem ismerjük. Bár időről időre felbukkannak szórványadatok arra nézve, hogy adott időben és helyen mekkora hegyvámot fizettek bizonyos nagyságú szőlőterület után, nem tudni, hogy ez az érték milyen földrajzi és időbeli határok között volt érvényes.

Úgy tetszik, hogy a hegyvám mennyisége új szőlőhegy keletkezése esetén lenne talán leginkább megragadható. Hiszen előbb vagy utóbb, meg kellett, hogy állapítsák a fizetendő járadékot. Új szőlőterületek *építésére* a XVIII. század folyamán országszerte igen gyakran került sor. Az általam átvizsgált levéltári anyag alapján a szőlőhegyek keletkezésének menete a Nyugat-Dunántúlon a következő volt: a szőlőt telepíteni kívánó jobbágyok, kiskisnemesek vagy városi polgárok kiszemeltek egy, a lakóhelyükhöz lehetőleg minél közelebb eső, alkalmas földterületet. Akár saját falujuk határában volt ez, akár másikéban, felkeresték a földesurat (azaz a föld feudális tulajdonosát) és *felkérték* tőle a földet. Ha a földesúrnak kedvére volt a szőlőtelepítés gondolata — márpedig legtöbbször kedvére való volt — kiküldte megbízottját, uradalmak esetében többnyire a tiszttartót a helyszínre, aki az ott egybeült jövődő szőlősgazdák társaságában *felnézte* a terepet. Kijelölte a felfogható földdarab (a jövődő szőlőhegy) körülbelüli határait és mérlegelve a befektetendő munkát, megállapította a szabad esztendőik számát. Attól függően, hogy *eleven, nyers erdőből* kellett-e kiirtani, vagy csak ritka cserjésből, továbbá a föld minősége és esetleg még más egyéb szempontok figyelembevételével, a XVIII. század első felében 7 és 18 esztendő között állapították meg az adómentes éveket. (A század vége felé fokozatosan egyre rövidebb mentességet engedélyeztek.) A föld feladásának feltételeit kontraktusokban rögzítették.

² Zimányi Vera 1968. 68. o.

³ Holub József 1960. 189. o.

A területet nem mérették fel előzőleg és nem is osztották ki, hanem maguk a vállalkozók osztották fel egymás között. Arra nézve, hogy ez a gyakorlatban mi módon történt, egyelőre nincsenek biztos támpontjaink. A feladásra kerülő földterületek előzetes mérnöki felmérésére és parcellázására csak a XVIII. század utolsó két évtizedéből vannak adataink.

Amikor azután elteltek a kiszabott szabad esztendők, a tisztartó ismét megjelent a helyszínen. Egyenként felbecsülték az egyes szőlősgazdák által telepített és immár termőre fordult szőlők nagyságát és az aktuálisan használatos kulcs szerint kiszámították a fizetendő hegyvám mennyiségét. A birtokosok nevét és a megállapított hegyvámot lajstromban rögzítették. A szőlő által elfoglalt föld kiterjedését nem jegyezték fel, mert az adott szituációban ez teljesen felesleges lett volna, hiszen ha valaki utóbb számottevően megnagyobbította szőlőterületét, ez semmiképpen sem maradt titokban a *hegy népe* előtt. Így az uraság emberei is feltétlenül tudomást szereztek róla és újabb becsű keretében azt is hegyvám alá vették. Ezt az aktust *hegyvámozásnak* nevezték.

A hegyvámozást nyugodtan nevezhetjük a szőlősgazda számára sorsdöntő eseménynek, hiszen az ekkor lajstromba felvett számadat igen-igen hosszú időre — nemritkán egyszer s mindenkorra eldöntötte az adott szőlő után fizetendő hegyvám mennyiségét. Az ünnepélyes alkalmon, amelyet egyébként bőséges étel és ital elfogyasztásával is emlékezetessé tettek, már nemcsak a tisztartó és az érintett gazdák voltak jelen. Mindenekelőtt kötelezően ott voltak az idő közben (hamarosan a szőlőföld felfogása után) megalakított és erre az időre már bejáratottan működő hegybíróság (a hegymesterek és esküdtek), továbbá a szomszédos hegyekről meghívott hites és hozzáértő emberek. Példaként említem, hogy a Sennyeiek birtokában lévő, pölöskei *Gurdon* hegyen 1768-ban a 9 darab, hegyvám alá veendő szőlő felmérésére az aláírások tanúsága szerint a hites notáriuson kívül jelen volt Sándorházáról 4, Hetésből 2 nemes convocatus, ezenkívül a hegybéli hegymester, a főesküdt és 10 esküdtársuk, összesen 18 hites személy.⁴

Bár a hegyvám kötelező megfizetését, és az ennek elmulasztása esetén életbe lépő szankciókat mind a feladáskor készített kontraktusok, mind a hegység rendjét szabályozó artikulások rögzítették, a mennyiségre nézve — legalábbis a XVIII. század derekáig — semmiféle számszerű meghatározást nem írtak le. Helyette általánosan a „tőlük járandó Hegyvámot és egyéb szokás szerint való Dátíákat” kitétel szerepel.

A közelmúltban a hegyközségi artikulusok kutatása során az Országos Levéltárban áttekintettem a Széchényi család levéltárának *Acta Promonthorialia* című

⁴ OL Széchényi cs. lt. P 623. 199. cs. III. köt. 17. sz. H. 14. o.

fondjait. Ennek során a család Zala megyei birtokainak — nevezetesen az egervári, pölöskei és szentgyörgyvári uradalmaiknak — az anyagában olyan XVIII. századi iratanyagra bukkantam, amely némi betekintést enged, adott időmetszetben, a hegyvám mértékébe és a megállapítás gyakorlati módjába. Egyúttal tanulságul szolgál a szőlőföld területmértékeiről alkotott ismereteinkhez is.

Széchenyi Zsigmond 1729. január 19-i keltezéssel artikulusokat adott ki az egervári uradalomban fekvő szőlőhegyek *hegybéli helységei*⁵ számára.⁶ A pontokba szedett törvényekhez *Appendix* címen egy részletes utasítást csatoltatott. Ez arról szól, hogy hogyan kell megállapítani adott szőlőterület esetében a fizetendő hegyvám mennyiségét. A szöveg mind ritkasága, mind információ gazdagsága miatt úgy vélem megérdemli, hogy teljes egészében, betűhív formában közreadjam:⁷

Appendix

Az Hegy vámozásról, vagy is szőlő föl nézésről, ki holdulásnak is hivatik, a' hegy vámozás az a' midőn a' szabadságra föl adott szőlőt (: ell telvén szabadsága:) hegyvámra veszik, föl nézik, vagyis holdullák.

Ezen munkát, annak előtte ezen Törtományban is csak nézéssel szokták végben vinni, és a' szőlőket föl hegyvámozni; mely mellett meg csallattak; mert kinek a' szeme többre nézte, kinek pedig kevesebbre, s mindenkor vagy a' Földes Ur, vagyis a szőlős Gazda meg károsodhatott, s meghis károsodott, azért a' féle föl szabadult szőlőt a' Királi mértékkel köll igazán meg mérni, mind a' széleit, mind a' hosszát, s úgy tudhattya meg nyilván az Ember, mekkora légyen a' szőlőnek fundussa, és hány pénzt, vagyis vödör hegy vámot érdemel.

Ez illetin holdulásban pedig mindenüt observáltatik, hogy egy hold szőlő másfél akóra hegyvámoztatik, avagy holdoltatik.

Egy hold pedig az, kinek a' szélei tizenkét Királyi öll, az hosza pedig hetönkét öll, a' hosszát azért széleivel multiplicálva számlálván az egy hold 864. darabbul constál az az Királyi öllből.

Az egy akó, a'kiben harmincz három hegybéli pintt tartatik, mellyis három vödört tézsen, mivel minden vödörben Tizen egy pint tartatik, és számláltatik, vagyon azért a másfél akóban ilyen hegybéli pint 49 $\frac{1}{2}$.

Ezekhez képest minden 1722/49 $\frac{1}{2}$ / $\frac{1}{2}$ darab, vagyis Királi öll szőlőnek a' fundussa egy pint hegyvámot érdemlene, mind azon által egész 18. darab számláltassék egy pintre.

Kinek is a' példája ez: ha szőlőnek a szélei két öll, az hossza 9. öll tézsen Tizen nyolcz darabot, ennek a hegyváma egy pint. Kitis a' mely Embernek elméje az írásbul ha meg nem foghatná, ezen mellékrül foglalt föl jegyzést darabonként meg olvasván, könnyen föl számlálhatni, és világosan észben veheti, hogy Tizen nyolcz darabot, a vagy öllt tézsen.

Datum Egervár 19^a January Anno Dni 1729. Gróff Szechenyi Sigmond m.p.

⁵ A *hegybéli helység* fogalmára l. *Égető Melinda* 1985. 15–17. o.

⁶ OL Széchenyi cs. lt. P 623. 190. cs. III. köt. 2. sz. 5–10. o.

⁷ OL Széchenyi cs. lt. P 623. 203. cs. III. köt. 27. sz. F. 101. a–b. o.

kigondolt szabályozással állunk-e szemben. A szövegben szereplő „mindenüt observáltatik” kitétel miatt mégis úgy vélem, hogy inkább az előbbiről lehet szó. Sajnos, ezen túlmenően egyelőre semmi más bizonyítékot nem ismerek erre nézve. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy az *Appendix* kiadását nem követte a már meglévő szőlőhegyeknek sem újrabecslése, sem tényleges felmérése. Legalábbis az iratanyagban ennek semmi nyoma sincsen. Az utasítás feltehető célja az volt, hogy az újonnan felfogott és termőre forduló szőlők hegyvámjának megállapításához legyen segédlet. Erre látszik utalni az is, hogy 1724-ben a később *Óreghegynek* nevezett pölöskei hegyet – mivel az engedélyezett 18 szabad esztendő éppen eltelt – még a régi szokás szerint *böcsülték* a hegyvámra.⁹ Az *Újhegy*vel kapcsolatban viszont 1749-ben már azt írja a tiszttartó, hogy „... az Hegy föl mérettetvén, igazságát azon esztendőben megadni tartoznak”.¹⁰

Adatok hiányában egyelőre nem tudható, hogy a szőlőknek a fenti módon való *holdolása* milyen széles körben volt elterjedt. Mindenesetre a szóban forgó Széchenyi uradalmakon kívül (pl. a szomszédos szőlőhegyeken) is alkalmazták. Erre *utal az, hogy a pölöskei uradalom közelében fekvő Felsőrajk falu új szőlőhegyére a Rajki testvérek által 1746-ban kiadott hegytörvény függelékeként is megtaláljuk a Széchenyi Zsigmond-féle *Appendix* szó szerinti másolatát. Ezt a hegytörvényt a függelékkel együtt Rassy Tibor publikálta.¹¹ Ugyanakkor az is bizonyos, hogy nem lett általánossá a megyében – legalábbis ami a tényleges mérést illeti –, mert mint láttuk egy előbb említett példában: az ugyancsak Pölöskén fekvő, de a Sennyeiek birtokában lévő *Gurdon* nevű szőlőhegyet még 1768-ban is az összehívott hites férfiakból álló deputáció becsülte fel, vagy mint a notárius fogalmazott: „Lelkünk esmérte szerint dolgozván, felnéztük hegyvám alá.”¹²

1759-ben – minden bizonnyal a hegyvám-béli jövedelmek növelése céljából – Széchenyi Zsigmond elrendelte a Zala megyei uradalmaiban található valamennyi szőlőhegynek *királyi pálcával* való felmérését és „... a hegyvámnak törvényes módra szabattatását”.¹³ Az akcióhoz valószínűleg az adta az indítékot, hogy a zalaszentgróti hegybéli birtokosok és a Batthyányiak között nemrégén zárult le egy per, amelyben a Curia hozta meg a végső ítéletet. Eszerint: „... minden Gazda az maga Szőlejétől melly tizen hat pálczát foglal szélében hosszában Magábann tartozik adni egy Posoni icze bort Két Száz hetven eött pálczányi Szőlőtől pedig edgy vödör bort,

⁹ OL Széchenyi cs. lt. P 623. 199. cs. III. köt. 17. sz. H. 2a. o.

¹⁰ OL Széchenyi cs. lt. 199. cs. III. köt. 17. sz. H. 24a. o.

¹¹ Rassy Tibor 1969. – Sajnos, a szövegbe néhány értelemszavará olvasati hiba is becsúszott.

¹² OL Széchenyi cs. lt. P 623. 199. cs. III. köt. 17. sz. H. 14. o.

¹³ OL Széchenyi cs. lt. P 623. 203. cs. III. köt. 27. sz. F. 101a. o.

mellyben tizenhat Posonyi icze vagyon. Következés képpen a mint a' Szőlőnek minémősége vagyon az hosszszat a szélével multiplicálván, és ugy az mennyi Számát hozz ki ahoz a' proportionálván az ki adást kölletik ki adni az igaz hegyvámát ..."¹⁴ Ezt a döntést a Széchényiek úgy tekintették, mint „az Tekintetes Nemes Vármegye által bé vett praxis”-t.¹⁵

Sajnálatos, de meg kell vallanom, hogy a kétféle számszerű meghatározást egyelőre nem sikerült korrelációba hoznom. Az 1759-es felméréshez megadott átszámítási kulccsal nincs különösebb nehézség. Minthogy 16 királyi négyszögöl után 1 pozsonyi icce a hegyvám, a 864 királyi öl után 54 icce. Ez a metrikus rendszerre átszámítva 46,81 liter hegyvám-bort jelentett. A nehézség az 1729-es *Appendix* számadatainak értelmezésénél adódik. Ha ugyanis a pintet 1,7 literrel számoljuk, ami ismereteim szerint egy általánosan elfogadott átszámítási kulcs, akkor a hegyvám egy királyi hold után 84,15 liter lenne, ami csaknem a duplája az 1759-ben megállapított-nak. Az ugyanott megadott és a kontroll ígéretével bízható másik két mértékegységről, az *akóról* és a *vederről* sem lehet tudni, hogy milyen űrtartalmúak voltak. Gondolhatnánk ugyan arra, hogy 1729-ben is ugyanakkora vederrel mértek, mint 1759-ben. Így számolva 1729-ben 61 liter lett volna az egy királyi hold után járó hegyvám, ami még mindig jóval több mint az 1759-ben megállapított 46,81 liter. Ez nem lehetetlen ugyan, de több jel mégis arra látszik utalni, hogy az 1759-ben megállapított hegyvámnak kellett a magasabbnak lennie. Ebből a szempontból igen tanulságos, hogy milyen kvantitatív eredménnyel járt az új felmérés.

A munka befejezése után a szentgyörgyvári jószágigazgató hosszú levélben tájékoztatta Széchényi Zsigmondot a gazdaság vitelével kapcsolatos aktuális kérdésekről. A két és fél, sűrűn teleírt oldálnak a felét a szőlőhegyek felméréséről szóló beszámoló teszi ki. Mindjárt az elején azzal örvendezteti meg (e ponton figyelemre méltóan nem a grófhhoz, hanem a grófnéhez intézve szavait), hogy „... már ez után az ide alatt lévő kortsmákra nem leszen Szükséges kész pénzen Bort vásárolnunk, az hegy vámmal is alkalmasint bé érjük mivel ez ideig Esztendőnként jött $84\frac{3}{4}$ akó Bor hegyvámok Nagyságtoknak három száz akónál is többre Szaporodott.”¹⁶ Mint írja, ezt „... a szentgyörgyvári purgerek terhesnek állétván lenni nem akartak reá hajulni, azt is állétották, hogy nekik Contractussok vagyon régi valamely Barlabás Tisztartotul” s erre hivatkozva tiltakoznak a hegyvámjuknak négyszeresére való emelése ellen. Valószínűleg panaszt is fognak tenni a vármegyénél, véli a jószágigazgató, de azonnal siet megnyugtanni a földesurat, hogy ha erre sor kerül is, akkor sincs sem-

¹⁴ OL Széchényi cs. lt. P 623. 204. cs. III. köt. 30. sz. F. 1–4. o.

¹⁵ Uo.

¹⁶ OL Széchényi cs. lt. P 623. 201. cs. III. köt. 22. sz. D. 10a. o.

mi ok az aggodalomra, mivel ő, számítva a következményekre, két megyei esküdt jelenlétében végezte a felmérést. Mégpedig „... a Törvény által rendelt mértékkel hosszabb ideig ugyan, mind azon által olly igasságossan el mértük, hogy ha publicumra mégyenis, számot adhatok érte”.¹⁷ Azt is megjegyzi még levelében, hogy a szentgyörgyváriaknak és a szentlászlóiaknak már csak azért sem lehet semmi okuk a panaszra, idézem: „... mivel tudgyák, hogy a szomszédságokban az egész Szent Gróthi Dominiumban, és Festetics ur Jóságán is ezen módon vagyon, seőt mostan több Gazdák találtotnak a kik, ámbár a jövedelembéli Hegyvám magában többet téssen, mégis mastan kevesebbet fizetnek, mind előbb, és az azon okbul [vagyon] hogy tsak gondolom formán tétetődött az hegyvám”.¹⁸

A jószágigazgatónak a Festetics-uradalom gyakorlatára való hivatkozását részben igazolják azok a válaszok is, amelyeket a keszthelyi hegyvamos szőlők 1769. évi összeírása alkalmával feltett kérdésekre adtak.¹⁹ Bár a cserszegi, tomaji és diási szőlősgazdák a megyei esküdteknek arra a kérdésére, hogy „Eddigvaló szőlőhegyi szokás szerint minemü darab föld vétetődött egy holdnak?” azt válaszolták, hogy: „Hold számmal szőlő Hegyeinkben ekkoráig még nem éltünk, ezért erre a kérdésre nem is tudunk felelni.”²⁰ Viszont nem sokkal alább arra, hogy emlékezetük szerint változott-e a hegyvám nagysága, így válaszoltak: „... némely szölleinknek hegyváma föllyebb vetetődött, ezelőtt mintegy 14 esztendők előtt [tehát kb. 1755-ben] ... nem tapasztaltatván az Hegyvámiban igaz Proportiot, azért ki alább, ki fölebb vetetődött, igaz és egyenlő mérték szerint.”²¹

Úgy látszik tehát, hogy az 1750-es években a Zala megyei uradalmakban a terület arányában egységesítették a hegyvám mértékét. Ennek az egységesítésnek az alapja minden jel szerint az egy királyi hold után fizetendő 54 icce volt. Csak közbetevőleg jegyzem meg, hogy semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a hegyvámok mennyiségében valóban jelentős aránytalanságok lehettek egyazon szőlőhegyen belül is. Ennek okai többfélék. Közülük csak a három legfontosabbat említem. Az elsőnek vehetjük a szemmértékkel történő becslést, ami állandóan magában hordozta az akár jóhiszeműségből, akár részrehajlásból létrejövő aránytalanságok lehetőségét. Másodikként említhető a földesúr kedvezményezése a neki szolgáltatokat teljesítő személyek esetében. Végül pedig azzal is számolni kell, hogy miután az érintett területen több évszázada folyamatosan művelt szőlőhegyekről van szó, idők folya-

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 10b. o.

¹⁹ Közli: *Dornyay Béla* 1938. 214–216. o.

²⁰ Uo. 215. o.

²¹ Uo.

mán változhatott is az egységnyi területről megkívánt hegyvám mennyisége. Így a régebben ültetett szőlőknek minden bizonnyal alacsonyabb volt a hegyvámja, mint az újabbaké.

Az 1759-es szabályozás nem bizonyult túlságosan hosszú életűnek. Még egy év-tized sem múlt el, amikor a tervezett úrbérrendezés kapcsán heves viták és paraszti mozgolódások kezdődtek Zala megyében. 1766-ban a zalaistvándi, szepetneki és gyűrűsi parasztok levelére válaszolva a megye alispánja, Forintos Ádám kilátásba helyezte a hegyvámnak az egész megyére történő törvényes szabályozását, mégpedig oly módon, hogy „... a' szőlő földek föl mérettetnek, s minden egy királyi holdtul, az az oly tag földtul, melyben három s valamennyivel több posonyi mérő gabonát vetni lehetne, egy pozsonyi akó, az az közönséges hatvan négy icze bor fog adattatni. De ha találtatni fognak a' szőlők körül oly haszontalan oldalak, melyek sem szőlő sem más termésre nem alkalmatosak, az ollyaténok csak felében számoltatnak s mérettetnek hegyvám alá.”²² Ez az adókulcs királyi holdanként mintegy 8 iccével volt több mint az előzőekben tárgyalt. Viszont, mint erre levelében az alispán utalt, meg fognak szünni az ajándékok és minden más kisebb adózás, ami a hegyvám mellett szokásban volt. (Kóstoló-, hajdú- vagy pennabor, cédula garas, hegyvámoló tiszteknek étellel, itallal, lovaiknak abrakkal való ellátása stb.)²³ Az áttekintett levéltári anyagból nem derül ki, hogy a megye valóban törvénybe iktatta-e ezt a szabályozást. 1767-ben a Zala megyei Széchényi birtokokon is új conscriptiót készítettek a szőlőkről, miként azt egy helytartótanácsi rendelet az úrbérrendezés kapcsán mindenütt előírta. Az előírásnak megfelelően a szőlők területét *kapában* a hegyvámot pedig pozsonyi akóban tüntették fel. Ez azonban nem jelentett változást a hegyvám mennyiségében. Világosan kiderül ez abból a fenyegető hangú levélből, amit a Szombathelyen székelő Urbariális Commissio jegyzője intézett az egervári, gősfai és boldogasszonyfai lakosokhoz. Az 1767. október 24-én kelt levél így inti őket: „... Méltóságos Királyi Comisarius Urnak beszédjéből jól tudjátok, hogy a Hegy-Vámot ugyan Posonyi mértékkel szükséges mérni, mint [!] azon által Must-nak annyinak köll lenni, a' mennyi régi mértékkel ki-gyönne. ... a' mint immár megértettétek Hegy-Vám nem kissebbéttetik, nagyobra sem emeltetik, hanem egyedül [a] Mérték változik.”²⁴

Báró Sennyey Antal 1770-ben a pölöskei határba tartozó *Méhes* hegyet még mindig a korábbi kondíciókkal adta fel művelésre. A kontraktus 2. pontja így szól: „Elltelvén és folyván egészen az hat szabad Esztendők, hetedékén az Méltóságos Ura-

²² Szabó Dezső 1933. I. 771. o.

²³ Uo.

²⁴ OL Széchényi cs. lt. P 623. 193. cs. III. köt. 5. sz. C. 93. o.

ságnak minden különös Szőlős gaszda egy királyi hold szőleitől a' mely tudni illik in quadro 864. Királyi pálczát térszen, tartozék és Köteleztessék adni egy Szalai akó bort melyben hetvenőtt icze tartatik; Így fél, fertál holdtul à proportionne.”²⁵

Milyen hegyvámot szedtek vajon ezek után a Széchényi birtokokon a XVIII. század utolsó három évtizedében? A régi hegyekről nem tudjuk, hogy felemelték-e 54 iccéről 64 iccére. Az újonnan telepített hegyekről azonban biztos támpontjaink vannak. A jelzett három évtizedből 4 szőlőtelepítési kontraktus maradt fenn: Zalaszentlászló (1780),²⁶ Szentgyörgyvár (1782),²⁷ pölöskei Pettendi újhegy (1782),²⁸ pölöskei Örömhegy (1783).²⁹ Valamennyiben fel van tüntetve a majdan fizetendő hegyvám mennyisége. Ez pedig a zalaszentlászlói, szentgyörgyvári és pölöskei Pettendi újhegy esetében úgy szól, hogy „... bé vett szokás szerint egy Holdban Egy ezer egyszáz quadrát Bécsi ölet mérvén, föl holdoltassék, 's egy olyan Holdtul egy Pozsonyi Akó, az az Hatvannégy Icze Bor Hegyvámot esztendőnként adni és az Uraság Pinczéjében be vinni mindenkor köteleztessenek.”³⁰ — Nos, ez éppen duplája a Forintos alispán által kilátásba helyezett új adókulcsnak. Csakhogy a feudális jog szerint a Széchényiek mégsem vádolhatók indokolatlanul magas járadék követelésével. Ezeket a szőlőket ugyanis majorságinak minősülő területeikből engedték át szőlőtelepítésre, így nem terhelte termésüket az egyházi tized. Ilyen esetekben ebben az időszakban a kilenceddel adózó területeken is legtöbbször megkövetelte a földesúr az ötödöt. Ugyanezt tették egyébként a Sennyeiek is, amikor 1770-ben a pölöskei Öreghegy alatti *Partos erdőt* adták fel művelésre,³¹ vagy távolabbi példát hozva: Nemes Márfi János 1794-ben zalabéri és pakodi határokonban lévő szőlőhegyeire is így rovatta ki a hegyvámot megyei esküdtek segédletével.³²

Ezzel tulajdonképpen végére is értem a kiszemelt forrásanyag bemutatásának. Az elmondottnak talán az a legfőbb tanulsága, hogy a hegyvám-lajstromok kvantitatív elemzése nem lehetetlen ugyan, de még akkor is sok buktatója van, ha olyan segédletet találunk hozzá, amely látszólag teljesen egyértelművé teszi a számszerű adatokat. Jó forrásadottságok esetén — mint a jelen anyag vonatkozásában is — a homályos részletek további kutatással bizton tisztázhatók. Akkor pedig valóban ele-

²⁵ OL Széchényi cs. lt. P 623. 199. cs. III. köt. 17. sz. H. 15a. o.

²⁶ OL Széchényi cs. lt. P 623. 204. cs. III. köt. 30. sz. F. 5–6. o.

²⁷ OL Széchényi cs. lt. P 623. 203. cs. III. köt. 28. sz. E. 12–13. o.

²⁸ OL Széchényi cs. lt. P 623. 199. cs. III. köt. 17. sz. H. 56–61. o.

²⁹ OL Széchényi cs. lt. P 623. 199. cs. III. köt. 17. sz. H. 49–54. o.

³⁰ OL Széchényi cs. lt. P 623. 199. cs. III. köt. 17. sz. H. 56a. o.

³¹ OL Széchényi cs. lt. P 623. 199. cs. III. köt. 17. H. 4a. o.

³² OL Festetics cs. lt. P 275. 144. cs. D. IX. 9. 1. o.

mezhetővé válhatnak az említett Széchenyi birtokok XVIII. századi hegyvám lajstromai. Ezen túlmenően úgy vélem, nem lenne haszontalan az előbbieken elemzett *Appendix* számadatait vizsgálat alá venni abból a szempontból, hogy vajon nem egy régebbi, esetleg későközépkori normarendszert közvetít-e számunkra? Ennek tisztázására azonban csakis egy XVI–XVII. századi gazdaságtörténetben otthonos történész kutató vállalkozhat.

Végül a mértéktörténeti tanulságokra szeretném felhívni a figyelmet. A *királyi pálcáról*, illetve a *királyi holdról* van szó. Egyrészt regisztrálnunk kell az egy királyi öl hosszúságú mérőeszköz újonnan felbukkant nevét, a *királyi pálcát*, amely az eddig ismert *rúd* és *vessző* nevek mellett harmadikként sorakozik fel.³³

Másrészt: természetesen tudott dolog, hogy a Mohács előtti okleveles anyagból viszonylag bőségesen idézhetők példák az ország legkülönbözőbb vidékeiről szőlőknek királyi holdban való felmérésére. Csakis a 864 királyi négyszögölből álló hold feltételezése esetén értelmezhető reálisan pl. a fél-, negyed- és nyolcad-szőlők fogalma, amelyekkel Sopronban, Budán, Egerben és még sokfelé másutt is éltek. Zala megye 1526 előtti szőlőművelésével kapcsolatosan Holub József is úgy vélte, hogy a korai oklevelekben előforduló *hold* csakis a királyi hold lehet.³⁴ A szőlőföldek XVIII–XIX. századi területmértékeivel kapcsolatosan mégsem került még eddig soha elő ez a mértékegység. Legjobb tudomásom szerint a királyi hold gyakorlatban való alkalmazásának legkésőbbi példáját Wellmann Imre publikálta a *Neoaquistica Commissio* működésének anyagából.³⁵ Ugyanebből az anyagból egy valamivel korábbi példát ismertetett Bogdán István és Maksay Ferenc 1697-ből.³⁶ Ezekben az esetekben határfelmérésekről volt szó.

A most ismertetett hegyvám szabályozással kapcsolatos iratanyagból az derül ki, hogy a királyi öl és a királyi hold egészen az Urbérrendezésig elismert és alkalmazott föld mérték volt a szőlőknél is. Az alkalmazás módjából az is érzékelhető azonban, hogy nem tartozott a hétköznapi életben használt szőlő-területmértékek közé. Ez az anyag is teljes mértékben igazolja Wellmann Imre álláspontját, aki a királyi mértékrendszert egy egységes számítási alapnak tekinti, amely „... mindenütt behelyettesíthető ... a sokféle helyi változat egyeztetésére alkalmas országos kulcs ... nem pedig a gyakorlatban mindennap érvényesülő mérték.”³⁷

Az egységes számítási alapként szolgáló királyi hold az urbérrendezés után el-

³³ Vö. Bogdán István 1978. 113. o.

³⁴ Holub József 1960. 192. o.

³⁵ Wellmann Imre 1965. 236–243. o.

³⁶ Bogdán István–Maksay Ferenc 1967. 106–109. o.

³⁷ Wellmann Imre 1965. 238. o.

veszítette jelentőségét. Miután a földterületek felmérése *bécsi öl*ben történt, a továbbiakban az ebben való számolás lett teljesen általánossá. Az 1780-as években — mint láttuk — már a Széchényi birtokokon is ezt a mértékrendszert használták a művelésre feladott szőlőföldek holdolásánál, a királyi hold pedig teljesen feledésbe merült.

Irodalom

- Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest 1978.
- Bogdán István–Maksay Ferenc*: Királyi öl és királyi hold. Agrártörténeti Szemle IX(1967). 106–109. o.
- Dornyay Béla*: A Keszthely környéki szőlőhegyek múltjából. Vasi Szemle VI(1938). 220–221., 301–312. o.
- Égető Melinda*: Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Budapest 1985.
- Holub József*: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. In: A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve. Szerk.: *Szentmihályi Imre*. Zalaegerszeg 1960. 181–203. o.
- Rassy Tibor*: A felsőrajki szőlőhegy törvénye. Néprajzi Közlemények XIV(1969). 3–4. sz. 164–171. o.
- Szabó Dezső*: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. I. Budapest 1933.
- Szabó István*: Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok 88(1954). 4. sz. 495–527. o.
- Wellmann Imre*: Királyi mérték és mérő alá való föld. Agrártörténeti Szemle VII(1965). 236–243. o.
- Zimányi Vera*: A Rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Budapest 1968.

A SZŐLŐBIRTOKLÁS RENDJE ÉS AZ ADÓZÁS FORMÁI TAPOLCAFŐN A XVIII – XIX. SZÁZADBAN

„A Marcal egyik mellékvizének, a Tapolcának forrásánál, régi magyar nyelven fejeinél”¹ fekvő Talpolcafő paraszti háztartásainak működésében a szőlőművelés és bortermelés a feudalizmus utolsó évszázadában majd a kapitalizmus viszonyai között jelentős szerepet játszott, annak ellenére, hogy a falu soha nem tartozott hazánk, illetve Veszprém megye számon tartott szőlővidékei sorába.² Lendületes fejlődését főként a település XVIII. századi társadalmi átrétegződése indokolhatta, bár a művelési ág létének és kiterjesztésének alapvető feltételeit a táj talaj- és éghajlati adottságai biztosították.

A Pápa–Veszprém közti út mentén, a tengerszint felett 180 m magasságban megtelepült község határa változatos, DK-ről ÉNY felé lejtő dombhátakból áll. Déli részén a Bakony 220–300 m magas, az erózió által erősen megtámadott nyúlványait találjuk. Jórészt fás-füves legelők vannak itt, ez a mészkő feletti talajtakaró művelésre nem nagyon alkalmas. Északi területei már a Kisalföld felé képeznek átmenetet. E határrészt 160–190 m magasságban elterülő homokos, kavicsos szántóföldek alkotják.³

A talpolcafői szőlőtelepítések kezdeteire vonatkozóan nincsenek adataink, klasszikus korát azonban ismerjük. Az a XVIII. század, amikor a falu életében meghatározó változás történt. A középkor során többször elnéptelenedett Talpolcafő⁴ a

¹ Veszprém megye helytörténeti lexikona (a továbbiakban: Vmhl) 368. o.; *Fényes* (1851) 176. o.: „A Tapolcza vize, melly malmaival e vidéknek olly sok hasznot hajt, itt ered.”; *Rómer* (1860) 16–17. o.: „Tapolcafő forrásai négy forrástavat táplálnak, majd ezek vize egyesülve hozza létre a Tapolca folyót. Ez állandó és bő vizével Pápa felé igyekszik és számos malmot hajt.”; *Dornyay* (1927) 393. o.: „... a neki is nevet adó, langyosvizű Tapolca-folyó hatalmas forrásfejeinél fekszik.”

² Az e témájú összefoglaló munkák írói meg sem említik a falut (lásd: *Nagy István, Takács Árpád, Feyér Piroška, Vajkai Aurél*).

³ Veszprém megye régészeti topográfiája (a továbbiakban: Vmrt). A pápai és zirci járás. 237. o.

⁴ Vmhl 368. o.: „1545-ben lakatlan”; „1685-ben a helységben csupán 5–6 kunyhószerű ház állott”; 1715-ben is csak 13 családot írtak össze benne.

század második felében vált végleg lakottá.⁵ A győri püspök prédialista helységében jelentős számú nem nemesi lakosság telepedett le.⁶ Megélhetésüket az iparúzés mellett a falu kevésbé termékeny határa⁷ csak részben biztosította. Ezért művelés alá kellett vonni a szántóföldeken túl a korábban e célra alkalmatlannak tartott területeket. A szőlőtelepítés megfelelő megoldásnak kínálkozott, mert tudvalevőleg a szőlő nem válogat a talajban, gyökere mélyen hatol a földbe, s ott is megél, ahol rendszerint más növény nem termesztethető.⁸ A kötött talajba való telepítés ugyan mindig kemény munkát kíván és minőségi-mennyiségi problémákat von maga után, de a szántóföldi termelésnél belterjesebb szőlőművelés minden körülmények között a nagy munkabefektetés és a terméseredmény révén magas értéket képvisel.⁹

1759-ben Megyesi Somogyi Miklós gróf Becsenyi és Odor nevű réjteit átadta a tapolcafői lakosoknak, „hogya szőlőhegyet építhessenek 3 esztendeig 15, annak leforgása után 30 Rhenus Forintokat két terminusra azaz Szent György és Szent Mihály napra fogytatkozás nélkül letennyi tartozzanak”.¹⁰

Megművelhető terület kialakításának általános módja volt Tapolcafőn is az irtás. A földesúrnak fizetett cenzus ellenében bírt irtásos eredetű termőföldbe telepítettek szőlőt, Déghegy szőlőbirtokai így keletkeztek. A bérletdíj meghatározott pénzösszeget jelentett, amelyhez munka- és terményjáradék kapcsolódhatott. A tapolcafői hegyközségek számadáskönyveinek sora tanúskodik az uraságnak szedett szőlőről, a szőlőföldön termő különféle gyümölcsökről.¹¹ A „kis Dobogói” szőlő-

⁵ Uo. 370. o. 1785: 1530 lakos
1829: 1221 lakos
1857: 1521 lakos
1869: 1477 lakos
1890: 1494 lakos
1910: 1410 lakos
1930: 1327 lakos
1941: 1241 lakos

⁶ Uo. 368. o.: „Részint házasság, részint adás-vétel kapcsán sok nem nemes elem költözött a községbe; adóköteles házakban laknak, nem adnak sem katonai, sem megyei előfogatot.” ... „A falu a győri püspök prédialista helysége.” Veszprém megyei Levéltár (a továbbiakban: VEML) VBM-iratok XV. 2. c. „Tapolcafő községre vonatkozó iratok”; 1861: „... hogy midőn az Országban közönséges Táborozás esett, az Győri Püspökök mellé huszonöt lovast tartoztanak adni, azon kívül semmi némű Robotolással, Szolgálatlaltal s adózással nem tartoznak.”

⁷ *Fényes* (1851) 176. o.: „Határa nem igen termékeny és hegyes, völgyes.”

⁸ *Feyér* (1970) 15. o.

⁹ *Orosz* (1960) 31. o.

¹⁰ VEML IX. 220. „A tapolcafői Nagy- és Kisodorhegy iratai”.

¹¹ Uo.: „... barackot az uraságnak szedvén...” 1836., „... Uraság számára Szőlőtt szettünk és által szolgáltattunk” 1848.

birtokosok 20 napszámmal, a déghegyiek 38 csirkével tartoztak a bérletdíj mellett Medgyesi Somogyi Ilona grófnőnek 1868-ban,¹² de a hagyományok alapján feltehetőleg az előző években, talán évtizedekben is.

A tapolcafői határban úrbéres szőlők csak a Töper nevű szőlőhegyen voltak, amelyet állami kármentesítés után 1853-ban tagosítottak.¹³

A belsőséghez szorosan kapcsolódó házi vagy kerti szőlők jelentősége sem közeli- tette meg a falu szőlőföldjeinek többségét alkotó dézsmás szőlőket.

Tapolcafőn elsősorban jobbágyok birtokoltak örökbérletszerű viszony létesítésével dézsmás szőlőt, de esetenként — az ország neves szőlőtermelő vidékeihez hasonlóan — nemesek és városi polgárok is lehettek dézsmával tartozó szőlőbirtokosok. A földesúr korlátozott felügyelete alatt szabadon adhatták-vehették szőlőföldjeiket. Birtokaik forgalmáról a hegyközségi jegyzőkönyvek évenkénti bejegyzései alapján alkothatunk képet: átlagosan 5–15%-uk cserélt gazdát egy-egy év alatt. A tapolcafői dézsmás szőlők szabadabb forgalma révén extraneusi birtoklás is kialakult. Az adófizető lajstromok és jegyzőkönyvek „külső birtokos”-ként jelölik őket. Számuk s a szőlőhegyek életére gyakorolt hatásuk azonban a XVIII. század második felében és a következő évszázadokban is csekély volt. Az extraneusok a Tapolcafővel szomszédos községekben: Jákón, Gannán, Döbröntén, Pápakovácsin, Tevelen vagy kissé távolabb: Dabronyban, Dereskén éltek, de bejegyezték szentgáli illetőségű birtokost is. A külső birtoklást nehezítették a korai hegyközségi törvények, pontosan megszabva a szőlőelidegenítés módját. Dobogó szőlőhegy 1761-ből származó artikulusa előírja: „Ha valaki Szőlejét el adni akarja, tartozik ebbéli Szándékát a Hegy mesternek meg jelenteni, az által először is azokat akik a Szőlőhöz just tartanak, ugymint a Vér Atya fiait, S azok meg venni nem akarván, Ugy ez után a Szomszédokat ezek után a Helségbélieket is, az külsők előtt admoneálni”... „Ha Valamellyik Helség béli Ember venne más Külső embernek szőlőt, olly szín és név alatt, hogy magának vészi, mivel a praemptio az helségbeli embert illeti, ennek büntetése negy Forint.”¹⁴

A szőlődezma örök megváltása utáni új hegyartikulusok már nem tartalmaznak ilyen megkorlátozásokat. Mégis, az emlékezet szerint, a tapolcafőiek — ha tudták — megakadályozták az „idegenek” határukbeli szőlőföldvásárlását. A múlt század végén gannaiak és döbrönteiek nagy területű szőlőt akartak megvenni a falvaikhoz közel eső Öreg- és Kisdobogó nevű szőlőhegyeken magas árért. A felszabadult sző-

¹² A Pápai Helytörténeti Múzeum Adattára, ltsz.: 71.29.9.

¹³ VEML VBM-iratok XV. 2. c. „Kiosztási telekkönyv” 1853. szeptember 15. „Töperi szőlőhegy”.

¹⁴ „ANNO DNI MDCCLXI Az Dobogo Névű Szőlő Hegynek a Tekénttes Földes Uraságnak ki adatott Articulusai” Pápai Helytörténeti Múzeum Adattára, ltsz.n.

lőföldeket azonban helybeliek kapták meg a szomszéd falubeliek által felkínált áron alul. Ugyanis a tapolcafőiek el kívánták kerülni a két hegyen a külső birtokostöbbség kialakulását, mert az számukra, a tudatukban határuk egy jelentős részének az elvesztését jelentette volna.

A tapolcafői szőlőhegyek esetében távoli településen élő extraneusi, vagyis külső birtoklásról nem tudunk. Ha ilyen mégis előfordult, az csak feltehetőleg öröklés útján jött létre, mert a falu határa nem tette lehetővé a minőségi bortermelést.

A külső birtokosok száma a szőlőföldek dézsmájának örökváltsága, 1869, illetve 1872, az örökváltsági összeg kifizetése után nőtt meg, amikor a polgári tulajdonná vált szőlőbirtokok forgalma megszokszorozódott Tapolcafőn is.

A falu szőlőművelése és bortermelése elsősorban saját, meglehetősen jelentős igényeket elégített ki. Szőlőt viszont rendszeresen adtak el a közeli nagy vonzáskörzetű pápai piacon. Szüretkor a legszebb fürtöket vékában, tekercsre téve fejen vitték haza majd a padláson szétterített zsúpra gondosan lerakták és késő ősszel vagy télen árusították a vásárokon. Bort — különösen jó terméskor — a szomszédos németajkúak, svábok lakta községekben: Jákón, Gannán, Tevelen értékesítettek. Kereslete pedig nagy volt, mert egy-egy keresztelő, lakodalom vagy halotti tor, főként a népesebb családoknál sok bort igényelt.

A településen a földesúr kocsmatartási joga alapján 1788-ban Megyesi Somogyi János gróf kocsmát nyitott. Azt hat év múltán, de lehet, hogy már korábban, a nyitás évében, csak erre vonatkozó adataink nincsenek, árendába adta s „némely Tapolcafői lakosok” bírták. Még ez évben, 1794-ben az uraság egyik árendása, Takáts János is „Korcsomát kezdett”, másoktól hitelbe vásárolva borokat. A gróf többi bérlője felháborodott „a haza törvényének meg rontásán” és kérte Megyesi Somogyi Jánost: „Tiltsa le Urunk ezt a botránkozás Szerző embert.” A gróf a folyamodványra így válaszolt: „... el tilthattya nevemben a helység ... valaki a vendégfogadomon kívül áromdásaim közül Bort mérjen ...”¹⁵

A helyi közbirtokosság is ez idő tájt hozhatta létre a maga „közönséges Korcsomáját”, amit 1793-ban adott bérbe „Korcsmánknak nagyobb haszna vételére és az Helység jövedelmének nagyobbítására vigyázzván”. Ennek évi árendája 300 Florenus és négy akó bor volt. A befolyt bérleti díjat három részre osztották: „egy része az N. Communitásé más része az Agilis Comunitásé, harmadik része az Közönséges Helység költségére fönt hagyatik; és annak hova leendő költségéről az Comunitás

¹⁵ VEML VBM-iratok XV. 2. c. „Tapolcafő községre vonatkozó iratok”: „...Mivel Méltóságos Urunk maga fojtatt Korcsomát helységünkben, melyet áromdába bírnak némely Tapolcafői lakosok, melynél többet még ezideig nem is tartott. Most az Uraságnak egy armdám Takáts János másoktól hitelbe szed, vesz össze borokat és helységünknek és az Uraság áromdatorjainak is botránkozására Korcsomát kezdett...”

előtt szám adatik.” A 319 helyi közbirtokos által aláírt szerződés a hitelezésre is módot adott és előírta: „... hogy ha néhányszor Helységünket valamely Uri Emberek meg keresnék, vagy ha ollas beteg lenne, vagy ha más végre á mikor kívántatnék tartozunk hébéren is jó tiszta bort adni.”¹⁶

A közbirtokosságnak a „Kortsma jövődelem” nem csekély summát tett ki. Az 1836. évi felmérés szerint 126 fl származott a kocsmá bérbe adásából. Ezt az összeget a közbirtokosság egyéb bevételei közül csak a malom jövedelme haladta meg 26 fl-sal, míg a mézszárszéké, a kőbányai és a téglavetői jóval e summán alul maradtak.

Gróf Somogyi József ebben az évben mindössze a közbirtokosság bevételeinek felét, „10 ft híján 69.18 ft-t” könyvelhetett el „Kortsma jövődelem”-ként.¹⁷

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás lényegében érintetlenül hagyta a tapolcafői határban levő szőlőföldek birtokviszonyait. Csak a már említett Töper hegy birtokosai kapták meg állami kártérítéssel az ott levő szőlőiket és a hegy nagyságából következően legelőiket, szántóikat. A hegy területe az 1853. évi tagosítási telekkönyv szerint 248 590 □, azaz 207 becshold volt.¹⁸ A kerti szőlők is ekkor szabadultak fel úrbéri terheik alól, de a paraszti háztartásokban nem töltöttek be fontos szerepet.

Tapolcafőn a forradalom és a szabadságharc éveiben nem került sor a szőlőföldek

¹⁶ Uo.: 1796. február 15.: „Korcsmánknak nagyobb haszna vételére és az Helység jövedelmének nagyobbítására vigyázzán. Előttünk tartván még az közönséges költségnek minden kevesesért házrul házra kérni szorulnánk, attuk ki áromdába a közönségest illető Korcsmánkat esztendeig állással, illy Conditióval hogy az egész Helységbe se borért se pálinkáért az említett Korcsmánkon kívül máshoz nem megyünk, sem mástól nem vitetünk sem nem hordatunk. Melynek esztendeig való áromdája leszen Flor. 300 és négy akó bor, mely háromszáz forintokk egy része az N. Communitásé más része az Agilis Comunitásé, harmadik része az Közönséges Helység költségére fönt hagyatik; és annak hová leendő költségéről az Comunitás előtt szám adatik. És ezen említett Korcsmánkat ez előtt is ususban levő mód szerént amint akkori Contractus mutatja attuk ki áromdátor Urak Dömölki Ferencznek és N. Magai Ferencznek. . . a Csap mellé böcsületes Embert Jogunk állítani és a bor méréséhez fel esküttetni engedjük és á bort tisztán méretjük. ha pedig hiányosság az Korcsmároshoz tapasztaltatnék az Helység igazsága alá bocsátjuk. és mind Szegént mind Gazdagot véle meg böcsültetünk és az bor árát kemény beszédésével el nem idegenítettjük és T.Vgye és az Helység Statutumát véle meg tartatjuk s Korcsmáros urunk is az bor ivókkal meg tartatya és ha vagy magunk vagy Korcsmárosunk miat az épületbe kár esnék tartozunk á kárt meg téríteni. Ha valamely Embernek esete lenne, rövid időre hitelt is fogunk adni, az hiteltadásban pedig illen módott tartunk; hogy az hitelt minden Cántorra tartozzék minden Ember bé fizetni és ismét ugy kérni hitelbe, ha pedig magunk erejével be nem szedhetnénk tartozék az helység bor ára szedni és kültett is Hadnagyot adni mellénk. . . Hozzá járul ezis, hogy ha néhányszor Helységünket valamely Uri Emberek meg keresnék, vagy ha ollas beteg lenne, vagy ha más végre á mikor kívántatnék tartozunk hébéren is jó tiszta bort adni. . . A mellik fél ezen Contractusunkat meg nem álláná, akar az kiadó, akar az áromdátor aznak büntetése az falué négy forént, az Vicespány Uré tizenkettő.”

¹⁷ VEML Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. IV. 1b. „Nemesi Javadalmak és Jövedelmek Számítása a Pápai alsó Járásban”.

¹⁸ Lásd a 13. jegyzetet

után járó dézsma megtagadására, mint az orrszág egyes szőlőművelő és bortermelő vidékein.¹⁹

Az 1853. évi március 2-i császári pátens lehetőséget biztosított az örökbérleti szerződéssel birtokolt szőlők önmegváltására.²⁰ Ennek eredményeként a tapolcafői szőlőhegyeken 1856-ban már 97 szőlőparcella örökbirtok volt. Telekkönyvezték ezeket majd 1868-ban felmérést készítettek róluk. A polgári tulajdonná vált szőlőket az első osztályba sorolták, a legmagasabb adó fizetésére kötelezték. A birtokosok tiltakoztak az intézkedések ellen, a becsüt elhibázottnak tartották. Kérték szőlőföldjeik 1/3 részének a harmadik osztályba sorolásra módosítását a becslő telekkönyv új felvételével. A kérelmet azonban elutasította a Pénzügyminisztérium a következő indoklással: „a földadósorozati becslő telekkönyvnek ujboli szerkesztése csak akkor történhetne meg, ha az összes határban tetemes változások lennének, mint p.o.tagosítás, de egy dülő miatt a mely ugys minden tekintetben helyesen felvettett és mely ellen mind eddig panasz nem tétetett, a községet tetemes kiadásokkal terhelni nem lehet és nem szabad.”²¹

A tapolcafői szőlőbirtokok jogállásában döntő változást — mint hazánk szőlőművelő és bortermelő tájain általában — az 1868. évi XXIX. tc. hozott. Kötelezővé tette a megváltást meghatározott váltáságtőke befizetésével. Hogy az alkut megkönnyítse, országos közvetítést írt elő. Biztosította a visszaadás lehetőségét is, de a birtokos ez esetben semmit sem követelhetett.²² Tapolcafőn 1869 szeptemberében kötött szerződést Medgyesi Somogyi Ilona grófnő a Déghegy, Hangyálos, Bótakő, kis Dobogó, öreg Dobogó, kis Ódor és öreg Ódor nevű szőlőhegyeinek birtokosai-val szőlődézmájuk örök időre szóló megváltásáról. A szerződés megkötésében részt vett Noszlópy Tamás „Szőlőváltásg munkálati M. kir. Jogbiztos”, akit a törvénycikk 18. §-a alapján rendelték ki az eljárás meggyorsítására. A jogbiztos a váltáságösszeget az 1856-tól 1867-ig terjedő 10 esztendő 1 év átlagtartozásának a húszszorosában állapította meg, amit 2 év alatt 4 részletben 5%-os kamattal kellett befizetniük a grófnő pápakovácsi uradalmi pénztárába. A szerződés mindössze 3 olyan esetről számol be, amikor a birtokosok szőlőjét nem volt érdemes megváltani, tehát azokra nem vonatkozott a váltáságtőke befizetésének kötelezettsége. Ez a tény arról tanúskodik, hogy a tapolcafőiek gondosan művelték szőlőföldjeiket. Mivel az egyes szőlőhegyek számára egy összegben vetették ki az örökváltásági díjat, az a hegyi birtokosok összetartozását feltételezte, amit a hegyközségi szervezetek biztosítottak.

¹⁹ Für (1965) 101. o. és Feyér (1970) 46. o. VEML IX. 220.: A tapolcafői Nagy- és Kisódorhegy iratai „Az árendát az Uraság részére által szolgáltatottak . . . ” 1848.

²⁰ Für (1965) 103. o. és Feyér (1970) 50. o.

²¹ VEML IX. 220. A tapolcafői Nagy- és Kisódorhegy iratai.

²² Für (1965) 106–108. o. és Feyér (1970) 53–55. o.

Medgyesi Somogyi Ilona grófnőnek nem kellett a megváltásnál állami közvetítést igénybe venni, mert a hegyközségek hiánytalanul és időben befizették a kiszabott váltságösszeget. A megváltás után a grófnő elismerte a birtokosok tulajdonosi jogát és engedélyt adott birtokaik „önneveikre való telekkönyvi bekebelezésére” 1872. február 2-án.²³

A felszabadult, polgári tulajdonná vált szőlőbirtokokat a megváltás után csak a tulajdon nagysága szerint megállapított állami adó terhelte. Az ódoriak azonban nem ismerhették szőlőföldjeik pontos területét, mert az örökváltságot követő második évben, 1874-ben birtokaik mérnökkel való felmérését kérték, „hogya a birtokos tudja, hogy miről fizeti az adót”.²⁴

1872 után a szőlők forgalma, adás-vétele megnőtt Tapolcafőn. Egyre több külső, a hegyközség szervezetébe lépő, főleg pápai és pápakovácsi szőlősgazdáról számolnak be a korabeli hegybírói számadáskönyvek. 1880-ban a volt földesúr, Medgyesi Somogyi Ilona grófnő a Kümögi hegységben szőlőt vásárolt, amit a hegyközség előljárósága a grófnő férjének, gróf Wallis Gyulának a nevére írt át. 1884-ben Wallis Gyulának már 5 hold szőlője volt a Kümögiben. Fizetnie kellett utána az adót, a nyári- és téli pásztorpénzt, megbízottjának részt kellett vennie a hegyközség szervezeti életében.²⁵ Így bővült Tapolcafőn a szőlőbirtokosok köre illetőség és társadalmi jogállás tekintetében.

Az örökváltság után felgyorsult a hegyközségek életrendje, működésükben új formák jelentkeztek. Több, az előzőekhez képest nagyszabású beruházást valósítottak meg: „hajlékot” építettek a hegyben vagy a már meglevőt újíttatták meg, kapukat, ajtókat csináltattak, szőlőföldeket vásároltak a hegybeli birtokosoktól új szekérutak kialakítására, amelyek összekötötték a határbeli szőlőhegyeket; az „utakat” vagyis az utak fűvét is bérbe adták kaszálásra a gyepük árendája mellett nyilvános árverésen, hogy növeljék a gazdaközösségek tőkepénzét, amiből csak kisebb összeget hagytak meg készpénzben, a többit kiadták adóslevelekre s a kamatokból növelték a tőke összegét.

A szőlődézsma örök megváltása tehát kedvező hatást gyakorolt a tapolcafői szőlő-

²³ A Pápai Helytörténeti Múzeum Adattára, ltsz.: 71.29.9. és 71.29.10.: „... úgy nevezett „Öreg Dobogó” szőlő hegy birtokosai, — miután a szőlő dézsma váltság iránt Tekintetes Noszlopy Tamás, miniszteri jogbiztos ur hivatalos közbenjöttével 1869 Sept. 4-én létre jött Egyességi Szerződés értelmében, a szőlő dézsmat megváltották, s az örökváltsági összeget, Pápa–Kovácsi uradalmi pénztáramba hijjáný nélkül be is fizették; — az irt Szerződés 5-ik pontjában is kifejezett biztosításom folytán ottani szőlőbirtokaiknak tulajdoni jogát, — javukra, s ön neveikre, minden további előleges meghalgtásom nélkül, telekkönyvileg bekebelezetthessék.

Kelt Bécsben Február 7. 1872. Megyesi Somogyi Ilona Grófnő férjezett Gróf Wallis Gyuláné”

²⁴ VEML IX. 220.

²⁵ VEML IX. 219. Kümögi Hegység iratai és Kümögi hegység jegyzőkönyve 1870–1942.

lősgazdákat átfogó hegyközségi szervezetek működésére, lehetőséget adott azok további gyorsütemű fejlődésére.

Mivel sem a filoxéra,²⁶ sem más súlyos természeti csapás nem zavarta meg Tapolcafőn a szőlőművelés és bortermelés szokásos rendjét, a hegyközségek tevékenységét sem gátolták a megjelenő új törvények,²⁷ a falu szőlőhegyeinek élete mezőgazdaságunk szocialista átszervezéséig folyamatos volt, bár már a II. világháború éveiben megmutatkoztak a hegyközségek felbomlásának jelei.²⁸

Irodalom

Csizmadia Andor: A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs 1977.

Dornyay Béla: Bakony, Budapest 1927.

Feyér Piroska: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest 1970.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. III. Pest 1851.

Für Lajos: Jobbágyföldek-parasztföldek. A földesúri dézsma megváltása. In: Parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914). Budapest 1965.

Ila Bálint–Kovácsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest 1964.

Magyarország régészeti topográfiája 4. A pápai és zirci járás. Budapest 1972.

Nagy István: Mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867). Budapest 1944.

Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században (különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira). In: Agrártörténeti tanulmányok. Budapest 1960.

Rómer Flóris: A Bakony. Természetföldrajzi és régészeti vázlat. Győr 1860.

Takács Árpád: A szőlőtermesztés történeti földrajza, borvidékeink. Budapest 1942.

Vajkai-Wagenhuber Aurél: A paraszti szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részén. Néprajzi Értesítő XXX. (1938).

Vincze István: A szőlőhegy birtoklása és rendje. Néprajzi Közlemények VI. 1. sz. (1961).

²⁶ *Takács Árpád* (1942) 19. o. szerint Veszprém vármegye 79 községében állapítottak meg filoxerát, Tapolcafőt nem sorolja közéjük. A hegyközségi jegyzőkönyvek és egyéb iratok sem tesznek róla említést.

²⁷ A legújabban *Csizmadia Andor* által (1977) összefoglalt és elemzett hegyközségi törvények: az 1894. XII. tc., az 1929. XVII. tc., valamint az 1938. XXXI. tc. meghatározott szervezeti formák kialakításának szándékával szervezték újjá és építették tovább a hegyközségeket. Tapolcafőn azonban ezek előírásait a gyakorlatban nem érvényesítették.

²⁸ A II. világháború éveiben egyre kevesebben vettek részt a hegyközségek szervezeti életében és a számadáskönyvek, páasztorpénzszedő naplók bejegyzései is megszűntek 1942–43-ban.

NÁDASDI JÓZSEF

A XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI TAGOSÍTÁSOK ELŐZMÉNYEI

I. A XIX. századi tagosítási törekvések és eredmények

A magyar agrártörténetírás mindmáig adós a polgári és az 1949 utáni korszakban elvégzett földtagosítások összegző feltárásával. A XIX. század közepétől meginduló – a földesúri és jobbágyföldek elkülönítésére, arányosításra és tagosításra irányuló törekvéseket több szerző is tárgyalja.¹ Ezek közül az első világháborúig elvégzett tagosítási munkálatokról Simonffy Emil nyújtja a legrészletesebb, átfogó képet.² Nem túlzás állítani, hogy jórészt övé az érdem, hogy a földbirtoktagosítás ügye polgárjogot nyert agrárirodalmunkban.

A XIX. század második felében elkezdődött tagosításokat az első világháború megakasztotta. A háború, majd a forradalmak után immár megkisebbitett országrészen indult meg újra a tagosítás. A két világháború között végzett tagosításoknak

¹ A teljesség igénye nélkül néhány forrás: *Mérei Gyula*: Mezőgazdaság és agrártársadalom. Bp. 1948., *Uő*: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. Századok, 1950/1–4. sz., *Pach Zsigmond Pál*: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952., *S. Sándor Pál*: Adatok a parasztság kisajátításáról és mozgalmairól az abszolutizmus korában (1849–1867). Századok, 1950/1–4. sz., *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957., *Tilkovszky Lóránd*: Tagosítás és legelőelkülönözés Széchenyi István pölöskei uradalmában. Göcseji Múzeum Évkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg 1960. (239–255. o.), *Vörös Antal*: A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850–1914. Történelmi Szemle, 1966. IX/2. sz., *Wellmann Imre*: A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Századok, 1955/4–5. sz., (551–588. o.), *Tóth Tibor*: Adács község birtokviszonyai 1850–1877. Agrártörténeti Szemle, 1966/3. sz. A tagosítás szükségességének korai felismeréséről tanúskodik Tessedik Sámuel munkássága. Lásd erre vonatkozóan: *Tessedik Sámuel*: „A parasztember Magyar Országban, Mitsoda és mi lehetne egy jól rendbe szedett falunak rajzolatával egyetemben” Pécselt 1786., Tessedik Sámuel élete és munkája (*Nádor Jenő dr.* és *Kemény Gábor dr.* tanulmánya). *Wellmann Imre*: Tessedik Sámuel. Bp. 1954., *Tessedik-Berzeviczy*: A parasztlak állapota Magyarországon. Bp. 1979. (Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és az életrajzokat írta *Zsigmond Gábor*), *Deák Gyula*: Az erdélyrészi birtokrendezésről. Erzsébetváros 1890.

² Lásd *Simonffy Emil*: A parasztföld és a tagosítás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerkesztette és a bevezetést írta *Szabó István*. Bp. I. köt. 1965.

az irodalma és iratanyaga viszonylag széles körű. Ennek ellenére e fontos birtokpolitikai intézkedésnek eddig sem a történeti feldolgozása, sem az irodalom kritikai elemzése nem történt meg.

Lényegében ugyanez mondható el az 1949–1956 közötti tagosításokról is, amelyek a korábbiaktól eltérően alapvetően nemcsak gazdasági meggondolásokból törtek, hanem főként politikai célokat szolgáltak. Ez derül ki az ún. „ötvenes évek” mezőgazdasága kérdéseivel foglalkozó szerzők írásaiból.³

Tanulmányunk elé, amely része egy készülő nagyobb, a két világháború közötti és az 1949-et követő tagosításokat összegző munkának, azt a célt tűzzük ki, hogy mintegy bevezetésként vázlatosan áttekintsük és összegezzük a XIX. század második felében és a századfordulón jelentkező tagosítási törekvéseket tükröző irodalomanyagát.

A *tagosítás* (összesítés, comassatio) olyan birtokpolitikai intézkedés, amelynek során egy helység határában szétszórta fekvő, de egy személy tulajdonában lévő parcellákat a község összes birtokosának közös megegyezésével, valamely törvényes fórum döntése alapján a határ birtokviszonyainak újrendezésével egy vagy egy né-

³ A kérdést a későbbiekben részletesen is tárgyaljuk. A teljesség igénye nélkül néhány, a kérdéssel foglalkozó szerző és mű közül a legfrissebbek: *Steinbach Antal*: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1953. júniusi határozatának agrárpolitikai előzményei. Tud. Szoc. füzetek 83. sz. Kiadja az MM. Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya, 1985., *Szabó Bálint*: Az „ötvenes évek” Bp. 1986., *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok. Bevezetést írta Balogh Sándor*. Bp. 1986., Az MDP KV 1953. júniusi határozata. Propagandista 1986/4., *Závoda Pál*: Teljes erővel (Agrárpolitika 1949–1953). Medvetánc, 1984/2–3. sz. Nem kimondottan a tagosítás kérdésével foglalkozik, de azt is érinti: *Fehér Lajos*: Pártunk parasztpolitikájának központi kérdése: szövetség a középparaszttal. Társadalmi Szemle, 1954. IX. évf. 3. sz., *Uő.*: A szocialista mezőgazdaságért. Bp. 1963. A felszabadulás utáni erőszakos tagosításokkal és ezek következményeivel foglalkozik monográfiáiban és tanulmányaiban *Orbán Sándor*. Például Változások a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében Magyarországon 1949–1961. In: „Húsz év”. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéről. Bp. 1964., A gazdagparasztság helyzete és felszámolásának kezdetei a felszabadulás után. Agrártörténeti Szemle, 1968/3–4. sz., Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961.) Bp. 1972., A mezőgazdaság fejlődésének szocialista útja a legutóbbi két évtized magyarországi tapasztalatai tükrében. Bp. 1984. 203–209., *Erdei Ferenc*: A magyar mezőgazdaság 20 éve. In: „Húsz év” . . . Bp. 1964., *Uő.*: 1964., *Uő.*: Mezőgazdaság és szövetkezet. Bp. 1977., *Erdei Ferenc* Összegyűjtött Művei. Agrárproblémák 2. Bp. 1986., *Berend T. Iván*: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1975. Bp. 1979., *Dr. Fazekas Béla*: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Bp. 1967., *Csendes Béla*: Adottságok érvényesülése a magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésében. Gazdálkodás, XXXIX. évf. 87. sz. 2–12. o., *Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. Bp. 1977., *Hegedűs András*: A történelem és a hatalom ígésében. Bp. 1988. A történeti szakfolyóiratok közül mások mellett elsősorban az Agrártörténeti Szemlét emeljük ki, amelyben számos, nem kifejezetten a tagosításnak szentelt tanulmányt találunk, de ezt a problémát is érintik. Ezekre tanulmányunk megfelelő helyein hivatkozunk.

hány tagba vonják össze.⁴ A tagosításnak *három* fajtája ismeretes: egytagos, fordulós és dűlős tagosítás.

A tagosítást mindenekelőtt a birtokok szétszórtsága tette szükségessé. A birtokok szétszórtságát számos tényező idézhette elő. Oknyomozása során *Tagányi Károly* 1894-ben arra a következtetésre jutott, hogy a szétszórtság okait nem az évszázadok óta tartó osztozkodásokban, adományokban, vételekben, cserékben, zálogokban, öröklésekben stb. kell keresnünk. A birtokok szétszórtsága és az ezzel járó művelési kényszer is a földközösségtől veszi a kezdetét.⁵ A magyar agrárjog az úrbériség korában mindenestre igyekezett gátat vetni a jobbágYTELEK további elaprózódásának. Az 1836: IV. tc. 9. paragrafusa szigorúan tiltotta, hogy a jobbágYTELEK külső illeősegeit adás-vétel esetén a belső telektől bármi módon elkülöníthessék vagy azt a földesúr engedélye nélkül szétdarabolják. Az 1836: V. tc. 4. paragrafusának rendelkezése szerint a földesúr engedélyével a jobbágYTELEKeket csak felére vagy negyedére lehet megosztani.

A tilalom azonban önmagában nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket. Európa számos területén kísérleteznek hasonló megoldásokkal. Említhetnénk az 1843-as szászországi ledarabolási törvényt, de Hessenben, Württembergben, Ausztriában, Lengyelországban, Oroszország nyugati részén is törvények tiltották a parasztföldek túlzott elaprózódását. Mindezek azonban nem tudtak gátat vetni az elaprózódási tendenciának.⁶

Megoldásként kínálkozott Magyarországon is a jobbágYTELEK öröklés szabályozása. Az 1840: VIII. tc. kimondta, hogy az örökösödés alkalmával olyan esetekben, amikor az osztozkodók a telket fel nem oszthatják, azt szükség esetén a földért a legtöbbet ígérőnek adhatják el. Ezeknek az intézkedéseknek a célja a szolgálatképes jobbágYTELEK fenntartása volt.

A törvények szabta tilalom azonban nem tudta igazán megakadályozni a jobbágYTELEK elaprózódását. A körmendi uradalomban a XVII. században a jobbágYTELEKekhez tartozó földek az örökszántó gazdálkodás ellenére is mind több — 4–8 — parcellában feküdtek. Kivételnek számított, ha valakinek egy tagban volt az összes telki földje.⁷ Más adatok szerint 1780. táján már nem ritka az 1/8-ad, 1/16-od, 1/32-

⁴ *Simonffy Emil*: i. m. 210. o.

⁵ *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. Bp. 1950. 18. o. Lásd még: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Bp. 1965. Bevezetés. 19–20. o. Írta *Szabó István*, továbbá *Pólya Jakab*: Agrárpolitikai tanulmányok. Bp. 1886. 31. o.

⁶ *Pólya Jakab*: Agrárpolitikai tanulmányok. Bp. 1886. 48–49. o.

⁷ *Tóth István György*: A körmendi uradalom társadalma a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, 1983/3–4. sz. 349. o.

ed, sőt 1/64-ed telken gazdálkodó szegényparaszt sem.⁸ A jobbágyföld szétszórtságára bőségesen találunk adatokat a Mária Terézia-féle úrbáriumokban, s az ezen alkalomból készült földkönyvekben és határtérképeken az utolsó felosztásnak megfelelő állapotban. A föld szétaprózódására vonatkozóan a Hajdúkerület 1770-es Statutumaiában a következőket olvashatjuk: „A hajdúvárosok azon panaszkodnak, hogy a szántóföldjeik nincsenek egymás mellett, majd itt, majd ott annyi különböző helyeken bír mindenki, hogy a mezei munka a sok járás-kelés következtében temérdek időbe és pénzbe kerül. Elrendeljük tehát, hogy a városok összes vetésnek használt földeket kinek-kinek eddig bírt nyilasa arányában egy tagban hasítsák ki.”⁹ A kerület 1816-ban újra elrendelte, hogy az őszi vetések és ugarlások egy tagba külön tétessenek és tilalomba tarttassanak. Mindez persze nem jelentett tagosítást.¹⁰

A Statutumok betűinél sokkal plasztikusabb képet tár elénk a tagosítatlan határokról a kortárs megfigyelő 1786-ban a következőkben: „Gondolja meg az ember csak a következőket: Az én lakóhelységemben kénytelenítetik a szegény paraszt, hogy ami kevés gabonája és szénája vagy, azt hihetetlen munkával, dupla dologgal és költséggel, idővesztéssel és a marhának fáradságával az egymástul messze lévő mezőkről és pusztárukról vagy jószágukra 2, 4, 5, 6 és 7 óra alatt messziről összehordja. Ha az ő földjei mind együtt, egy darabban volnának, akkor fele munkával, fele költséggel és alig érező fáradsággal vinné végbe dolgát, az időt, cselédjeit és természetbéli nevelményeket sokkal nagyobb haszonra fordítaná . . .”¹¹

A földek szétszórtsága nem sajátosan magyar jelenség. A feudális korszakban Európa számos országában találkozhatunk ezzel a problémával. Legkorábban talán Angliában ismerték fel a földek szétszórtságának hátrányait és már a XVI. században megkezdődtek a tagosítások. Észak-Európában pl. Finnországban a XVIII. században az 1757., 1762. és 1775-ben hozott rendeletek révén az egész országban végrehajtották a tagosítást.¹² Nyugat-Európában később indultak meg a tagosítási munkálatok. Magyarországon pedig a XVIII. század végén, a majorsági gazdálkodás

⁸ Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Századok, 1955/4–5. sz. 552. o.

⁹ Idézi Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Bp. 1950. 23–24. o., illetve Fehrentheil-Gruppenberg László: A tagosítás és mezőgazdaságunk átszervezése. Klny. a Magyar Szemle 1934. augusztusi számából, 4. o.

¹⁰ Tagányi Károly: i. m. 24. o.

¹¹ Tessedik Sámuel: A Paraszt Ember Magyar Országban, Mitsoda és mi lehetne egy jól rendbe szedett falunak rajzolatával egyetemben. Pécssett 1786. 166. o.

¹² Teppo Kekkonen: A finn mezőgazdaság történetének fő vonalai az 1870-es évekig. Agrártörténeti Szemle, 1985/1–2. sz. 184. o.

térhódításával jelentkeztek az első tagosítási törekvések, hiszen a földek szétszórt-sága akadályozta az okszerű mezőgazdálkodást.

Magyarországon a XIX. század végi és a XX. század eleji tagosításokat két periódusra oszthatjuk: 1. az úrbérrendezés, majd a reformországgyűlések, illetve a jobbágyszabadítás utáni időszak, amikor a kapitalizálódó nagybirtokot kellett az árutermelés követelményeihez alakítani. Ekkor még a jobbágyszabadítás tagosításának ügye másodrendű kérdés volt.

2. Az 1908. évi tagosítási rendeletek megjelenése után 1909-ben megindult tagosítások jelentik a második szakaszt, amikor már a parasztbirtok tagosítása a fő kérdés.¹³ Az 1908. évi rendelet kihirdetését megelőző tagosítások kutatóinak szembe kell nézniük azzal, hogy e korai birtokrendezésekről megbízható adatok nem állnak rendelkezésre. A tagosítások felülvizsgálatát akkor ugyanis nem állami hivatal végezte, hanem a törvényszékek által kijelölt magánmérnökök.¹⁴

Magyarországon az első tagosítások a nagybirtok részéről indultak ki a XVIII. század végén, a gabona és a gyapjúkonjunktúra idején. Ennek során pl. 1795-ben az ercsi uradalomban végeztek szántóföld-elkülönítést a földesúr és a jobbágyok között, ekkor még meghagyva a legelőközösséget.¹⁵ 1797-ben pedig a Hunyadi grófok úrményi birtokán végeztek tagosítást, ami nehezen ment, mert ekkor a birtokrendezésre még nem volt törvény, ami nehezítette a megegyezést.¹⁶

A XVIII. század végén és a XIX. század elején mind többen ismerték fel a szétszórt földek összevonásának szükségességét. Jeleztük, hogy pl. Tessedik Sámuel milyen lelkes híve volt a tagosításnak. A tagosítás kérdése felvetődött az 1791-ben kidolgozott Országos Rendszeres Munkálatok anyagában is. *Udvardy János* 1828-ban megjelent „*Gazdasági regulációk tükrö*” c. munkája újjól ráirányította a figyelmet a fontos kérdésre.¹⁷ Az ő nyomdokain haladt a kor kiváló magyar agrárszakembere, *Balásházy János*, akit a tagosítás első rendszeres és kitartó propagálójaként tart számon agrártörténetírásunk.

Balásházy tevékenységének fő célja a birtokosság gazdasági süllyedésének megállítás volt. Felismerte, hogy a magyar mezőgazdaság fejlődésének legnagyobb akadálya a nyomáskényszer léte, az, hogy a birtokos nem használhatja szabadon földjét. A korszerű mezőgazdaság megteremtését a nyomásos gazdálkodás felszámolá-

¹³ *Simonffy Emil*: i. m. 217–218. o.

¹⁴ *Futaky Zoltán*: A birtokrendezés közigazdasági feladatai és következményei. Klny. a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet kiadásában megjelenő Értekezések, Beszámolók a műszaki és gazdaságtudományok köréből c. 1941. évi IV. füzetéből. 24. o.

¹⁵ *Mérei Gyula*: Mezőgazdaság és agrártársadalom. Bp. 1948. 50–51. o.

¹⁶ Uo. 55. o.

¹⁷ *Tilkovszky Lóránd*: Balásházy János. Bp. 1970. 183. o.

sában, a tagosításban, az így létrejövő szabad birtokhasználatban, a vetésforgó bevezetésében, illetve a belterjességre törekvésben jelölte meg.

A reformkorban Tessedik, Udvardy, Balásházy és mások tagosítási agitációja nyomán a magyar mezőgazdaság ügyének előmozdítása érdekében mind többen vetették fel egy tagosítási törvény megalkotását. Ennek eredményeként alkotta meg az országgyűlés az 1836. évi X. törvénycikket. Az országgyűlést az a felismerés vezérelte, hogy a földek szétszórtságát és a legelőközösséget „e kárhozatos nomádi állapot szegényével bélyegzett tényezőket el kell távolítani azon célból, hogy a föld értelmesen és hasznosan műveltethessék”.¹⁸ A tc. 6. paragrafusa kimondta, hogy akkor lehet tagosítani, ha a földbirtokos, illetve közbirtokos vagy az úrbéri telkes jobbágyok többsége kívánja a tagosítást.¹⁹ A törvény, melynek részletezésétől eltekintünk — legnagyobb hibája az volt, hogy nem alkalmazta az egyenlő elbánás elvét, hiszen a tagosítás és legelőelkülönítés elrendeléséhez elég volt, ha a földesúr kérte, míg a jobbágyok kérésére csak akkor rendelték el, ha többségük kívánta. A törvénynek a fenti rendelkezése szemmel láthatóan a földesurak érdekeit szolgálta. A törvény másik alapvető hibája a tagosítás leglényegesebb kérdésében, a becslési eljárásban mutatkozott. A különböző fekvésű és minőségű földeket becsosztályokba sorolták és meghatározták, hogy egy-egy osztályban egy becshold hány négyszögölből áll. Az eltérő minőségű földdel rendelkezők között úgy próbáltak igazságot tenni, hogy a jobb földért több, gyengébb minőségű területet adtak. Így pl. ha az első osztályú földből 1000 négyszögöl jelentett egy becsholdat, akkor ezért pl. 1500 négyszögöl harmadosztályú területet kapott a tulajdonos. A nehézség abban jelentkezett, hogy az úrbéri birtokrendezések során a jobbágyföldeket csak három osztályba (1100, 1200 és 1300 négyszögöles becsholdak) lehetett sorolni.²⁰ Az igen különböző minőségű földek kicserélésére ez a három osztály nyilvánvalóan kevés volt. Erre már a kortársak is rámutattak.²¹ A jobbágyok viszont egymás között annyi osztályt állíthattak fel, amennyit akartak, illetve amennyit a földek különböző minősége megkívánt.²² Az igazságtalan becslés hátrányait úgy próbálták kiegyenlíteni, hogy mindenki kapjon a jobb és rosszabb minőségű földekből is. Ez viszont éppen a tagosítás legfontosabb célját, a földek egy tagban való kiosztását tette lehetetlenné.²³

Az 1936-os tagosítási törvény minden ellentmondása ellenére serkentően hatott

¹⁸ *Tóth Lőrinc*: Elméleti és gyakorlati útmutató úrbéri ügyekben. Pest 1857. 159. o.

¹⁹ *Mérei Gyula*: i. m. 195. o.

²⁰ *Simonffy Emil*: i. m. 232. o.

²¹ *Tóth Lőrinc*: i. m. 174. o.

²² *Pach Zsigmond Pál*: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952. 198. o.

²³ *Simonffy Emil*: i. m. 233. o.

a paraszti gazdálkodásra.²⁴ A törvény megjelenése után, ha lassan is, de megkezdődtek a tagosítások. Először főként a mezőgazdasági árutermelésre áttérni szándékozó földesurak tagosítottak. A tagosításban úttörő szerepet játszott *Széchenyi István*, akinek három uradalma közül kettőben, a cenkiben és a pölöskeiben a szabadságharc kitöréséig tökéletesen végrehajtották a legelőelkülönítést és a tagosítást.²⁵ Nehéz megítélni, mennyire volt ez általános jelenség, hiszen a nagybirtoktagosítások problémaköre néhány kivételtől eltekintve, ma még hiányzik agrártörténetírásunkból.²⁶

A tagosítás hívei nagy gondot fordítottak a birtokrendezés jelentőségének megvilágítására. Ami a tagosítási propagandát illeti, erre igen nagy szükség volt, hiszen a jobbágyság többsége ekkor még híján volt az írni és olvasni tudásnak. Nem véletlen az, hogy Tessedik és Balásházy azt szorgalmazták, hogy a tanítók kapjanak mezőgazdasági jellegű képzést, hogy tanácsot adhassanak a környékükön élőknek, illetve propagálják a tagosítás eredményeit.²⁷ Nagyon fontosnak tartották, hogy a föld népe jó példákat lásson a tagosításra. Erről így írt Balázsházy: „Ha majd a paraszt úgy találja, hogy a tagosított birtokon váltógazdaságot folytató, állatait jól takarmányozó, gyümölcsöt is termesztő és konyhakertet is tartó gazda fáradsága szemmel láthatóan jobban jövedelmez, mint az ő régi megszokott modorú gazdálkodása, önként fog maga is a haladás útjára lépni.”²⁸ A jó példaadást mindenekelőtt a földesuraktól várta, hiszen ők rendelkeztek a tagosításhoz szükséges tőkével.

A kortársak a tagosítás mellett a fentiekén kívül számos érvet sorakoztattak fel. Ezek közül a legfontosabbak: tagosítással lehetővé válik a szabad gazdálkodás, megszűnik az egymásrautaltság. A tagosított birtokot jobban meg lehet művelni, domboz területen az erózió megakadályozására keresztbe is lehet szántani. A tagosított birtok több és jobb minőségű terményt ad, amit időben, kevesebb fáradsággal és szemvesztéssel lehet betakarítani. A birtokösszevonásokkal csökken a sok mesze, ezzel növelni lehet a hasznos területet. Az egy darabban lévő birtokot célszerűbben lehet trágyázni. Az sem lebecsülendő előnye a tagosításnak, hogy rendezettebb úthálózat alakítható ki, melyen mindenki a másik tulajdonos háborgatása nél-

²⁴ Uo., 234–235. o.

²⁵ *Széchenyi tagosító tevékenységére lásd részletesebben Tilkovszky Lóránd: Tagosítás és legelőelkülönítés Széchenyi István pölöskei uradalmában. Göcseji Múzeum jubileumi Évkönyve, 1950–1960. Zalaegerszeg 1960. 239–255. o.*

²⁶ Kivétlenül említhetjük *Tilkovszky Lóránd* és *Szabad György* kimondottan a kérdésnek szentelt monográfiáit.

²⁷ *Tilkovszky Lóránd: Balásházy János agrártudományi nézetei. Agrártörténeti Szemle, 1963/1–2. sz. 89. o.*

²⁸ *Idézi Tilkovszky Lóránd: Balásházy János c. munkájában. Bp. 1970. 199. o.*

kül megközelítheti saját birtokát. A birtokok függetlenek lesznek egymástól, ennek révén megszűnik az elszántás, a sok pereskedés, kevesebb lesz a mezőőri kihágás. A birtokos egy vagy néhány tagbirtokát jobban szemmel tudja tartani és meg tudja védeni. Tagosításkor rendezni lehet a telekkönyvi nyilvántartást is. A tagosított birtok a forgalomban többet is ér. Mindezek révén emelkedik az anyagi és szellemi kultúra és a jólét.²⁹

A tagosítás előnyeinek általános felismerése a kisbirtokosság körében a reformkorban, de még később sem mondható általánosnak. Joggal állapíthatta meg Balásházy, hogy a kisbirtokosoknak ekkor még „eszméjük sem vala arról, mit ezen kedvező körülményekben tehetni”.³⁰

A jobbágyágnak a tagosítástól való idegenkedése nem vezethető vissza kizárólag tájékozatlanságára. Vonakodásában egyrészt szerepet játszott a már korábban jelzett szűk osztályozási lehetőség. Másrészt sokszor tapasztalhatta a tagosításban közreműködő helyi bíróságok elfogultságát a földesurak javára. A jobbágyok bizalmatlanok voltak az uraság és a hatóság iránt, esetenként még azt sem hitték el, ha azok netán jót akartak neki. A tagosítás lassú terjedésében nagy szerepe volt a parasztság konzervativizmusának, a megszokott földhöz és gazdálkodási formákhoz való ragaszkodásának is.³¹

Sokan felvetették azt is, hogy a *legelőközösség* megszüntetésével nem marad elegendő legelő. A kortársak egy része ezzel szemben a takarmánytermesztést, illetve a természetszerű állattenyésztésnél jóval korszerűbb istállózást népszerűsítette. Mások úgy látták, hogy az állattartás két formája nem kell hogy kizárja egymást. Balásházy pl. azt fejtegette, hogy a legelőtől megfosztott, de egy-egy rossz termés esetén elegendő takarmánnyal nem rendelkező állattenyésztés az állomány csökkenésével, a trágyázás visszaesésével jár, ami kihat a földművelésre is.³²

Már az 1848 előtti, de a későbbi tagosítások alkalmával is minduntalan felmerült, hogy az egy tagban fekvő területeken egy esetleges jégverés az egész termést tönkretelheti, míg a határ különböző részein elhelyezkedő parcellákon a növényi kultúrának csak egy része pusztul el. A tagosítás hívei ezzel szemben azt hirdették, hogy jégkárbiztosítással a veszteség csökkenthető.³³

²⁹ A tagosítás előnyeire lásd részletesebben: *Gyürky Antal*: A tagosításról és a tagosított birtok elrendezése s műveléséről c. munkája 5–6. oldalait. Pest, 1853.

³⁰ *Balásházy János*: Elárult pályairat. Debrecen 1841. Előszó V–VI. 1.

³¹ *Érmenti*: „Mi az oka korunkban a tagosztályok és elkülönözések oly lassú és sikertelen haladásának.” *Magyar Gazda*, 1843/10. sz. 141–156. hasáb.

³² *Balásházy János*: A tagosztályban való zavarok tisztába hozataláról. Pest 1857. 49. 1.

³³ *Gyürky Antal*: i. m. 18. o., illetve *Balogh István*: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Bp. 1965. I. köt. 358. o.

Végezetül a tagosítással szembeni legnyomósabb ellenérv az volt, hogy a költségek olyan nagyok, hogy azt a szegényebb rétegek nem tudják vállalni. Ennek jogosságát mindenki elismerte. Gyürky Antal idézett művében arról igyekezett meggyőzni kortársait, hogy a tagosítás költségei néhány év alatt megtérülnek a magasabb terméshozamok révén, másrészt a tagosított birtok önmagában is nagyobb értéket képvisel.

A jobbágyszabadság után a parasztság és az uradalom figyelme a különböző birtokrendezési eljárásokra, vagyis a felszabadult parasztok tulajdonába kerülő föld mennyiségének és minőségének meghatározására irányult.³⁴ Nem került le a napirendről a tagosítás kérdése sem. Megtörtént ugyan a földesúri és most már paraszti tulajdonba került földek szétválasztása, de a parasztok azt nem tagosítva kapták meg, így továbbra is fennmaradt a nyomáskényszer. Ennek ellenére a jobbágyszabadság és a gazdálkodás szempontjából mégis haladást jelentett, mert a szabad gazdálkodással lehetőség nyílt a vetésforgó bevezetésére.³⁵

A mezőgazdaság kapitalista fejlődésének kibontakozásában fontos szerepet játszott az 1853-as *úrbéri pátens*, amelynek legjelentősebb intézkedése a földesúr és a parasztok közös határhazsnálatának megszüntetése volt. A nyílt parancs csak a legelőelkülönítést és az erdei haszonvételek szabályozását írta elő kötelező jelleggel. Ez azonban maga után vonta a tagosítást is, hiszen csak ritkán lehet elképzelni a legelő kihasználását a közlegelőből úgy, hogy ne tagosítsanak.³⁶ A pátens az ún. rendbeszedésre és tagosításra a fentiekhez hasonló kötelező utasítást nem tartalmazott. A pátens módosította a tagosítás kezdeményezésének jogát is. Eddig ugyanis a földesúr *egymaga* is kérhette a birtokrendezés megindítását. Ez a joga 1857-ig maradt meg, ezután már a kérelmezés szempontjából ugyanolyan birtokosnak számított mint a paraszt.

A tagosítást mindenütt meg kellett előznie az ún. rendbeszedésnek (reguláció, restifikáció); amelynek során rendezni kellett a volt földesúr és jobbágyszabadság tulajdonjogát, a birtokok mennyiségét, kiterjedését, mert csak ezután volt megállapítható az egyes birtokosok összesítendő területe. Az úrbéri rendbeszedésnek a célja tehát a tulajdonjog megállapítása, a tagosításnak pedig a földművelés színvonalának emelése volt.

A rendbeszedés az alábbi munkarészeket foglalta magába: a határ felmérése, a szántóföld és a kaszálók dűlönkénti osztályozása, a telki állomány tisztázása és ki-

³⁴ Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 311. o.

³⁵ Gunst Péter: A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai (a XVIII. század végétől 1945-ig.) Agrártörténeti Szemle, 1975/1–2. sz. 46. o.

³⁶ Gyürky Antal: i. m. 21. o.

jelölése, térképek, földkönyvek vagy telekkönyvek elkészítése, hitelesítés, összehasonlító irat (combinatórium) elkészítése, a földnek az új tervezet szerinti kihasítása, új térkép elkészítése, illetve hitelesítése.³⁷ Ezt követte a tulajdonképpeni tagosítás, amely ugyancsak több részből állt. Ezek a következők: a tagosítási határozat kimondása, felmérés, térképkészítés, tagosítási tervkészítés, osztályozás, hitelesítés és az új területek kihasítása, illetve kiosztása.³⁸

A pátens hiányosságai miatt jogos kifogások merültek fel a tagosítással szemben. (Szűk osztályozási lehetőség, visszaélések stb.) Emellett komoly ellenvetésként merült fel, hogy az elkülönítést elrendelő császári nyílt parancsok (1853. március 2., illetve 1854. június 14.) nem tartalmaztak határozott intézkedéseket arra vonatkozóan sem, hogy a paraszti birtokokat egy vagy több darabban kell a mérnököknek kihasítani. E kérdés eldöntését az érdekeltekre bízták. A törvény az új felosztáskor sem a földesúrnak, sem a volt jobbágnak nem adott elsőbbséget az új terület megválasztásában, hanem megegyezés hiányában sorshúzást rendelt el, ami nem kedvezett a kisbirtokosoknak. A méltányosság azt kívánta volna — amire egyébként a XX. század eleji tagosítási törvények már tekintettel voltak —, hogy a falu kisebb birtokosai a lakóházukhoz közelebb, a nagyobb birtokosok pedig távolabb kapják meg tagosított földjeiket.³⁹

A jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben a tagosítás sürgetőbben merült fel, mint korábban bármikor, mivel felgyorsult a paraszti földek elaprózódása. Mint korábban utaltunk rá a jobbágyrendszerben az uradalom szigorúan tiltotta a földesúri járadék védelmében a telekhányadnak az ésszerűség határait meghaladó felosztást, a jobbágyfelszabadítás után ez már nem állt közvetlen érdekében. A földközösség, a nyomásos gazdálkodás megszűnte után egyre nagyobb szerepet játszott az öröklés, adásvétel, ajándékozás, csere, házasság útján való földosztódás. Növelte a parcellák számát az esetleges legelőfeltörés, erdőirtás, mocsárlecsapolás stb. Ezekben az esetekben csak ritkán fordult elő, hogy a szerzett földet a már meglévő birtokhoz közvetlenül lehetett csatolni. A további osztódást hivatott gátolni az az 1850-ben kiadott bécsi igazságügyminiszteri rendelet, amely a birodalom többi részében is felhívta a figyelmet a paraszti telkek törvényes eldarabolását tiltó határozatoknak a pontos betartására.⁴⁰

Az 1853-as pátens a jobbágytelkek feldarabolására vonatkozó 1836. évi jogszabályokat az 1840. évi jobbágyöröklési törvénnyel együtt érvényben tartotta. Ugyan-

³⁷ Tóth Lőrincz: i. m. 168. o.

³⁸ Uo. 221. o.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Idézi Hársfalvi Péter: Törekvések a parasztbirtok „védelmére”. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában . . . II. köt. 153. o. a Birodalmi Képeslap 1850 I. 708. alapján.

akkor azt is kimondta, hogy a volt jobbágyokat a kezükön lévő úrbéri birtokban a „teljes tulajdoni, szabad rendelkezési jog” megilleti.⁴¹

Mindezek azonban nem tudták útját állni a parasztbirtok elaprózódásának. Egy-egy parasztbirtok parcelláinak száma helyenként — főleg a Dunántúlon és a Felvidéken — már az 1850-es években is ijesztően nagy volt, ami komoly akadályt állított a célszerű üzemvitel kialakítása elé.⁴² Az elaprózódás az ország más területein is jelentkezett. *Foktűn* pl. az 1850-es évek elején, amikor még az eldarabolást tiltó törvények érvényben voltak, egy negyed telek 6–9 darabból állt, egymástól szétszórva. *Bogyiszlón* hasonló volt a helyzet, de itt már egy negyed telek 16–17 darabban feküdt. *Fehérben, Ceczén, Szent-Iványon, Tinódon* pedig nem voltak ritkák a 40, 30, 20, sőt 10 négyszögöles birtokrészletek sem.⁴³ A Felvidék egyes megyéiben voltak már az 1/62-ed, sőt, az 1/134-ed részre felosztott úrbéres telkek is.⁴⁴ Ugyancsak a Felvidéken fordult elő, hogy egy-egy úrbéres telket 124 részre osztottak és ezek mindegyikén egy-egy család települt meg. Szolnokon, ahol a XVIII. század végén és a XIX. század elején még az 1/4 telek volt az uralkodó, a XIX. század végére a fél telek negyeddé, a negyed nyolcaddá zsugorodott.⁴⁵

A birtokelaprózódás folyamata helyenként igen gyors volt. Jól mutatja ezt *Nyíregyháza* példája is, ahol a város magának alkotott minimum és maximum törvényt, amelynek értelmében egy lakosnak sem lehetett 5 holdnál kisebb és 60 holdnál nagyobb birtoka. Az elaprózódás itt olyan gyors volt, hogy egy kötélalja föld, amelyet a gazda egy tagban kapott, néhány év múlva már 8–10 darabban volt.⁴⁶

Ha a földterület elaprózódását az ország más területén a Dunántúlon — Somogy megyében — vizsgáljuk, akkor a következő kép tárul elénk:

Év	1 egész	3/4	1/2	1/4	1/8	Összesen
	telek					
1861	830	849	7133	9982	5939	24733
1883	797	963	4504	11886	11777	29927

⁴¹ *Hársfalvi Péter*: i. m. 153. o.

⁴² *Balogh István*: i. m. 395. o.

⁴³ *Galgóczy Károly*: Magyarország statisztikája. Pest 1855. 105. o., lásd még: *Dr. Hantos László*: A mezőgazdasági ingatlanok elaprózódása. Bp. 1944. 7–8. o.

⁴⁴ Idézi *Für Lajos*: Jobbágyföld-parasztföld. In: A parasztság Magyarországon . . . I. köt. 37. o. (*Galgóczy* 1855. 104–105. o. alapján.)

⁴⁵ *Botár Imre*: Szolnok agrártörténete a XIX. században. Századok, 1943. 82–83. o.

⁴⁶ *Galgóczy Károly*: i. m. 118. o.

Az adatokból látható, hogy rohamosan csökkent a fél telekkel rendelkezők száma, ezzel párhuzamosan nőtt a negyed és közel kétszeresére a nyolcad telkesek száma.⁴⁷

Az Alföldön — *Szentesen* 1857-ben a házak után legalább 1/8 telek volt és ehhez majdnem ugyanennyi legelő, 1884-re a házak 1/3-a teljesen elvesztette a hozzátartozó földeket, 427 birtokosnak csak szőlője vagy háza volt csekély földdel, 407-nek csak kevés árterülete volt. 2071 törpebirtokosnak volt 5 holdnál kevesebb földje.⁴⁸

Korszakunkban a földek elaprózódásának legfontosabb előidézői az örökösödési rendszer,⁴⁹ az adásvételek és az árverezés folytán bekövetkező birtokeldarabolások. Ami az utóbbiakat illeti, ezek főként a kis- és törpebirtokok eladósodásából is következhetnek. A volt jobbágyság eladósodásához hozzájárultak a jobbágyszabaddítással kapcsolatban felmerült költségek is, hiszen a parasztnak az állami kármentesítési alapba minden adóforint után 15 krajcárt kellett fizetni. Emellett még számos költség, pl. az éveken át elhúzódó birtokrendezési perek tetemes költségei is terhelték őket.⁵⁰

„Az új korszakba induló parasztság egy része mindjárt az indulásnál az eladósodás útjára lépett. A paraszti árutermelésnek jó ideig még ingatag és bizonytalan tulajdonviszonyok közepette és a földekre betáblázott tetemes adósságokkal megterhelten kellett versenyre kelnie.”⁵¹ — írja Für Lajos. A fentieket támasztják alá Keleti Károlynak a kiegyezést követő évtized eladósodásra vonatkozó adatai, amelyek szerint a 0–10 holdas birtokokon volt az összes teher 37,9%-a, ami holdanként 60,18 Ft-ot jelentett. A 11–20 holdas birtokokra már jóval kevesebb, de még mindig jelentős 10,2% (26.66 Ft) esett. A 21–80 holdas 6,5% — 13,98 Ft adósság jutott.⁵² Mindenesetre a 100 holdon aluli birtokokra az összes teher több mint fele (54,6%) esett.

A jobbágyszabaddítás után a tulajdon szabadsága, a földek elaprózottsága, az adósságterhek mind hozzájárultak a növekvő számú birtokváltozáshoz. Minél felaprózottabb a birtok, annál kisebb a tulajdonos ragaszkodása földjéhez, az egyes tagokat könnyebben bocsátotta áruba, ha megszorult, mintha azok egy tagban lettek volna.

A birtokok további szétaprózódását megakadályozandó a kortársak többsége a tagosítási, illetve minimum–maximum–törvény megalkotása mellett tört pácát. Ezek

⁴⁷ *Mérei Gyula*: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. Századok, 1950/1–4. sz. 266. o.

⁴⁸ *Eörsi Béla*: Magyar mezőgazdasági válság. Bp. 1931. 22–25. o.

⁴⁹ A magyarországi örökösödési szokásokra dolgozatunk későbbi részében részletesen kitérünk.

⁵⁰ *Für Lajos*: Jobbágyszabaddítás–Parasztföld. In: *A parasztság Magyarországon* . . . I. köt. 152. o.

⁵¹ Uo.

⁵² Idézi *Mérei Gyula*: i. m. 267. o. *Keleti Károly* (1884) alapján.

közé tartozott pl. *Galgóczy Károly* is. Többek között ő is javasolta a minimum–maximum–törvény bevezetését, mivel ennek hiányában a már tagosított földek ismét osztódnak. Szerinte helyes lenne, ha a volt jobbágyoknak megengednék, hogy a külön tagban lévő földeket egymás között kicserélhessék vagy eladhassák. Javaslatai között szerepelt az is, hogy a 100 holdon aluli birtokokat ne lehessen felosztani, a 200 holdig terjedőket kétfelé, az ezen felülieket legfeljebb négyfelé lehessen osztani. Ugyancsak ő javasolta, hogy az öröklésnél legyen rendszer a pénzbeni megváltás, hogy az örökös máshol vásárolhasson birtokot, vagy más, nem mezőgazdasági tevékenységhez kezdhesen.⁵³ Galgóczy később a minimum–maximum–törvény körül kibontakozott vitában megváltoztatta álláspontját és a korlátlanul szabad birtok híve lett.⁵⁴ Konzervatív álláspontból ugyan, de a minimumtörvény álláspontjára helyezkedett *Fényes Elek* is.⁵⁵ *Török János* pedig a birtokminimum mellett kiállva a következőket hangsúlyozta: ha az állam nem gondoskodik megfelelő törvénnyel birodalomszerte a birtokok szertelen szétadarolásának megakadályozásáról, Magyarországon is megjelenik az államrendre és a társadalomra egyaránt igen veszélyes „ügyefogyott mezei proletariátus”, amely az ásó és kapa forgatásán kívül egyébhez nem ért, s rendszerint javíthatatlanul ellustul, elbarmul, majd összefog a dolgozni nem akaró „tudós” proletárral a vagyonosok kifosztására.⁵⁶

A birtokminimum híveinek számos egyoldalúságot tartalmazó állásfoglalásaival szemben *Pólya Jakab* sokkal árnyaltabb képet rajzolt erről a kérdésről. Mindeneke-lőtt tisztázta a *parcellaminimum* és a *birtokminimum* közötti különbséget. Az előbbi a birtokdarabok felosztásának, utóbbi viszont a birtokok túlhajtott kisebbedésének megakadályozására szolgál. A parcellaminimum figyelmen kívül hagyja a gazdasági egységet, a birtokminimum csak ezt nézi. A parcellaminimum célja megakadályozni azt, hogy a földbirtok hasznavehetetlenné váljon, a birtokminimum pedig az el-szegényedés ellen irányul, életképes, életerős parasztság fenntartására szolgál.⁵⁷ A birtokminimum megállapításánál figyelembe kell venni a család munkaerejét (élet-kor, nem, táplálkozás stb.) az éghajlatot, talajt, igaerőt, művelési módot, tagosított-ságot, falutól való távolságot, adót, a birtok megterheltségét stb. Hasonlóan nem lehet megállapítani a parcellaminimumot elvontan a birtoktól.

A fentiekből Pólya arra a következtetésre jutott, hogy lehetetlen országos, me-gyei vagy akár járási minimum megállapítása. Leghelyesebb ha minden egyes köz-

⁵³ *Galgóczy Károly*: i. m. 117–118. o.

⁵⁴ Idézi *Hársfalvi Péter*: i. m. 154. o. a Pesti Napló 1856. április 2-i számából.

⁵⁵ Lásd Pesti Napló, 1856. november 26.

⁵⁶ Idézi: *Hársfalvi Péter*: i. m. 156. o. *Török János* (1858. 237. 1.) alapján.

⁵⁷ *Pólya Jakab*: i. m. 35. o., illetve *Dr. Hantos László*: i. m. 12–13. o.

ségben, sőt ha szükséges, minden egyes határra külön minimumot állapítanak meg helyi viszonyok ismeretében. Pólya annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy a birtokminimummal nem oldhatók meg a magyar mezőgazdaság bajai, mivel a birtokminimumban önmagában véve semmi megtartási és fenntartási erő nincs. Korlátozás esetén a birtokot átvevő örökös olyan terhet vállalna, amelynek révén menthetetlenül eladósodik és a föld idegene kézre kerül. Ezzel szemben javasolta, hogy egyrészt vessenek gátat a szabad forgalomnak, másrészt szigorítsák, illetve korlátozzák, esetleg szüntessék meg a testvérek öröklési jogát.⁵⁸

Véleménye szerint a parcellaminimummal sem lehet meggátolni az elaprózódást és a birtokkeveredést, legfeljebb mérsékelni. A túlzott birtokelaprózódás ellen a fentiekkel szemben sokkal megfelelőbb eszköznek tartotta a tagosítást.⁵⁹ De figyelmeztetett arra is, hogy nem hozható az ország minden részére egyaránt érvényes törvény, s az nem lehet kényszerítő. Figyelembe kell venni a természeti adottságokat, gazdálkodásmódot stb. Arra is felhívta a figyelmet, hogy megfelelő tőke hiányában a tulajdonos tönkre is mehet. Példaként említette Erdélyt, ahol a kisbirtokos osztály helyzete a tagosítás ellenére is romlott. Ugyanez mondható el a Borsod megyei Hejőbába község kisbirtokosairól, akik egy tagban vették ki birtokukat. A termelés és az állattenyésztés hanyatlott, az elszegényedés nagy méreteket öltött.⁶⁰

Bármilyen szükség is volt a magyar kisbirtokok tagosítására és bármennyire is népszerűsítette a nagyszámú tanulmány és hírlapcikk a múlt század közepén,⁶¹ nehezen mozdult előre a tagosítás ügye. A „Gazdasági Lapok” 1850. évi 2. számában az olvasható, hogy az ország 13 728 helysége közül a szabályozás 762-ben van helyben hagyva, 1330-ban megtörtént a felmérés, de még nincs helyben hagyva, a többi 11 636 helység minden felmérés és rendezés nélkül van.⁶²

Galgóczy 1853-ban azt állapította meg, hogy bár több törvény rendelkezik a birtokrendezésről és a tagosításról, ennek ellenére a helységeknek mindössze 1/10 része van rendezve és tagosítva.⁶³ Felmérés szerint Magyarországon és a Bánátban 500 körül volt a tagosított helységek száma, ami kb. 1 840 240 kat. hold föld rendezettségét jelentette. Ezen a területen 593 777 lélek élt.⁶⁴ Tapasztalatai szerint a

⁵⁸ Uo. 51. o.

⁵⁹ Uo. 33. o.

⁶⁰ Idézi Pólya 34. o. *Melczér Gyula*: A parasztbirtok állapota Borsod megyében. Bp. 1884. 6. o. alapján.

⁶¹ *Balogh István*: i. m. 395. o.

⁶² *Galgóczy Károly*: i. m. 106. o.

⁶³ Uo. 105. o.

⁶⁴ Uo. 106. o.

legrendezettebb határok Moson megyében, a Bánátban, Bácskában és Arad megyében voltak.

A határok szabályozása, a legelőkülönítés és tagosítás tekintetében a Dunántúlon volt a legjobb a helyzet, noha a szabályozott helységek száma itt is alig haladta meg az összes helységek 1/6-át.⁶⁵ A nagyvárad-i Iparkamara hivatalos jelentése szerint a közigazgatási területhez tartozó 1112 helység határai közül 172 volt tagosítva. Arad megyében a 176 határból 11, Békés-Csanádban 44-ből 5, Észak-Biharban 158-ból 24, Dél-Biharban 319-ből 18, Szatmárban 263-ból 67, Szabolcsban 152-ből 47 volt tagosítva.⁶⁶ Leginkább ott tagosítottak, ahol nagyobb közbirtokosságok voltak. A pusztai határok tagosítása általában meghaladta a helységekét. A tagosított helységek között is azok adták a többséget, ahol nagyobb közbirtokosságok fordultak elő.⁶⁷ Galgóczy tapasztalata szerint is a tagosítás ott haladt leginkább előre, ahol a nép műveltebb, ott a legsikeresebb a tagosítás, ahol megvan a hajlam a közös megegyezésre. Másokhoz hasonlóan ő is felfigyelt arra, hogy ha egy helységben megkezdődött a tagosítás, a környékeliek követik a példát.⁶⁸

A tagosítás általában együttjárt a haszonbér és az örökár emelkedésével. Ócsényben pl. a jobbágyfelszabadítás előtt 1/4 telek ára 300 pengőforint volt, az 1850-es években ugyanez a telek már 1200–1300 pengőbe került.⁶⁹ Hajdúböszörményben, amely akkor tagosítás előtt állt, mind a haszonbér, mind a föld örökára emelkedett. Általában két, sok helyen azonban öt-hatszorosára emelkedett az örökár. A tagosítás és a közlekedés javulása további emelkedést okozott.

Az 1850-es években a tagosítás még nem volt igazi alternatívája a nyomásos gazdálkodásnak. 1855-ben Galgóczynak még azt kellett megállapítania, hogy a nyomásos gazdálkodás következtében az összes szántóföld 1/3-a hever terméketlenül.

Amint a XIX. század ötvenes éveinek közepéig elvégzett tagosítások eredményeit értékelve Balásházy 1857-ben megállapította, hogy azok nem jártak olyan eredményekkel, mint amelyek várhatóak lettek volna. A talajművelés általában véve nem javult, legtöbb helyen csak a művelési ágak területi arányai változtak meg a legelők és a rétek feltörésével. A tagosítás csak ott volt előnyös, ahol a parasztok legelőillelteiket egy tagban hagyták. Mindenütt anyagi romlás következett be, ahol a legelőket teljesen feltörték, vagy azokat távoli, rossz helyeken jelölték ki.⁷⁰

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. 120. o.

⁷⁰ Balogh István: i. m. 395. o.

A XIX. század második felében a korábbiakkal szemben nagyobb léptekkel haladt előre a tagosítás. Az újabb kutatások adatai szerint az 1860-as évek közepén Magyarországon [nem számítva Horvátországot, Erdélyt és a Határőrvidéket, a 9068 helység közül 3940-ben (43,44%) zárult le a birtokrendezési és tagosítási eljárás, 817 helységben (9%) viszont még el sem kezdődött]. Ami az egyes országrészeket illeti: legnagyobb méretű a fejlődés az Alföld középső részein, ahol 1865-ig a helységek 61,9%-ában fejeződött be a birtokrendezés és a tagosítás. Ebben szerepet játszott az is, hogy sok Közép-Tisza vidéki és tiszántúli helységben a jobbágytelkek egy tagban voltak kimérve. A *Dunántúlon* 1865-re a helységek 57,9%-ában fejeződött be ez a folyamat. Az *Észak-Felvidéken*, ahol a legelaprózottabbak voltak a birtokok, a jelzett időben 43,2% a tagosított helységek aránya. Az Erdéllyel közvetlenül határos megyék (Arad, Bihar, Ugocsa, Máramaros, Zaránd, Krassó, Közép-Szolnok, Kővár-vidék) rendezettsége 15,4%-os volt. Még ennél is kevesebb tagosított helységet találunk a dél-alföldi megyékben (Bács-Bodrog, Temes, Torontál). Itt mindössze 7,5% az arány. Még rosszabb állapotok voltak *Erdélyben*, ahol az 1870-es évek előtt meg sem kezdődött a tagosítás, így Erdély és a vele szomszédos megyék a korszak elején csaknem teljesen tagosítatlanok voltak.⁷¹

A tagosítási politikára ellentmondásosan hatott az 1871: LIII. tc., amely eltörölte az 1836: IV. t. 9. 10 és az 1840. VIII. tc. 4. paragrafusait és a szabadelvű jogrendszer elvéből kiindulva biztosítani akarta az ún. „szabad tulajdont”. A törvény indoklása a korlátlan birtokfeldarabolódás közgazdasági és agrárpolitikai célszerűségének kérdését elkerülte.⁷² Ezzel legalizálta a földbirtokok elaprózódását. Ugyanakkor elő is segítette a tagosítást, amikor kimondta, hogy ahol a tagosítási eljárás már folyamatban van, azzal együtt a nádas, erdő, a legelő is elkülönítendő és minden egyéb birtokrendezési kérdés megoldandó. Kimondta azt is, hogy a tagosítást minden határra nézve külön kell végrehajtani, ennek során senkit sem lehet kötelezni, hogy a határbeli birtokáért más határban fogadjon el területet. Arra is tartalmazott rendelkezést, hogy ahol az úrbéri rendbeszedés már egyszer megtörtént, az nem lehet akadálya a tagosításnak. Az új jogszabály tehát az 1853-as úrbéri nyílt parancs rendelkezéseit törvényesítette, de néhány vonatkozásban túlment azokon. Kimondta, hogy a földbirtokos, a rendelet hatályba lépését követő egy év alatt köteles a tagosítási pert megindítani.⁷³

Korábban láttuk, hogy *Erdélyben* a tagosításra sokkal nagyobb szükség volt, mint

⁷¹ Magyarország története 6/2. (1848–1890). Bp. 1979. 1070. o.

⁷² Dr. Hantos László: A mezőgazdasági ingatlanok elaprózódása. Bp. 1944. 8. o.

⁷³ Az 1871-ik évi Országgyűlési törvénycikk. Pest 1871. 561–563. o. Lásd még: Berend T. Iván–Szuha Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. 1973. 72. o., illetve Mérei Gyula: Adalékok a mezőgazdaság . . . Századok, 1950/1–4. sz. 269–270. o.

az ország bármely más területén, mivel a tagosítatlan birtokok legnagyobb része itt volt található.⁷⁴ Különösen elaprózottak voltak a birtokok Székelyföldön. Egy korabeli tudósításban azt olvashatjuk, hogy egy-egy parcella olyan kicsi, hogy ha egy-egy lovas boronát egyszer végighúzzák oldalvást, már a szomszéd földjét is művelik.⁷⁵ Emellett igen kevés volt az egy főre jutó paraszti föld is. A korabeli statisztika szerint az összes gazdaság 94%-a 5 kat. holdon aluli, ami a megművelhető földnek csupán 34,9%-a. Ugyanakkor a 30 kat. holdnál nagyobb gazdaságok az összes gazdaságnak 6%-át, területének viszont 65,1%-át adták.⁷⁶ Az egészségtelen birtokmegosztás, a földek elaprózódása és az ezzel járó elszegényedés következtében tömeges kivándorlás indult meg Romániába, főleg a legelaprózottabb háromszéki, csiki és udvarhelyi területekről.⁷⁷ A fentiekből következően a tagosítás igénye a forradalmat követő években Erdélyben is mind gyakrabban merült fel. A birtokrendezést 1850-es évek közepén mindenekelőtt a váltógazdaság előnyeit felismerő nagybirtokosok követelték.⁷⁸

A tagosítás kérdésében Erdélyre nézve az 1854-es pátens hozott érdemleges intézkedéseket. A birtokrendezés népszerűsítésében a magyarországihoz hasonlóan, a korabeli erdélyi sajtó is élen járt. A lapok olykor egész hasáboakat szenteltek a tagosításnak, népszerűsítették azt, érveltek mellette. Ugyanakkor azt sem hallgatták el, hogy a parasztok majd mindenütt szembeszálltak a tagosítani akarókkal.⁷⁹ A „Kolozsvári Közlöny” 1859. január 2-án arról írt, hogy a nép csökönysége komoly akadály a tagosításnak. A január 9-i szám pedig azokat bírálta, akik lázítanak a tagosítás ellen.⁸⁰ Az április 8-i szám pedig a birtokosok érdektelenségét tette szóvá.⁸¹

A tagosítás ügyét a gazdasági egyletek is felkarolták. Például az 1854-ben újjáalakult Erdélyi Gazdasági Egylet igyekezett meggyőzni a birtokosokat a birtokrendezés fontosságáról. Az Egylet *Bánffy János* „Rövid útmutatás egy 20 holdas területi gazdaság rendezésére” című röpiratát több ezer példányban küldte szét az ország-

⁷⁴ *Tagányi Károly*: i. m. 33. o.

⁷⁵ Idézi *Kovács László*: Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról. Bukarest, 1957 című művében, *Egán Ede*: Román szomszédaink. Bp. 1886. 60. 1. alapján.

⁷⁶ *Keleti Károly*: Hazánk és népe. Pest 1871. 143. o.

⁷⁷ Erre vonatkozóan lásd *Barabás Endre*: A székelyek kivándorlása és a Romániában élő magyarok helyzete. Bp. 1901. illetve Kolozsvári Közlöny, 1863. nov. 8. és nov. 28-i számait, a Magyar Futár 1856. dec. 11-i számát, illetve *Bölöni György*: A székelyek szétszóródása. Korunk 13. évf. 419. 1. és a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara 1875. nov. 16-i XLI-i közgyűlésének jegyzőkönyvét.

⁷⁸ *Kovács László*: i. m. 180. o.

⁷⁹ Uo. 167. o.

⁸⁰ Idézi *Kovács László*: uo. 168. o.

⁸¹ *Kovács László*: i. m. 167. o.

ban a tagosítás népszerűsítése céljából.⁸² Ugyancsak Bánffy „Bár a kertem nagyobb volna” című röpiratában igyekezett meggyőzni birtokostársait a tagosítás szükségességéről.⁸³ Más gazdasági egyesületek is hasonló propagandát folytattak a tagosítás mellett.

Mint korábban utaltunk rá, az 1870-es évekig Erdélyben alig tagosítottak. 1867-ig a 2684 helységből mindössze 82-ben hajtottak végre tagosítást, 135-ben pedig elkezdtek. Ami ezek területi megoszlását illeti: a *Kolozsvári Urbéri Törvényszék* területén 48 helységben tagosítottak, 30-ban pedig folyamatban volt. *Dés*: tagosított 15 helység, folyamatban 26. *Déva*: tagosított 3 helység, folyamatban volt 6 helyen. *Fogaras*: tagosítottak 2 helységben (egyben 1848 előtt), folyamatban volt 8. *Udvarhelyen* tagosítás nem történt, meg sem indult. *Sepsiszentgyörgy*: tagosítás nem volt, folyamatban volt 5.⁸⁴ Az 1854-es pápens egyébként leszögezte, hogy az addig végrehajtott tagosítások érvényben maradnak, ahol megkezdték és valamilyen oknál fogva megakadtak, azokat be kell fejezni.

A tagosítás végrehajtásáról az 1858. február 19-i igazságügyminiszteri rendelet intézkedett, amely többek között kimondta, hogy a tagosítás mindenütt végrehajtandó, ahol mindkét fél (ti. nagybirtokosok és a parasztok) kéri. Ha azonban csak az egyik fél kíván tagosítani, akkor a tagosítandó területnek legalább 2/3-át kell birtokolnia.⁸⁵

A tagosítást Erdélyben nagyban hátráltatta az, hogy sok volt a tisztázatlan birtokjogi kérdés. Ez számos visszaélésre adott alkalmat a hatóságok és a földesurak számára, amit azok ki is használtak. *Szelistye* földbirtokosa pl. ott is tagosított, ahol allodiális birtoka nem volt és elvette a parasztok jól megművelt földjét.⁸⁶ Nem véletlen tehát, hogy a parasztok kevés bizalommal voltak a tagosítás iránt. A bizalmatlanság mellett számos, a magyarországihoz hasonló ellenérvek voltak a tagosítással szemben.

Az erdélyi birtokrendezésben nagy szerepe volt a hatósági erőszaknak is. A „Kolozsvári Közlöny” 1859. május 6-i száma arról számolt be, hogy a hatóságok erőszakhoz folyamodtak Aranyosszéken, Rákos, Szinfalva és Várfalva lakóit pedig megfélemlítésekkel kényszerítették a tagosítás elfogadására.⁸⁷ A Mezőségben katonai erőt vetettek be, Belső-Szolnok vármegyében a főispán erélyes közbelépésével tago-

⁸² Idézi Balogh I.: i. m. 382. a Falusi Gazda 1861. 12. sz.-ból.

⁸³ Kovács László: i. m. 167. o.

⁸⁴ Idézi Kovács László (173. o.) az erdélyi gazdák 1871. okt. 5–8-i Marosvásárhelyt tartott vándorgyűlése jegyzőkönyvének függeléke alapján (Kolozsvár 1872).

⁸⁵ Kovács László: i. m. 165. o.

⁸⁶ Uo. 167. o.

⁸⁷ Idézi Kovács László: i. m. 168–169. o.

sítottak.⁸⁸ A Küküllő vármegyei Magyarbényén pedig csendőrséget kellett igénybe venni a tagosítás végrehajtásakor.⁸⁹

A haraszi parasztok ellenállása pl. abban nyilvánult meg, hogy felgyújtották a tagosítást kérő birtokosok gazdaságait. Sok helyen megtagadták a segítséget a földmérőktől, Zentelkén pedig elűzték a földmérő mérnököket. Kolozs megyében a parasztok és a hatóságok összetűzésének halálos áldozata is volt.⁹⁰ Felkesd községben a parasztok fegyverrel szálltak szembe a hatóságokkal.⁹¹

A fentiek nyilvánvalóan abból is következtek, hogy az úrbérrendezést és a tagosítást Erdélyre nézve 1871-ig nem szabályozta törvény. A hiányt az 1871. LV. tc. pótolta, amely kimondta, hogy az esetben lehet tagosítani, ha a tagosítást kérők birtoka a tagosítandó határ 1/3-át teszi ki. A törvény arról is intézkedett, hogy a tulajdonos az új kiosztásnál járandóságát lehetőleg egy tagban, a határ fekvéséhez képest minél kevesebb részletben hasítsák ki. Az új birtoknak a régivel azonos értékűnek kellett lennie. A kicserélt ingatlanon lévő beruházásokat meg kellett téríteni. Igen lényeges volt a törvénynek az a rendelkezése, hogy a tagosítási eljárás bélyeg- és illetékmentes, ha tagosítást 3 éven belül megindítják.⁹² A törvény hiányosságaiaként említhető, hogy nem vette figyelembe a célszerűségi és gazdasági szempontokat, így a tagosítások nem is haladtak előre a kellő mértékben.

A tagosítás további előmozdítását szolgálta az 1880. XLV. tc., amely kimondta, hogy tagosítást kérhet bármely birtokos, és a birtokrendezés mindenütt elrendelendő, ha a tagosítást kérők birtoka a tagosítandó terület 1/4 részét teszi ki. Az 1/4 részhez kellett számítani a közvagyonok mellett a fiatalokúak és a tárgyaláson meg nem jelenők birtokait is. Ez nagyban elősegítette a tagosítás ügyét. A törvény megengedte a részleges tagosítást is. A tagosítás műszaki munkáját csak erre a célra külön képesített földmérők és mérnökök végezheték.⁹³ Egy évtized múltával az idézett törvény hiányosságai miatt kiegészítésre volt szükség, különösen tagosítási ügyekben.⁹⁴ Az 1892. XXIV. tc. tagosításra vonatkozó pontjai már gazdasági szempontokra is tekintettel voltak, hiszen kimondták, hogy a tagosítás elrendeléséhez az is szükséges, hogy azt a földművelési miniszter a községre nézve hasznosnak és célszerűen keresztülvihetőnek ítélje. Ellenkező esetben a tagosításhoz a birtokosok már nem

⁸⁸ Idézi Kovács László: i. m. (169. o.) A „Korunk” 1862. ápr. 11. sz. alapján.

⁸⁹ Idézi Kovács László: i. m. (171. o.) A „Korunk” 1862. jún. 25. sz. alapján.

⁹⁰ „Kolozsvári Közlöny” 1860. ápr. 19. sz.

⁹¹ Borovszky Samu: Bihar vármegye és Nagyvárad. É. n. 580. l.

⁹² Az 1871-ik évi Országgyűlési Törvénycikkek. Pest 1871. 585–586. o.

⁹³ Simonffy Emil: i. m. 237. o.

⁹⁴ Lásd az 1892. XXIV. tc.-et.

1/4-ed, hanem felerészének szavazata szükséges. A törvény az 1880-as rendelethez hasonlóan megengedte a részleges tagosítást is és hozzá már részletes eljárási utasítást is mellékeltek, amely szabályozta az eljárás egész menetét. Fontos újítása volt e törvénynek az is, hogy bevezette az ún. határjárást, ami addig nem volt gyakorlat, hanem a tárgyalási helységben kikérdezés alapján állapították meg a földek fekvését, minőségét, értékét stb. Ebből a kiosztás után számos peres ügy keletkezett. Mostmár a szakszerűsége, a tagosítás olcsóságára is törekedni kellett, csakúgy mint arra, hogy a becslés igazságos legyen. A tagosított birtokoknak gazdaságilag és alakilag megfelelőnek, könnyen megközelíthetőnek kellett lennie.⁹⁵

Az Erdélyre vonatkozó tagosítási törvényeket értékelve megállapítható, hogy azok lényegesen liberálisabbak voltak a magyarországiaknál. Nyilván ezzel is magyarázható, hogy a század végén Erdélyben gyorsabb ütemben és nagyobb számban történtek tagosítások, mint a Királyhágón inneni területeken.⁹⁶

Magyarországon a XIX. század második felében, ha ellentmondásosan is, de megteremtődtek a kapitalista termelés feltételei. Ebben döntő szerepe volt a jobbágyfelszabadításnak. A mezőgazdaságban a tőkés termelés lehetőségét a parasztság számára, a jobbágyfelszabadítás nyomán létrejött földmagántulajdon, a szabad birtokhasználat és a tagosítás teremtette meg. Ez utóbbi jelentőségét minden ellentmondása ellenére nehéz túlértékelni. A tagosítás persze esetenként sok kellemetlenséggel járt a parasztság számára, amelyekről igen sok információ áll rendelkezésünkre, részben a kortárs, részben a későbbi — a kérdést tárgyaló — irodalomból. Ezeknek lényege az, hogy a tagosításokban rendszerint a volt jobbágyok „rövidültek” meg. Ezzel kapcsolatban még a birtokos osztályok érdekképviselői újságja a „Gazdasági Lapok” is azt írta, hogy a tagosítás és legelőelkülönítés földrablást jelentett a parasztság szempontjából.⁹⁷ Ugyanez a lap a korábbival kapcsolatban 1862-ben a következőt írta: Ahol a tagosítás nem barátság, hanem per útján jött létre, ott többnyire kedvezőtlenül üt ki a volt jobbágyok részére.⁹⁸

Az utókor — főleg az 1950-es évek történetírása a korabeli iratokból jórészt a tagosítások negatívumait emelte ki. Többek között olyan megállapításokat olvashatunk, hogy „A tagosítás kezdettől fogva a jobbágyság kisajátítását, a földtől való megfosztását jelentette.”⁹⁹ Nyilván — s ez tükröződik főként a tagosítási perek

⁹⁵ Deák Gyula: Az erdélyrészi birtokrendezésről (tanulmány). Erzsébetváros 1840. 12. o.

⁹⁶ Sebess Dénes dr.: Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyfelszabadítás után. Bp. 1908. 186–187., illetve 199–200. o. Sebess adatai szerint 1907-ig Erdély 2734 helységéből 810, a települések több mint 1/3-a volt tagosítva.

⁹⁷ Idézi Mérei Gyula: i. m. Századok, 1950/1–4. sz. 247. o.

⁹⁸ Gazdasági Lapok 1862. VI. 30. Idézi Mérei Gyula: uo.

⁹⁹ Pach Zsigmond Pál: i. m. 198. o.

anyagaiban — a földesurak minden eszközt igyekeztek megragadni, hogy kárpótolják magukat a jobbágyfelszabadítás során elszenvedett veszteségeikért.¹⁰⁰ Mégis ugyanolyan egyoldalúaknak kell tartanunk ezeket az értékeléseket, mint azokat a tagosítás-korabeliekét, akik viszont a kizárólagos pozitívumokat hangsúlyozva elhallgatták a tagosítások árnyoldalait.

Mindent egybevetve — mint arra korábban utaltunk — a XIX. századi tagosítások serkentően hatottak a paraszti gazdálkodásra. Mindenki jobban ragaszkodott a földjéhez, gondosabban művelte és trágyázással is javította a földje minőségét. Sok helyen új növénykultúrát (pl. gyümölcsstermelést) honosítottak meg. A tagosított községek általában jobban fejlődtek a tagosítatlanoknál. Tagosított vidékeken gyorsan szaporodtak a tanyák.¹⁰¹ A XIX. századi tagosítások jelentősége nemcsak az, hogy végre Magyarországon is napirendre került ez a fontos birtokpolitikai intézkedés, hanem az, hogy túlnyomórészt elősegítette a paraszti gazdálkodás fejlődését is.

II. Az 1908–1909. évi tagosítási törvények előzményei, újszerűségeik és első eredmények

A kapitalizálódó Magyarország mezőgazdaságára a XIX. század végén olyan szélsőséges birtokmegosztás volt jellemző, amellyel az európai országok között az első sorban állott.¹⁰² Az 1895-ös adatok szerint Magyarországon 2 388 482 gazdaságot számláltak, 36 857 283 kat. hold területtel.¹⁰³ Ebből az 5. kat. hold alatti törpegazdaságok száma 1 279 718, az összes gazdaságok 53,37%. A gazdaságok összterületéből azonban ez a csoport mindössze 5,84%-ban részesült. A közel 1,3 millió gazdaság mindegyikére 1,69 kat. hold terület esett.

Az 5–100 kat. holdas kisgazdaságok száma 1 085 129 (45,44%). Ezek az összes területből 46,50%-al részesültek. Ebben a csoportban egy gazdaságra átlag 15,79 kat. hold terület jutott. Ezzel szemben a 100 holdnál nagyobb gazdaságok (1%) a területnek 45,66%-át birtokolták. A tényleges birtokmegosztás azonban még ennél

¹⁰⁰ Sándor Pál: Esettanulmány módszertani séma kidolgozásához. Agrártörténeti Szemle, 1975/3–4. sz. 397. o.

¹⁰¹ Erre vonatkozóan lásd Balogh István: Az alföldi tanyás gazdálkodás című tanulmányát. In: A parasztság Magyarországon . . . I. köt. 429–468. o.

¹⁰² Puskás Júlia: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemsztatisztika adatai alapján. Történelmi Szemle, 1960/4. sz. 451. o.

¹⁰³ Az összeírás nem tartalmazza a tisztán legelő és erdőgazdaságok, valamint Horvátország adatait.

is aránytalanabb volt.¹⁰⁴ Az ország Trianon utáni 15 megyéjét vizsgálva *Kiss Albert* 1944-ben még nagyobb aránytalanságokat mutatott ki.¹⁰⁵

Az ország egyes tájegységein természetesen különbözően alakult az egyes gazdaságkategóriák egymáshoz viszonyított aránya, az eltérő történeti fejlődéstől, a talajviszonyoktól, a gazdálkodás módjától, az örökösödési szokástól, a tőkés fejlődés előrehaladásától függően.¹⁰⁶

A XIX. század végén tehát Magyarországon az összes gazdaság 99%-át a jórészt tagosítatlan törpe és kisgazdaságok adták. A korábbi tagosítások, bár nem lebecsülendő eredményeket hoztak, mégsem tudták orvosolni a magyar mezőgazdaság bajait, hiszen megfelelő örökösödési rendszer híján a földek egy emberöltő alatt újból aprózódtak. Ehhez hozzájárult a korábban bevezetett szabad birtokforgalom is. Magyarországon azonban a birtokok feldarabolásában nagyobb szerepet játszott az örökösödési rendszer, mint a szabad forgalom.¹⁰⁷

A fentiekből következően nem véletlen, hogy a kortársak figyelme egyre határozottabban fordult a magyarországi örökösödési szokások felé. A vizsgálódások két irányban indultak el: egyrészt tanulmányozták a külföldi (mindenekelőtt a német) öröklési rendszert, másrészt alapos vizsgálat alá vették a magyar szokásokat.

Ami a német öröklési rendszert illeti, *Mattyasovszky Miklós* 1901-es németországi tanulmányútján azt tapasztalta, hogy ott a törzsöröklésnek köszönhetően fennmaradtak az erős kis- és középgazdaságok. A törzsöröklés azt jelentette, hogy a tulajdonos halála után a földbirtok egyetlen örökre szállt át, a többi pedig csak bizonyos kielégítést kapott. A törzsöröklésben szokás volt, hogy a törzsörökös annyi földet kapott, hogy a gazdaság életképes maradjon.

Mattyasovszky szerint a törzsöröklés csak ott alkalmazható rendszer, ahol még sok az életképes birtok, illetve a felszabaduló munkaerő a gazdaság más ágazataiban munkát tud találni. Másik tapasztalata az volt, hogy ez a rendszer akkor érvényesül igazán, ha a családban megvan a birtokhoz való ragaszkodás és más jellembeli tulajdonság, pl. az előre való gondoskodás, takarékoság, kitartó munka stb., hiszen a szülő, illetve a törzsörökös csak ezek révén elégítheti ki a többi örököst.

Ami a magyarországi örökösödési rendszert illeti, arra leginkább a változatosság, illetve sokféleség volt a jellemző. Az örökösödési rendszer kialakulásában vallási, állami, földesúri stb. nézetek, hatalmi viszonyok lényeges szerepet játszottak. Hiszen az államnak, a földesúrnak, az egyháznak egyáltalán nem volt közömbös az adózás,

¹⁰⁴ I. m. 448., lásd még *Buday László*: Agrárpolitika. Bp. 1922. 97. o., illetve *Beck Lajos dr.*: A magyar földbirtok megoszlása. Bp. 1918.

¹⁰⁵ *Dr. Kiss Albert*: Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Bp. 1944.

¹⁰⁶ *Puskás Júlia*: i. m. 451. o., illetve *dr. Kenéz Béla*: Nép és föld. Bp. 1917. 377–379. o.

¹⁰⁷ *Pólya Jakab*: i. m. 19. o.

a különböző szolgáltatások szempontjából, hogy ki és milyen mértékben lesz utód a birtokban.¹⁰⁸ Magyarországon a különböző társadalmi osztályok és rétegek öröklési elveiben és gyakorlatában nagyfokú hasonlóságot találunk, annak ellenére, hogy igen nagy eltérések voltak ezek társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaiban.¹⁰⁹ Az öröklési rendszert Magyarországon 1848-ig az ősiség határozta meg, amely a vagyont a család, a rokonság kezében kívánta megtartani. Az ősiséget 1848 után az *ági öröklés* váltotta fel, megszűnt a fiági és leányági megkülönböztetés és meggyökerezett a leszármazók törvényes, egyenlő örökösödésének szabálya.¹¹⁰

Az öröklés törvényi szabályozásában nem elhanyagolható helye volt a *végrendelkezésnek*. Ennek társadalmi jelentőségét különösen a föld öröklésének a kérdésével foglalkozó irodalom eddig nem emelte ki, pedig sokkal nagyobb szerepet játszott, mint ahogy addig gondolták.¹¹¹ Az OMGE 1905-ben végzett felméréséből az derül ki, hogy a 43 megyében (ezek adatait dolgozták fel) átlag 9,3%-ot tett ki a végrendelkezéssel átadott tulajdon. A végrendelkezés leginkább a magyarság körében terjedt el, de feltűnő a románok végrendelkezési hajlama Krassó-Szörényben, Temesben, Fogarasban és Nagy-Küküllőben. A szlovákok leginkább Árva és Bors megyékben éltek a végrendelkezéssel.¹¹²

Az öröklési rendszerben nagy szerepe volt a *helyi szokásoknak* is. Ezek megismerésében jelentős szerepe volt a Mattyasovszky-, illetve a Baross-féle, valamint más adatgyűjtéseknek. Az egyes népcsoportok szokásai, vagy zárt területeken a hagyományokat követő örökösödési szokások átszőtték a törvényes és végrendeleti öröklés szabályait, kiegészítették a szabályozás hézagait. A magyarországi öröklés tehát *három* pilléren alapult: 1. *törvényi előírások*, 2. *végrendelet*, 3. *jogi népszokások*.¹¹³

A felmérések eredményének részletezése helyett csupán azok végeredményére utalunk. Eszerint Magyarországon a XX. század elején *háromféle* örökösödési szokás volt: 1. *egyenlő osztály*, 2. *fiági öröklés*, 3. *törzsöröklés*. A háromféle rendszer már nem területi, hanem etnikumok szerint különült el egymástól, a századfordulón már minden településen előfordult.¹¹⁴ Ugyanezt erősítette meg az 1905-ben az OMGE

¹⁰⁸ *Tárkány-Szűcs Ernő*: Jogi népszokások a parasztságunk öröklési rendjében (1700–1945). Agrár-történeti Szemle, 1980/3–4. sz. 273. o.

¹⁰⁹ Uo. 274. o.

¹¹⁰ Uo. 281. o.

¹¹¹ Uo. 284. o.

¹¹² *Dr. Baross János*: Részleges jelentés az OMGE által a magyar parasztbirtok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről. Bp. 1905. 14–15. o. Lásd még *Tárkány-Szűcs*: i. m. 285. o.

¹¹³ *Tárkány-Szűcs*: i. m. 273. o.

¹¹⁴ *Tárkány-Szűcs*: i. m. 304. o.

által végzett felmérés is, amelynek adatait Baross János dolgozta fel.¹¹⁵ Ő 43 vármegye adatainak összegzése során arra az eredményre jutott, hogy az összes örökösödésből 72%-ot tett ki az egyenlő, 22%-ot a fiági és 6%-ot a törzsöröklés. A fenti adatokból az derül ki, hogy Magyarországon az egyenlő osztály volt a fejlődés iránya, ami előrevetítette a földek további elaprózódását.

A parasztbirtok elaprózottságáról feldolgozott adatokból kitűnik, hogy a 3184 községből 785-ben nem volt eldarabolódva a terület (24,5%), ebből törzsörökléses rendszer volt 146-ban. El volt aprózódva 1956 községben, amelyek közül 279-ben különben törzsöröklés volt. Végül nagy volt az elaprózódás 443 helyen, itt a legkevesebb a törzsöröklés (66 darab). Nagyarányú volt a földek darabolódása Kolozs, Sáros, Nyitra és Pest–Pilis–Solt megyékben.¹¹⁶

A tagosítás szempontjából fontos kérdés volt, hogy az érdekeltek tudnák-e viselni annak költségeit. Az adatokból az derült ki, hogy országos átlagban a parasztbirtok értékének 39%-ig volt megterhelve. A leginkább tagosításra szoruló északi megyék megterheltsége szembeszökő, de a nyugati — törzsöröklést követő — megyék is el voltak adósodva, szemben pl. Németországgal, ahol törzsöröklés volt, de az eladósodás nem volt tapasztalható.

A föld további elaprózódását megakadályozandó, még két további módszer is jellemző volt. A vizsgált községek közül 526-ból, főleg a kálvinista magyarság köréből jeleztek *születéskorlátozást*. A községek közel felében tapasztaltak *kivándorlást*, főként onnan, ahol nem volt szokásban a törzsöröklés.

A vizsgálatok eredményeként, Mattyasovszkyhoz hasonlóan az OMGE sem javasolta az elaprózódás megakadályozására a törzsöröklés bevezetését, legfeljebb annak fakultatív alkalmazását ajánlotta. Emellett úgy ítélték meg, hogy legcélszerűbb lenne a régi fiági öröklést törvényesíteni, ami ha nem is szüntetné meg az öröklés révén történő földeldarabolódást, legalább mérsékelné azt.

A törpe és kiscgazdaság tehát főként a vázolt örökösödési rendszer következtében egyre inkább eldarabolódott, aminek következtében 1895-ben az összgazdaságnak több mint fele már életképtelen, országos átlagban 1,69 kat. holdas parcellákból állt. A gazdaságok közel másik fele még rendelkezett a megélhetéshez szükséges — átlagosan 16 kat. holdnyi — területtel. Azonban mindkét kategória ki volt téve a további osztódásnak, s ami ezzel járt, a parcellák szétszóródásának.

A kortársak többsége ezt a helyzetet felismerve a megoldást egy korszerű tagosítási törvény megalkotásában és ennek segítségével a szétszórott birtoktestek tagosításában látta. Egy, az egész országra kiterjedő tagosítási törvény megalkotásának

¹¹⁵ Dr. Baross János: Részleges jelentés az OMGE által a magyar parasztbirtok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt anyaggyűjtés eredményeiről. Bp. 1905.

¹¹⁶ I. m. 28–29. o.

szükségessége már 1880-ban felvetődött, az erdélyi és a volt partiumbeli részekre vonatkozó 1880: XLV. tc. tárgyalásakor. Az 1891-es horvát-szlavon-dalmát tagosítási törvény is visszhangot keltett Magyarországon. 1892-ben az 1880: XLV. tc.-et módosító 1892: XXIV. tc. tárgyalásakor is több indítvány hangozott el a tagosításra vonatkozóan.¹¹⁷

Tisza István 1892-ben úgy ítélte meg, hogy a kisbirtok ügye országos orvoslást igényel. Június 24-én a képviselőház ülésén elhangzott beszédében utalt a tagosítás szükségességére is. Bihar vármegye példáját említette, ahol a 450 000 kat. holdból egyéni tagosítással rendezve volt 50 000 kat. hold, fordulós rendszerben volt 300 000 kat. hold, nem egészen 100 000 kat. hold pedig rendezetlen. Tisza számos javaslatot is tett a tagosítás előmozdítására. Egyebek között indítványozta, hogy alkossanak Magyarországra és Erdélyre egységes tagosítási törvényt. Azt is felvetette, hogy a tagosítás megindítását nem bírói belátásra, hanem a tulajdonosok többségének független, önálló elhatározására kellene bízni. Javasolta, hogy az Erdélyre érvényes jogszabályokat Magyarországra is alkalmazzák. Tisza felfogása szerint a tulajdonosok maguk dönthetnék el, hogy birtokukat egy vagy több tagban kívánják visszakapni a tagosítás után. Bizonyos minimális területen felül pedig a birtokos minden körülmények között követelhetné az egy tagban való kihasítást, amit a többieknek akceptálni kellene.¹¹⁸

A tagosítás ügye körül tapasztalható élénkületet jelezte, hogy 1893. április 24-én Moson vármegye törvényhatósága a megyei gazdasági egyesület megkeresésére egyhangúlag hozott határozat alapján felírt a képviselőházhoz, hogy alkossanak törvényt, miszerint ahol a tagosítás nem történt, de a külteki birtok több mint 4 parcellából áll, öt év alatt tagosítást kell végrehajtani.¹¹⁹ Ahol még nem volt tagosítás, ott a tulajdonosok 1/10, ahol pedig volt ott 1/5 részének kívánságára el kellene rendelni a tagosítást. A mosoniak mozgalmát egész sor vármegye, így Tolna, Győr, Somogy, Temes, Arad, Maros–Torda, Jász–Nagy–Kun Szolnok, Ugocsa, Máramaros is támogatta.¹²⁰

1901-ben az OMGE is behatóan foglalkozott a tagosítás kérdésével. Szükségességét elismerve azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy a tagosítást körültekintően kell végrehajtani, mert az egyes birtokosokat tönkre is tehet. A jelenlegi helyzet — az elaprózódás fokozódásához, elszegényedéséhez és a kivándorlás fokozódásához vezethet. Az OMGE is úgy látta, hogy az 1892. évi XXIV. tc. hatályát ki kellene

¹¹⁷ Adatok és vélemények a tagosítás és birtokrendezés új törvényhozási rendezéséhez. Bp. 1904. Tájékoztató III. lap.

¹¹⁸ Uo. VI. lap.

¹¹⁹ Uo. VI–VII. lap.

¹²⁰ Uo. VIII. lap.

terjeszteni az ország egész területére. Javaslatai között szerepelt az is, hogy a tagosítási folyamatot egyrészt gyorsítani kell, másrészt olcsóbbá kell tenni. A birtokrendezést pedig úgy kell végrehajtani, hogy a birtokosokat minél kevésbé zaklassák. Az OMGE 17 pontból álló javaslata főleg a tagosítás gyorsaságára, olcsóságára (állami előleg) és a szakértelem biztosítására vonatkozott.

A kormányzat az új tagosítási törvényt igyekezett alaposan előkészíteni. Ennek során összegyűjtötték a hazai véleményeket, az eddigi tagosítások tapasztalatait, másrészt szakembereket bíztak meg a külföldi — mindenekelőtt osztrák és német — tagosítások tanulmányozásával. Ennek során pl. Krisztinkovich Ede osztrák és délnémet területeken gyűjtött tagosításra vonatkozó tapasztalatokat, amelyekről a nagyközönség számára írt könyvecskéjében is beszámolt.¹²¹ Külföldi tapasztalatai alapján egyik következtetése az volt, hogy a mezőgazdaság fejlődésének legnagyobb akadálya, a kisgazdák bajainak egyik legfőbb oka az, hogy Magyarországon a birtokrendezés „ólomlábakon” jár. Ennek okait főként a hiányos és elavult tagosítási jogszabályokban jelölte meg, aminek következtében — ha az érdekelt tulajdonosok között nincs egyetértés —, a tagosítás nehezen, sőt olyan költségekben, ahol az úrbéri birtokrendezés megtörtént, alig vihető keresztül. További okokként a tagosítás lassúságát, a propaganda elégtelenségét, a magas költségeket, a szakemberhiányt jelölte meg. Végezetül úgy látta, hogy a tagosítás során Magyarországon minden szempont érvényesül, csak éppen a fő — az okos gazdálkodásé — nem.¹²²

Krisztinkovich a magyarországi helyzet rögzítése után tér rá külföldi tapasztalatainak összegzésére. Igen részletes képet adott az osztrák birtokrendezés lebonyolításáról. Elöljáróban megállapította, hogy Ausztriában is komoly akadálya a gazdálkodásnak a földek szétszórtsága. Ezért 1883 júniusában birodalmi törvényt hoztak a birtoktestek „összerakásáról”. Ezután az egyes tartományok megalkották a maguk tagosítási rendeletét. A birtokösszevonások ügyét széles körben népszerűsítették kiadványok, térképek stb. útján a gazdasági egyesületek közreműködésével. A birtokrendezéseket nem bíróságok, hanem külön közigazgatási hatóságok hajtották végre. A munkálatok megindítását az érdekeltel felerészének kell kérni egyenként, s nem terület szerint mint Magyarországon. Az, hogy a felerész milyen birtoknagysággal rendelkezik, nem irányadó. Az osztrák tagosítás három szakaszra oszlott: 1. *előzetes eljárás*, 2. *főeljárás*, 3. *utóeljárás*. A tagosításokra jellemző a gyorsaság, a célszerűség és az olcsóság. A megkezdett munkálatokat másfél-két év alatt jól befejezik, aminek bizonyítéka, hogy utólagos panaszok nincsenek. Nincs lehe-

¹²¹ Lásd *Krisztinkovich Ede*: Birtokrendezések Ausztriában, Bajorországban, Würtembergben és Bádenben. Bp. 1901.

¹²² I. m. 26. o.

tőség visszaélésre, hiszen a birtokosoknak a mérnökkel, az ügyvéddel, sem pedig a bíróságokkal nincs dolguk.¹²³

Ami pedig a költségeket illeti: a tagosítás hektáronként 8 koronába kerül a tulajdonosoknak, a többit az állam fizeti, illetve a tartomány előlegzi.

Érdekes és tanulságos a *bajor* birtokrendezés is, annak ellenére, hogy nem töreksenek az egy tagban való összevonásra, mivel a gazdák azt tartják, hogy a kisparcellákat is jól meg lehet művelni, sőt minél kisebb a földterület, annál intenzívebben lehet rajta gazdálkodni. A birtokrendezési ügyeket egyetlen országos bíróság intézi, amely 4 jogászból és 3 műszaki személyből áll. A birtokosok abszolút szótöbbséggel szavaznak a birtokrendezésről. A többségnek azonban terület és adó szerinti többségnek kell lennie.

Egy hektár tagosítása különben 7–12 márkába kerül, az állam legalább kétszerennyivel járul hozzá, átvállalva az illeték, bélyeg, telekkönyvi és adókataszter költségeit. A birtokrendezés leghosszabb időtartama 2–3 év. A munkálatokra jellemző a *precizitás*, utólagos panasz nincs. A württembergi és badeni tapasztalatok is hasonlóak. A tagosítási munkálatok eredményei itt ugyan nem nagyok, de pl. Württembergben 15 év alatt 20%-kal csökkent a parcellák száma.¹²⁴

A külföldi tapasztalatok, a gazdasági és más szervezetek, magánszemélyek tagosítást sürgető fellépései nagyot lendítettek előre a magyarországi tagosítás ügyén. Hamarosan sor került a földművelési és az igazságügyi minisztérium kapcsolatfelvételére a tagosítás ügyében. Az utóbbiban már korábban is tanulmányozták a tagosítás problémáját. A két minisztérium 16 pontból álló kérdőívet állított össze a tagosításra vonatkozóan, amelyet megküldtek az összes törvényhatóságnak, gazdasági egyesületnek, bizottságnak s a tagosítás területén szaktekintéllyel bíró személynek. A beérkezett válaszok összegzése 1904-ben könyv formájában is megjelent.¹²⁵

Ami a tagosítás formáját illeti (általános vagy részleges) javasolták figyelembe venni a területi és domborzati viszonyokat, az elaprózódás mértékét. Ahol nagyon elaprózódtak a birtokok, ott a dülős tagosítás is megengedhető. Általában csak a község határára javasolták kiterjeszteni a birtokrendezést, más községben lévő területek akkor tagosíthatók, ha ottani érdekeket nem sért, ha a helybeliek is beleegyeznek, illetve ha ott is folyik tagosítás.

Arra a kérdésre, hogy *kik kérhetik* a tagosítást, rendkívül megoszlottak a válaszok. Voltak olyanok, akik csak a birtokosok szabad elhatározását tartották elfogadhatónak és elutasítottak mindenféle hatósági kezdeményezést vagy kényszeret. Mások

¹²³ Uo. 45. o.

¹²⁴ Uo. 63–64. o.

¹²⁵ Lásd Adatok és vélemények a tagosítás és birtokrendezés új törvényhozási rendezéséhez. Bp. 1904.

hatósági, illetve más szervezetek kezdeményezését is szükségesnek tartották. Borsod vármegye alispánja pl. a tagosítás hivatalból való kérelmezését azért tartotta indokoltnak, mert sokan az ellenzők bosszújától tartva nem kérelmezik a birtokrendezést. Csík vármegye gazdasági egyesülete úgy vélekedett, hogy a tagosítás olyan közügy, amelyre senkinek nem kellene javaslatot tenni, hanem törvényben kell elrendelni.¹²⁶ Sopron város tanácsa azt fogalmazta meg, hogy ahol még nem volt tagosítás, ott az hivatalból elrendelendő. Olyan javaslat is megfogalmazódott, hogy a tagosítás tisztán gazdasági kérdéseiben szakértőknek kell állást foglalni.

Abban, hogy a tulajdonosok milyen *hányadának* kérésére rendeljék el a tagosítást, ugyancsak megoszlottak a vélemények. Legtöbben az Erdélyre alkalmazott 1/4 tulajdonosi rész mellett törtek pálcát. Volt olyan javaslat is, hogy ahol még nem volt birtokrendezés és a külterki terület 4 parcellából áll, a tagosítás törvényileg elrendelendő. A válaszokból az derült ki, hogy minél elaprózottabbak a birtokok, az érdekeltek annál kisebb hányadának igenlő szavazatát tartották szükségesnek. A hányad kiszámításánál három variáció fogalmazódott meg: 1. *terület hányad*, 2. *kataszteri tiszta jövedelem*, 3. *a két számítási mód együttes alkalmazása*.

Ami *szakértők* véleményének kikérését illeti, általában két álláspont kristályosodott ki. Az egyik szerint felesleges az előzetes szakvélemény kikérése, mert a tagosítás előnye annyira kézenfekvő, hogy azt mindenki belátja. Ez a munkaszakasz késleltetné a tagosítást, újabb költségeket okozna, a birtokot különben is a tulajdonosok ismerik legjobban. Más elképzelés szerint a szakértők meghallgatandók, de csak tájékoztató jellegű legyen a véleményük, amit mérlegelni kell, illetve lehet. Az OMGE viszont szükségesnek tartotta a szakvéleményt, mert mint írták: a birtokosok egy része olyan alacsony nívón áll szellemileg, hogy nem képes felfogni a tagosítás előnyeit.¹²⁷

A tagosításnál megkerülhetetlen volt a *közös legelő* kérdése. A megkérdezettek többsége úgy nyilatkozott, hogy az érdekeltek kívánságára célszerű fenntartani a közös legelőt.

A tagosítási munkálatok időpontját illetően az volt a vélemény, hogy a birtokrendezés ne zavarja a mezőgazdálkodást, a termelést, tehát a nyári munkák befejezése és az őszi munkák megkezdése előtt célszerű a tagosítást elvégezni.

Arra a kérdésre viszont, hogy a tagosító hatóság a *bíróság* legyen mint eddig, vagy mint külföldön külön tagosító hatóságot kell szervezni — megoszlottak a vélemények. Legtöbben amellet nyilatkoztak, hogy ahol a tagosítás összekapcsolódik az elkülönítéssel, ott a bíróság legyen a tagosító szerv. Néhány vármegye, illetve gaz-

¹²⁶ I. m. 214. o.

¹²⁷ Uo. 247. o.

dasági egyesület úgy nyilatkozott, hogy az első tagosítás a bíróság kezébe maradjon, a másodikat azonban már gazdasági-műszaki szakértők intézzék.

A fentiekkel szemben olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy a bíróság lassúságánál fogva nem alkalmas az ilyen feladat (ti. tagosítás) megoldására. A Veszprémi Gazdasági Egyesület országos tagosító hatóság szervezését javasolta. Az erdélyi megyéknek nyilván már több tapasztalatuk volt a bírói ténykedést illetően, s nem lehet véletlen, hogy erről kedvezőtlenül nyilatkoztak. Az utolsó előtti kérdés az *új-bóli tagosítás* lehetséges időpontját tudakolta. A válaszok itt is meglehetősen szélsőségesek, hiszen volt olyan vélemény, amely szerint a tagosítás újbóli kérését nem lehet időhöz kötni, megegyezés esetén bármikor lehet kérni. Ezzel szemben volt, aki 100 év leforgása előtt nem engedné kérni. A válaszok másik része nem jelölt meg konkrét időhatárt, hanem vagy a tulajdonosok bizonyos hányadának (2/3 vagy 3/4 rész) kérését, illetve a tagosítás előtti állapot újbóli beálltát tekintené döntőnek, tehát ha ismét eldarabolódtak a birtokok.

Legsokszínűbbek az utolsó kérdésre megfogalmazott válaszok, illetve *javaslatok* voltak, amelyek felölelték a tagosítás egész kérdéskörét. A javaslatokat olvasva a tagosítás négy, talán alapkritériumként is felfogható eleme szinte minden észrevételben szerepelt: a tagosítás legyen *gyors, igazságos, olcsó és gazdaságos*. Az egész országra kiterjedő tagosítási törvényt kell alkotni, ami legyen *egyszerű, közérthető*. Felvetődött egy új örökösödési törvény megalkotása — nyilván a földek elaprózódásának korlátozására. A költségeket illetően többen javasolták, hogy az állam legalább 50%-kal járuljon hozzá a költségekhez. A felvett hitelek legyenek kamatmentesek. Igen racionális volt az a javaslat, hogy birtokrendezés során törekedni kell a határmezsgyék csökkentésére, hiszen a sok keskeny, hosszú parcella között húzódo mezsgyék igen nagy területvesztést eredményeznek. Javasolták a tagosító mérnökök számának a növelését, mert az akkori létszámmal kb. 10–15 év alatt lehetett volna a munkálatokat végrehajtani. Igen racionális volt az a javaslat is, hogy a kisebb birtokosok a faluhoz közelebb, a nagyobbak a falutól távolabb kapják meg tagosított birtokaikat.

A XIX. század végén és a XX. század elején tehát általános igényként fogalmazódott meg a tagosítás szükségessége. Ennek ellenére a szorosabban vett magyarországi területeken a törpe- és kisbirtok tagosítása igen vontatottan haladt, sőt 1872-től folyamatosan csökkent.

Ha az 1872 és 1907 között végrehajtott, illetve befejezett tagosításokat szemügyre vesszük, a következő kép tárul elénk: Magyarország és Erdély összes községeinek a száma 9841 volt, ebből általánosan tagosítva lett 2327,¹²⁸ a községek 1/4-e. Ha kü-

¹²⁸ *Sebess Dénes dr.*: Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyszabadítás után. Bp. 1908. 186. o.

lönválasztjuk a Királyhágón inneni, valamint az erdélyi és partiumbeli területeket, akkor azt látjuk, hogy csak alig 1/5-e, 7467 magyarországi helységből tagosítva volt 1517. Erdély és Partium 2374 helységéből 810-ben befejeződött a tagosítás. Ez a községek közel 1/3-át tette ki.

A számokból tehát egyértelműen kitűnik, hogy a XX. sz. elejének Magyarországon a helységek 3/4 része tagosítatlan volt.

A korábbiakban láttuk, hogy a századelőn a szakirodalomban mind gyakrabban merül fel a tagosítás és az ahhoz kapcsolódó kérdések problémaköre. Másrészt a kormányzati szervek is mind intenzívebben foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel. Ennek köszönhetően alkották meg az 1908. évi VII. és XXXIX. tc.-eket. Ezek egységesen szabályozták az egész ország területén végrehajtandó tagosításokat, valamint a még aktuális arányosítási és úrbéri elkülönítési eljárást is. Az új rendeletek igyekeztek kiküszöbölni a korábbi törvényeknek a kezdetlegességéből eredő hiányosságokat. A modern gazdálkodás elveiből kiindulva már figyelembe vették a helyi viszonyokat (éghajlat, talaj, területi megoszlás, szokások stb.). A korábbiaktól eltérően igyekeztek szem előtt tartani a tagosítás gazdasági célszerűségének és hasznosságának elvét.¹²⁹ A törvényhozás ezzel az egész tagosítási eljárást új alapokra helyezte.¹³⁰

Az új rendelet a tagosítással egyrészt a birtokok további elaprózódásának kívánt gátat vetni, másrészt az életképes birtokok révén a hatékonyabb, intenzívebb mezőgazdaság megalapozását akarta elérni. Ez utóbbival kapcsolatosan Sebess Dénes elismerte, hogy a tagosítás az intenzív mezőgazdasági termelés egyik eszköze, de csak ott és akkor éri el a célját, ha az intenzifikálás más eszközei (pl. gépesítés) is megvannak.¹³¹

Az említett rendelet a korábbiakkal szemben — amikor a tagosítás kizárólag bírói hatáskörbe tartozott — az eljárást két fő részre osztotta: a *bírói* eljárást ezentúl meg kellett előznie a *közigazgatási* eljárásnak. A közigazgatási eljárás beiktatása a rendelet újszerű és egyik leglényegesebb vonása, hiszen ebben a szakaszban történt meg a tagosítás gazdasági célszerűségének és hasznosságának elbírálása. A tagosítás ezután tehát mindenekelőtt közigazgatási feladat lett, mivel nem a jogi, hanem a közigazgatási feladatok (célszerűség és hasznosság) kerültek előtérbe.¹³²

A törvény egyaránt lehetővé tette az *általános* (a határ egészére kiterjedő) és *részleges* (természetes határokkal bíró vagy művelésmód által elkülönített egyes határ-

¹²⁹ A tagosítás. Az 1908. VII. és XXXIX. tc. alapján . . . Bp. 1911. 10. o.

¹³⁰ *Ivány Béla*: Tagosítsunk! Bp. 1911. 3. o. A birtokelaprózódás méreteire lásd 13–15. o.

¹³¹ *Sebess Dénes dr.*: i. m. 178. o.

¹³² *Sebess-Börcsök*: Magyarországi birtokrendezések. Bp. 1909. 6. o., illetve *Ivány*: i. m. 15. o. és *Mattyasovszky*: i. m. 135. o.

részek) — dűlők — tagosítását. A birtokrendezést a rendelet szerint bárki kérhette, akinek a tagosítandó határban tényleges, telekkönyvvvel igazolható ingatlana volt. A kérelmet a földművelési miniszterhez címezve az illetékes törvényszékhez kellett beadni. A kérelem illetékmentes volt.

A tagosítás 1908 után négy egymástól elkülöníthető, de egymáshoz szorosan kapcsolódó szakaszból állt: 1. *megengedhetőségi tárgyalás*, 2. *előmunkálatok*, 3. *érdemleges tárgyalás*, 4. *végrehajtás*. Az első szakaszban a miniszter a kérelem beérkezése után egy bizottságot küldött a helyszínre, amely lebonyolította az ún. *helyszíni tárgyalást*. A bizottság bejárta a tagosítandó határt, állást foglalt a tagosítás hasznossága és célszerűsége kérdésében és javaslatát felterjesztette az állandó gazdasági szakbizottsághoz, amely elbírált a tagosítás hasznosságát és célszerű keresztülvihetőségét. Ezután hozta meg a miniszter a határozatát, amely 5 évig volt érvényes. Ezt követte a *megengedhetőségi tárgyalás*, illetve ítélet. A törvényszék abban az esetben rendelte el a tagosítást, ha a miniszter azt a községre nézve hasznosnak és célszerűen keresztülvihetőnek mondta ki, illetve a rendezést kívánók birtoka a tagosítandó terület 1/4-ét tette ki. Ha a miniszter a tagosításra nézve kedvezőtlenül nyilatkozott, akkor is lehetett tagosítani, de ez esetben már a terület fele volt a tagosítás feltétele. Az 1/4, illetve 1/2 részt a földadókataszter alapján kellett kiszámítani.¹³³

A megengedhetőségi ítélet jogerőre emelkedése után következett az *előmunkálatoknak* a szakasza, amelynek két leglényegesebb mozzanata a *becslés* és *osztályozás* voltak. E két munkarészen múlt a tagosítás igazságos és hasznos volta. A becslés feladata a tagosítandó határban lévő különböző minőségű földek értékének hiteles megállapítása, az osztályozás során pedig azt határozták meg, hogy a határ legjobb, illetve legrosszabb területeihez mérten egy harmadik vagy negyedik földrészlet mennyivel ér többet vagy kevesebbet a vele összehasonlított másik földnél.¹³⁴

Az osztályozást és becslést a bíró közreműködésével egy szakértő bizottság vezette, amely elnökből, két rendes és két póttagból állt. Az elnököt a bíró nevezte ki, a tagokat pedig az érdekcsoportok választották. Az érdekcsoportok létrehozása egyik újszerűsége volt a törvénynek. Az első érdekcsoportba az 5 kataszteri holdnál kisebb, a másodikba az 5, vagy ennél nagyobb, de 50 kataszteri holdnál kisebb, a harmadikba az 50 kataszteri holdnál nagyobb területtel bíró tulajdonosok kerül-

¹³³ *Sebes-Börcsök*: i. m. 9. o., illetve *Dr. Börcsök Andor*: Az 1908. és 1909. évi tagosítási jogalkotások jelentősége. Geodéziai Közöny, 1936/11–12. sz. 161. o.

¹³⁴ A tagosítás . . . (1911) 65. o.

tek.¹³⁵ Ahol a tagosítás úrbérrendezéssel kapcsolódott össze, ott a földesurak és az úrbéresek alkottak érdekcsoportokat.¹³⁶

A tagosítás harmadik szakasza az *érdemleges tárgyalás* volt. Ebben a munkaszakaszban állapították meg a ki nem cserélhető területeket, kijelölték a közutakat, dűlőket, csapásokat és közlegelőket stb. A törvény kötelezővé tette, hogy ahol szükséges, új közlegelőket hasítsanak ki, vagy a meglévőket kiegészítsék. Az érdemleges tárgyalás leglényegesebb feladata az eltérő minőségű földek közötti különbségek kiegyenlítése, vagyis a tulajdonosok mennyiségi vagy minőségi kárpótlásának megtervezése volt. A rendelet azt is kimondta, hogy a tagosítás után cserébe kapott terület a régivel használhatóságban és értékben legalább *azonos* legyen, esetleg növekedjen. Általános elvként fogalmazódott meg, hogy a tulajdonosok tagosított földjüket lehetőleg egy tagban, vagy ha a birtokos úgy kívánta, földjét több dűlőben kapja vissza. A rendelet intézkedett a kicserélt területen lévő épületek és egyéb létesítmények valódi értékének megtérítéséről. A tagosított birtoknak lehetőleg szabályos alakúnak, jól megközelíthetőnek és jól kihasználhatónak kellett lennie. Szántó helyett szántót, erdő helyett erdőt stb. kellett adni.¹³⁷ A törpebirtokosok érdekeit szolgálta az az intézkedés, hogy akinek területe a két becsholdat nem haladta meg, azok a községhez legközelebb, általuk szabadon választott területen helyezkedhettek el.¹³⁸ Általános elvként fogalmazták meg, hogy a kisebb birtokosok a faluhoz közelebb, a nagyobbak pedig távolabb kapják vissza tagosított birtokaikat. A rendelet rendelkezett új utak és dűlők szükség szerinti kijelöléséről is, csakúgy, mint a falu terjeszkedése érdekében házhelyek céljára fenntartott területek biztosításáról. Ha az érdekeltek a területek kicserélésében megegyeztek, akkor létrejött az ún. *érdemleges egyezés*, ha ez nem következett be, a törvényszék elé kerültek a vitás kérdések, amely *érdemleges ítéletet* hozott.

A tagosítás utolsó szakasza a *birtokbaadás* volt, amelynek során a tulajdonosok földjeiket rendezve visszakapták. Ennek során a helyszínen tárgyalást tartottak, ahol a földmérő elvégezte az új tagok kimérését, kihasítását és minden gazdának megmutatták új birtokát. Ezzel lényegében befejeződött a tagosítás.

A tagosítás *költségeinek* 10–20%-át az állam magára vállalta, a fennmaradó költségeket pedig a kincstár kamatmentesen megelőlegezte. A költségeket mindenki földadójának arányában viselte és 8 év alatt egyenlő részletekben kellett visszafizetni az esedékes évi földadóval együtt. Ha valaki egy összegben visszafizette a költség-

¹³⁵ Uo. 57. o., illetve *Sebess Dénes dr.*: Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyfelszabadítás után. Bp. 1908. 222. o.

¹³⁶ A tagosítás ... (1911) 67. o., illetve *Sebess Dénes dr.*: i. m. 222. o.

¹³⁷ *Iványi Béla*: i. m. 18. o.

¹³⁸ A tagosítás ... (1911) 78. o.

geket 15, ha két részletben 10% kedvezményt kapott. Ugyancsak kedvezményt kaptak az 1 k. h.-nál kisebb földterülettel rendelkező törpebirtokosok is. A költségek egy részének átvállalása, illetve egészének megelőlegezése rendkívül fontos intézkedés volt, hiszen meggyorsította a tagosítást, ezentúl nem lehetett akadály, ha a birtokosnak nem állt rendelkezésére a megfelelő pénzösszeg. Másrészt a törlesztést akkor kellett megkezdeni, amikor már a tagosítások gyakorlati hasznát látta, illetve előnyeit élvezte.

A tagosítási rendelet körültekintően gondoskodott a jogorvoslatokról is.¹³⁹ Ennek ellenére számos visszaélés történt.¹⁴⁰

Az 1908-as tagosítási rendeleteket összehasonlítva a korábbiakkal szemmel látható a különbség, hiszen 1908-ban teljesen új alapokra helyezték az oly annyira szükséges birtokrendezést azzal, hogy igyekeztek kiküszöbölni a régi eljárás hibáit, hiányosságait. A kortársak úgy látták, hogy a törvényhozásnak ez a törekvése sikeres volt.¹⁴¹

Az alapvetően helyes törekvéseket azonban nem követte a gyors végrehajtás, hiszen az adatok szerint tovább folytatódott a magyar kisbirtok területének csökkenése, illetve elaprózódása. 1914-ben az 1 680 132 kisbirtokos 7 342 891 kataszteri holdon, 11 953 802 parcellán gazdálkodott. Egy kisbirtok átlagos területe 4,4 kataszteri hold volt (1895-ben 7,1), parcelláinak száma 7,1 darab, egy parcella átlagos nagysága pedig 0,61 kataszteri hold volt.¹⁴²

A rendeletek megjelenése és az első világháború kitörése között a trianoni Magyarország területén mindössze 11 helységben fejeződött be a tagosítás.¹⁴³ Ebből 1911-ben mindössze 2, 1913-ban 4, 1914-ben pedig 3 tagosítás történt. Egy 1938-ban közzétett felmérésből — amely az 1937-ig végzett tagosításokra vonatkozóan 24 kérdésre adott válaszokat tartalmazta¹⁴⁴ — az derül ki, hogy a 8 község területének kb. 30–33%-át tagosították. A tagosításnak túlnyomórészt pozitív eredményei voltak. A válaszokból az derült ki, hogy tagosítás után emelkedett a kataszteri tiszta jövedelem. A földrészletek száma majdnem felére csökkent. Ha nem is ilyen mértékben,

¹³⁹ Uo. 91., 92., 93. o.

¹⁴⁰ *Simonffy Emil*: i. m. 257–258. o.

¹⁴¹ *Iványi Béla*: i. m. 19. o., illetve *Sebestyén Dénes dr.*: Az 1908. és 1909. évi tagosítási jogalkotások jelentősége. Geodéziai Közlöny, XII. évf. 1936/11–12. sz. 162. o.

¹⁴² *Fehrenthel-Gruppenberg László*: Vizsgálatok a magyar kisbirtok elaprózottságára ... Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1934. LXIX. köt. 13–14. sz. 84. o.

¹⁴³ *Vitéz Takács László*: A magyar tagosítások az utolsó negyedszázadban. Geodéziai Közlöny 1934. 11–12. 188. o.

¹⁴⁴ Tagosítás és egyéb birtokrendezések. Dr. Mikecz Ödön igazságügyminiszter előszavával. Bp. 1938. 82–99. o.

de csökkent a birtokívek száma. Talajjavítás céljából csatornázások kezdődtek, bár ez nem járt mindenhol sikerrel. Mindenütt megszűnt a korszerű mezőgazdálkodást leginkább akadályozó határkényszer. Az ígás- és haszonállatok számában viszont nem következett be lényeges változás. Terjedt a géppelvetés, a föld megművelése tökéletesedett. Új terményfélék jelentek meg. A tagosítás fontosságát mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy a tagosított községek nagyobb részéből 20–25%-os többtermést jeleztek. Ennek értékét növeli, hogy mindezt 30–40%-os munkaidő-megtakarítással érték el. Látványosan növekedett a tanyák száma. Egyedül a 18 ezer kataszteri holdas Derecske község határában – amelyből 13 850 kataszteri holdat tagosítottak – 1911–1913 között 367 tanya, illetve nyári szállás épült. A tagosított birtokok értéke általában 20–30%-kal növekedett, de volt ahol változatlan maradt (Csökmő, Nagyrábé). A földhaszonbér általában nem emelkedett. A munkabérre a tagosítás nem volt hatással. Lényegében nem terjedt a jégkárbiztosítás. A megkérdezettek általában elégedettek voltak a tagosítással. Egy helyről jelezték, hogy jobb lett volna a birtokot két tagban kiadni úgy, hogy az egyik homokon, a másik pedig agyagos területen lenne. A régi forduló rendszerét mindössze egy falu kívánta vissza, mert mint írták, akkor több volt a termés és kedvezőbbek voltak az állattartás feltételei. Egy helyről (Konyár) tették szóvá, hogy a becslés nem volt elég szakszerű és tárgyilagos. A vizsgált községek zömében növekedett a befizetett ingatlanátruházási illeték összege. A tagosítás jelzett előnyeinek kívül további pozitívumként említették, hogy a telekkönyv és a földadókataszter rendezettségéből következően kevesebb az adminisztráció, igazságosabb és ellenőrizhetőbb az adóztatás.

Az 1909–1914 között tagosított néhány község adataiból hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni. Az azonban világosan kiderül, hogy a tagosítás túlnyomóan pozitív hatással volt a gazdálkodásra. Tanulság az, hogy nem mindenütt célszerű alkalmazni az egy gazda egy tag megoldást. Másik tanulság, hogy a tagosítást igen körültekintően kell elvégezni (osztályozás–becslés). Külön vizsgálatot érdemelne, hogy pl. *Mezősas* községben miért nem járt haszonnal a tagosítás, hiszen itt annak ellenére, hogy majd az egész határt (4587 kataszteri holdból 4189 kataszteri holdat) tagosítottak és a földrészletek száma csaknem felére csökkent, a tagosítás legfontosabb mutatója, a többtermés nem következett be. Összességében megállapítható, hogy a jelzett években a tagosítások alapvetően pozitív eredményt hoztak.

Sajnos, az alig megkezdett munkákat gyakorlatilag megakasztotta az első világháború kitörése. Ezután a tagosítási költségek megelőlegezését megszüntették és csak akkor engedélyezték a birtokrendezést, ha az érdekelték maguk fedezték a költségeket.¹⁴⁵ A tagosítási törekvések tehát a világháború kitöréséig már az idő rö-

¹⁴⁵ *Simonffy Emil*: i. m. 258. o.

vidsége miatt sem hoztak kellő eredményt, lényegesen nem javult a szétforgácsolt kisbirtok helyzete. „A községek egy részében ugyan javult a helyzet és ez hozzájárult a mezőgazdaság tőkés fejlődésének meggyorsításához, a községek nagyobb részében azonban nem következett be változás, sőt a földek elaprózódottsága a parasztság nagy tömegeinek elszegényedése, a földek adásvétele, az örökösödési szokások következtében még csak növekedett. A tagosítás ügyét a kor tovább hagyományozta az utána következő korszakokra, a kérdés megoldatlansága kihatott a tanácsköztársaság agrárpolitikájára is és újabb rendeletek kibocsátását tette szükségessé a Horthy-korszakban.”¹⁴⁶

¹⁴⁶ Uo. 259. o.

PAPP IMRE

MATHIEU DE DOMBASLE ÉS A FRANCIA MEZŐGAZDASÁG

Mathieu de Dombasle-t az 1820–30-as évek Franciaországának első számú, európai hírnevű agrárszakemberévé az „okszerű” gazdálkodásról írott művei, a mezőgazdasági oktatásban és a mezőgazdasági gépgyártásban elért eredményei tették. 1825-ben a Francia Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, az 1830-as években többször kapott magas állami kitüntetést. Negyvenöt francia és külföldi mezőgazdasági társaságnak vagy akadémiának volt tagja. Azon kevesek közé tartozott, akik az agrártudományokkal és a gazdálkodással szereztek elismerést maguknak. Kortársai joggal nevezték „francia Thaernek”.¹

Alapvetően új tudományos felfedezés nem fűződött nevéhez. Arra törekedett, hogy az eddig felhalmozott hazai és külföldi tudományos eredményeket használhatóvá tegye a mezőgazdasági gyakorlat számára. Az eddigi magas színvonalú, de sokszor doktrinér szakirodalom öncélú újítási törekvéssel a mezőgazdaságnak a lehetőségekhez idomított fejlesztését állította szembe. Ezzel új szakaszt nyitott a francia agrártudomány fejlődésében.²

Dombasle agrártudományi nézetei, gyakorlati tevékenysége kora gazdasági, társadalmi és szellemi miliőjében alakultak ki. Ezért először erről a környezetről kell képet formálnunk.

A XIX. század első felében a francia mezőgazdaság fejlődését a „kis lépések” története jellemezte. Olyan mezőgazdaság volt, amelyben együtt élt a születő új és a régi, a régi meghatározó szerepével.³

A polgári átalakulásban élenjáró Franciaország mezőgazdasága fejletlenebb volt, mint a holland, a belga vagy az angol mezőgazdaság. Németalföldön már a XVI–XVII. században csak a váltógazdálkodás és az istállózó állattenyésztés volt képes

¹ Ed. Bécus: Mathieu de Dombasle, sa vie et ses oeuvres, Paris–Nancy 1874. 95. o. Török János, a Magyar Gazda szerkesztője „második Thaer-nek” titulálta. Magyar Gazda, 1845/1. sz. jan. 4. 1–2. o.

² Ed. Bécus: i. m. Bevezető rész, 12. o.

³ H. Sée: La vie économique de la France sous la monarchie censitaire (1815–1848). Paris, 1927. 24. o.

kielégíteni a népesség megnövekedett szükségleteit. Angliában a XVIII. század végére, az ipari forradalom kibontakozásának korára vált uralkodóvá az „új mezőgazdaság”.⁴

A termelési viszonyok átalakulásában a nagy francia forradalom éles választóvonalat jelentett minden más polgári forradalomnál radikálisabb intézkedéseivel. A feudális viszonyok kártérítés nélküli teljes eltörlésével, a polgári tulajdon, a vállalkozás és a gazdálkodás szabadságának proklamálásával ideális lehetőséget teremtett a tőkés fejlődés előtt.⁵

A seigneurie radikális felszámolása azonban nem járt a földbirtokmegosztás lényeges módosításával. Így a tőkés agrárfejlődés tulajdonjogi kereteit a paraszti parcella-tulajdon, a polgári és a volt nemesi birtok együttélése jellemezte. Az üzemsztruktúrára viszont – a Párizsi-medencét és néhány vidéket nem számítva – egyértelműen a törpe- és kisgazdaság uralma volt jellemző.⁶ Az aprózódás következtében a kisgazdaságok számaránya a XIX. század első felében egyértelműen növekedett. Az 1840-es évekig a modern iparosodásnak csupán a kezdetei bontakoztak ki. A város nem gyakorolt lényeges szívóhatást a vidék fölös agrárnépességére. A francia falu túlnépesedett volt. Az ipari forradalom késlekedése miatt nem mehetett végbe döntő fordulat az agrárgazdaság és az ipar hagyományos kapcsolatában.⁷

A gazdaságok 3/4-ét kitevő kisgazdaságok döntő hányada legfeljebb a rajta élő népességnek szükséges élelmiszert tudta megtermelni. Az újításhoz szükséges tőke előteremtése ritka esetben sikerült. Amennyiben a specializálódás lehetőségei adottak voltak, a tőkehiányt részben pótolni lehetett a munkaerőráfordítás növelésével.⁸

A parcellagazdaság számbeli túlsúlyához a termelés hagyományos rendszere párosult. Országos viszonylatban a termelés minden fontos mutatója (vetésszerkezet, művelési rendszer, technikai eszközök, hozamok stb.) a tradicionális gazdálkodás

⁴ M.-J. Tits-Dieuaide: L'évolution des techniques agricoles en Flandre et en Brabant: XIVe–XVIe siècle. Annales E.S.C., 1981/3. 367–373. o., G. Lefebvre: Les paysans du Nord pendant de la révolution française. Bari 1955. 197. o., E. Hobsbawm: A forradalmak kora. Bp. 1964. 178. o., Lord Emle: Histoire rurale de l'Angleterre. Traduit de l'anglais par Claude Journot. Paris 1952. 170–178. o.

⁵ A. Soboul: A francia forradalom története (1789–1799). Bp. 1974. 544–554., 606. o.

⁶ G. Lefebvre: Études sur la révolution française. Paris 1963. 330–332. o., Fl. Gauthier: La voi paysanne dans la révolution française. L'exemple picard. Paris 1977. 214–215. o.

⁷ Fr. Crouzet: Encore la croissance économique française au XIXe siècle. Revue du Nord, 1972. 268. o.

⁸ J. Pautard: Les disparités régionales dans la croissance de l'agriculture française. Paris, 1965. 155. o.

uralmát tükrözte.⁹ A nyomásos gazdálkodás szükségszerű velejárói voltak a kollektív határhasználati jogok. A polgári forradalom törvénykezése megengedte eltörlésüket, de nem tette kötelezővé. A paraszti tulajdon részének tekintette, s a tulajdonosok akaratára bízta meghagyásukat vagy felszámolásukat.¹⁰ A közös határhasználati jogok tehát átöröklődtek a kapitalizmus korába, s bár fokozatosan sorvadtak, sok vidéken a XIX. század végéig fennmaradtak. Továbbélésük korlátozta a vállalkozás szabad érvényesülését és a váltógazdálkodás elterjedését.¹¹

A francia mezőgazdaságon belül leglényegesebb változás a XIX. század első felében a termelés növekedése volt. A mezőgazdasági végtermék értéke — a népesség és a fogyasztás növekedésének kihívására — a század első felében körülbelül 40%-kal növekedett. A növekedés a termőterületek bővítéséből, az egyszerűbb nyomásos rendszerek bonyolultabbá alakításából, kisebb hozamú kultúrák nagyobb hozamúakkal való helyettesítéséből és végül a váltógazdálkodás hozamemelkedéséből külön-külön s együtt is származhatott.¹²

A XVIII. század vége és 1852 között a szántó területe 28%-kal, ezen belül a vetésterület jó 70%-kal nőtt az eddig hasznosítatlan földek, a legelő, az erdő és az ugar rovására. A forradalom korában az ugar a szántó 40%-át, 1852-ben már csak 22%-át foglalta el. A szőlő, a kert és a gyümölcsös területe is jelentősen bővült, több mint 40%-kal.¹³

A vetésterületet továbbra is a gabona uralta: aránya csak 8–10%-kal csökkent fél évszázad alatt. A gabonaféléken belül viszont a búza vetésterülete megduplázódott a rozs és a kétszeres rovására. A búzán kívül a zab vetésterülete növekedett csak. Ez utóbbi arra utalt, hogy a lóvontatás egyre több régióban szorította ki az ökörvontatást. Az új kultúrák (mesterséges rét, takarmányrépa, cukorrépa, burgo-

⁹ H. Sée: i. m. 17–18. o.

¹⁰ G. Lefebvre: i. m. 357–359. o., A. Soboul: Du féodalisme au capitalisme. La révolution française et la problématique des voies de passage. La Pensée 1977/196. 69. o.

¹¹ A. Soboul: Problèmes paysans de la révolution (1789–1848). Études d'histoire révolutionnaire. Paris 1976. 200. o.

¹² Franciaország népessége 1800–1851 között 23%-kal (29,1 millió főről 35,78 millió főre) nőtt. A bruttó élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagfogyasztás azonban legalább 40%-kal növekedett. J.-C. Toutain: La population de la France de 1700 à 1959. Cahiers de l'I.S.É.A. 133. 1963. jan. 19. o., J.-C. Toutain: Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958. II: La croissance. Chaiers de l'I.S.É.A. 1961. 115., 128. o., D. Faucher: La révolution agricole du XVIIIe–XIXe siècle. Bulletin de la société d'histoire moderne et contemporaine 1957. 4. o.

¹³ J.-C. Toutain: Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958. I: Estimation du produit au XVIIIe siècle. Cahiers de l'I.S.É.A. 1961. 115. 48. o., Statistique de la France agriculture. Résultats généraux de l'enquête décennale de 1862. Strasbourg 1868. 42. o.

nya, kukorica stb.) szántóföldi térhódítása ugyan látványos volt, de arányuk a század közepén sem haladta meg a 20%-ot.¹⁴

A szántóföldi termelés bővüléséhez szükségszerűen párosult az állatállomány szaporodása. A szarvasmarha-állomány 70, a juh 28, a sertés 34, a ló pedig 16%-kal szaporodott. A számszerű gyarapodás azonban nem járt együtt jelentős fajtajavulással és az istállózás széles körű meghonosításával. Egyedül a merinói juh elterjedése volt figyelemre méltó. Legtöbb vidéken az állattartás továbbra is másodlagos szerepet játszott, mintegy a földművelés kiegészítőjét képezte. A nagyfokú gyarapodás ellenére a szántóföldi gazdálkodás még a XIX. század közepén sem rendelkezett a jobb gazdálkodáshoz elégséges vonóerővel és trágyamennyiséggel.¹⁵

Az elégtelen talajművelés és a trágyázás hiánya a terméshozamokban jutott leginkább kifejezésre. A francia hozamok inkább a németországihoz és az észak-italiaihoz álltak közelebb, mint az angliaihoz vagy a németalföldihez.¹⁶ A termelés növekedéséhez képest az egységnyi területre eső hozamnövekedés szerényebb volt. A korábbi évszázadok ütemét ugyan meghaladta, de az „agrárforradalom” korára jellemzőt nem érte el. Országos átlagban a búza terméshozama körülbelül 20%-kal emelkedett: a század elején a 11 hl/ha-os termés volt a leggyakoribb, míg a század közepén a 13 hl/ha-os.¹⁷ A többi gabonaféle, a szőlő és az új kultúrák hozamai a búzáénál is kevésbé emelkedtek. A vágóállatok átlagos súlya körülbelül 10%-kal gyarapodott. A tejhozamok inkább stagnáltak, mint emelkedtek. Egyedül talán a gyapjúhozamok növekedése volt jelentősebb.¹⁸

Az országos átlag mögött — a feltételek különbözősége következtében — az egyes régiók különböző mérvű átalakulása húzódott meg, sokszor üzemtípusonként is eltérő jegyekkel. Fejlettség tekintetében már a polgári forradalom korában is két Franciaország létezett. A Loiretől és a Francia Középhegységtől északra eső vidé-

¹⁴ Histoire économique et sociale de la France. Szerk.: F. Braudel–E. Labrousse. III. k.: L'avènement de l'ère industrielle (1789–années 1880). Paris 1976. 712. o.

¹⁵ H. Sée: Histoire économique de la France. II. k.: Les temps modernes (1789–1914). Paris 1951., J. Mulliez: Du blé, „mal nécessaire”. Reflexion sur les progrès de l'agriculture, 1750–1850. Revue d'histoire moderne et contemporaine 1979/1. 3–4. o.

¹⁶ M. Morineau: Les faux-semblants d'un démarrage économique agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle. Paris 1971. 16–17. o.

¹⁷ Statistique agricole de la France. Résultats généraux de l'enquête décennale de 1882. Paris 1897. 108. o.

¹⁸ A XIX. század elején egy vágásra szánt ökör súlya 325 kg volt, a század közepén 350 kg. Egy hagyományos tehénfajta évente 700–800 liter tejet adott a század első felében. A gyapjúhozam juhonként átlagban 1,5 kg-ról 2 kg-ra emelkedett. J.-C. Toutain: Le produit de l'agriculture. . . I. k. 155–156. o., Histoire de la France rurale. III. k.: Apogée et crise de la civilisation paysanne 1789–1914. Szerk. E. Juillard Paris 1976. 138. o.

kek kedvezőbb feltételekkel léptek át a tőkés korszakba, mint a déli régiók. Északon fejlettebb művelési rendszereket (három- és négynyomásos), tökéletesebb technikát (nehézeke, kasza, lóvontatás), nagyobb állatállományt (főleg szarvasmarhából) sűrűbb népességet és városhálózatot örökölt a tőkés rendszer.¹⁹

A XIX. század elején Flandria Franciaországhoz eső része (Nord megye) volt az egyetlen vidék, ahol lényegében mind a nagy (40 ha-on felüli), mind pedig a kisgazdaságban (10 ha-on aluli) már az előző évszázadokban lezajlott az „agrárforradalom”.²⁰

Az 1810-es évektől a Párizsi-medence, Normandia, részben Elzász és a Loire völgyében néhány kisebb régió lépett a minőségi átalakulás útjára. Ezen vidékeken a XIX. század elejére a háromnyomásos rendszer minden fejlődési lehetősége kimerült. A válságból a váltógazdálkodás, vagyis az ugar nélküli vetésforgó és az istállózó állattenyésztés volt az egyetlen kiút. Az ugaroltató gazdálkodás „bűvös körét” nem volt könnyű megszakítani, mert közben talajerő-visszapótlásról és állati táplálékról kellett gondoskodni.²¹ A váltógazdálkodás a tagosítás végrehajtását és a kollektív határhasználat felszámolását is megkövetelte. Ezért az átalakulás lassú, több évtizedes folyamat volt, s nem biztos, hogy befejeződött. Gyakran előfordult, hogy az újítás csak javított három- vagy négynyomásos gazdálkodáshoz vezetett. A napóleoni háborúkat követő dekonjunktúra magas termelési költségei átmenetileg fékeztek a modernizáció folyamatát.²²

Az említett régiók tényleges megújulása a lassú áremelkedést hozó 1830–40-es években ment végbe. A modernizáció fő hordozója a bérleti nagygazdaság (40 ha-on felüli) és a gazdagparaszti középgazdaságok (20–40 ha-os) voltak. Az „agrárforradalom” a földek bekerítését, az ugar felszámolását, az új kultúrák bevezetését, az új állatfajták meghonosítását, a szakszerű trágyázás alkalmazását, valamint a tökéletesített munkaeszközök felhasználását jelentette. Az átalakulást kimondottan a piactermelés szempontjai vezérelték. A gazdálkodók tőkés vállalkozókká váltak, akik az új agronómiai ismeretek által ösztönzött fejlődést képviselték.²³

A XIX. század közepére a Párizsi-medencében, Normandiában, Elzászban, a Loire völgyében, Languedoc és Lyon környékének termékeny földjein az ugar a szántó területének 10%-a alá süllyedt. A Párizsi-medencében az 1840-es évekre a

¹⁹ J. Pautard: i. m. 41., 45. o., F. Sigaut: Pour une cartographie des assolements en France au début de XIXe siècle. Annales E.S.C. 1976/3. 632. o., J. Mulliez: i. m. Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1979/1. 26–28. o.

²⁰ H. Sée: La vie économique de la France. . . 32. o., G. Lefebvre: Les paysans du Nord. . . 197. o.

²¹ J. Mulliez: i. m. Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1979/1. 3. o.

²² L. Romeuf: La crise agricole sous la Restauration. Paris 1902. 20–22. o.

²³ D. Faucher: i. m. Bulletin de la société d'histoire moderne et contemporaine, 1957. 4. o.

mesterséges rét elérte a vetésterület 1/4-ét, a búzahozamok pedig megközelítették a 20 hl/ha-t.²⁴

Elszászban „burgonyaforradalom” játszódott le. A burgonya az 1816–17-es rossz gabonatermés után hódította meg a szántót: az 1840-es években már a vetésterület 25%-át foglalta el. A fejlődés hordozója a közép- és kiskgazdaság volt.²⁵

A flandriai és az elzászi fejlődés kivételével a kisparaszti gazdaság ritkán tudta agrárforradalmát végigvinni. Modernizációját a vetésterületnek a kukorica és a burgonya által előidézett módosulása, a takarmánynövények időnkénti ugarba vetése és a gondosabb művelés jellemezte. Ezt az utat elsősorban a szükség, az éhínség elkerülése ösztönözte. A kisparaszti modernizáció csendben és „homályban” zajlott, nélkülözött minden agronómiai felvilágosítást.²⁶

Mathieu de Dombasle szűkebb hazájában, Lotharingiában az 1830-as évektől kezdődött a mezőgazdaság átalakulása. Lotharingia a Párizsi-medencéhez vagy Elzászhoz képest kedvezőtlenebb táji adottságokkal rendelkezett, így megújulása is lassúbb volt. Országos viszonylatban közepesen fejlett régiónak számított. Az 1840-es statisztika szerint Meurthe megye szántóföldjének 20%-a volt ugar, amely az országos átlagnál (26,6%) jobb arányt jelentett. A mesterséges rét a répafélék és a burgonya együttes aránya (17%) is meghaladta az országos átlagot (11%). Búzából hektáronként 14 hl-t takarítottak be, míg országosan 12,4 hl-t.²⁷

Az „új mezőgazdaság” viszonylag lassú térhódításához az agrártudományok gyorsabb fejlődése párosult. Dombasle korára az „új mezőgazdaságot” hirdető francia szakirodalomnak már több mint fél évszázados múltja volt. Úttörő képviselője, *Duhamel du Monceau* (1700–1782) az angol *J. Tull* nézetei alapján a kontinensen elsőként vetette fel az ugar nélküli gazdálkodás gondolatát. Az ugar talajerő-visszapótló szerepét tökéletes talajműveléssel — sokszori szántással, boronálással, sorvetőgép és lókapa alkalmazásával — kívánta helyettesíteni. A talajművelést csodaszernek tekintette, amely a hozamnövelés szempontjából a trágyázást is pótolhatja.²⁸

Duhamel du Monceau elképzelésében a szántót szinte teljes egészében a gabona

²⁴ *J. Pautard*: i. m. 112. o., *M. Morineau*: i. m. 16–17., 63–64. o.

²⁵ *Histoire économique et sociale du monde*. Szerk.: *P. Leon*, III. k.: *Inerties et révolutions 1730–1840*. Szerk. *L. Bergeron*. Paris 1978. 190. o., *L. de Lavergne*: *Economie rurale de la France depuis 1789*. Paris 1866. 335. o.

²⁶ *D. Faucher*: i. m. *Bulletin de la société d'histoire moderne et contemporaine*, 1957. 8. o., *M. Morineau*: *La pomme de terre au XVIIIe siècle*. *Annales E.S.C.* 1970/6. 1780. o.

²⁷ *Statistique de France. Agriculture*, 1840. I. k. 32–33., 58. o.

²⁸ *Duhamel du Monceau* 1750-ben megjelent „*Traité de la culture des terres suivant les principes de M. Tull*” (Értekezés a földművelésről Tull elvei alapján) című híres művében fogalmazta meg először nézeteit. *A. J. Bourde*: *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle*. Paris 1967. I. k. 131. o.

uralta. Így a gabona és a takarmányfélék nem képeztek egységes művelési rendszert, nem váltogatták egymást a szántón. Hiányzott a növénytermelés és az állattenyésztés kölcsönös feltételezettségének gondolata is. Duhamel du Monceau ugyan szakított a hagyományos gazdálkodással, de a modern vetésforgóhoz vezető utat csak részben tudta feltárni.²⁹

A váltógazdálkodás mibenlétének teljesebb feltárását a Duhamel du Monceau-t követő szakírók végezték el. Náluk is érvényesült az angol gazdálkodás és szakirodalom hatása, de nem a Tull-féle irányzaté. Franciaországban a XVIII. század 60-as éveitől váltak ismertté Ch. Townshend sikerei a váltógazdálkodás alkalmazásában és R. Bakewell eredményei a juhtenyésztésben. A század végén A. Young művei hatottak termékenyítően a francia szakírókra.³⁰

A szakírók második nemzedékéből a skót származású Henry Patullot (?-?) és Francois Rozier -t (1734–1793) érdemes kiemelni. Munkásságuk Dombasle nézeteit közvetlenül is befolyásolták. Patullonál találkozunk először az ugar nélküli vetésforgó alapos leírásával. Patullo szerint az „ugar törvényét” véglegesen csak a mesterséges rét és a trágya törli el. A gabonaféléket takarmány- és kapásnövényekkel kell váltogatni, mert ezek gazdagítják, gyomtalanítják a talajt, s így a gabonafélék magasabb hozamokat adnak.³¹

A XVIII. században a szántóföldi kultúrák szükséges váltogatásáról Fr. Rozier adott legteljesebb képet. A következőképpen írta le a vetésforgót: „Hogy a föld minden évben megfiatalodjon, a növényeket évről évre váltogatni kell ugyanabban a földben, meghatározott ciklusok szerint.”³²

Franciaországban Fr. Rozier-nél találkozunk először a humuszelmélettel, amelyet a svájci Nicolas de Saussure dolgozott ki. Fr. Rozier elképzelései szerint a növényi táplálkozás kulcsa a humusz. Minél több van belőle a talajban, annál bővebben táplálkozhatnak a növények, s annál nagyobb lesz a termés. A gazdálkodónak tehát a humusztartalom növelésére kell törekednie. Ezt rendszeres trágyázással érheti el, a trágyát pedig az istállózó állattartás bevezetésével lehet biztosítani.³³

A francia szakirodalom eredményeit a Fr. Rozier által szerkesztett első mezőgazdasági lexikon összegezte a XVIII–XIX. század fordulóján. A tizenkét kötetes

²⁹ P. Martellière: L'agronome Duhamel du Monceau. Orléans 1889. 5–13. o.

³⁰ L. de Lavergne: Az angol mezőgazdaság. Ford. Beksics Gusztáv. Bp. 1884. 72–73. o., J. Russel: A history of agricultural science in Great Britain 1620–1954. London 1966. 44., 53–54. o.

³¹ Patullo legismertebb műve: „Essay sur l'amélioration des terres” (1758, Tanulmány a földek javításáról). A. J. Bourde: i. m. I. k. 339–343. o.

³² A. J. Bourde: i. m. I. k. 488–489. o.

³³ F. Sigaut: Changement de point de vue dans l'agronomie française de XVIIIe au XIXe siècle. De l'art à la technologie. Journal d'Agriculture Traditionnelle et de Botanique Appliquée, 1976/1–3. 25. o.

művet a XIX. század elején gyakran forgatták az „új mezőgazdaság” tanai iránt érdeklődő szakemberek.³⁴

Az „új mezőgazdaság” szakirodalmával egy időben keletkezett a *fiziokraták* közgazdaságtana, amely a francia agrárgazdaságtant is megalapozta. Az agrárszakírókat inkább az új metodus szerint termelő, a fiziokratákat inkább a tiszta hozadékot előállító mezőgazdaság érdekelte. A termelés feudális rendjével a tőkés értékrendet állították szembe. A fiziokrata tanok középpontjában a mezőgazdaság állt, mint amely a „tiszta termék” (értéktöbblet) elsődleges forrása. A mezőgazdasági termelést épp úgy vállalkozásnak tekintették, mint az ipari vagy a kereskedelmi tevékenységet, s a vállalkozás célját a tiszta hozadék előállításában jelölték meg.³⁵

A fiziokraták szerint a tőkés termelés döntő tényezője a tőke. A nagyobb tiszta hozadék eléréséhez nagyobb befektetések szükségesek. A nagyobb befektetésekkel aránylag kisebb lesz a művelési költség és nagyobb a tiszta hozadék.³⁶

Mint a tőkés termelés előfeltételének, a tőkéhez hasonló fontosságot tulajdonítottak a korlátlan polgári tulajdonnak és a művelés szabadságának. A tőke csak akkor áramlik a mezőgazdaságba, ha ezen utóbbi két feltétel is adott.³⁷ A hozadékcentrikus fiziokrata tanok a XIX. század elejétől épültek be a mezőgazdasági és az agrárpolitikai szakirodalomba.

A XVIII. század végétől jelentek meg az olyan típusú természettudósok és agrárszakírók, akik a termelés gyakorlatával is megpróbálkoztak. A nagy kémikus, *A. L. Lavoisier* a fiziokrata eszmék és a szakirodalom hatására az 1780-as években gazdálkodásba fogott. 144 ha-os, közepes talajadottságú gazdaságában tíz év alatt megduplázta a búzatermelést és az állatállományt. Eredményeit jelentős tőkebefektetéssel, talajjavítással (meszezés) és a mesterséges rét bevezetésével érte el.³⁸

Hasonlóan sikeres volt a kezdetben orvostudományt művelő *A.-H. Tessier* vállalkozása is. Miután bérbe vette a rambouillet-i királyi birtokot, mesterséges réttel és

³⁴ A lexikon címe: „Cours complet d'agriculture théorique, pratique, économique et de médecine rurale et vétérinaire, ou Dictionnaire universel d'agriculture, 1781–1800, 12 kötet. („A mezőgazdaság elméleti gyakorlati, gazdaságtani és állatgyógyászati kézikönyvei, és egyetemes mezőgazdasági szótár.”) Közli: *M. Cépède–B. W. Valluis*: La pensée agronomique en France (1510–1930). Paris 1969. 70. o.

³⁵ Az említett alapelveket *Fr. Quesnay* fogalmazta meg először „Maximes générales de gouvernement économique d'un royaume agricole” (1758) című munkájában. Magyar fordításban: „Általános alaptételek földművelő országok gazdasági kormányzatáról”. *Quesnay és Turgot munkáiból*. Franciából fordította és bevezetéssel ellátta *Fenyvesy Adolf*. Bp. 1899. 8. o., *V. P. Volgin*: A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században. Budapest 1967. 77. o.

³⁶ *Fr. Quesnay*: Általános alaptételek. . . i. m. 5. o.

³⁷ *R. J. Turgot*: „Reflexions sur la formation et la distribution des richesses” (1766). Magyarul: „Észrevételek a javak képződéséről és elosztásáról”, *Quesnay és Turgot munkáiból* 95. o.

³⁸ *R. Dujaric de la Rivière*: Lavoisier économiste. Paris 1949. 101–105. o.

juhtenyésztéssel kezdett foglalkozni. Spanyolországból vásárolt merinói juhokból a Párizsi-medence adottságainak jobban megfelelő fajtát nemesített ki rambouillet-i merinói néven.³⁹

Az agrártudomány fejlődését a természettudományok eredményei befolyásolták legjobban. A biológiai-botanikai kutatások új felismerései az 1750–70-es évektől épültek be a mezőgazdasági szakirodalomba. Az istállózó állattenyésztésről szóló művekre például az állatgyógyászat hatott megtermékenyítően. Az állatbetegségek rendszerezésén túl megelőzésükkel is foglalkozni kezdett. Az 1766-ban alapított alfort-i állatgyógyászati intézet gyógyító, oktató és kutatási tevékenysége a XIX. századra Európa hírűvé vált.⁴⁰

A kémiai-biokémiai kutatások a XVIII–XIX. század fordulójától járultak hozzá az agrártudomány fejlődéséhez. A. L. Lavoisier az élő és az élettelen világ anyagainak összehasonlításából arra a következtetésre jutott, hogy az élő szervezetek ugyan csak néhány elemből állnak, de összetételük sokkal bonyolultabb az ásványokénál. A svájci *N. Théodor de Saussure* felfedezte, hogy a növények táplálkozásában a víz és a levegő széndioxidja a napenergia hatására szerves anyaggá alakul. *H. Davy* angol kémikus a talaj kémiai és fizikai összetételének megállapításával a talajkémia alapjait vetette meg.⁴¹

A. Aug. Parmentier francia gyógyszerész bebizonyította, hogy a burgonyafogyasztás — a korabeli hiedelmekkel ellentétben — nem káros az emberi szervezetre. A francia származású német vegyész, *Fr.-Ch. Achard* az 1780-as években a répacukorgyártás metódusát dolgozta ki.⁴²

Achard kutatásai alapján bontakozott ki a francia répacukorgyártás 1802-től. A cukorfinomítás nagy szorgalmazója és technológiájának tökéletesítője *J.-A. Cl. Chaptal* volt, Napóleon belügyminisztere, kémikus, agrárpolitikus. A finomítás téren elért eredményeit *M. de Dombasle* is hasznosította az 1810-es években. Chaptal nevéhez fűződött a musterjesztés kémiai folyamatainak pontos feltárása. Kutatásai hozzájárultak a bor cukortartalmának és eltarthatóságának növeléséhez. Fiziokra-ta indíttatásából adódott, hogy *N.-L. Fr. de Neufchâteau*-val együtt döntő szerepet vállalt a kataszteri felmérések beindításában és az első megbízható megyei agrárs-

³⁹ Dictionnaire d'agriculture. Encyclopédie agricole complète. I–IV. kötet. Szerk.: *J. A. Barral*. Paris 1889–1898. IV. k. 846. o.

⁴⁰ *Fr. Dadonet*: Des révolutions vertes. Histoire et principes de l'agronomie. Paris 1973. 47. o.

⁴¹ *J. D. Bernal*: Tudomány és történelem. Bp. 1963. 410–411. o., *A. Demolon*: L'évolution scientifique et l'agriculture française. Paris 1946. 12. o.

⁴² *A. J. Bourde*: i. m. II. k. 637–642. o., *M. Augé-Laribé*: La révolution agricole. Paris 1955. 136–138. o.

tatisztikák elkészíttetésében. Az utóbbi két kezdeményezés — fiskális szempontok mellett — az agrárgazdaság jobb megismerését szolgálta.⁴³

A XIX. század első felében egymást váltó kormányok agrárpolitikája minőségileg alig változott. A termelésre közvetlenül csak a vámpolitika hatott. A termelés rendjébe más eszközökkel egyik rendszer sem avatkozott be, de a modernizációt ösztönző törekvéseket többé-kevésbé mindegyik támogatta. A napóleoni konszolidáció alatt a forradalom idején felbomlott mezőgazdasági társaságok újjászerveződtek, s az 1830-as évekre már minden megyében működött legalább egy társaság. A társaságok tagsága többnyire gazdag földbirtokosokból, nagybérlőkből, természettudósokból és agronómusokból verbuválódott. Fő tevékenységük szakfolyóiratok gondozásából, pályázatok hirdetéséből és szakmai viták rendezéséből állt. Anyagi kiadásait részben állami hozzájárulásból fedezték. Az 1810–30-as években az „*Annales de l'agriculture française*” („A francia mezőgazdaság évkönyvei”) volt a legrangosabb szakfolyóiratuk.⁴⁴

Az állam — a mezőgazdasági társaságok támogatásán túl — anyagilag legfeljebb a nemesítésre szánt állat- és vetőmagimportot, az új technikai eszközök behozatalát, majd az 1830-as évektől a mezőgazdasági oktatást segítette. 1825-ben az állami költségvetésből összesen 1,8 millió Fr. jutott a mezőgazdaságra. Ez az összeg az 1840-es évekre 3 millióra emelkedett, de így is a költségvetés elenyésző hányadát tette ki csupán. 1832-től átszervezték a mezőgazdasági ügyintézkést. A kormányzati döntések előkészítéséhez a társaságok vezető szakembereiből Mezőgazdasági Tanácsot hoztak létre. 1836-tól Kereskedelmi- és Mezőgazdasági Minisztérium működött. Az 1830-as évek közepén a kormány Code rural (Agrártörvénykönyv) kiadását tervezte, hogy felgyorsítsa a kollektív határhasználati rend bomlását. A kisparaszti ellenállásra számítva azonban a Code rural nem lépett életbe. Helyette 1836-ban csupán olyan állami rendelkezés született, amely a rosszul kihasznált közlegelők bérbeadását ösztönözte.⁴⁵

Az „új mezőgazdaságért” folytatott küzdelem tehát a XIX. század első harmadában is időszerű volt. Több jelentős kortársával együtt ezt az időszerűséget ismerte fel Mathieu de Dombasle.

⁴³ Cf. *Chaptal* két legismertebb műve: *Chimie appliquée à l'agriculture* (Alkalmazott kémia a mezőgazdaságban). I–II. Paris 1823., 1829., *L'art de faire les vins* (A borkészítés mestersége). Paris 1801. Ez utóbbi magyarul is megjelent 1805-ben: „A borok termesztéséről, készítéséről és eltartásáról szóló értekezés”. Ford. Fábíán József, *Augé-Laribé*: i. m. 114–118. o., *M. Cépède–B. W. Valluis*: i. m. 81–82. o., *Histoire économique, et sociale de la France* III. k. 96–97. o.

⁴⁴ *G. Lefebvre*: Napóleon. Bp. 1975., 183., 481., 483. o., *L. Romeuf*: i. m. 70. o.

⁴⁵ 1791-ben már készült egy Code rural, de rendelkezései hivatalosan sosem léptek életbe. *Augé-Laribé*: i. m. 103–104. o., *H. Sée*: *La vie économique de la France*. . . 20., 38–40. o.

Christophe Joseph Alexandre Mathieu de Dombasle 1777-ben született a lotharingiai Nancyban. Taláros nemesi családból származott, ősei 1727-ben szereztek nemesi címet. Édesapja, aki Lotharingia vízügyi és erdőügyi felügyelője volt, a város előkelőségeihez tartozott. Funkciójából adódóan nemcsak a jogban, hanem a természettudományokban és a gazdaságban is járatos volt. A gyermek Dombasle-t a metzi Benedek-rend iskolájába iratta be, majd a forradalom kitörése után polgári iskolába járatta. A forradalom következtében a család elveszítette eddigi társadalmi rangját, de továbbra is módos életet élvezhetett, mert igazodni tudott az új körülményekhez.⁴⁶

A középiskola befejezése után Dombasle-t is megragadta a forradalmi hadseregben elérhető karrier reménye. Hamarosan kiderült azonban, hogy a katonai pálya nem megfelelő számára. Az 1790-es évek végén a nancy-i egyetem hallgatója lett. Elsősorban a természettudományok, a mechanika és a matematika érdekelték. 1800-ban már a párizsi egyetemek előadásait hallgatta a kor legismertebb francia tudósaitól. Érdeklődési köre kiszélesedett: az említett tudományágakon kívül a közgazdaságtant is tanulmányozta, elsajátította az angol és a német nyelvet. A fiziokraták művein kívül megismerkedett az angol és a francia klasszikus közgazdaságtannal. A fiziokrata hatás egész munkásságát végigkísérte.⁴⁷ Dombasle konkrét politikai nézeteit nem ismerjük, aktív politikával sosem foglalkozott. Az azonban bizonyos, hogy közgazdasági és gazdaságpolitikai elvei alapján a kor haladó irányzataihoz tartozott.

Miután 1803-ban visszaköltözött Nancyba, elsősorban kémiával foglalkozott. A korban világszínvonalú francia kémián belül különösen A. L. Lavoisier és A. Cl. Chaptal kutatási eredményei érdekelték. A kémia vegyipari alkalmazhatósága is foglalkoztatta. Ekkor ismerkedett meg a répacukorgyártás technológiai folyamatával. A kontinentális zárlat hatására érlelődött meg benne a finomítóalapítás gondolata.

Franciaország 1789 előtt Európa legnagyobb nádcukor forgalmazója volt. Évente 40–45 millió kg cukrot importált gyarmatairól. 1808-ra a behozatal 2 millió kg-ra zsugorodott, így a cukor ára többszörösre emelkedett. Napóleon kénytelen volt a cukorrépatermelést és a finomítást pénzügyileg is támogatni. 1813-ban már 334 finomító működött 1–1,5 millió kg-os kapacitással.⁴⁸ Dombasle 1810-ben megvásárolta a Nancy közelében fekvő montplaisir-i birtokot és állami támogatással cukorgyárat alapított a kor legmodernebb technikáját felhasználva. Évente 100 ha földről vásá-

⁴⁶ Ed. Bécus: i. m. 18. o.

⁴⁷ R. Cercler: Mathieu de Dombasle. Paris 1946. 2–9. o., M. Cépède–B. W. Valluis: i. m. 103. o.

⁴⁸ G. Lefebvre: Napóleon. 486. o.

rolt fel répát és körülbelül 30 000 kg cukrot állított elő belőle. A gyártási technológia több apró részletében saját újításait alkalmazta. Eredményeit tanulmányokban adta közre. A. Cl. Chaptal, B. Delessert és J. Crespel-Delisse mellett az ország legjelentősebb cukorgyárosa lett.⁴⁹

1815 után, a kontinentális zárlat felszámolásával a nádcukor ismét olcsó lett Európában. Az alacsony árak átmenetileg szinte teljesen tönkretették a francia répacukor-finomítást. Dombasle üze me, mint vállalkozás tönkrement. 1828-ig azonban tulajdonában tartotta a finomítót, s részben kísérleti üzemként, részben szeszfőzdeként működtette. Meggyőződése volt, hogy Európában nagy jövője lesz a répacukornak. Az 1830-as évek végén több tanulmányában ismét visszatért a cukorfinomítás kérdéséhez.⁵⁰

Dombasle-nak az agrártudomány és a mezőgazdaság melletti elkötelezettsége az 1810-es évek második felében vált véglegessé. Ezek az évek jelentették az agrónomus pályára való felkészülést. Természettudományos és közgazdasági műveltsége, nyelvismerete, valamint kiváló gyakorlati érzéke nagymértékben segítették ezt a folyamatot. A XVIII. század végi és a XIX. század eleji francia szakirodalmon kívül az angol, a német és a svájci műveket is tanulmányozta. Külföldi utazásai során az angol és a flamand-holland mezőgazdaság eredményeivel ismerkedett meg.⁵¹

A. Young Angliáról és Franciaországról szóló útikönyveiből a gazdálkodás regionális típusairól, az állattállományról és a bérviszonyokról olvashatott.⁵² H. Davy talajkémiai kutatásairól 1820-ban az *Annales d'agriculture française* című folyóiratban tanulmányt jelentetett meg.⁵³ R. Bakewell és Coke of Norfolk juhtenyésztésben elért sikerein túl Ch. Colling darlingtoni bérlő marhatenyésztése iránt is érdeklődött. Coke of Norfolk gazdálkodását különös figyelemmel kísérte. Az angol szakember a XVIII. század végén hatalmas tőkebefektetéssel mintagazdaságot alapított. Mángázással és istállótrágyával kitűnően feljavította rossz és közepes minőségű földjét. Széleskörűen alkalmazta a legmodernebb technikát (félvaseke, sorvetőgép stb.) is. Gazdálkodási módszereit Dombasle roville-i gazdaságában később hasznosítani tudta.⁵⁴

⁴⁹ Dictionnaire d'agriculture. II. k. 608. o.

⁵⁰ Ezek közül „Sur la fabrication du sucre de betterave” (1839. „A répacukor gyártásáról”) érdemel említést. Dictionnaire d'agriculture II. k. 608. o.

⁵¹ M. Cépède–B. W. Valluis: i. m. 103. o.

⁵² ifj. Barta János: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp. 1973. 73. o.

⁵³ Dombasle tanulmányának címe: „Examen critique des éléments de chimie agricole de M. H. Davy” (M. H. Davy agrokémiai alapfogalmainak kritikai vizsgálata). Dictionnaire d'agriculture I. k. 117. o.

⁵⁴ J. Russel: i. m. 66–67. o.

Az angol agrárstatisztikát megalapító *J. Sinclair* „Code of Agriculture” (1819) című művéből a váltógazdálkodás leírása ragadta meg Dombasle-t. *Sinclair* könyvét 1825-ben lefordította és „L Agriculture pratique et raisonnée” („A racionális és a gyakorlati gazdálkodás”) címen kiadta.⁵⁵

Franciaországban Dombasle volt az első szakember, aki az angol mellett a német agrártudomány új eredményeit is elsajátította. Eddig döntően csak az angol agrártudomány hatott a franciára. Dombasle érdeme volt annak felismerése, hogy a német agrártudomány a XIX. század elejére egyenrangúvá vált az angollal és a franciával, sőt *A. D. Thaer* révén egyes területeken meg is haladta azokat. Dombasle szakírói munkásságára és gazdálkodói gyakorlatára Thaer tevékenységének szinte minden lényeges területe befolyást gyakorolt.

A tőkés haszonelvűség gondolatát eddig részben a fiziokrata, részben az angol szakirodalom közvetítette. Teljes kifejtését azonban Thaer végezte el a „Grundsätze der rationellen Landwirtschaft” („A racionális mezőgazdaság alapelemei”) című könyvében. Thaer szerint a mezőgazdasági termelés és az agrártudomány célja nem egyszerűen a legnagyobb hozamok elérése, hanem a feltételektől függően a lehető legnagyobb tiszta jövedelem. A lehető legnagyobb tiszta jövedelmet a termelés tényezői határozzák meg. A körülményekhez igazodó gazdálkodás gondolatából adódott, hogy Thaer ugyan a váltógazdálkodás lelkes híve, de a nyomásos rendszert is fenntartandónak vélte, amennyiben a feltételek csak ezt teszik lehetővé.⁵⁶

Dombasle a gazdálkodásról vallott nézeteit először az 1821-ben megjelent „Calendrier du bon cultivateur” („A jó földművelő naptára”) című művében fejtette ki. Gazdag és sokirányú szakírói tevékenységének legsikerültebb alkotása. Franciaországban ezzel vált ismert szakemberré. A XIX. században tizenkét kiadást ért meg, s Európa több országában is megjelentették. Az 1820–30-as években Dombasle a roville-i gazdaságában szerzett tapasztalatai alapján többször átdolgozta. A harmadik kiadás előszavában írta: „... gyakran előfordul, hogy az új tények módosítják véleményemet gyakorlati szempontból”.⁵⁷

A reformkorban a „Calendrier...” volt az egyetlen jelentős francia mezőgazdasági szakkönyv, amely magyar nyelven is megjelent. Lefordítását *Török János* kezdeményezte. 1845-ben a *Magyar Gazda* közölte, majd 1846-ban önálló kötetként is kiadták „Okszerű gazdák naplója” címen.⁵⁸

⁵⁵ The dictionary of national biography. Szerk.: *G. Smith*, XVIII. k. London, 1937–1938. 303–305. o. Dictionnaire d'agriculture I. k. 118. o.

⁵⁶ *Orosz István*: Albrecht Thaer és a „racionális” mezőgazdaság. *Egyetemes Történelmi Tanulmányok* XII. Debrecen 1978. 144–147. o.

⁵⁷ *Ed. Bécus*: i. m. 12. o.

⁵⁸ Magyar kiadása az érthetőség kedvéért nem az eredeti francia szó szerinti fordítása. Klein Gusztáv fordította.

Az egyszerű, könnyed stílusban írott „Calendrier. . .” három fő részre tagolódik. Az első rész hónapról hónapra áttekinti a racionális gazdálkodás főbb teendőit. A második rész, a „Függelék” tartalmazza tulajdonképpen a racionális gazdálkodás leírását. A befejező részben („J.-N. Benoit titkai. A földművelő gazdagsága”) a szerző egy sikeres gazdálkodó történetén keresztül próbálta olvasóit az „okszerű” gazdálkodásra oktatni.⁵⁹

Dombasle számára a gazdálkodás kulcskérdését a vetésforgó „okszerű” alkalmazása jelentette. Az okszerűségnek kettős értelmet adott. Elsődlegesen a vetésforgó olyan alkalmazását értette alatta, amely a lehető legnagyobb tiszta hasznot biztosítja a termelőnek. A termelőnek tehát a viszonyokhoz kell igazítania a vetésforgót. Olyan növényeket termeljen — a váltogatás belső logikájának megsértése nélkül —, amelyekhez a gazdaság természeti adottságai és anyagi helyzete alkalmasak, s amelyeknek jó piaca van. Dombasle szerint a mezőgazdaság a „lokalitás” tudománya is, amennyiben figyelembe veszi a táj természeti és gazdasági adottságait.⁶⁰

A váltógazdálkodás széles körű propagálása Dombasle-nál nem jelentette az ugaroltatás teljes elvetését. Az ugar eltörlését csak akkor ajánlotta, ha a váltógazdálkodáshoz a talaj adottságai megfelelőek, s ha hosszú távon viszonylag nagyobb nyereséget biztosít. Az „Annales de Roville” 1832-es kötetében a következőket írta: „Kétségtelen, hogy . . . az ugar a legtöbb esetben eltörölhető; de szinte sosem helyes megtenni mielőtt a föld nem kerül kielégítő állapotba; . . . az esős és agyagos talajokon az ugar még a legjobb gazdálkodás mellett is nélkülözhetetlennek tekinthető, mint amely a nagybani gazdálkodásban a nagyobb tiszta hozadék elérésének eszköze.”⁶¹ Dombasle tehát az agrártudomány korábbi hozamcentrikusságával, minden áron való újítási törekvéssel szemben a gazdaságosságot emelte ki. A mezőgazdaság javítása nála nemcsak az új vetésforgó alkalmazását jelentette, hanem a termelés racionalizálását. Az új eljárások alkalmazása csak eszköze s nem célja a gazdálkodásnak.

Dombasle — a fiziokraták alapján — a termelés tényezői közül a tőkének tulajdonított döntő szerepet. A mezőgazdaságnak, mint minden más iparágnak, az a

táv a francia helyett a korabeli magyar mértékegységeket használta. A fordítás azonban a könyv tartalmán lényegesen nem változtatott.

⁵⁹ R. Cercler: i. m. 162–163. o.

⁶⁰ *Okszerű gazdák naplója*. Dombasle Mátyás után Török János vezérlete és befolyása alatt szerkeszté Klein Gusztáv. Pest 1846., Függelék 109–112. o.

⁶¹ Idézi: Fr. Sigaut: Quelques notions de base en matière de travail du sol dans les anciennes ag-cultures européennes. Journal d'Agriculture Traditionnelle et de Botanique appliquée, 1977/2–3. 158. o. A Dombasle tanulmány címe: „Du succès ou de revers dans les entreprises d'amélioration agricole” (Sikerek és kudarcok a mezőgazdaságot javító vállalkozásokban).

célja, hogy nyereséget termeljen. A nyereség legfontosabb előfeltétele a tőkebefektetés. Ha kevés a befektethető tőke, a gazdálkodó nem tud megfelelően alkalmazkodni a termelés egyéb feltételeihez, így aránylag kevesebb lesz a tiszta nyereség is. A lehető legtöbb tőke biztosítása érdekében a termelő ne földvásárlásba, hanem modernizálásra fordítsa megtakarításait. A közép- és nagybérleti gazdaságot tekintette a termelés legoptimálisabb keretének, mert a vállalkozó itt földvásárlás helyett a gazdálkodásba fekteti pénzét.⁶²

Természetesen a kisparaszti gazdaságot sem tartotta minden tekintetben a racionális gazdálkodás akadályának. Ez a termelési egység is racionalizálódhat a munkaerőráfordítás növelésével és szemléletváltoztatással. Dombasle hangsúlyozta, hogy mind a tőke, mind pedig a tudományos ismeretek birtoklása önmagában nem elegendő az „okszerű” gazdálkodáshoz. „Sikerre az számíthat, aki tőkáját és szakismeretét a körülményeknek megfelelően tudja alkalmazni.”⁶³

Dombasle az okszerűség fogalmát a növények meghatározott rendben történő váltogatására is használta. Fr. Rozier-hez és A. Thaerhez hasonlóan a humuszteória híve volt, vagyis azt vallotta, hogy a növények táplálékát a humusz képezi. Ugar nélküli gazdálkodás esetén a talaj humusztartalmát trágyával és a növények meghatározott sorrendben történő váltogatásával kell biztosítani. A vetésváltás szükségességét arra a régi tapasztalatra építette, amely szerint a kultúrnövényeket humuszkímélőkre és humuszzsarolókra lehet felosztani. Az első csoportba a lucernát, lóherét, baltacímét és a csibehurt, a másodikba a gabonaféléket, a textil és a kapásnövényeket sorolta. Minden növénynek olyan előnövényt kell adni, amely után jól terem.⁶⁴ A növények táplálkozásának 1821-ben külön tanulmányt szentelt, „Le mode de nutrition des plantes” („A növények táplálkozásának módja”) címmel. Dombasle, természettudományos műveltsége ellenére, a növényi táplálkozást illetően — akárcsak Thaer — konzervatív nézeteket vallott. A humuszelméletet, amely helyes megfigyelésekből indult ki, a tudomány az 1830–40-es években megcáfolta.⁶⁵

Dombasle természetesen a tervszerű vetésváltást nem tekintette elegendőnek a növényi táplálkozás fenntartásához. A talajerő, a humusztartalom visszapótlását — elődjeihez és kortársaihoz hasonlóan — csak a szakszerű, rendszeres és bőséges trágyázás biztosításában látta: „A trágya a földművelés alapja. Olyan fontos a földnek,

⁶² R. Cercler: i. m. 80., 84. o.

⁶³ Ed. Bécus: i. m. 48–50. o.

⁶⁴ Okszerű gazdák naplója. Függelék 113–116. o.

⁶⁵ Orosz István: i. m. Egyetemes Történeti Tanulmányok, XII. Debrecen 1978. 147. o., ifj. Barta János–Orosz István: Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra. Agrártörténeti Szemle, 1979/3–4. 366. o.

mint állatnak a takarmány.”⁶⁶ Műveiben — és gazdálkodási gyakorlatában is — a növénytermelés és az állattenyésztés között kölcsönös feltételezettség érvényesült. Az elégséges trágyázás és a tökéletes talajművelés érdekében az állatállomány részleges vagy teljes istállózását javasolta. Tapasztalatai szerint hosszabb távon a trágyatermelés növelésével nem állt arányban a művelési költségek emelkedése, hanem elmaradt attól, vagyis kifizetődőnek bizonyult a több trágya.⁶⁷

Az állattenyésztésnek az 1830-as évektől több tanulmányt szentelt. „La question des bestiaux considérée sous ses divers points de vue” (1841, „A haszonállatok kérdése különböző szempontból”) című tanulmányában — „okszerű” gazdálkodási elveinek megfelelően — azt fejtette ki, hogy az állattenyésztést „önmagáért” is lehet folytatni. Abban az esetben, ha az üzem természeti adottságai megengedik és a piacon az állati termékeknek tartósan jó ára van, a növénytermelést alá kell rendelni az állattenyésztés érdekeinek.⁶⁸

Dombasle-nál a trágyatermelés alapja — az állattartáson keresztül — a takarmánytermelés. Egy-egy gazdaságban — a természeti tényezőket figyelembe véve — a szükséges trágyamennyiség és az állattenyésztés funkciója szabja meg a takarmánytermő területek arányát. A takarmánytermelés kulcsfontosságú tehát, mert befolyásolja mind a szántóföldi hozamokat, mind az állattenyésztést. A szántóföldi hozamok növelését lényegesnek tartotta. A gazdaságosság előtérbe állítása nem jelentette azt, hogy a hozamnövelés mellékes eszköze az „okszerű” gazdálkodásnak. A gazdaságosan elért magasabb hozamoktól nagyobb tiszta nyereséget lehet várni.⁶⁹

Dombasle a vetésforgókat négy csoportba osztotta. Legideálisabbnak a *váltógazdálkodást* tekintette, mert minden földet intenzíven használ ki, s minden trágyát összegyűjt. Hangsúlyozta azonban, hogy csak ott kifizetődő, ahol jó minőségű a föld, sok a munkaerő és nem túl magas a napszám.

A laza földekre az ún. *legelőnyomású* rendszert javasolta, hat éves forgásban. Ugyanazon föld az első évben burgonyát és zöldtakarmányt terem fele-fele arányban, erős trágyázással, a második évben a burgonya után tavaszi rozsot vagy zabot, a zöldtakarmány után pedig őszi rozsot; harmadik-negyedik-ötödik évben legelőként, a hatodik évben zabot vagy rozsot terem.

Igen kötött talajokon az *ugaroltatás* és a *legelőnyomás* kombinációját ajánlotta. E

⁶⁶ Okszerű gazdák naplója. Függelék 54. o.

⁶⁷ Okszerű gazdák naplója. Függelék 54. o.

⁶⁸ *Ed. Bécus*: i. m. 116. o.

⁶⁹ Okszerű gazdák naplója. Függelék 56. o.

rendszerben az ugar ugyanazon földben minden hatodik évben ismétlődik. Az ugar után őszi búza — hároméves legelő — zab a sorrend.

A rossz minőségű szántók jobb hasznosítására a *váltórétet* találta alkalmazhatónak: három–négyéves szántógazdálkodás négy–nyolcéves rétgazdálkodással váltogatja egymást.⁷⁰

Dombasle műveiben az „okszerű” gazdálkodás kapcsán társadalmi, és a mezőgazdasági termelésen kívüli gazdasági vonatkozások is felmerültek. A kollektív háttérhasználati jogokról született tanulmányában Dombasle azt fejtegette, hogy a modern váltógazdálkodás elképzelhetetlen a nyomáskényszer, az ugarlegeltetés és a tarlószabadítás eltörlése nélkül.⁷¹

Az adózásról szóló tanulmányában — a fiziokrata eszméknek megfelelően — a magas állami adók káros hatásáról értekezett. Káros hatását abban látta, hogy növeli a termelési költségeket, gátolja a felhalmozást, így késlelteti a mezőgazdaság modernizációját.⁷²

A piacviszonyok javítása érdekében szorgalmazta az útépitést, különösen a helyi érdekűeket, mint amelyek nagymértékben hozzájárulnak a szállítási feltételek javításához.⁷³

Dombasle túljutott a fiziokraták azon felfogásán, amely szerint az iparnak csupán a mezőgazdasági termelés függvényének kell lennie. Felismerte, hogy a mezőgazdaság modernizációja elválaszthatatlan az ipar fejlődésétől. Megsejtette, hogy az ipar lesz az az ágazat, amely népességfelszívó erejével egészségesebb birtokstruktúrát alakít ki, amely állandóan bővülő piacot biztosít, s amely modern technikai eszközöket kínál a mezőgazdaság számára.

Dombasle szakírói tevékenységét 1822-től gyakorlati gazdálkodással kapcsolta össze. Célja olyan kísérleti gazdaság alapítása volt, ahol a már bevált módszereket lehet alkalmazni a racionális gazdálkodás jegyében.

1822-ben a Nancy-tól 30 km-re fekvő Rville községben húsz évre szólóan egy 152 ha-os birtokot vett bérbe. A gazdaság többnyire közepes és rossz minőségű földből állt, de tagosított volt, és jó közlekedési feltételekkel rendelkezett.⁷⁴

⁷⁰ Uo., 90–91, 118–120. o.

⁷¹ A tanulmányok címe: „Rapport sur la vaine pâture” (1821, „Beszámoló a kollektív legeltetésről”), „Voeu relatif à la rédaction d’un code rural” (1830, „Egy agrártörvénykönyv szerkesztésére vonatkozó törekvés”), *R. Cercler*: i. m. 148–149. o.

⁷² „Des impôts dans leurs rapports avec la production agricole” (1829, „Adókról, a mezőgazdasági termelésre vonatkozó kapcsolataikban”), *M. Cépède–B. W. Valluis*: i. m. 109. o.

⁷³ *R. Cercler*: i. m. 149. o.

⁷⁴ *R. Cercler*: i. m. 51–54. o.

Az alapítás legnagyobb nehézségét a tőkehiány képezte. Összesen 45 000 Fr. hitelt sikerült szereznie, vagyis hektáronként csak 300 Fr.-ot fektethetett be a kívánatosnak tartott 600 Fr. helyett. Így a gazdaság átalakítását csak fokozatosan tudta megvalósítani. Leglényegesebb lépése a takarmánytermő terület és az állatállomány növelése volt. Míg 1822-ben a gazdaság 80%-át ugaros szántó, 20%-át rét és legelő alkotta, addig az 1830-as évek elején már majdnem fordított volt az arány: a takarmánytermő területek (természetes és mesterséges rét, legelő) elérték az összterület 60%-át.

Az ugart a takarmánytermelés kibővítése feleslegessé tette. A gabonaszántó csak olyan földeken maradt meg, amelyek viszonylag a legtöbb termést adták. A búzahozamokban — a föld rossz minősége miatt — látványos eredményeket nem ért el Dombasle: húsz év átlagában 15 hl/ha-os termést takarított be.⁷⁵

Szarvasmarhát és lovat csak a gazdaság trágya- és igaerőszükségletének megfelelő létszámban tartott. A juhtenyésztésben viszont nagy lehetőségeket látott: a bérlet átvételekor 300 merinói juhot vásárolt. Az angol gazdálkodók, H. Tessier és Thaer módszereit felhasználva megnövelte a gyapjúhozamokat, valamint javította a gyapjú minőségét. A juhtenyésztésre ösztönöztek az árviszonyok is: az 1820-as évek dekonjunktúráján belül a gyapjúárak kevésbé estek, mint a gabonaárak.⁷⁶

Dombasle gazdálkodása — racionális jellege ellenére — az első tíz esztendőben veszteséges volt. Ebben a dekonjunktúra döntő szerepet játszott. Az agrár árak éppen akkor voltak a legalacsonyabbak, amikor a legnagyobb befektetéseket kellett eszközölnie. Adósságait a szimpatizánsok adományából, a mezőgazdasági eszközgyártó üzemének nyereségéből és állami hozzájárulásból törlesztette.

Befektetései 1832 után értek be, amikor enyhén az árak is emelkedni kezdtek. A gyapjútermelés különösen hasznosnak bizonyult, mert a gyapjúárak jobban emelkedtek, mint a gabonaféléké. Az utolsó hét év nyeresége megközelítőleg kiegyenlítette az 1820-as évek veszteségeit.

Gazdálkodási módszereit, pénzügyi és piaci műveleteit az 1824-től megjelenő *Annales de Roville*-ban (Roville-i Évkönyvek) publikálta.⁷⁷

Dombasle egyik legkiemelkedőbb teljesítménye a felsőfokú francia mezőgazdasági oktatás megalapozása volt. Műveiben többször hangsúlyozta, hogy a szaktudás, a képzettség minden mással egyenrangú termelési tényező.

⁷⁵ Uo., 98. o.

⁷⁶ L. Romeuf: i. m. 21–22. o., R. Cercler: i. m. 51–54. o.

⁷⁷ Ed. Bécus: i. m. 24–28. o.

Az a felismerés, hogy a tőkés mezőgazdaság vállalkozói számára a tudományos képzés sürgető igény, nem Dombasle-től származott. Mind Franciaországban, mind Európa más államaiban már a XVIII. században felvetődött a mezőgazdasági képzés gondolata, sőt többé-kevésbé sikeres kísérletek is történtek megvalósítására.

Franciaországban először Duhamel du Monceau utalt az új eljárások oktatásának szükségességére. A fiziokraták is szorgalmazták a gazdálkodók szervezett felvilágosítását.⁷⁸ Lavoisier alsó-, közép- és felsőfokú mezőgazdasági képzés bevezetését javasolta.⁷⁹ A XVIII. század második felében gyakorlati próbálkozások is történtek. 1763-ban *Moreau de la Rochette* meluni birtokán (Párizs közelében) erdészeti iskolát alapított, amely 1780-ig működött. 1771-ben újabb kísérlet történt: Annelben (Compiègne mellett) *Panellier* a jó szántást kívánta oktatni. Agitációja ellenére vállalkozása néhány év alatt megbukott. A mezőgazdasággal kapcsolatos tudományágakat természetesen oktatták a párizsi egyetemek és más felsőfokú intézmények keretében. Az agrártudomány, mint önálló ágazat oktatása azonban nem nyert elismerést intézményes formában.

Az első köztársaság alatt állami szinten is felismerték az agrárokztatás szükségességét. Fr. Rozier javaslatát egy mezőgazdasági főiskola felállításáról a nemzetgyűlés megszavazta, de realizálását a forradalom eseményei nem tették lehetővé. A XIX. század elején Chaptal, Neufchâteau és Tessier hasonló javaslatait Napóleon elutasította.⁸⁰

Dombasle-nak tehát működő oktatási intézményekről csak külföldi példák álltak rendelkezésére. Franciaország a gondolat felvetésében nem, de gyakorlati megvalósításában elmaradt Németország, Svájc és Anglia mögött.

A Dombasle által ismert iskolák közül az elsőt a svájci pedagógus, *Ph. E. Fellenberg* alapította 1799-ben a Bern melletti Hofwylben.⁸¹ Angliában *J. Cl. Loudon* nyitotta meg 1809-ben az első önálló intézményként működő mezőgazdasági iskolát.⁸² Döntő hatást azonban Thae 1806-tól működő möglini tanintézete gyakorolt Dombasle-ra. Ez volt az első szervezett oktatási rendszerrel rendelkező felsőfokú iskola. Németország az agrárokztatás terén élvonalba került Európában. Dombasle

⁷⁸ *G. Weulersse: Le mouvement physiocratique en France de 1756 à 1770. I. k. Paris 1910. 374–377. o.*

⁷⁹ *Fr. Dadognet: i. m., 44. o.*

⁸⁰ *A. Demolon: i. m. 38. o.*

⁸¹ *V. Klemm: Albrecht Daniel Thae szerepe a német mezőgazdasági akadémiai képzés kialakulásában. Agrártörténeti Szemle, 1973/3–4. 306. o.*

⁸² *G. E. Fussel: Mezőgazdasági oktatás Angliában 1914 előtt. Agrártörténeti Szemle, 1975/3–4. 431–432. o.*

figyelemmel kísérte a második jelentős német mezőgazdász, *J. N. Schwerz* hohenheimi tanintézetének működését is.⁸³

Dombasle nézete szerint a felsőfokú agrárképzés célja az, hogy a végzett növendék képes legyen egy gazdaság önálló vezetésére. E cél érdekében olyan oktatási forma szükséges, amely egységbe foglalja az elméleti és a gyakorlati képzést. Az elméleti és a gyakorlati képzés összekapcsolása alakítja ki azokat a készségeket, amelyek segítségével a gazdálkodó racionális döntéseket tud hozni. Thaer alapján úgy ítélte meg, hogy az oktatási intézményt tangazdasággal kell összekapcsolni. A hallgatók itt sajátíthatják el az okszerű gazdálkodás gyakorlati teendőit.⁸⁴

Dombasle a roville-i gazdaság üzembe helyezése után fogott a tanintézet megszervezéséhez. Az oktatási kellékek beszerzése mellett a tanterv összeállítása volt a legnagyobb feladat. Az 1824 szeptemberében megnyíló roville-i tanintézet két éves bentlakásos képzést nyújtott. A tananyag elméleti tárgyak oktatásából és a gazdaságban végzett gyakorlati foglalkozásokból tevődött össze.⁸⁵

Dombasle az agrártudományt komplex tudományként kezelte. Hangsúlyozta, hogy az „új mezőgazdaságot” nem lehet csupán „alkalmazott természettudományként” felfogni. Ezért elsajátításához a természettudományok mellett matematikára, technikai ismeretekre és közgazdaságtanra is szükség van. A tananyagban a botanikán, zoológián, fizikán, kémian, geológián, növénytermesztés és állattenyésztés tanon kívül olyan tárgyak is szerepeltek, mint az agrárszámvitel és az üzemgazdaságtan.⁸⁶

A roville-i „akadémia” tíz hallgatóval kezdte meg működését. Az oktatás költségeihez a hallgatók évente 300 Frankkal járultak hozzá. Ez azonban nem fedezte az intézet fenntartását, így a mezőgazdasági társaságok adományaira és az állam támogatására is szükség volt. A tanintézetet, fennállásának tizennyolc éve alatt mintegy 400 hallgató végezte el. Főleg némi előképzettséggel rendelkező nagybérlők és állami funkcionáriusok iratkoztak be.⁸⁷

Dombasle „akadémiája” a meginduló mezőgazdasági képzés példaképévé vált. A roville-i sikerek hatására a következő években és évtizedekben több intézet keletkezett. Dombasle támogatásával nyílt meg 1826-ban a grignon-i iskola (Párizs mellett). Alapítója, Auguste Bella (1777–1856), Thaernek és Dombasle-nak egyaránt tanítványának számított. A grignon-i intézetet 1828-ban X. Károly „Institut agronomique”

⁸³ *S. von Frauendorfer*: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik. Bd. I. München–Basel–Wien, 1963., 228. o.

⁸⁴ *R. Cercler*: i. m. 113. o.

⁸⁵ *Ed. Bécus*: i. m. 48–50. o.

⁸⁶ *R. Cercler*: i. m. 119. o.

⁸⁷ Uo.

(Agronómiai Főiskola) rangra emelte. Az 1840-es évekre Franciaország legrangosabb tanintézetévé vált.⁸⁸

A következő iskolát a roville-i intézetben végzett *Fr.-J. Rieffel* (1806–1886) alapította 1830-ban, Nozay-ban (Bretagne). Rieffel intézete volt az 1841-től működő *grandjoun-i* főiskola őse. Szintén Dombasle-tanítványok szervezték meg 1842-ben a *saulsaie-i* (Montpellier közelében) szőlészeti iskolát. Dombasle-nál tanult és tanított *L. Moll* (1809–1880), aki később a párizsi agrártudományi egyetem professzora lett.

Dombasle úttörő munkásságot fejtett ki a mezőgazdasági technika fejlesztése terén is. A mezőgazdasági eszközök tökéletesítése és újak szerkesztése fiatal kora óta foglalkoztatta. Az 1819-es, „*Traité de la charrue*” („Az eke kézikönyve”) és az 1821-es „*Mémoire sur la charrue*” („Értekezés az ekéről”) című tanulmányaiban a váltógazdálkodás szükségszerű velejárójának tekintette a tökéletesített eszközök bevezetését. Csupán ezekkel lehetséges a talajmunkák javítása, a nagyobb munkaerőigény pótlása, a gyorsabb és tökéletesebb betakarítás.⁸⁹

A mezőgazdasági eszközök modernizálásának különösebb múltja nem volt Franciaországban. E téren is Anglia, Németalföld és részben Németország járt az élen. A XVIII. század végén Angliában megindult az eke sorozatgyártása. A XIX. század első évtizedeiben megkezdődött a vetőgép, a lókapá és a cséplőgép szélesebb körű elterjedése is. Németalföld és Németország a modern eketípusok kialakításával tűnt ki.⁹⁰

Dombasle külföldi utazásai alkalmával és a szakirodalmon keresztül ismerkedett meg az új technikai találmányokkal. Az angol újítások közül különösen *A. Meikle* cséplőgépe és *J. Cooke* vetőgépe iránt érdeklődött. Az új eketípusokat illetően *Sma*... *Schwerz* és *Thaer* konstrukcióit tartotta a legsikerültebbeknek. Thaernek az ekéről írott tanulmányát 1821-ben franciára is lefordította.⁹¹

Dombasle 1817-től fogott eketípusa megalkotásához nancy-i mechanikusok segítségével. Schwerzhez hasonlóan a brabanti ekét vette alapul. Olyan félvas eke kidolgozása volt a célja, amely súlyát tekintve nem igényel nagy vonóerőt, tökéletesen forgatja a földet, a parcella szélén könnyű vele fordulni, mélyen szánt és elsősorban kemény, nedves talajok szántására alkalmas. Az ún. *Dombasle-féle lengőeke* az 1820-as évek elejére született meg. Gerendelyét és szarvát kivéve vasból készült és kormánylemeze hajlított volt. Kezelése nem igényelt alapvetően új ismereteket a

⁸⁸ *A. Demolon*: i. m. 39–40. o.

⁸⁹ *Ed. Bécus*: i. m. 70–73. o.

⁹⁰ *Andai Pál*: A technika fejlődése az őskortól az atomkor küszöbéig. Bp. 1965. 442. o., *A. A. Zvonarin–N. I. Oszmova–V. I. Csernyisev–Sz. V. Suhargin*: A technika története. Bp. 1964. 126–129. o.

⁹¹ *R. Cercler*: i. m. 142. o.

földművestől. Vontatását két ló végezte. Az 1823-ban rendezett első eke kiállításon kiemelkedő sikert aratott.⁹²

A siker hatására Dombasle felismerte, hogy az ország fejlettebb vidékei számára szükségletté vált a modern eke bevezetése. 1823-ban a roville-i gazdaságban üzemet alapított. A néhány munkással induló kisüzem elsősorban az északi vidékek módos gazdáinak termelt. Dombasle életében az üzem összesen 33 000 lengőekét gyártott.⁹³

Az ekén kívül egyéb eszközök konstrukciójával is foglalkozott Dombasle. Ezek közül a legsikeresebb az ún. *lotharingiai cséplőgép* volt, amelyhez a skót *A. Meikle* találmánya szolgált alapul. A cséplőgép kezeléséhez összesen négy munkás és négy ló volt szükséges. Naponta 20–30 cséplő munkáját végezte el. Megfelelő ipari és technikai háttér híján csak az 1840-es évektől indult meg a sorozatgyártása.⁹⁴

A kereslet növekedésével Dombasle üzeme 1830 után az eke mellett vetőgép, lókapa, borona, eketaliga gyártásával is foglalkozott. A roville-i üzem nem tudta kielégíteni a piaci szükségleteket. Ezért Dombasle 1839-ben Nancy-ba telepítette át és többszörösen kibővítette. A bővítéssel létrejött Franciaország első mezőgazdasági gépgyára.⁹⁵

Amikor 1843-ban a halál megszakította Dombasle pályáját, az agrártudományok fejlődésében már új szakasz volt kibontakozóban. A növényi táplálkozásról és a talajerő-visszapótlásról alkotott téves nézeteket az agrokémiai kutatások megdöntötték. *Carl Sprengel*, *J.-L. Gay-Lussac*, *B.-J. Boussingault*, s főleg *J. Liebig* agrokémiai kutatásai végleg elavulttá tették a humuszteóriát és a talajstatika eddigi elképzeléseit. *J. Liebig* minerálteóriája és visszapótlás-tana utat nyitott az ásványi trágyák alkalmazása előtt.⁹⁶

E változások tükrében Dombasle több elképzelése ugyan még életében elavultnak bizonyult, de okszerű gazdálkodási elveivel, a francia mezőgazdasági oktatás és a mezőgazdasági gépgyártás megalapozásával maradandót alkotott a mezőgazdaság és az agrártudomány számára.

⁹² *Ed. Bécus*: i. m. 70–73. o.

⁹³ *H. Noilhan*: *Histoire de l'agriculture à l'ère industrielle*. Paris 1965. 115. o.

⁹⁴ *Histoire économique et sociale de la France*. III. k. 681. o.

⁹⁵ *Ed. Bécus*: i. m. 78–79. o.

⁹⁶ *Dictionnaire d'agriculture*. I. k. 116., 119. o., *S. von Frauendorfer*: i. m. 244., 451. o.

KÖZLEMÉNYEK

RÁCZ LAJOS

AZ ÉGHAJLATTÖRTÉNETI FORRÁSGYŰJTEMÉNYEKRŐL

A természeti környezet jellege, illetve változása iránti érdeklődés gyakorlatilag egyidős az emberiség létezésével. Egyaránt központi probléma volt a mindennapi létet nagyban befolyásoló földrajzi környezet a Tasszili-fennsík sziklarajzainak készítői, az Őszövétség szerzői, és a görög–római világleírások krónikásai számára. A reneszánsz polihistorai voltak azok, akik elsőként emelték ki a természeti környezet rendszeréből az éghajlat kérdéskörét, összegyűjtve az antik és középkori krónikák, évkönyvek és diáriumok klímátörténeti vonatkozású feljegyzéseit.¹ A XVIII. század második felében a felvilágosodás természetfilozófiájának hatására vett új lendületet a szélsőséges időjárási helyzetekről készült feljegyzések gyűjtése. A kompillátorok munkahipotézise nagyban eltért egymástól. *Torfs*² az extrém időjárási helyzetek, a pestisek és az éhínségek révén Isten kezének megjelenését kutatta a történelemben. *Fuster*³ a történeti források összegyűjtésétől a klímaváltozások létezésének igazolását remélte. Vele szemben *Arago*⁴ abból a célból készítette gyűjteményét, hogy bizonyítsa nem volt semmilyen éghajlati változás a történeti időkben. Igen korán megjelent a kompillátorok felfogásában az éghajlati folyamatok megismerésének igénye is. Egy ismeretlen magyar szerző ezt a következőképpen fogalmazta meg a Debreceni Magyar Kalendárium 1831-es kötetében: „Több Tudósok, természetvizsgálók, egész figyelmeket fordították már arra, hogy az idő járását, s a levegő változásait pontosan feljegyezték, azért hosszas tapasztalás után, az idők folyása természeti rendinek valamely nyitjára találhatnának, s a jelenvalókból a jövőndőkre következtetéseket húzhatnának.” (1. ábra)

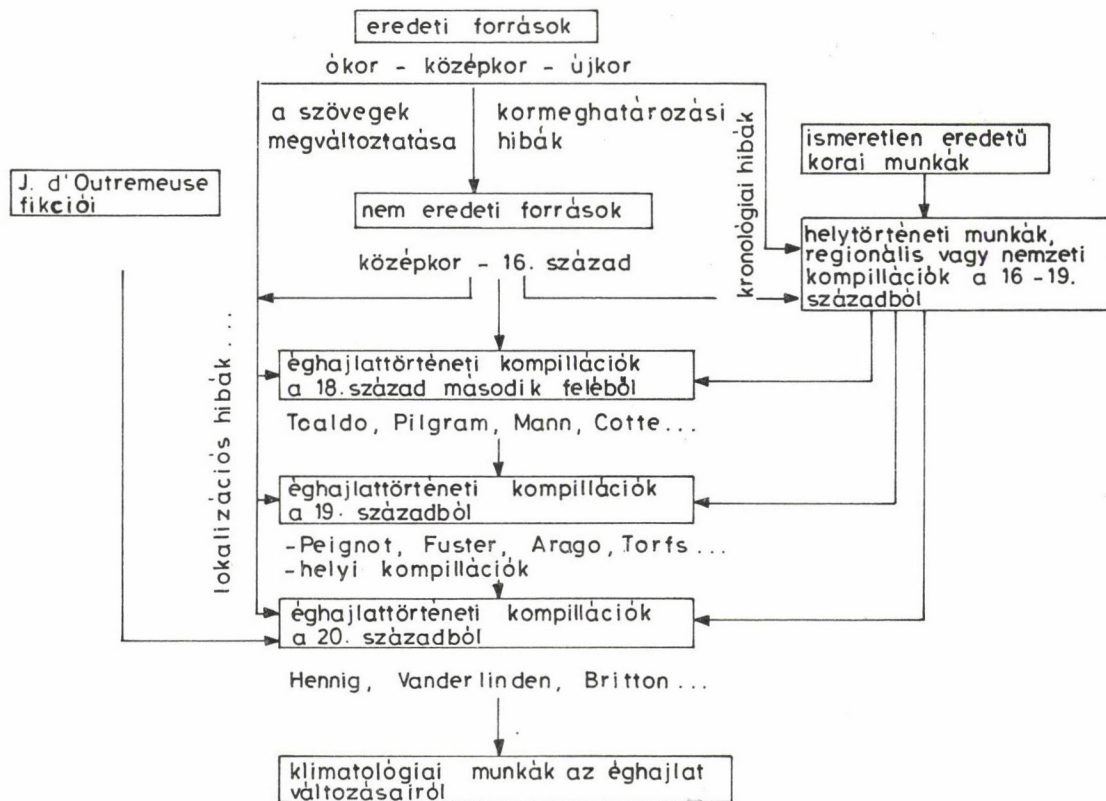
Minőségileg új szakasz kezdődött az éghajlattörténeti források kiadásában a XIX–XX. század fordulóján, amikor több európai meteorológiai intézetben kezdtek, a pozitívista tudományelmélet célkitűzéseinek megfelelően, a történeti korok éghajlatáról szóló forrásgyűjtemények készítésébe. Ebben a sorban elsőnek *Hennig* (1904) összefoglaló munkája jelent meg a Porosz Királyi Meteorológiai Intézet gondozásában. A német szerző forrásgyűjteménye időben i. e. 1754-ben kezdődött, térben pedig lefedte az antikvitás mediterrán régióját, a középkor az újkor idején pedig Németországot, illetve bizonyos megszorításokkal Közép-Európát. *Hennig* éghajlattörténeti adattárához szükséges információkat alapvetően három „forrásból” merítette.

¹ *Polydorus Virgilius*: De prodigiis libri tres. Basel 1540., *Lycosthenes*: Chronicon prodigiorum ac ostentorum. Basel 1557., *Crusius, P.*: De epochis seu aeris temporum. Basel 1578.

² *Torfs, L.*: Fastes des calamités publiques survenues dans les Pays-Bas et particulièrement en Belgique depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours. Paris–Tournai 1862.

³ *Fuster*: Des changements dans le climat de la France historique, ses révolutions météorologiques. Paris 1854.

⁴ *Arago, F.*: Sur l'état thermométrique du globe terrestre. Paris 1858.

1. ábra: Az éghajlattörténeti forrásgyűjtemények genealógiája (ALEXANDRE, P. 1987)

1. A korai klímátörténeti gyűjteményekből (Polydorus Virgilius, Lycosthenes, Toaldo, Pilgram . . .) igen sok feljegyzést vett át a német szerző.
2. Számos XIX. századi helytörténeti munkát is felhasznált *Hennig*. Ezen az áttételen keresztül került be a forrásgyűjteménybe több középkori évkönyv, krónika anyaga is (Annales Boiorum, Chronicon Helveticum . . .).
3. Információi harmadik részét *Hennig* a XIX. századot megelőző évszázadok forráskiadványaiból merítette. Annak ellenére, hogy a német szerző munkája 1904-ben jelent meg nem használta fel a Monumenta Germaniae Historica forrásait.

A következtetlen forráshasználat és a forráskritika csaknem teljes hiánya miatt igen megbízhatatlan munka, főként középkori fejezeteiben, *Hennig* kompiliációja. Ezt támasztja alá *P. Alexandre* (1987) ellenőrző vizsgálatának eredménye is, amely szerint a 900–1200 közötti évekre vonatkozó feljegyzések 45%-a megbízhatatlannak bizonyult.

A XX. század második nagy éghajlattörténeti forrásgyűjteményének szerzője *E. Vanderlinden* (1924) a Belga Királyi Observatórium meteorológusa ismerte és felhasználta a XX. század elejéig elkészült kritikai forráskiadványokat (M. G. H.). Ám a különféle helytörténeti munkákból, illetve a korai éghajlattörténeti forrásgyűjteményekből átvett feljegyzéseket *Vanderlinden* sem vetette alá rendszeres történeti kritikának. Ugyancsak felelősség terheli a belga szerzőt azért, hogy beemelte az éghajlattörténeti irodalomba *J. D'Outremeuse* fabuláit. Így — *P. Alexandre* (1987) értékelése szerint — *Vanderlinden* munkája két részre bontható, arra a részre, amely a középkor és a kora újkor klímátörténetéről szól, illetve arra a részre, amely nem vonatkozik semmire.

Vanderlinden kutatásait folytatta tovább *C. E. Easton* (1928), aki ugyancsak a Belga Királyi Meteorológiai Intézet tagja volt. A telekről szóló éghajlattörténeti forrásgyűjteménye időben i. e. 396-tól i. sz. 1916-ig tartott, térben pedig lefedte egész Nyugat- és Közép-Európát. A belga szerző igen gazdag forrásgyűjteménye sem mentes a szakszerűtlen forráshasználatból származó hibáktól. *Easton* klímátörténeti katalógusában igen ritkán hivatkozott közvetlenül a forrásokra, azokat jobbára másod-, harmadkézből vette át. Ebből következően igen sok kormeghatározási és lokalizációs hiba van a belga klimatológus munkájában.

Az angol éghajlattörténeti kutatás nagy eredménye volt *C. E. Britton* (1937) középkori forrásokat feldolgozó gyűjteménye, amelyet kizárólag a Brit-szigetek éghajlattörténetének szentelt. Leszámítva a megbízhatatlan ír évkönyvek feldolgozását az angol kutató munkája volt talán a legszínvonalasabb klímátörténeti gyűjtemény a század első felében. Megbízhatóságát a közvetlen levéltári kutatások mellett a *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* kritikai forráskiadásának felhasználása biztosította.

Az említett négy nagy gyűjtemény megjelenése óta nagyon kevés éghajlattörténeti vonatkozásokat tartalmazó forrást publikáltak. Lényegében a század első felében kidolgozott módszertant követve készítette el kompiliációját *C. Weikin* (1958) Nyugat- és Közép-Európa csapadék és áradási adatairól. Ebbe a sorba illeszkedett *J. Sanson* (1945), *H. Darnajoux* (1976) és bizonyos mértékig *Réthly A.* (1962, 1970) klímátörténeti gyűjteménye is. Ezeknek a forráskiadványoknak a legfontosabb hiányosságait *P. Alexandre* (1987) a következőképpen foglalta össze:

1. A kompiliációk készítői nem fordítottak elegendő gondot a forráskritikára, keverték az eredeti feljegyzéseket és a másolatokat.
2. A forrásgyűjtemények készítői nem ismerték a középkori kronológiai rendszereket, ami számos téves datálást eredményezett.
3. Az említett szerzők igen gyakran minden fenntartás nélkül átvették a korábbi klímátörténeti kompiliációkban megjelent feljegyzéseket, tekintet nélkül azok valós forrásértékére.

Az éghajlattörténeti források feldolgozásában a századunk első felében elért eredményeket, illetve színvonalat az 1960–70-es években sikerült először meghaladni Belgiumban, Franciaországban és Svájc-

ban. A klímátörténeti kutatások megújulását a felsorolt országok esetében egyaránt a hivatásos történészek bekapcsolódása, és a számítógépes adattároló rendszerek felhasználása jelentette. Belgiumban *P. Alexandre*, Franciaországban *E. Le Roy Ladurie*, Svájcban pedig *C. Pfister* tárta fel a levéltárak éghajlat-történeti vonatkozású forrásait, majd azokat a korábbi gyűjtemények feljegyzéseivel együtt rendszeres történeti kritikának vetették alá. (2. ábra)

A hitelesnek bizonyult levéltári forrásokból kivonatolt idősoroknak négy igénynek kellett megfelelniük. Homogéneknek, folytonosaknak, éves pontosságúaknak és kvantitatívoknak kellett lenniük.

A homogenitás igényének megfelelő adatok az éghajlatnak csak ugyanazokat az elemeit adhatják vissza, és csak az év ugyanazon periódusára vonatkozhatnak. A klímátörténeti utalásokat tartalmazó levéltári források zöme a hőmérséklet és/vagy a csapadék változásairól nyújt információt. Az így rendelkezésre álló adatok mennyisége pedig igen ritkán elegendő a középkor idején évszakos, a kora újkor folyamán havi felbontású indexeknél részletesebb analízisre.

Folytonos, éves pontosságú klímaevolúciós idősorok a rendszeres műszeres észleléseket megelőző időszakban csak tágabb regionális határok között, hosszabb-rövidebb helyi idősorok átfedésével hozhatók létre.

A legkomolyabb problémát az éghajlattörténeti információt hordozó levéltári források digitalizálása okozta, vagyis a leíró jellegű feljegyzések átalakítása kvantitatívan mérhető indexekké.

A leíró történeti források kvantifikációs módszerei

A leíró jellegű éghajlattörténeti információt hordozó levéltári források feldolgozására a XX. század kezdete óta számos módszert dolgoztak ki a kutatók. Ebben a fejezetben a legfontosabb irányzatokról szeretnénk a lehetőség szerint teljes képet adni.

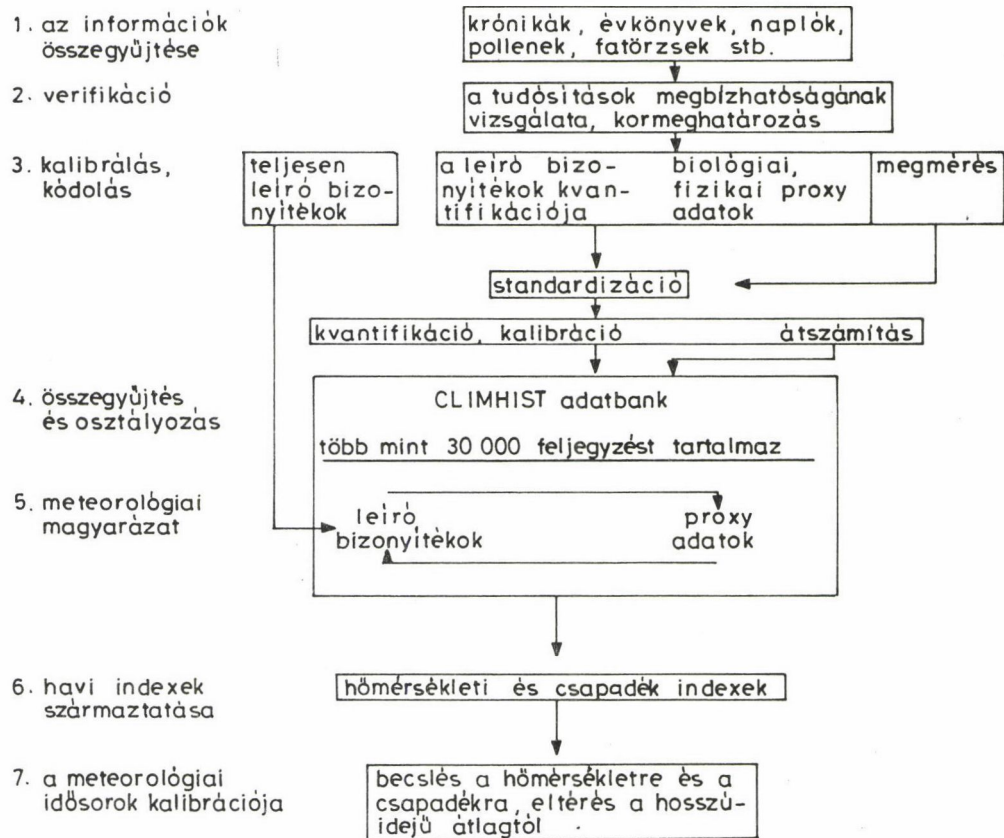
A legkorábban alkalmazott kvantifikációs módszer a vizsgált jelenségek (folyó befagyása, áradások, szárazságok . . .) egyszerű összeadására épült egy adott időszak (év, évtized, évszázad) folyamán. Ilyen indexeket használt *C. E. P. Brooks* (1926) is éghajlattörténeti elemzésében.

A leíró történeti források kódolási rendszereinek másik szélsőségét *C. Easton* (1928) eljárása képviselte, aki saját telekről szóló gyűjteményét dolgozta fel századunk elején. *Easton* a történeti feljegyzések olyan formuláihoz, mint „hiems asperrius”, vagy „hiems gravis” . . . tíz tél kategóriát rendelt hozzá (szélsőséges és szigorú tél, nagyon szigorú tél . . .). Amennyiben nem rendelkezett információval egy adott tél jellegéről, akkor azt a „normális tél” kategóriájával helyettesítette. Majd minősítéseit összevetette XIX–XX. századi mérési adatokkal, és minden tél kategóriáját egy hőmérsékleti értéknek feleltette meg.

Ez az igen bonyolult kvantifikációs rendszer a gyakorlatban alig használható, ui. nincsenek hozzá megfelelő minőségű források. Ráadásul a történeti feljegyzésekben használt formulákat a különböző szerzők igen eltérő értelemben használták, így direkt lefordításuk körülményes, és igen bizonytalan.

Brooks-módszerénél árnyaltabb, *Easton*-eljárásánál lényegesen használhatóbb kvantifikációs technikát, az évtizedes indexek módszerét dolgozta ki *H. H. Lamb* (1961, 1963, 1965). Az egymástól karakterisztikusan eltérő két évszak a tél és a nyár hónapjainak minősítésére *Lamb* igen egyszerű minősítéseket használt:

index	tél (hőmérséklet)	nyár (csapadék)
+1	enyhe	száraz
0	átlagos, vagy nincs adat	
-1	zord	csapadékos

2. ábra: A CLIMHIST éghajlat történeti információs adatbank forrásfeldolgozó módszerének sémája (PFISTER, C. 1983)

A tél szigorúsági és a nyár csapadékosági indexeket *Lamb* egységesen 10 évre számította. A decennális értékeket egyszerű kivonással hozták létre (x enyhe téli hónap — x zord téli hónap = ?). A három téli és nyári hónappal számolva az évtizedes indexek ± 30 között váltakozhattak.

Lamb módszerét *C. Pfister* (1980, 1984) fejlesztette tovább, aki a kora újkori, éghajlanttörténeti információt hordozó svájci levéltári anyag birtokában egy jóval árnyaltabb klasszifikációs eljárást dolgozhatott ki. *Pfister* is a téli és a nyári hónapokat vizsgálta elsősorban a hőmérséklet és a csapadék szempontjából. Azokat a hónapokat, amelyekről nem szólt egyedi sajátosságokat kimutató feljegyzés, vagy éppen semmilyen leírás nem maradt fenn róluk, 0-val súlyozta. A nevezetes hónapokat — amelyek félreérthetetlenül hidegek, nyirkosak, melegek vagy szárazak voltak — +3-tól -3-ig terjedő súlyfaktoriall látta el. Az évszakhoz rendelt index ilyen módon szélső esetben ± 9 lehetett. A svájci éghajlanttörténeti idősor viszonyítási alapjaként *Pfister* az 1901–60-as évek átlagát használta.

A történeti források egy sajátos csoportját alkotják a haszonnövények vegetációs periódusáról, illetve a betakarításukról szóló feljegyzések. *A. Angot* (1885) már a XIX. század végén feldolgozta éghajlanttörténeti szempontból Franciaország szüreti dátumainak idősorát. Ezt a kutatási irányt folytatta tovább *H. Duchanssoy* (1934) *J. Garnier* (1955) és *E. Le Roy Ladurie* (1967, 1978, 1983).

A szőlő szüreteket időpontjait vizsgáló éghajlanttörténészek abból a fenológiai megfigyelésből indultak ki, hogy a kései szüreteket rendszerint hűvös, míg a korai szüreteket az átlagnál melegebb vegetációs időszak előzi meg. *Le Roy Ladurie* (1967, 1978) és munkatársai 103 szüreteket idejét jelző idősort dolgoztak fel, amelyek időben a XV. századtól a XIX. századig tartottak, térben pedig kiterjedtek Franciaországra, Svájcra és Németországra. Az elemzés bázissorozata egy dijoni idősor volt, amelyben 4 év kivételével (1650, 1794, 1795, 1814) tanulmányozható volt minden év szüreti időpontja. A globális vizsgálat igényeinek megfelelően a statisztikai analízist megelőzően kiküszöbölték a helyi szőlővidékek rendszerbe foglalható eltéréseit a „dijoni etalonról”. Majd a szüreti időpontokat összevették a korai műszeres észlelések hőmérsékleti értékeivel ($r = 0,86$), ami megerősítette a fenológiai módszerek használhatóságát.

J. de Vries (1977) éghajlanttörténeti analízise során, hasonlóan *E. Le Roy Ladurie*-hez (1967, 1978), a levéltári források egy speciális csoportját, a holland csatornahálózat számadáskönyveit dolgozta fel. A csatornarendszert a hollandok 1632 elején kezdték kiépíteni a köztársaság nagyvárosai közötti személyszállítás céljából. A szállítási vállalat bevételei a téli hónapokban ugrásszerűen csökkentek, aminek okát, a csatorna befagyását a XVII. század derekától már a számadáskönyvekbe is feljegyezték. A gazdasági kimutatások adatai igen megbízhatóak, ráadásul a csatornák szélessége, mélysége, a hajók típusa és mérete a vizsgált időszakban (1657–1839) nem változott. Következésképpen a jég a csatornák felszínén azonos körülmények között képződhetett az elemzett periódus idején.

J. de Vries munkáját nagyban segítette, hogy Németalföldön a téli hőmérséklet gyakran csökkent 0°C alá, ám a téli középhőmérséklet (2°C) néhány fokkal mégis a fagyponthoz emelkedik. Így a csatornák befagyásáról fennmaradt adatok nagyon érzékeny mutatói a tél szigorúságának.

A „proxy” információk kontrollálása szempontjából igen hasznosnak bizonyult, hogy Hollandia volt az első ország a kontinensen, ahol műszereket használtak a hőmérséklet mérésére. Elszórt megfigyelések után folytonos észleléseket 1735-től kezdődően Utrecht-De Built-ben végeztek először.

Ilyen módon hajózási adatok (1633 után), a csatornák befagyásáról szóló információk (1657-től) és a közvetlen meteorológiai megfigyelések (1735-től) álltak *J. de Vries* rendelkezésére. Regressziós analízis segítségével *De Vries* kiszámolta előbb azt, hogy az utazások számához milyen csatornabefagyási indexek, majd a különböző csatornabefagyási intervallumokhoz milyen téli középhőmérséklet rendelhető hozzá. A csatornabefagyási indexekből képzett hőmérsékleti értékeket csak az 1657. utáni évekre lehet biztonságosan használni, hiszen a korábbi évek hőmérsékleti adatai becslések becslésén alapultak.

Irodalom

- Alexandre, P.*: (1977) Les variations climatiques au Moyen Âge (Belgique, Rhénanie, Nord de la France). *Annales E.S.C.* 32.
- Alexandre, P.*: (1987) Le climat en Europe au Moyen Âge (1000–1425). Paris.
- Angot, A.*: (1883) Études sur les vendanges en France. In: *Annales du Bureau Central Météorologique de France*.
- Britton, C. E.*: (1937) *Meteorological Chronology to A.D. 1450*. London.
- Brooks, C.E.P.*: (1950) *Climate through the Ages. A study of the climatic factors and their variations*. London.
- Darnajoux, H.*: (1976) Caractéristiques climatiques des saisons froides en France jusqu'à la fin du Xe siècle. Paris. Secrétariat d'État aux Transports, Direction de la Météorologie. Bibliographie signalétique hebdomadaire sélectionnée. Suppl. 8.
- Duchaussoy, H.*: (1934) Les bans de vendanges de la région parisienne. *La Météorologie* 77.
- Easton, C.*: (1928) Les hivers dans l'Europe occidentale. Leyden.
- Garnier, J.*: (1956) Contribution de la phénologie à l'étude des variations climatiques. *La Météorologie*.
- Hennig, R.*: (1904) Katalog bemerkenswerter Witterungsereignisse von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1800. Berlin. Abhandlungen des Königlich Preussischen Meteorologischen Instituts. t. II. No. 4.
- Lamb, H. H.*: (1961) Climatic Change within historical time as seen in circulation maps and diagrams. *Annals of the New York Academy of Science* 95/1.
- Lamb, H. H.*: (1963) On the nature of certain climatic epochs which differed from the modern (1900–1939) normal. In: Les changements de climat. Actes du Colloque de Rome organisé par l'UNESCO et l'O. M. M. Recherches sur la zone aride. Paris. t. 20.
- Lamb, H. H.*: (1965) The early medieval warm epoch and its sequel. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 1.
- Lamb, H. H.*: (1977) *Climate: Present, Past and Future, I.2. Climatic History and the Future*. London.
- Lamb, H. H.*: *Climate History and the Modern World*. London–Methuen
- Le Roy Ladurie, E.*: (1959) Histoire et Climat. *Annales E.S.C.* 14.
- Le Roy Ladurie, E.*: (1967, 1983) Histoire du Climat depuis l'an Mil. Paris.
- Le Roy Ladurie, E.*: (1970) Pour une histoire de l'environnement: la part du climat. *Annales E.S.C.* 25.
- Le Roy Ladurie, E.*: (1971) Times of Feast. Times of Famine. A history of climate since the year 1000. London.
- Pfister, C.*: (1980) The climate of Switzerland in the last 450 years. In: *Geography in Switzerland*. Berne–Zürich.
- Pfister, C.*: (1983) The potential of documentary data for the reconstruction of past climates, Early 16th–19th century. In: *Climatic Changes on Yearly to Millennial Basis*. Ed.: Möner, N.A.–Karlén, W. Boston.
- Pfister, C.*: (1984) Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. Das Klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft. Berne. *Academia Helvetica* 6. Vol. 2.
- Pfister, C.*: (1985) Snow cover, snow-lines and glaciers in Central Europe since the 16th century. In: *The Climatic Scene*. Ed.: Tooley, M.J.–Sheail, G.M. London.
- Pfister, C.*: (1985) Banque de données pour l'Histoire du Climat. — CLIMHIST. Vol. I. Suisse 1525–1863. Berne.

Réthy A.: (1962) Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest.

Réthy A.: (1970) Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig. Budapest.

Sanson, J.: (1945) Recueil de données statistiques relatives à la climatologie de la France. Mémorial de la Météorologie Nationale No. 30. Paris.

Vanderlinden, E.: (1924) Chronique des événements météorologiques en Belgique jusqu'en 1834. Bruxelles.

Weikinn, C.: (1958) Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850. I. Hydrographie. I. Teil. Zeitwende – 1500. Berlin. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für physicalische Hydrographie, Quellensammlung zur Hydrographie und Meteorologie. Bd. I.

IEDA OSZAMU

KÖZPONT ÉS KÖZSÉGI SZÖVETKEZETEK A HANGYA SZÖVETKEZETI MOZGALOMBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

A magyarországi szövetkezeti mozgalom a XIX. század második felében kezdődik. A szövetkezetek a kezdeti időszakban főleg a hitelezésben működtek, s többnyire városi jellegűek voltak. A század nyolcvanas éveitől kezdve azonban tömeges és falusi jellegű szövetkezeti mozgalom jött létre. Ugyanis az akkor meginduló agrárius mozgalom kezdeményezésére egymás után láttak napvilágot a falusi hitel-szövetkezetek, és a század végén szintén az agráriusok indították el a szövetkezeti szervezés második hullámát, a fogyasztási szövetkezetek létrehozását. A Hangya, a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete 1898. évi megalakulásától kezdve központul szolgált a falusi fogyasztási szövetkezetek szervezéséhez és áruval való ellátásához. A gomba módra szaporodó falusi hitel- és fogyasztási szövetkezeteknek köszönhető, hogy a magyarországi szövetkezeti mozgalom az első világháború küszöbén már elérte a nyugateurópai országok szintjét.¹

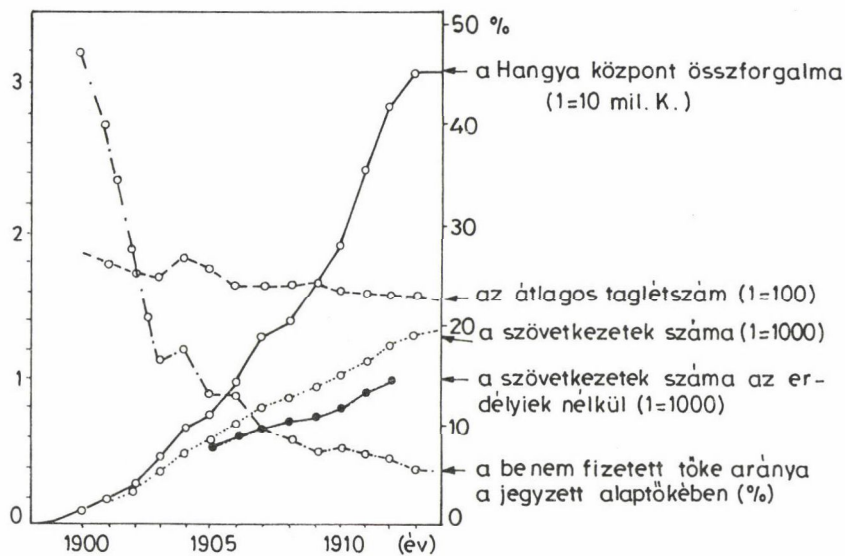
A hitel- és fogyasztási szövetkezeteknek különösen a falvakban volt kétségtelen a jelentősége, hiszen addig, ameddig nem alakultak ki e szövetkezetek, a hitelezés és az áruellátás az uzsorások — beleértve az akkori vidéki hitelintézetek magas kamatlábú hitelét is —, illetve szatócsok monopóliuma volt. A szakirodalom az ilyen értelmű gazdasági fontosságukról már többször is megemlékezett, de arról, hogy a szövetkezeti mozgalmat kezdeményező agráriusoknak milyen koncepciójuk volt, s mi volt a végső céljuk, alig adott képet.² A háború utáni szövetkezeti irodalom még kevésbé foglalkozott a háború előtti szövetkezetek történetével. Szilágyi László 1975-ben megjelent tanulmánya, a Magyarországi Polgári szövetkezeti Mozgalom Vázlatos Története 1858–1948, bevallja, hogy „a magyar szövetkezeti mozgalom története mindeddig nem került teljességre igényt tartó, tudományos színvonalú feldolgozásra”,³ de ez a tanulmány sem elsődleges források, hanem az addigi irodalom alapján készült.

Természetesen nem azért foglalkozunk itt a Hangya-szövetkezet történetével, mert azt mindeddig nem tárták fel, hanem, mint látni fogjuk, azért, mert a történet magában hordozza az akkori magyar

¹ A fogyasztási szövetkezetek tagsága 1914-ben 1000 lakosra vetítve Magyarországon 19, Hollandiában 16, Franciaországban 21, Belgaországban 22, Németországban 25 volt. Angliában, Dániában és Svájcban viszont kivételesen magas volt addig: 66, 89 és 71. A számok *Charles Gide: Les Sociétés Coopératives de Consommation*. Paris, 1924., *Világ gazdasági Idősorok*. Bp. 1965., *Die Wirtschaft des Auslandes*. Berlin, 1928., és *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Bp. 1915. adatközléseiből származnak.

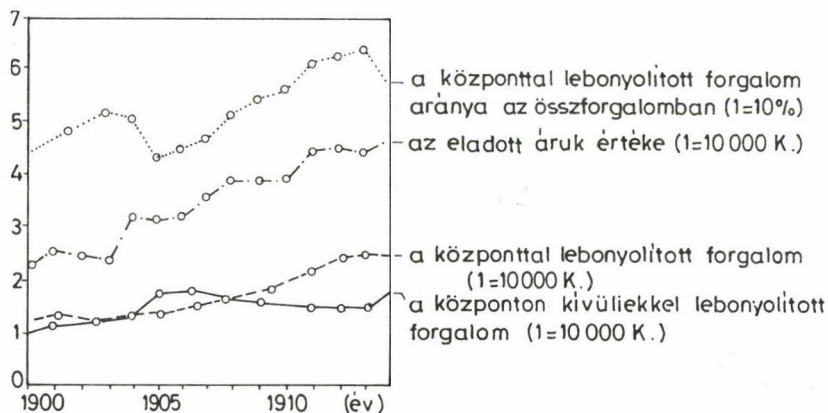
² A legátfogóbb mű *Csepregi Horváth János: A Magyar Szövetkezeti Intézmény Története*. Bp. 1926. és uő.: *A Magyar Szövetkezeti Rendszer*. Bp. 1916., uő.: *Gróf Károlyi Sándor és Vezérkara*. Bp. 1916.

³ *Szilágyi László: i. m.* Bp. 1975. 5. o.

1. ábra. Adatok a Hanga kötelékébe tartozó szövetkezetekről

Forrás: A Hanga 25 éve és Magyar Statisztikai Évkönyv 1909–1914.

2. ábra. A szövetkezetek üzleti eredménye (egy szövetkezet átlaga)

Forrás: A Hanga 25 éve.

mezőgazdaság és agrártársadalom egyéb legmélyebb problematikáját, válságát, s egyben a válságból való kibontakozás fegyelmre méltó törekvéseit is.⁴

A Hangya-központ és a községi szövetkezetek alakítása

A Hangya-szövetkezetek életre hívása a Magyar Gazdaszövetségtől származik. A Gazdaszövetség 1896-ban gróf Károlyi Sándor vezetésével független gazdákból szerveződött meg, akik már korábban olyan gazdasági felfogást vallottak, hogy az akkori agrárválságnak az alapvető oka a magyar gazdaság monopolstruktúrájára, egyoldalúságára vezethető vissza, s hogy a válságból való kibontakozás útjának a szövetkezeti összefogásnak kell lennie a különböző gazdasági területeken.⁵

Az 1897. december 2-án tartott gyűlésen a Gazdaszövetség a falusi hitelszövetkezetek addigi sikeres szervezése alapján elhatározta, hogy fogyasztási és értékesítő szövetkezeteket épít fel a kereskedelmi „monopóliummal” szemben. A december 3-i „Hazánk az uzsora ellen” címmel közölve a határozatot, a kialakítandó központi szövetkezet feladatát így körvonalazta: „... nehogy a falusi szövetkezetek munkája rossz irányba tévedjen, központot is teremj, amelynek feladata lesz a falusi szövetkezeteket visszatartani a ballépésektől, őket tanáccsal ellátni, s köztük és a nagykereskedők s gyárosok közt létesíteni a kapcsolatot. ...”⁶

A központ ily feladatát, és egyáltalán a fogyasztási szövetkezetek jelentőségét Károlyi Sándor egy nyitramegyei gazdaggyűlésen ekként rögzítette: „Az összebeszélések, a kartellek dívnak mostanában! a tőke hatalma a termelő és fogyasztó rovására gyarapodik ... kétségtelen, hogy ezen bajok ellen erős korrektívum a hitelszövetkezetek intézménye, a fogyasztási és értékesítő szövetkezetek tömeges alakítása ... A földműves, a munkás, az iparos a falun az önök tanácsára számtalan kérdésben reászorul, ... A mi szerepünk az, hogy őszinte tanáccsal szolgáljunk, megmutatva: hogy a két ember közt támadt vitában hol van a jog és méltányosság.”⁷ Ilyen szervezési elvek alapján alakult meg a Hangya központi szövetkezet Budapesten 1898 januárban. Ezt követően a Gazdaszövetség felhívta a megyei gazdasági egyesületeket arra, hogy szervezzenek fogyasztási szövetkezeteket a községekben. A felhívásra többek közt a nyitrai megyei gazdasági egyesület titkára, Meskó Pál kezdett aktívan részt venni a szervező munkában. A titkár egyébként is már az 1890-es évek elején, a megyei hitelszövetkezet létrehozása révén csatlakozott az agrárius szövetkezeti mozgalomhoz.⁸ Így 1899-től a Hangya külön kérésére Meskó Pál állt a falusi fo-

⁴ A tanulmányunk főbb forrásanyagai: levéltári források; a Hangya központi szövetkezet igazgatósága üléseinek jegyzőkönyvei (Országos Levéltár, Z.791, 1–4. köt., a továbbiakban: IG., év. hó. nap.), az igazgatóság végrehajtó-bizottsági üléseinek jegyzőkönyvei (OL, Z.1387, 1. cs., 1. t., s alábbiakban csak VB, év. hó. nap.), és a Hangya első elnöke, Károlyi Sándor hagyatéka (OL, Károlyi nemzetség levéltára, P.389, a továbbiakban: KL). Kiadott források: *Balogh Elemér*, a Hangya-központ első ügyvezetője: Emlékeim — a negyven éves Hangya és a községi szövetkezetek története. Bp. 1938., A Hangya termelő-értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a magyar gazdaszövetség szövetkezeti központja első 25 éve. Bp. 1923. (a továbbiakban: a Hangya 25 éve), Szövetkezés — a Hangya szövetkezet hivatalos lapja —. Bp. 1900–.

⁵ *Ieda Ozamu*: Hangari kindai ni okeru nógjó-kiki to nógjószeisaku (Agrárválság és agrárpolitika a századforduló Magyarországon). Hirosima Daigaku Keizai Ronszó (Hirosimai Egyetem Közgazdasági Szemléje). Hirosima, 1987–88. vol. 10. No. 2–vol. 11. No. 2–3.

⁶ Hazánk — a Magyar Gazdaszövetség hivatalos lapja —, 1897. dec. 3.

⁷ Károlyi Sándor: Szervezkedés és szövetkezés. Bp. 1899, 3–4. o.

⁸ KL, P.389, 3. cs.: Meskó Pál Károlyi S.-hoz írt levelei, 1890–1893.

gyasztási szövetkezetek felülről való megszervezése élére.⁹ A lendületesen folyó szervező akció során, amely a Felvidéken majd Erdélyben folyt a legerőteljesebben, országosan kb. 1300 szövetkezet jött létre az első világháború küszöbéig (lásd az 1. táblázatot és az 1. ábrát).

A szervező munka, mint az 1. ábrából kitűnik, igen gyors ütemben haladt, de — ha közelebbről nézzük — a szervezés irányításában több változás figyelhető meg. Az első fordulat a szövetkezeti boltok berendezése terén történt. A Hangya-központ eleinte a szövetkezeti boltok berendezéséhez szükséges alaptőkéhez kész volt berendezési hitel címén hozzájárulni, ha a szövetkezet nem tudott összegyűjteni a tagoktól elég pénzt a bolt megnyitásához,¹⁰ de az 1900. év folyamán a Hangya-központ ezt a berendezési hitelt megszüntette. A megszüntetésnek két oka volt. Egyrészt a Hangya-központ pénzügyi gyöngesége. A hitelintézetek nem voltak hajlandók hitelt nyújtani a cégnek, így az igazgatósági tagoknak kellett a saját erejükből áthidalni a nehézségeket, ha a Hangya-központ erre rászorult. Ezt a pénzügyi nehézséget fokozta a gyakorlati ügyvezetésben felmerült, különösen a kinnlevőségek behajtását illető fegyelmezetlenség. A Hangya-központ elnöke, Károlyi Sándor a cég jövőjét a pénzügyek rendbehozása nélkül nem látta biztosítva, és az év közepén meghívta a Magyar Általános Hitel Bank alelnökét, örgróf Pallavicini Edét igazgatósági tagnak, s őt bízta meg az ügyintézés felülvizsgálatával.¹¹

Másrészt a falusi szövetkezetek megszilárdulása érdekében feltétlenül szükségesnek találták a tagok által jegyzett üzletrészek befizetését. A Hangya-központ útmutatásai rögzítették: „Általánosan elterjedt téves fölfogás az, hogy a tagok akkor fogják fizetni üzletrészeiket, ha a szövetkezet már megkezdte működését. Pedig a tapasztalat azt mutatja, hogy nincs meddőbb törekvés, mint a tagokat arra bírni, hogy üzletrészeiket pontosan befizessék, ha a szövetkezeti bolt már megnyílt . . .

Márpedig a befizetett alaptőke nélkül örökké gyenge marad a szövetkezet, mert senki sem nyújthat neki hitelt, hogy abból boltját, a tagok igényeinek megfelelően árukkal elláthassa. . . . Ezért kell az alaptőkét a bolt megnyitása előtt összegyűjteni. Ahol ez kivihetetlen, ott célszerűbb abbahagyni a mozgalmat. Ha a vezetők erélytelenek, vagy nincs meg irántuk a kellő bizalom, akkor a szövetkezetek úgy sem kecsegtet sikerrel.”¹² Ilyen anyagi és elvi okokból az igazgatóság, illetve a végrehajtóbizottság határozatot hozott a berendezési hitel teljes megszüntetéséről¹³ és a szövetkezeteket értesítette, hogy a központ „új szövetkezetet addig, míg az alaptőke legnagyobb része befizetve nincs, a jövőben be sem rendez”.¹⁴

Egyébként is az elnök, Károlyi Sándor, az önszegély elvével ellentétesnek látta a szövetkezeteknek nyújtandó anyagi támogatást, még akkor is, amikor a szövetkezet kezdeti nehézségekkel küzdött. Jól mutatja ezt az Abaúj megyei bátyok-csákai szövetkezet esete. Vezetője: Szabó Gyula (néptanító) a következő levéllel fordult az elnökhöz: „. . . f. hó 20.-án a Hangya szövetkezet részéről kiküldött képviselő közreműködésével fogyasztási és értékesítő szövetkezetet alakítottunk . . . nyolcvan husz koronás üzletrésszel. . . . Sokan vannak azonban, akik kételkedve nézik ebbeli törekvéseinket.

Miután az üzletrészek számát legalábbis 100-ra szeretnők felvinni, s miután ahhoz erőink csekélyek, azon gondolatra jöttünk, hogy legalázatosabb kérelmünkkel Méltóságos Gróf Ur Öxellentíájá — Ke-

⁹ Balogh E.: i. m., 50. o., a Hangya 25 éve. 26. és 54. o.

¹⁰ VB, 1900. márc. 26.

¹¹ VB, 1900. jan. 13.; a Hangya 25 éve. 25–26. o., Balogh E.: i. m., 47–49. o. Mailáth József szerint a Magyar Általános Hitelbankban Pallavicini Ede „kezdemenyezett, hogy az ingó tőke, egy főképp földművelő országban elsősorban a mezőgazdasági ipar céljait van hivatva szolgálni.” (Mailáth J.: Örgróf Pallavicini Ede emlékezete. Bp. 1917. 7. o.)

¹² Tapasztalatok. Bp. 1901. 4–5. o., Útmutatás fogyasztási szövetkezet alapítására és szervezésére. Bp. 1902. 1. o.

¹³ VB, 1900. aug. 21. és szept. 11.

¹⁴ Tapasztalatok, 4. o.

1. TÁBLÁZAT

A Hangya szervezetek megoszlása országrészenként

Országrész	Szövet. száma	1904			Szövet. száma	1918	
		a (%)	b (%)	c (%)		b (%)	c (%)
Duna bal partja	150	52,6	6,6	21,9	443	20,0	66,3
Árva vármegye	2	87,6	2,1	14,0	2	2,1	7,1
Bars	13	77,0	6,3	21,0	49	23,8	79,0
Esztergom	—	—	—	—	26	54,2	72,2
Hont	12	71,5	6,8	24,5	60	33,9	122,4
Liptó	1	31,1	0,9	3,0	8	7,5	24,2
Nógrád	37	59,9	14,5	45,2	86	32,8	102,4
Nyitra	35	34,2	8,4	28,7	63	15,2	51,6
Pozsony	22	51,4	7,5	20,4	70	23,9	64,8
Trencsén	14	44,1	3,6	15,2	39	10,1	42,4
Turócz	9	52,6	9,6	81,8	10	10,6	90,9
Zólyom	5	95,3	4,0	11,6	30	24,0	69,8
Tisza jobb partja	112	46,9	5,2	19,8	357	16,3	62,4
Abaúj-Torna	23	62,2	8,8	32,9	75	28,6	107,1
Bereg	1	(központ)	—	—	23	9,6	107,1
Borsod	39	42,6	22,0	40,2	54	30,5	55,7
Gömör és K.-Hont	21	63,5	7,6	27,6	52	18,9	68,4
Sáros	—	—	—	—	6	1,6	10,0
Szepes	7	59,1	3,4	12,5	24	11,7	37,5
Ung	2	81,2	1,0	2,2	24	11,5	53,3
Zemplén	19	37,9	4,2	17,8	99	22,0	92,5
Duna jobb partja	44	58,1	1,6	4,5	376	13,9	38,5
Baranya	—	—	—	—	21	5,9	21,0
Fejér	6	98,3	5,9	7,1	24	23,5	28,2
Győr	6	48,3	7,1	16,2	21	24,7	56,8
Komárom	2	15,7	2,2	2,9	35	37,5	50,0
Moson	—	—	—	—	22	38,6	50,0
Somogy	6	35,4	1,9	5,6	36	11,6	33,6
Sopron	10	71,6	4,4	10,5	92	40,2	96,8
Tolna	—	—	—	—	21	17,5	22,3
Vas	1	60,7	0,2	0,8	38	6,2	29,5
Veszprém	4	40,3	2,2	5,1	34	18,7	43,6
Zala	9	72,6	1,6	6,5	32	5,7	23,2
Duna-Tisza köze	62	26,0	12,6	13,7	257	49,9	54,2
Bács-Bodrog	1	—	0,8	0,8	8	6,3	6,4
Csongrád	5	17,7	31,3	33,3	14	87,5	93,3
Heves	34	34,3	29,6	38,6	83	72,2	94,3
Jász-N.-Szolnok	11	14,3	23,4	23,4	51	108,5	108,5
Pest-P.-S.-Kiskun	11	33,8	5,2	5,5	101	47,9	50,8
Tisza bal partja	58	32,5	4,0	9,3	345	24,1	55,1

1. TÁBLÁZAT (folytatás)

Ország rész	Szövet. száma	1904			Szövet. száma	1918	
		a (%)	b (%)	c (%)		b (%)	c (%)
Békés	8	25,1	30,8	30,8	34	130,8	130,8
Bihar	21	42,5	4,3	10,0	173	35,2	82,0
Hajdu	2	10,7	11,8	12,5	16	94,1	100,0
Máramaros	1	(központ)	–	–	1	–	–
Szabolcs	5	21,3	3,8	5,9	52	39,7	61,2
Szatmár	10	50,1	3,3	9,0	28	9,3	25,2
Szilágy	9	47,7	3,8	12,5	35	14,6	48,6
Ugocsa	2	35,9	2,9	7,1	6	8,6	21,4
Királyhágón túl	30	56,7	1,4	3,3	399	18,2	43,8
Alsó-Fehér vármegye	1	91,8	0,6	1,5	15	8,5	22,1
Besztercze–Naszód	–	–	–	–	21	21,6	44,7
Brassó	–	–	–	–	8	34,8	34,8
Csik	–	–	–	–	29	48,3	65,9
Fogarás	–	–	–	–	10	11,6	27,8
Háromszék	5	55,2	4,9	9,4	55	53,9	103,8
Hunyad	–	–	–	–	17	4,0	17,3
K.-Küküllő	1	39,8	0,9	1,8	24	20,5	42,9
Kolozs	1	27,6	0,4	1,3	36	15,5	47,4
Maros-Torda	8	67,9	3,9	13,8	71	34,8	122,4
Nagy-Küküllő	–	–	–	–	11	8,9	12,4
Szeben	–	–	–	–	5	5,8	6,5
Szolnok-Doboka	2	100,1	1,1	2,3	18	9,6	20,9
Torda-Aranyos	–	–	–	–	23	16,7	47,9
Udvarhely	12	49,6	9,6	22,6	56	41,5	105,7
Tisza-Maros szöge	20	30,5	1,8	3,3	100	9,6	17,2
Arad	14	30,2	6,5	13,9	10	4,6	9,9
Csanád	4	31,9	14,3	14,8	17	60,7	63,0
Temes	1	27,6	0,4	0,7	21	9,4	14,3
Torontál	–	–	–	–	32	15,3	17,9
Krassó-Szörény	1	32,4	0,3	0,8	20	5,5	15,6
Magyarország	476	47,0	3,9	9,9	2277	18,5	47,3

Forrás: OL, Z. 791, 12. cs., 12. t., és Magyar Statisztikai Közlemények 2. köt., Bp., 1904

a: az összes tagság létszáma / a szövetkezettel rendelkező községek önálló keresőinek száma

+ Az adatok kiszámításánál kihagytuk az olyan szövetkezeteket, amelyekről valamilyen szükséges információ hiányzik. Az ilyen szövetkezetek az összes szövetkezet 13,9%-át teszi ki.

b: a szövetkezetek száma / az összes községek száma

+ Az 1904. évi adatokban nem szerepelnek a városi szövetkezetek, de az 1918. évi adatokban igen. Az előbbinél kihagyott városi szövetkezetek a következők: az aradi, bélabányai, besztercebányai, hódmezővásárhelyi, kiskunfélegyházi, kisújszállási, kolozsvári, korponai, losonci, rimaszombati, sátorlajújhelyi, selmecbányai.

c: a szövetkezetek száma / az összes nagyközségek és körjegyzőségek száma

gyes szíve elé járulunk . . . Méltóztassék minket a kezdeti nehézségein segíteni, a szövetkezetünket némi pénzbeli támogatásban kegyesen részesíteni. Nagyméltóságod nemes jószívűségén és példáján felbuzdulna a többiek is, a község jege ezáltal olvadozni fog s mi csakhamar 300–400 tagot fogunk számlálhatni s áldani Exellentiad emlékét.”¹⁵ Károlyi válasza szerint, amint „... szövetkezetüknek megalakítása és szervezése körül útmutatással, tanáccsal és erkölcsi támogatással segítségükre volt önöknek a Hangya, úgy a jövőben a szükségeshez képest ily természetű támogatásra számíthatnak. Pénzbeli segélyezés azonban ellenkezik a szövetkezés szellemével, miért is ez iránti kérésére tagadó válaszatomat közlöm”.¹⁶ A berendezéshez szükséges befizetett alaptőkét 2–3000 Koronában állapították meg.¹⁷

A Hangya-központ tehát igen korán olyan szervezési elvet vezetett be, amely szerint a Gazdaszövetség által felülről alakított szövetkezetek anélkül nem kezdenek meg működésüket, hogy a szövetkezetek saját tagjaiktól össze ne tudnák gyűjteni az elegendő alaptőkét. Ez azt jelentette, hogy az önszegély elvén alapuló helybeli szervező munka lett a falusi szövetkezetek létrehozásának döntő tényezője.

A fenti első fordulat után egyfajta munkamegosztás keletkezett a Gazdaszövetség és a Hangya-központ között, de az 1906. év elején felszínre került a Hangya-központon belüli vita a Gazdaszövetség szervező munkájáról, amelyet Meskó Pál irányított. Ugyanis a cég egyik igazgatója, gróf Mailáth József, aki már korábban is „mindig ellenese volt a Hangya terjedésének”, levelet intézett a cég vezérigazgatójához, Balogh Elemérhez: „A fogyasztási szövetkezetek derűre-borúra való alakításának sohasem voltam barátja, azt igen jól tudja s nem bírom eléggé hangsúlyozni, hogy Meskót ez irányban tartsák vissza. A Hangya érdekében levőnek tartanám, ha 1906-ban csak ott alakulna szövetkezet, ahol a publikum maga kívánja s ahol igazi, lelkes vezető van. A meglevő szövetkezeteket kell tehát erősíteni és fejleszteni . . .

. . . a mi népünk erre (szövetkezetre) nem érett, azt hiszi, hogy a gróf kedvéért van föllállítva. . . ”¹⁸ Erre következőképpen válaszolt az igazgatóság: „Ügyvezető igazgató felolvassa Mailáth József gróf levelét, amelyben állást foglal a fogyasztási szövetkezeteknek erőszakos szervezésével szemben . . . Meskó Pál már régen abbahagyta az erőltetett propagandát, hanem ma már maguk a szövetkezetek terjesztik az eszmét . . . Végrehajtóbizottság ezt tudomásul veszi azzal a megjegyzéssel, hogy maga sem barátja az erőszakos propagandának, de másrészt nem zárkozhatik el szövetkezet megalakulása előtt ott, ahol arra – a talaj alkalmas és érett.”¹⁹

A szervező munkában tehát némi túlzás volt, s a vita a túlzások értelmezése körül zajlott, ti. ami Mailáth szemében erőszakoskodásnak tűnt a „még nem érett nép”-pel, arról az igazgatóság többsége úgy vélte, hogy szükséges, s így „nem zárkozhatik el” a szervezéstől. Károlyi Sándor ekkor súlyos betegsége miatt nem lehetett jelen sem az igazgatósági, sem a végrehajtóbizottsági üléseken, de határozott nézete volt, amelyet többször is közölt egyik legközelebbi munkatársával, Bernát Istvánnal: „Bennem ezen óvatossági szempont azért éled föl leginkább, mert a szövetkezetek anyagi célzait és kulturális misszióját felette fontosnak tartom, melyet nem lehet Európa keletén úgy reábizni a véletlenre s a szabad alakulásra mint a nyugaton, mert ez véletlenből magával a szövetkezeti eszme halálát is hozhatná.

A nyugatiak mindebben a szabadság korlátozását, az államszocializmus egy nemét látják, melynek minden kifejlődött demokrácia természetes gyűlölője.

De akkor azután ideértünk a szóhoz, mely e mondatot, az eszmét uralja, a kifejlődött demokrátiához, mely oly subtil distinciónak látszik a nyugati ember előtt, míg tényleg ez a distinció roppant nagy, mert a lenni vagy nem lenniről van itt szó t.i. nem arról, hogy kifejlődött demokrátiának a jóvoltáért csinál-

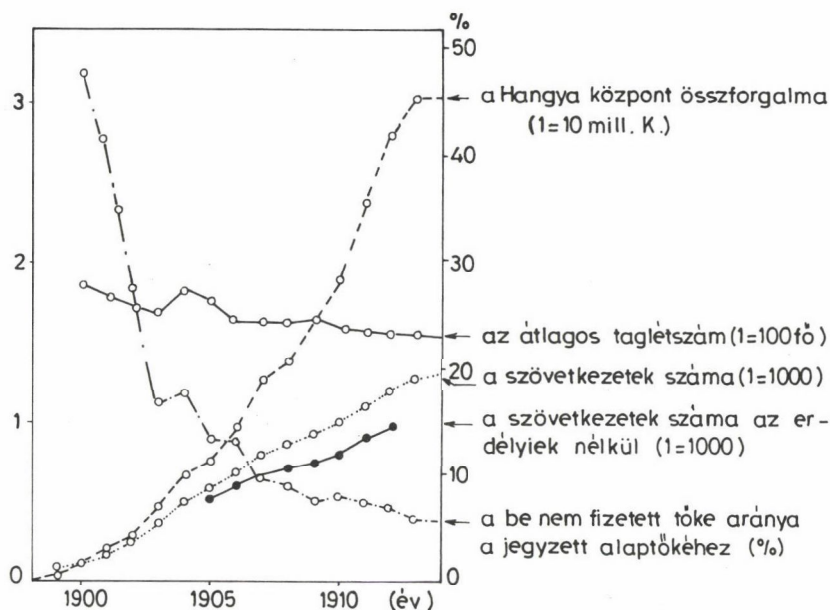
¹⁵ KL, P.389, 3. cs.: 1901. jan. 28.

¹⁶ KL, uo.: 1901. febr. 5.

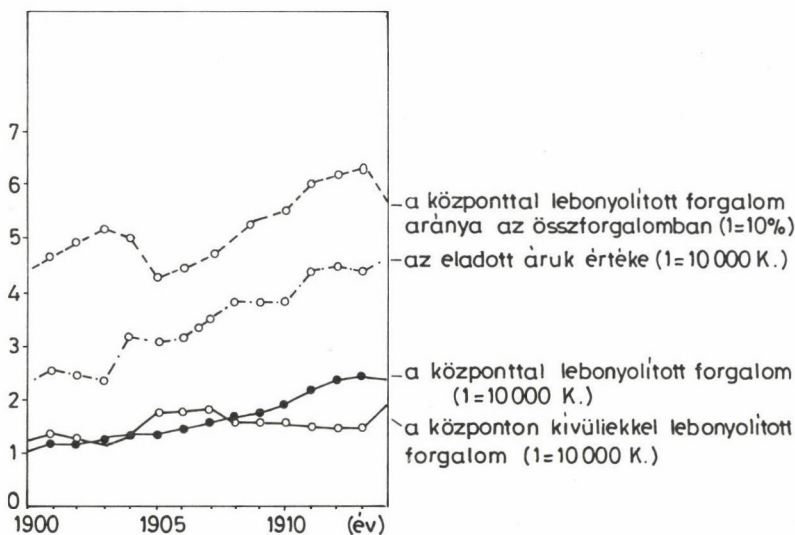
¹⁷ VB, 1900. aug. 21.

¹⁸ KL, P.389, 1. cs.: 1906. jan. 1.

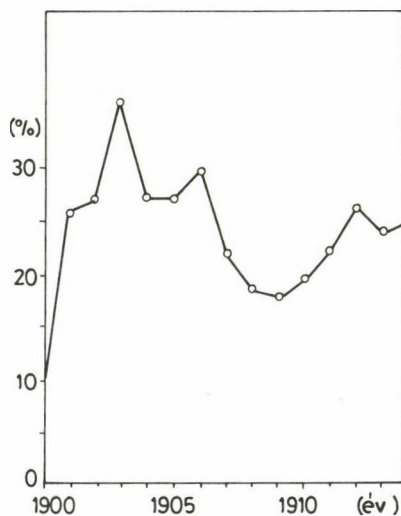
¹⁹ VB, 1906. jan. 12.

3. ábra. Adatok a Hanga kötelékébe tartozó szövetkezetekről

4. ábra. A szövetkezetek üzleti eredményének kimutatása (egy szövetkezetre jutó átlag)

5. ábra. Az ellenőrzési költség az összes költségekhez viszonyítva. Forrás: A Hangya 25 éve.

6. ábra. A költségek aránya az összforgalomban a Hangya központban. Forrás: A Hangya 25 éve.

2. TÁBLÁZAT

*A szövetkezetek helyi kezdeményezői foglalkozásuk szerint, 1914-ben**

Foglalkozás	Tanító	Lelkész	Földműves	Földbirtokos	Közhivatalnok	Iparos	Egyéb
%	28,7	32,5	8,9	10,3	11,8	1,7	6,1

*Forrás: A Hangya 25 éve, 61–115. o.

3. TÁBLÁZAT

*A szövetkezetek vezetői foglalkozás szerint, 1920-ban**

Foglalkozás	Elnök		Pénztárnok		Könyvelő	
	szám	%	szám	%	szám	%
Lelkész	558	31,5	95	5,4	197	11,1
Iskolaigazgató,						
Főtanító és tanító	226	12,7	106	6,0	915	51,6
Földműves	419	23,6	1237	69,7	253	14,3
Középbirtokos	123	6,9	37	2,1	21	1,2
Nagybirtokos	38	2,1	2	0,1	–	–
Helyi hivatalnok	144	8,1	10	0,6	79	4,5
Iparos	40	2,3	113	6,4	26	1,5
Magánhivatalnok	23	1,3	37	2,1	83	4,7
Egyéb	202	11,5	137	7,6	198	11,1

*Forrás: A Hangya 25 éve, 96. o.

junk szövetkezeteket, hanem arról, hogy csináljunk szövetkezetet ott, ahol demokrácia nincs még, ahol azonban a demokráciát megalkotni akarjuk.”²⁰

„... a szövetkezeti mozgalom nemcsak az anyagi feladatokat czélozza, de egyuttal a közerkölcsre nemesítőleg hasson, a közgazdasági szellemet fejlesztve, főképp méltányosságra tanít. Az öntevékenységre kell tanítani, nem állami segélyre, és a saját erőre, mely szívós kitartásban rejlik, kell szoktatni. Mégis azon különböző fejlettségű és faji tulajdonokkal bíró népcsoportoknál, melyek nálunk vannak, mindenütt nem lehet magánkezdeményezést követelni. . .

... A keleten vezérek vannak és katonák, de altisztek nincsenek. S ebben rejlik a főkülönbség a kelet és a nyugat között, . . . ”²¹

Károlyi szerint pont azért, mert a nép „nem érett”, rá kell nevelni a népet a demokráciára a szövetkezeti mozgalmon keresztül, s a középérték (altisztek) hiánya miatt a keleten nélkülözhetetlen a felülről történő szervezkedés.

A Hangya-központ a szövetkezetek megalakítására vonatkozó helyszíni kezdeményezést és a vezetés

²⁰ KL, P.389, 4. cs.: 1903.

²¹ KL, P.389, 4. cs.: 1903.

elvállalását elsősorban a papoktól és a tanítóktól várta,²² és ez így is történt. A 2. táblázat mutatja, hogy az 1914-ben működő 348 szövetkezetnek, amelyekről részletes adatok állnak rendelkezésünkre, több mint 60%-a vagy a papok vagy a tanítók kezdeményezésére alakult meg. A 3. táblázat pedig, bár valamivel későbbi időre vonatkozik, a helyi értelmiségiek nagy súlyát tárja fel a szövetkezetek vezetőségében. A lelkeszek elnöki tiszteit, a tanítók leginkább a könyvelést vállalták.

Magyarországon tehát volt bizonyos társadalmi réteg, amely a felülről indított szövetkezeti szervezés nyomán mozgolódott, de a helybeli „intelligencia” főhivatása nem volt gazdasági jellegű. A hajdani „altisztek”, a kis- és középnemesek gazdaságilag lesüllyedő fázisban voltak, s nem szánhatták már nekik a vezető szerepet,²³ így a papok és a tanítók kerültek a helyi szövetkezetek élére.

Visszatérve a vitára, Mailáth kérdésfelvetése nem kapott szótöbbséget az igazgatóságban. Pedig egy évvel később, 1907-ben a szövetkezetek szervezésének visszafogása igazgatósági határozattá vált, de ezt már más szempont indokolta. Pallavicini Ede ugyanis, akit Károlyi Sándor halála után a Hangya központ elnökévé választottak 1907. január 5-én, a cég megnehezédő pénzügyi helyzetét figyelembe véve, s „... utalva az Európa-szerte rosszabbodott pénzvviszonyokra, legnagyobb óvatosságot és takarékoságot ajánlja a végrehajtó bizottság figyelmébe az új alakulásoknál, ...”²⁴ Erre viszont az alelnök, Ivánka Oszkár és egy új igazgatósági tag, gróf Károlyi Mihály ellenvéleményt jelentett be.

Károlyi Mihály Károlyi Sándor utódként lépett be az igazgatóságba, s nagy erőfeszítéssel folytatta a szervező munkát. Az 1906. évi augusztus 17-én tartott igazgatósági ülésen a Hangya érdekében „buzgó” fáradságot tanúsító Károlyi Mihályt a végrehajtó bizottság tagjává választották, és az ő szervező munkájáról tett jelentést a vezérigazgató: „... gróf Károlyi Mihály a főispánokat felszólította, hogy Litz Hont megyei főispán példáját követve a megyei közigazgatósági hatóságokat a fogyasztási szövetkezeti mozgalom pártolására buzdítsák. Ezen felszólításra eddig 12 főispán adott kedvező választ.”²⁵

Visszatérve az 1907. június 5-i vitára, az ülésen következő megegyezés alakult ki: „... csak oly szövetkezetek rendeztessenek be, ahol elegendő alaptőke van s a berendezési hitelre előre láthatólag nem szorulnak.”²⁶ A kompromisszum értelmében a szervezkedés tempója valóban lelassult. (Lásd a 3. ábrán.) Az 1908. évi szervező munkáról szóló jelentés is lassulásra utal; „A szövetkezetek szaporodásának sok külső körülményen kívül legnagyobb akadálya, az évi jelentés szerint az volt, hogy a Hangya ma már kötelékébe csakis olyan szövetkezetet vesz fel, amely úgy anyagi mint erkölcsi szempontot tekintve, tulajdonában van a működés megkezdéséhez nélkülözhetetlen kellékeknek. A vezérelv a szövetkezetek alapításánál és berendezésénél az, hogy a magyar népnek sokkal nagyobb szüksége van jó, mint sok szövetkezetre.”²⁷

Pedig ez a korlátozás vagy válogatás az 1908. év vége felé már visszaszorult, legalább az igazgatóság szintjén. Ezt tanúsítja az 1909. január 9-én megjelent hirdetés a Szövetkezés-ben:

„Szövetkezeteink figyelmére! Meskó Pál igazgatónk legutóbb levelet intézett a kötelékünkbe tartozó szövetkezetekhez, felkérve azok vezetőit, hogy tudassák mielőbb, melyik környékbeli községben volna alkalmas talaja a szövetkezeti eszmének és kikkel volna célszerű érintkezésbe lépni a fogyasztási szövetkezet megalakítása érdekében. Több szövetkezetünk a levélre még mindig nem adott választ, kérjük ezeket, szíveskedjenek az igazgatónk által kért felvilágosítást részünkre mielőbb megadni.”

²² Útmutatás, 1902, 4–5. o.

²³ KL, P.389, 2. cs.: Károlyi S. Mailáth J.-hoz, 1904. ápr. 14.

²⁴ VB, 1907. jan. 5.

²⁵ VB, 1906. aug. 17.

²⁶ VB, 1907. jan. 5.

²⁷ Szövetkezés, 1909. febr. 10.

A tempó visszaállítása a Hangya-központ pénzügyi helyzetének megállapodásával függött össze, amiről a következő fejezetben fogunk részletesen szólni. Itt azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a szervező munka az 1907-ben Pallavicini által felvetett korlátozástól kezdődően a Hangya központ pénzügyi helyzetének függvényévé vált. Ez nagy fordulat volt, mert eredetileg a szövetségi mozgalom a Gazdaszövetség kezdeményezésére társadalmi mozgalomként indult el, most azonban ez a koncepció háttérbe szorult, és a cég „üzletszerűsége” lépett az előtérbe.

1907-ben azonban egy másik változás is történt, amely lényegesebb is volt az előzőnél. Az 1907. évi útmutató könyv olyan szöveget tartalmazott, ami az addigi hasonló jellegű könyvekben nem szerepelt: „Ott, ahol hitelszövetkezet van, a tagok az utóbbitól vehetik kölcsön egyénileg üzletrészüik értékét, hogy azt a fogyasztási szövetkezettől teljesen befizethessék.”²⁸

Az új lehetőség a fenti kompromisszummal kapcsolódott össze. A kompromisszumban felvetődő berendezési feltétel, vagyis az „elegendő tőke” nyilván megköveteli az üzletrészek befizetését, s ehhez a Hangya-központ a legegyszerűbb útnak azt találta, hogy a szövetkezetek tagjai az üzletrészüik befizetésére kölcsönt vegyenek föl. Viszont, mint láttuk, 1900-ban, amikor beszüntette a berendezési hitelt a központ, azzal indokolta ezt, hogy a szövetkezetek saját erőfeszítésükkel gyűjtsenek kellő alaptőkét, illetve tagokat, bármilyen nehéz feladat is ez. Most már ez az önszegélyi elv, a szövetkezeti szellem visszavonult és az ellenkező felfogás került a helyébe.

A Hangya-szövetkezetek szervezése tehát, annak ellenére, hogy gyors ütemben folytatódott, elvi változásokon ment át. A következő fejezetben a változások hátterét is keresve, vizsgáljuk meg a Hangya-szövetkezetek üzleti viszonyait.

Kereskedelmi- és hitel kapcsolatok a Hangya-központ és a községi szövetkezetek között

A központ és a szövetkezetek közötti kapcsolat alapvetően ugyanolyan volt, mint a nagykereskedelem és a kiskereskedelem viszonya. A községi szövetkezetek számára nem volt kötelező mindent a központtól megrendelni, bár a hálózathoz tartoztak. Ezt jól mutatja a 4. ábra, amely szerint a szövetkezetek az össz-forgalomnak kb. 40–60 százalékát bonyolították le a központtal. De nem az árucseré lebonnyolítása volt az egyedüli kapcsolat a két fél között, hanem a hitelnyújtás és -igényvétel is fontos szerepet játszott, csak még jellegzetesebben. Az alábbiakban ezt a kétféle kapcsolatot vesszük figyelembe, bár más mellékes kapcsolatok is voltak közöttük, pl. a szövetkezeti boltosok kiképzése, a rendszeres országos szövetkezeti értekezletek stb.²⁹

1. „Rugalmas” hitelnyújtásból szabályos hitelnyújtás

A Hangya-központ által nyújtott hitelek közül a forgalmi hitel volt a legfontosabb. De kezdetben a különböző váltóhitelek is jelentős súlyt kaptak. Ugyanis a szövetkezetek a központ által megszabott keretek között vehettek föl hiteleket. Ezek a keretek külön vonatkozhattak a forgalomra és külön a váltóra, pl. az „A”-szövetkezet 2000 Korona forgalmi hitelt és 1000 Korona váltóhitelt kaphatott. Ezen felül a szövetkezetek a keretet túllépve is élvezhettek hitelt, mert az ügyvezető, Balogh Elemér nem vette szigorúan a keretek betartását. Gyakorlatilag a szövetkezetek nagyon „rugalmas” hitelforrással rendelkeztek, az ügyvezető ugyanis a túllépésekről nem számolt be az igazgatóságnak, amelytől elvileg hozzájárulást

²⁸ Tájékoztató fogyasztási szövetkezetek szervezéséről. Bp. 1907. 9. o.

²⁹ Az ilyen megállapításról lásd pl. VB, 1900. május 22. vagy IG, 1904. márc. 29.

kellett volna kérnie.³⁰ A „rugalmas” hitelnyújtásra az 1904. évi ellenőrzés során fény derült, s az a továbbiakban tarthatatlannak bizonyult. A vita azzal kezdődött, hogy Károlyi Sándor bírálta a nem megfelelő ellenőrzést: „... igen sajnálkoznom kell a felett, hogy az igazgató-helyettes most nincs meg, akkor, mikor annak már nagy szüksége mutatkozik, leginkább a hibából ítélve, amelyek tudomásomra jöttek és egyáltalán azon hangulatból is ítélve, mely általánosan elterjedett, hogy a Hangya nem dolgozik avval a kellő precisióval, melyek a kereskedelmi vállalatok jó hírének alapját adják.

Kegyednek (Baloghnak) helyettese nem lehet tovább Horváth, de más, a ki kompetensebb. Horváth annál inkább volna fordítandó a szövetkezetek ellenőrzésére és egyáltalában ezen ténykedési körnek a vezetésére. Mindkét irányú eljárást az így megszorodó költségek daczára is azért tartom felette fontosnak főképp most, mert a Hangyának minden irányban felmerülő kritikákkal szemben, amelyektől megkiméltetni ugyan nem fognak, helyt kell állni. Hogy tényleg nem felelünk meg többé kellően a szövetkezetek nyilvántartásának, ellenőrzésének, ... abból is feltűnik előttem, hogy az összes szövetkezetek mérlegeinek megállapítása és a kimutatás elkészítése minden évben pár hónappal később történik meg.

... jól mondja Pallavicini ögróf, hogy ilyen gyenge apparátus mellett terjeszkedni veszélyes.”³¹

Az akkori Hangya-központban külön ellenőrzési osztály foglalkozott a kötelékébe tartozó szövetkezetekkel, illetve azok ügyviteli ellenőrzésével. Az ügyvezető, Balogh irányította ezt az osztályt.³² Az ellenőrök jelentései alapján állapította meg az igazgatóság az egyes szövetkezetekre vonatkozó hitelkezeletet.³³ Az ellenőrzési osztály tehát nagyon fontos szerepet játszott és Károlyi Sándor éppen ennek az osztálynak a működését kifogásolta. Valóban felmerültek a viták során olyan problémák is, amelyek az addigi „rugalmas” hitelnyújtásból, a kellő ellenőrzés hiányából következtek. Többek közt az, hogy nem kevés szövetkezetnek volt jelentős, már lejárt tartozása. Emellett olyan szövetkezetek is voltak, amelyek sok hitelt kaptak a központtól, de csak keveset vásároltak tőle.³⁴ És végül egy visszaélés esete jutott az igazgatóság tudomására, ugyanis a kunszentmiklósi szövetkezet össztartozása 58 000 K.-ra rúgott, s ebből 16 000 K. defraudációs volt.³⁵ Ezekre az esetekre utalva, Pallavicini erősen kritizálta az ügyvezetőt, és a január 5-i ülésről így számolt be az elnöknek, Károlyi Sándornak: „A Hangyánál kénytelen voltam az utolsó végrehajtó bizottsági ülésen Baloghot a folytonos hiteltúllépések miatt erősen és erőlyesen (olvashatatlan) és őt figyelmeztetni, hogy azt nem lehet túrni és hogy nem fogom eltúrni, hogy ... a megszabott hiteleket folytonosan túllépi és a túllépéseket mindig csak akkor jelenti be, mikor már baj van ...”³⁶ Az alelnök, Ivánka Oszkár, aki általában Baloghot támogatta, ezek után már elismerte, hogy Pallavicininek van igaza.³⁷

Az ellenőrzés problémái körüli viták nemcsak a Hangyán belül, hanem kívül is zajlottak. 1904-ben az egyre szaporodó szövetkezetekre tekintettel napirendre tűzték egy új szövetkezeti törvény elkészítését, s ezt követően éles viták keletkeztek. Ebben a Hangya szövetkezetek váltak a támadások célpontjaivá. A támadásokat a Hangya ellenségei indították el, és a viták folyamán az ellenőrzések ügyvitelének megbízhatatlansága miatt is kifogásolták a szövetkezeteket. A törvénytervezet is előírta a hivatalos beavatkozást

³⁰ KL, P.389, 2. cs.: Pallavicini E. Károlyi S.-hoz, 1905. jan. 12.

³¹ KL, P.389, 3. cs.: Károlyi S. Balogh E.-hez, 1904. júl. 13.

³² A Hangya 25 éve. 54–55. o.

³³ Pl. VB, 1900. szept. 18.

³⁴ VB, 1904. szept. 21.

³⁵ VB 1905. jan. 5.

³⁶ KL, P.389, 2. cs.: 1905. jan. 12.

³⁷ Uo.

a szövetkezetek ellenőrzésébe.³⁸ Ilyen körülmények közepette a Hangya-központnak még inkább és mielőbb ki kellett küszöbölnie a belülről is, kívülről is felvetődő bajokat, különben az a veszély fenyegetett, hogy a készülő törvény alapján a szövetkezet belső ügyvitelére beavatkozik az állam. A külső veszély ugyan megszűnt, mert a törvényhozást felfüggesztették, de a belső viták továbbra is folytatódtak.

Károlyi Sándor, mivel közben kiderült, hogy Horváthot nem lehet megtenni az ellenőrzési osztály vezetőjévé, azt javasolta: „... a vezérigazgató (Balogh Elemér) és az ellenőrök között egy új instantiót létesítsünk, és ez által Balogh felelőségét a helyes számviteli felügyelet tekintetében csökkentjük, ...”³⁹

Ez a javaslat Ivánka és Balogh részéről rögtön ellenállásra talált.⁴⁰ Ráadásul Pallavicini sem értett egyet a javaslattal, mondván: „... én ezt nem az által vélem elérhetőnek, ... hanem inkább az által, ha egy képzett, mivel (olvashatatlan) embert keresünk, aki akár titkári akár biztosí számmal foglalkozna, fejlesztene az erkölcsi contactust a központ és a vidéki tagok között.”⁴¹

Károlyi ugyan nem kifogásolta ezt az ötletet, de az ő szemében nyilvánvaló volt, hogy erről lehet szó, hiszen éppen amiatt javasolta az instantiót, mert nem állt rendelkezésére olyan személy, mint akiről Pallavicini beszélt.

Így az új ellenőrzési rendszerért folytatott viták zátonyra futottak, de más szempontból nem voltak eredménytelenek. A viták során felmerült hiteltüллépéseket illetően, azok elhárítása érdekében ugyanis új szabályokat alakítottak ki. Egyrészt a hitelezés pontos nyilvántartására bevezették a kötelező írásbeliséget. Ezzel kapcsolatban azt írja Károlyi Sándor: „... helyeslem, hogy az igazgatóság azon határozata, mely szerint ügyletek tése csak írásbelileg történjenek, szigorúan keresztülvitéssék.

Balogh jó könyvelő és jó titkár lehet, de az intézet vezetéséhez megkívántató szellemet nem képes megadni. Tehát úgy kell körülvenni kellő intézkedésekkel, amelyeknek folytán hiányai más úton pótolhatók legyenek.”⁴²

A másik fontos szabály, amely szintén a hitelezésre vonatkozott, az volt, hogy a nyújtandó hitelek megállapításánál az veendő alapul mennyi forgalmat bonyolítottak le a szövetkezetek a központtal, és elvileg az előző évi forgalom 25 százaléka lehetett a felső határ.⁴³ Továbbá a váltóhitelek keretét, ami a visszaélések egyik forrása volt, megszüntették.⁴⁴ Így a központ hitelnyújtása a szövetkezetek és a köz-

³⁸ Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés: Véleményes jelentése a szövetkezetekről szóló törvénytervezet újonnan átdolgozott előadói tervezetéről. Bp., 1904, 46–49. o.

³⁹ KL, P.389, 2. cs.: Pallavicini E. Károlyi S.-hoz intézett levele, 1905. márc. 13.

⁴⁰ KL, P.389, Czakó Elemér hagyatéka, 4. cs.: Károlyi S. Pallavicini E.-hez intézett levele, 1905. márc. 9. Czakó Elemér a Hangya központ megbízására a cég 50 éves jubileumi kötetét kezdte készíteni a második világháború alatt. De a kutatása során egyre jobban érdekelte Károlyi Sándor élete és munkássága, mint a Hangya története, s így lett külön anyaggyűjteménye, amely kizárólag Károlyi S.-ra vonatkozik. Az anyagok feldolgozása csak kis részben készült, mert a Hangya-központ igazgatósága a háború befejezésével egyidejűleg visszavonta a megbízást a megváltozott politikai és társadalmi körülményekre hivatkozva. Czakó Elemér úgy is szeretne volna folytatni a munkáját, de nem lehetett, hisz hirtelen halál támadta őt 1945. április 29-én. Az ő által gyűjtött és feldolgozott iratok, illetve anyagok Czakó Elemér hagyatékaként majd Károlyi levéltárba kerültek. A tanulmányunkra vonatkozóan annyival könnyítette munkámat, hogy a kézírásos levelekből sokat gépelt le, tartalmilag pedig semmi se származik tőle, mert az ő feldolgozása még csak Károlyi Sándor ifjúkorai életrajzára terjedett. De mindenképpen hálánkat szeretnénk kifejezni az ő anyaggyűjtési munkájáért.

⁴¹ KL, P.389, 2. cs.: Pallavicini E. Károly S.-hoz intézett levele, 1905. márc. 13.

⁴² KL, P.389, 4. cs.: Pallavicini E.-hez (?) intézett levele, 1905.

⁴³ IG, 1905. febr. 24.

⁴⁴ VB, 1905. febr. 29.

ség is elkészült 1906 folyamán. A nagyszombati központ létesítése ugyan egy darabig halasztódott, de 1908 elején elkezdte működését.

Eközben — mint láttuk — a szövetkezetek eltávolodtak a központtól. Ez az eltávolodás ugyan a központnak is tudomására jutott,⁵⁶ de ekkor még nem keltett nagyobb érdeklődést. Inkább az építkezések érdekelték a központot, hiszen annak ellenére, hogy az egy szövetkezetre jutó forgalom csökkent, az összforgalom még mindig jelentősen növekedett. Pedig a valóságban a nagy tőkebefektetések, amelyek a forgalom viszonylagos csökkenése mellett és külső hitelre támaszkodva történtek,⁵⁷ a Hangya-központ pénzügyi egyensúlyát nagy mértékben rontották, és 1906 vége felé már a fizetési eszközök hiánya is megmutatkozott.⁵⁸ Ennek következtében Pallavicini a pénzügy helyreállítása érdekében így nyilatkozott: „Elnök Úr . . . szükségesnek látja, hogy a régi szövetkezetek hitelei is revidáltassanak, a Hangya árukészlete a minimumra redukáltassák, a vidéki szövetkezetek pedig tartalék gyűjtésére utaltassanak.”⁵⁹

Ezek az intézkedések, természetesen, nem hozhattak azonnali eredményt a központ egyre romló pénzügyi helyzetében. A Hangya-központ, mivel már a városi hitelintézetekre támaszkodva sem volt képes a pénzügyeket lebonyolítani, arra szorult, hogy Károlyi Mihály olyan nagy összegű alapítványi tőkét gyűjtsön össze az Eszterházyaktól vagy a Károlyiaktól, amellyel a sürgősen visszafizetendő tartozásokat ki tudják egyenlíteni. Ez meg is történt, Károlyi rövid idő alatt 200 000 K.-t gyűjtött össze.⁶⁰ Maga Károlyi Mihály is 200 000 K. értékben vett alapító üzletrészt a Hangya-központtól az év végén.⁶¹ Ebben az évben még az Osztrák–Magyar Bank nyújtott 100 000 K.-ra rúgó hitelkeretet a cégnek.⁶² A magyar kormány, illetve a Földművelésügyi Minisztérium pedig mérsékelt kamattal (4%) mellett 100 000 K. kölcsönt helyezett el a Hangya központnál.⁶³

A fentiekkel párhuzamosan a Hangya-központ a forgalom kibővítése s a takarékoság érdekében két új szabályt hozott a kötelékébe tartozó szövetkezetekkel szemben. 1907 elején úgy határozott a központ, hogy az a szövetkezet, amelyik az összforgalom kevesebb mint 70 százalékát bonyolítja le a központtal, a 70 százalékgig terjedő különbözet 1 százalékát fizesse be ellenőrzési költségek címén a központ javára.⁶⁴ Ennek a határozatnak magyarázata a következő volt: „Közvetve eddig is ők (a szövetkezetek) viselték, mert hiszen amint említettük, az ellenőrzés a Hangya által közvetített árukat drágította meg. Ez a módja azonban a terhek viselésének, amint az első pillanatra meglátszik, igazságtalan. A teher túlnyomó nagy részét olyan szövetkezeteknek kellett viselniük, amelyek a legtöbb árut vásárolták a Hangyától. A teherviselésben legkevésbé részesedett az a szövetkezet, amely áruinak java részét nem a Hangyától vette.

...

Végeredményében azonban az lesz a legnagyobb haszna (az új szabálynak), hogy a Hangyát ma kevésbé pártoló szövetkezetek öntudatra ébrednek s belátják azt, hogy a Hangya csak úgy fejlődhetik, csak úgy nyújthat napról napra több előnyt, ha a szövetkezetei folyton szaporítják a forgalmát.”⁶⁵ Attól eltekintve, hogy valóban igazságtalan volt-e a teherviselés addigi módja, itt az a lényeg, hogy a Hangya-

⁵⁶ VB, 1906. márc. 21.

⁵⁷ KL, P.389, Czakó E. hagyatéka, 4. cs.: Bernát I. Károlyi S.-hoz, 1905. aug. 19.

⁵⁸ IG, 1906. nov. 22.

⁵⁹ VB, 1907. jan. 5.

⁶⁰ VB, 1907. jan. 9. és 24.

⁶¹ VB, 1907. dec. 13.

⁶² VB, 1907. ápr. 18.

⁶³ IG, 1907. febr. 5.

⁶⁴ IG, 1907. febr. 5.

⁶⁵ Szövetkezés, 1907. febr. 13.

központ az új szabállyal azokat a szövetkezeteket kívánja serkenteni, amelyek eddig alacsony forgalmat bonyolítottak le a központtal, hogy „folyton szaporítsák a forgalmat”. Ez az álláspont aligha férhet össze az üzleti szabadsággal. Ezzel a szabállyal összehasonlítva a 25%-os rendszer egyáltalában nem korlátozta szövetkezetek üzleti szabadságát, pedig akkor is voltak olyan szövetkezetek, amelyek a kapott hitelek ellenére keveset vásároltak a központtól. Ilyen értelemben az új teherviselés módja a központ és a szövetkezetek közötti viszony lényeges változását idézte elő.

A másik új szabály, amelyik 1908-ban jött létre szintén ugyanabból a gondolatból született a központ hiteleinek kamatoztatására vonatkozott. Eszerint az olyan szövetkezetek, amelyek az összforgalmuknak kevesebb, mint 50 százalékát vásárolják a központtól, 1%-kal több kamatot fizessenek a központtól élvezett hitelük után.⁶⁶

Ezek a szabályok nem maradtak eredménytelenek, mint az a 4. és 5. ábrán látható is.

A Hangya-központ a különböző intézkedések eredményeképpen 1908 utolsó hónapjaiban már túljutott a pénzügyi válságon, sőt, az év végén egy millióra rúgott a központ rendelkezésére álló hitel.⁶⁷ A cég ezt követően újra folytatni kezdte az erőteljes tőkebefektetéseket. Először a Felvidék középső részét összefogó kirendeltség létesítését határozták el,⁶⁸ amely a következő évben meg is kezdte működését Balassagyarmaton. Ezen kívül 1909-ben folyamatosan beruháztak: borpincéket vásároltak, átvették az Országos Központi Hitelszövetkezet boltjait, telkeket vásároltak áruházak, raktárak építésére stb.⁶⁹ Ezzel együtt nagymértékben megnőtt a tisztviselői állomány is.

A szövetkezetek terén is 1909 elején történt változás ugyanis a hitelkereteket ugrásszerűen kibővítették. Az addigi 25%-os rendszer helyett olyan szabályt vezettek be, amely szerint a szövetkezetek az előző évben igénybe vett hitel háromszorosáig voltak kötelesek árut vásárolni a központtól, és a hitelkeret már nem a központtal lebonyolított forgalomtól, hanem az összforgalomtól függött, s rendszerint másfélszerese, kétszerese, esetleg háromszorosa volt az addigi kereteknek.⁷⁰ Ez nem lett volna nagy változás, hogyha csak azt vennők figyelembe, hogy a központtal lebonyolított forgalomhoz képest 25%-ról 33,3%-ra növekedett a keret, de ha a keret megállapításának sorrendjét is figyelembe vesszük, akkor tisztán látható a változás jelentősége, az ugyanis teljesen megfordult az új szabály szerint. Ebből az következtethető, hogy a szövetkezetnek abban az esetben, amikor bizonyos okok miatt nem tudta időben kiegyenlíteni a tartozását, s így automatikusan növekedett a központnál nyilvántartott össztartozása, a következő évben többet kell vásárolnia a központtól, függetlenül attól, hogy akarta-e vagy sem. Tehát ez a szabály nemcsak a hitelkeretek kibővítő, hanem a forgalmat kényszerítő eszköz is volt.

A Hangya-központ így a szövetkezetekkel való viszonyát alapvetően változtatva, folytatta az erőteljes tőkebefektetéseket. 1909 után rövid idő alatt több vidéki központ is létesült; a sátoraljaújhelyi kirendeltség, a nagyenyedi raktárközpont, a zsolnai raktárközpont, a nagyváradai raktárközpont. Mindezek már 1914-ben működtek.

Kétségtelen, hogy ezek a kirendeltségek, raktárközpontok hozzájárultak „a szövetkezetek pontos kiszolgálásához”, de a kereskedelmi hatékonyság egyre romlott. Mint a 6. ábrán látható, a Hangya-központ költségei az első években csökkenő tendenciát mutattak az összforgalomhoz viszonyítva, viszont 1907 után rendre növekedtek. Az ilyen nem hatékony tőkebefektetéseket nem lehetett volna folytatni, ha a Hangya-központ nem kényszerítette volna a szövetkezeteket arra, hogy „folyton szaporítsák a forgalmat”. Az inefficiencia és a többforgalom kényszersége az erőteljes tőkebefektetések következménye volt.

⁶⁶ VB, 1908. júl. 15.

⁶⁷ VB, 1908. nov. 6.

⁶⁸ VB, 1908. nov. 14.

⁶⁹ VB, 1909. márc. 3. stb.

⁷⁰ VB, 1909. jan. 8.

* * *

A Hangya-központ, ha rövid idő alatt sikerült is gyors ütemben széles üzleti hálózatot felépíteni, de közben — mint láttuk — megváltoztatta vezetési alapelveit. Az első években ugyanis az önségély elvének megvalósítására törekvés volt az irányadó mind a szövetkezetek, mind a központ vezetését illetően. Később a központnak az üzletmenet fejlesztésére irányuló érdeke került előtérbe, s ezzel a szövetkezetek a nagyobb forgalom kényszere miatt egyre inkább elveszítették üzleti szabadságukat. Ennek a fordulatnak első jele, Károlyi Sándor kifejezése szerint „a nagyzási hóbot betegség”-t tükröző székházépítkezés volt. Károlyi Sándor, amikor a Hangya-központ ilyen irányban kezdett haladni, a következő nézetét juttatta kifejezésre Rubinek Gyulához, a Hangya-központ felügyelő bizottságának egyik tagjához intézett levelében: „Népünket az önkormányzatra kell tanítani. Erre elég rövid idő alatt képessé teszi a szövetkezeti élet a községben s megyében az önkormányzat, míg tisztviselőinek szellemét oda kell átalakítani, hogy népeinket a közigazgatás tutélája alól mindinkább felszabadítva, fejlesszék benne jogérzetét és a méltányosságot, tanítsák az önkormányzatra.

A rutén aciónak, a szövetkezeti mozgalomnak, a megyei közigazgatási reformnak végcélja ez legyen.”⁷¹

Károlyi Sándor az önkormányzatot tűzte ki a szövetkezeti mozgalom végcéljául, s az önkormányzat létrejöttének feltételeként tartotta szükségesnek, hogy a nép kiszabaduljon „a közigazgatás tutélája” alól. Károlyi ugyan itt „a közigazgatás tutélájá”-ról beszél, de nyilvánvaló, hogy tutélákra is gondolt. Így nem lehet kétséges Károlyi dilemmája: hogyan lehet a Hangya-központ mellett, amelyből könnyen lehetett egy új tutéla, a szövetkezeteket az önségély, illetve az önkormányzat elve alapján működtetni. Láttuk már, hogy az első években a berendezés és a hitelezés kapcsán milyen szabályokat vezettek be ennek érdekében. De azt is láttuk, hogy a szövetkezeteket ellenőrző osztályt kellőképpen nem sikerült átalakítani. Pedig ez az átszervezés volt a kulcskérdés a központ és a szövetkezetek közötti viszony további alakulását illetően. A gyakorlatban azonban az történt, hogy átszervezés nélkül hajtottak végre nagyszabású építkezéseket, elsősorban a tekintélyes székházat. Károlyi Sándor szemében, aki az építkezést „a nagyzási hóbot betegség”-nek ítélte meg, nagyon valószínűleg a Hangya-központ tűnhetett az új tutélának, ha továbbra is a megkezdett úton halad a központ.

⁷¹ KL, P.389, Czakó E. hagyatéka, 4. cs.: 1905. szept. 21.

SZÁSZI FERENC

KIVÁNDORLÁS SZABOLCS MEGYÉBŐL A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

(1920–1940)

Bevezetés

A tőkés társadalmi rend fejlődésének egyik alapvető következménye volt a migráció. Magyarországon a vándorlások formái közül a kivándorlás, a XIX. század végén és a XX. század első évtizedeiben, szorosan összekapcsolódott az ország gazdasági-társadalmi, politikai viszonyaival és a korszak egyetemes fejlődésével, migrációs folyamataival.

A legújabb történeti irodalomban Rácz Istvánnak és Puskás Juliannának jelent meg a magyarországi kivándorlásról szintetizáló monográfiája. Rácz István a történeti Magyarországon 1849-től 1914-ig vizsgálja a paraszti migrációt.¹ Puskás Julianna elsősorban az Egyesült Államokba kivándorló magyarok történetét 1880-tól 1940-ig elemzi.² E dolgozat írója a Szabolcs megyei migrációnak az országos kivándorlási mozgalomban a XIX. század végétől a második világháborúig elfoglalt helyét tanulmányozta.³

Az első világháború a nemzetközi, így a magyarországi kivándorlást is megállította. A háború befejezése után azonban a megszakadt kivándorlási mozgalom interkontinentális és kontinentális keretben, Magyarországon is újra életre kelt. A mozgalom irányában, terjedelmében, módjában és jellegében azonban jelentős módosulások következtek be.⁴

Közvetlenül a forradalmak lezajlása után először az emigráció apasztotta az ország lakosságát, ezenkívül az első világháború után is megmaradt gazdasági, társadalmi háttérokok miatt, a szociális gazdasági kivándorlás is nagymérvűvé kezdett válni.

A magyar történetírás a magyarországi kivándorlási mozgalom fő belső okát a kapitalista fejlődés megoldatlan gazdasági, társadalmi viszonyaiban adja meg. Szabolcs megyében a kivándorlás belső okainak, az első világháború előtt és a két világháború között is, a nagybirtokrendszert, a birtokaprózódást, az ipar fejletlenségét, a demográfiai feszültséget, a munkanélküliséget, illetve a kedvezőtlen életfeltételeknek egymással összefüggő, kölcsönhatásban lévő tényezőit tekintem. A vizsgált törvényhatóság területén

¹ Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Bp. 1980. 81–83. o.

² Puskás Julianna: Kivándorló Magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Bp. 1982. 63., 69. és 107. o.

³ Szászi Ferenc: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig. Nyíregyháza 1972. *Uő.*: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből a felszabadulásig. (Kandidátusi értekezés) Nyíregyháza 1982. Országos Széchenyi Könyvtár. (A továbbiakban: OSZK.)

⁴ Puskás Julianna: i. m. 171–181. o.

a feudális nagybirtok nyomasztó túlsúlya a Horthy-rendszer időszakában is elzárta a birtokos paraszttá válása útját. A paraszti birtok elaprózódása következtében pedig tovább duzzadt az agrárproletariátus rendkívül nagy aránya és száma. Szabolcsban az 1920-as évek elején a parasztság körében az egy főre eső birtok nagyság kb. 1 kh. föld volt, és 1930-ban még az 1 kh.-t sem érte el. A kereső mezőgazdasági családok és munkások száma 1910-től 1920-ig 55 ezer főről 64 500-ra növekedett, és a Nagyatádi-féle földreform után is 60 ezren felüli maradt. A végrehajtott földreformmal – a 20-as évek elején – a földesúri földbirtokok 61,4%-os arányát 54,7%-ra csökkentették, ugyanakkor növelték az életképtelen paraszti földbirtokok számát. A földhöz juttatás a nincstelenek létszámát is csökkentette ugyan, de a szegényparasztság körében az egy családra eső birtok nagyság kevesebb lett. Így a mezőgazdaságban már a századforduló időszakában meglévő viszonylagos túlnépesedés tovább növekedett. Ezt a foglalkoztatást kereső népeséget a két világháború között nagyon lassan vagy alig fejlődő magyar gazdaság és a különösen alacsony szintű, csaknem stagnáló szabolcsi térség gazdasága, ezen belül fejletlen ipara, nem tudta felszívni.

A munkalehetőség szűkössége, a krónikus munkanélküliség a parasztság nagy tömegeinek, az ipari dolgozóknak és az értelmiség egy részének állandóan visszatérő gondot jelentett.⁵ Az évről évre kimutatható munkanélküliség tényei közül csupán a helyzetet jellemző példát idézek. 1926-ban a megye hivatali vezetői a munkanélküliség megszüntetését a legsürgősebb feladatnak tekintették, s a fokozódó kanadai kivándorlást „a kereseti lehetőségek korlátozottságával, a nehéz megélhetési viszonyokkal” hozták kapcsolatba.⁶

A megyei jelentéssel összhangban az 1927. évi kormányjelentésben az olvasható, hogy „a mezőgazdaságban rengeteg a tétlenségre kárhozottat felesleges munkaerő”. Ezért az volna „a helyes és szükség-szerű, hogy az itthon elhelyezkedni nem tudó magyarságot egységes telepítési politikával elhelyezzük az arra alkalmas államokban”.⁷

A gazdasági válság kezdetén pedig a nyíregyházi polgármester a munkanélküliség csökkentésére „nemzetvédelmi okokból” akarta lehetővé tenni az építőipari munkások kivándorlását.⁸

A munkapiacra jelentkező egyensúlytalanság kedvezőtlenül hatott a munkabérekre, az évi összekeresetre, az életszínvonal, az életkörülmények alakulására minden dolgozó rétegénél. A munkanélküliség nagy arányai, az alacsony bérek, az országos, a tájegységek és a legtöbb megye helyzeténél Szabolcsban jobban mutatták meg a népsűrűség és a gazdasági fejlettség közötti ellentmondást.

Az elmondottakkal azt kívánom hangsúlyozni, hogy a Szabolcs megyei gazdasági és társadalmi viszonyok a két világháború közötti időszakban is meghatározóak voltak a kivándorlásban. Az okok azonban rendkívül összetettek, szorosan kapcsolódnak a nemzetközi körülmények alakulásához. A magyar gazdasági, társadalmi és az egyetemes helyzet következményeiből adódó okokhoz – különösen a forradalmak után és a 30-as évek végén – politikai okok is kapcsolódtak.

⁵ Szászi Ferenc: i. m. 6–75. o.

⁶ Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (SzSzmL). (A továbbiakban a megyei levéltári adatoknál nem tüntetem fel a levéltár nevét, mert valamennyi adat ebből a levéltárból származik, csak a levéltári jelzeteket közlöm.) IV. B. 404 XIV. 204 1926; Alispáni jelentés 12 400, 1927, 9–11. o.

⁷ A magyar kir. kormány 1927. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés. Bp. 1928. 24. o.

⁸ Horváth Sándor: Az ellenforradalmi rendszer 25 éve. Nyíregyházán. Tanulmányok. Nyíregyháza 1975. 46–47. o.

*A kivándorlás irányainak és számának alakulása 1920–1940 között**a) Kivándorlás az Egyesült Államokba*

Szabolcs megye népességének⁹ kivándorlásáról csupán 1928-tól 1938-ig áll rendelkezésünkre hivatalos statisztika. Kiegészíti ezt a kivándorlási biztosnak az a statisztikai kimutatása, amely 1931-től 1938-ig a kivándoroltak törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok közti megoszlásáról ad eligazítást. A hiányzó adatok 1940-ig pótolhatók Szél Tivadarnak, az ismert statisztikusnak a kimutatásaival.¹⁰ Az e tárgykörben történő vizsgálódáshoz a népszámlálási statisztikák adatait, a főispánnak, az alispánnak és a közigazgatási bizottságnak a kiadott útlevelekre vonatkozó számszerű és magyarázó közléseit, a Szabolcs vármegye Hivatalos Lapjában közölt rendeleteket, a napi- és hetilapok tájékoztatásait is felhasználtam. A községekig és személyekig lemenő tájékozódáshoz pedig nagy segítséget adtak egy kanadai hajózási iroda kimutatásai.¹¹

A Tanácsköztársaság leverése után, az említett gazdasági és társadalmi okok miatt, újra megindult Szabolcs megyében is a kivándorlási propaganda. 1920 februárjában a Nyírvidékben már az amerikai viszonyokat magasztalta egy hazatért tisztviselő, aki szerint „Amerikában alig lehet érezni az európai háború hatását”.¹² Egy másik újságcikk pedig nyilvánvalóan a parasztság kivándorlását ösztönözte, azzal a hírrel, hogy Amerikában „igen nagy a kereslet mezőgazdasági munkások iránt”.¹³ Az újsághírek mellett Szabolcs vármegye Hivatalos Lapjában pedig az alispán arról is tájékoztatta a járások és községek vezetőit, hogy a kivándorlásnak elvi akadálya nincs.¹⁴

Az értesülések hatására 1920 nyarától — az alispáni jelentések szerint — tömegessé kezdett válni a Szabolcs megyei kivándorlás. Az alispán júliusi jelentésében már a külföldre szóló útleveleket kérők „feltűnően nagy száma” miatt aggódott.¹⁵ 1920 decemberében pedig a járási főszolgabírókat és a községi előljáróságokat arra utasította, hogy „a legalkalmasabbnak látszó módon tájékoztassák az Amerikába történő kivándorlókat” az amerikai nehéz megélhetési viszonyokról. Ezenkívül a költséges tengeri útra, az útlevél elnyerés nehézségeire, az Egyesült Államok bevándorlási biztosainak a bevándorlást akadályozó magatartására, továbbá „a visszatoloncolás” lehetőségeire is figyelmeztetett.¹⁶

Az alispán kivándorlást megítélő, aggályoskodó magatartását azonban hamarosan belügyminiszteri rendelet oldotta fel azzal, hogy 1921. január 1-jétől az útlevelek kiállításának hatáskörét az alispánokra bízta. A belügyminiszteri engedély alapján a megye hivatali vezetője „megfelelő személyzet kijelölésével”

⁹ A trianoni békekötés után közigazgatásilag Szabolcs megyével egyesített Ung megyéből 1903 lakos került Szabolcs megyéhez. Bereg megyéből pedig négy községet csatoltak Szabolcsához, e községek lakosainak száma 3980 fő volt. 1920-ban a megye lakosságának összes száma: 339 556.

¹⁰ *Szél Tivadar*: A külső vándormozgalmak újabb alakulása. Magyar Statisztikai Szemle (a továbbiakban: MSSz) 1943/2–3. 83. o.

¹¹ Alex Kelen National Archives of Canada, Montreal. Az adatokat fénymásolatban adta a dolgozat írójának és a Néprajzi Múzeumba helyezte el Charmela Patrias 366 Palmersten BLVD Toronto Gutarco Canada M 64 2NG.

¹² Amerikából hazatért tisztviselő. Nyírvidék 1920. február 19.

¹³ Az amerikai magyar bankárok. Nyírvidék 1920. június 10.

¹⁴ Szabolcsvármegye Hivatalos Lapjai 1920. május 20. 116. o. 9987–1920. K.

¹⁵ IV. B. 404. KB jelentése XIV. 458/1920.

¹⁶ Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja 1920. december 16. 52. sz. 29088–1920. K.

intézkedett az útlevelek gyors, fennakadás nélküli kiállításáról.¹⁷ Az intézkedések hatására így Szabolcs megyében 1921-ben 4884-en kértek útlevelet, s a kiállított útlevelek közül 1613 Amerikába szült.¹⁸

1922-től azonban már az Egyesült Államok bevándorlást korlátozó intézkedései erősen éreztették hatásukat. Az Egyesült Államok bevándorlási törvénye ugyanis 1921/1922-ben 5635, 1923/24-ben 5747 magyarországi ember bevándorlását engedélyezte. Az 1924. évi újabb bevándorlási törvény pedig 1924-től 1930-ig a magyar bevándorlók kvótakeretét 473 főben állapította meg. A magyar kormány jelentése szerint 1928 májusában az USA törvényhozása némi javulást engedett a magyar kivándorolni szándékozók számára, mert a kvótán kívüli bevándorlás csoportját kitágította. A kvótakeret 1927-től 1938-ig évenként 869 főben engedélyezték, de 1931-től 1937-ig az általában engedélyezett létszám felének adtak csak vízumot.¹⁹

1922-ben a megyében kiállított összes útlevelek száma a korlátozások ellenére még mindig jelentős: 4150, de ebből már csak 145-öt adtak ki az Egyesült Államokba.²⁰ 1923-ban a megye hivatalos lapja még mindig 4–500-ra becsülte az Egyesült Államokba kiadott útlevelek számát.²¹ 1924-ben az alispán évi jelentése szerint azonban, a Belügyminisztérium előzetes engedélye alapján, az Egyesült Államokba már csupán 39 útlevelet adtak ki.²²

A kivándorolni szándékozók nagy számát, és a belső gazdasági, társadalmi feszültségeket jelzi ugyanakkor az alispánnak az a közlése, hogy a megye területéről „sok — az ügynökök csábításának felült —, többnyire földműves munkás vándorolt ki az elmúlt év augusztusa óta Franciaországon át Kuba szigetére”.²³

A kubai kivándorlásra vonatkozó szabolcsi adatok szerint a kivándorolni szándékozókat azzal hitetgették, hogy Kuba amerikai gyarmat, és onnan könnyen átmehetnek Amerikába. A megyéből 35–40 embert vándoroltattak ki az ügynökök jelentős ellenszolgáltatás fejében Kubába. A félrevezetett és a nehéz sorsra jutottak egy része nyírбátori és napkori származású volt.²⁴

Az Egyesült Államokba történő kivándorlás azonban minden elképzelés, vágy ellenére 1924-től már erősen lecsökkent. 1925-től 1930-ig 603,²⁵ 1921-től 1930-ig pedig Szabolcs megyében összesen 3100 érvényes útlevelet adtak ki az Egyesült Államokba. Úgy gondolom, hogy ez az útlevélszám nem kevesebb az Egyesült Államokba Szabolcs megyéből kivándoroltak számánál, sőt 1920-tól 1930-ig legalább 4000–4500 főre lehet az USA-ba kivándorlók számát kerekíteni. Állításomat egyrészt igazolva látom azokkal a rendeletekkel, amelyek a kvótakeretek miatt ösztönöztek minden, a kivándorláson kívüli létszám visszaszorítására, másrészt az útlevélszám kimutatásban nem szerepelnek az 1920-ban kiadott útlevelek. Ezek száma a felhozott jelzések szerint 1000-en felül lehetett. A felfelé kerekítésre ad alapot az is, hogy a 10 éven aluli gyermekeknek nem adtak külön útlevelet, azok a szülők, illetve a kísérők útlevelével utaz-

¹⁷ IV. B. 404. KB jelentések XIV. 110/1921.

¹⁸ IV. B. KB fél éves jelentései XIV. 221/1922.

¹⁹ Lásd: A magyar kir. kormány működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentéseket 1915-től 1938-ig.

²⁰ Alispáni jelentések 1922. II. félév. 11000–1923. 23–24. o.

²¹ Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja 1924. július 11. 296. o. 19874–1924.

²² Alispáni jelentés 10385–1924. II. félév 34. o.

²³ Uo.

²⁴ Elítéltek egy lelketlen nyírбátházi kivándorlásra csábítót. Nyírvidék 1925. november 28.; A kivándorlásra csábító Farkas Ferenc ellen újabb adatok merültek fel. Nyírvidék 1926. február 7.

²⁵ Alispáni jelentések 11800–1925. 38. o.; 11800–1926. 38. o.; 12400–1927. 22. o.; 11400–1928.; 11000–1929. 59. o.; 9700–1930. 27. o.; 11000–1931. 32. o.; Lásd: IV. B. 404. XIX. 77/1930., 204/1929.

hattak.²⁶ Feltételezésem szerint a kivándorló gyermekek száma a megyében nem lehetett kevés, hisz a kivándorlási biztos által kimutatott országos kivándorlási összlétszámnak 13,79%-a gyermek volt.²⁷

Az Egyesült Államokba történő kivándorlás a tárgyalt időszakban a családegyesítések miatt végleges szándékú lehetett. 1920-ban a Belügyminisztérium annak elbírálását, hogy az Egyesült Államokba kinek állítható ki útlevél, a Kivándorlási Biztosi Hivatalra bízta. A kivándorlási útlevél megszerzéséhez az alispánnak a kivándorolni szándékozókra kitöltött kérdőívet kellett a Kivándorlási Biztosi Hivatalhoz felterjeszteni. A kérdőívre ez a hivatal írta rá, hogy az útlevél kiállítható-e, s az útlevelet csak ezután állíthatta ki az alispán. A Belügyminisztérium a kérdőívek felterjesztésének sorrendjéhez elveket adott ki. Ezek szerint a felterjesztés sorrendjében kiemelten szerepelnek azok, „akik kint élő férjeikhez, feleségeikhez, kiskorú keresetképtelenek szüleikhez akarnak kimenni; árvák, és Amerikában a rokonok az eltartásukat vállalják; szülők, akiknek őket eltartani képes gyermekük él kint; leányok, vagy özvegyek, akik házasságkötésük céljából óhajtanak kimenni; akik kint élő szülőkhez, testvérekhez kívánnak kiutazni”.²⁸ 1925-ben pedig az alispán a Belügyminisztériumnak azt a rendeletét ismerteti jelentésében, amely szerint „egyelőre csupán az Egyesült Államok területén élő magyarországi egyének feleségeinek, 15 éven aluli kiskorú és keresetképtelen gyermekeinek útlevélkérelme terjeszthető fel”.²⁹

b) Kivándorlás Kanadába

Az Egyesült Államok elzárkózása következtében 1924 után előtérbe került és folyamatosan növekedett Magyarországon a Kanadába irányuló kivándorlás. 1929-ben azonban Kanada is korlátozta a bevándorlást, a közép-kelet-európai országok lakosainak bevándorlását az 1928. évinek egyharmadában állapította meg.³⁰

Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlási lehetőség szűkülésével, csaknem teljes megszűnésével párhuzamosan Szabolcs megyében is jelentkezett az útirány módosulás. 1923 júliusában már arra szólította fel az alispán a főszolgabírókat, hogy utasítsák a községi előljáróságokat a Kanadába kért útleveleknek „késedelem nélküli felterjesztésére, mivel az oda való kivándorlás korlátozva nincs megszabott kvóta által”.³¹

Az alispáni figyelemfelhívásnak és az egyéb forrású híreknek már 1924-ben meglett az eredménye. Míg Szabolcs megyében 1920 után egyetlen útlevelet sem állítottak ki Kanadába, addig ebben az évben már 234-et.³² A kanadai kivándorlás növekedésére utal az alispán 1925 első félévében írt jelentése is. Előterjesztése szerint a belügyminiszter a Kanadába irányuló kivándorlást korlátozó rendelkezését felfüggesztette, „s úgy intézkedett, hogy a mezőgazdasági munkások részére a Kanadába kért útleveleket

²⁶ Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja 1920. december 16. 29088–1920. K. BM 74449/1920. XII. rendelet.

²⁷ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) K 71. I/1. 1939. 81–82. cs. 20624. sz.

²⁸ Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja 1923. április 5. BM 4631–1923. rendelet.

²⁹ Alispáni jelentés I. félév. 28000–1925. 8. o.

³⁰ OL 71, I/1. 1939. 8–82. sz.; 20624 sz.; MSSZ 1924. 9–10. sz. 431. v. Vö. *Mozolovszky Sándor*: Honfitársaink az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában. MSSZ 1930/5. 378. o. A magyar kormány jelentései... uo.

³¹ A járási főszolgabírónak, a községi előljáróságoknak a kanadai kivándorlásokról. Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja 1923. július 6.

³² Alispáni jelentés 10385–1924.

előzetes engedélye nélkül” az alispán kiállíthatja.³³ Így érthető, hogy 1925-ben a megyében Kanadába kiállított útlevelek száma 442-re emelkedett.³⁴ 1926 januárjában pedig a nagyszámú útlevélekérvény alapján az alispán már azt állapította meg, hogy a „folyó évben nagy kivándorlási mozgalom fejlődik ki Kanadába”.³⁵ A kanadai kivándorlók száma valóban jelentősen megnövekedett, 1926-ban 1022 Kanadába szóló útlevelet adtak ki Szabolcs megyében.³⁶

A kivándoroltak sorsáról az alispánhoz elszomorító adatok kerültek. Valószínű, hogy a kedvezőtlen hírek, de elsősorban a kivándorlók nagy száma, meg a felajánlkozó lehetőség adott alkalmat arra az alispánnak, hogy a további kivándorolni szándékozók számát „megbízható tájékoztatás” segítségével megpróbálja korlátozni.³⁷ Erre bizonyult alkalmasnak Zágonyi Sámuel nyugalmazott alezredesnek a vállalkozása is, aki Kanadában szerzett tapasztalatai után országos körútra indult, hogy „a kivándorlási lázt csökkentse”. Zágonyi felajánlkozó levelében azt írta, hogy körútja során „a kivándorlás által különösen veszélyeztetett vidékeken” kíván előadásokat tartani, s munkatervében Szabolcs megye az első között szerepelt. Az volt a tapasztalata, hogy „Szabolcs megye, a kanadai kivándorlásban az ország legveszélyeztetettebb megyéje”.³⁸

A kanadai kivándorlás Szabolcs megyei méreteire utal Nyíregyháza polgármesterének az alispánhoz küldött írásos javaslata is. A polgármester azt ajánlotta, hogy Nyíregyházán Zágonyi előadása ne március 15-én reggel 8 órakor legyen, mert „a reggeli órákban az iparosokat, kereskedőket, vagy az érdekelt szegényebb néposztályt lehetetlen hétköznapiakon összegyűjteni”. Az időpontot azért sem látta megfelelőnek, mert március 15-én az iskolákban külön ünnepségeket tartottak, és ez akadályozta a tanárok és tanulók részvételét az előadáson. Ő pedig szerette volna, ha az iskolák igazgatói, tanárai és tanítói a kivándorlás nemzeti veszedelmét megismerik, „amely főleg bennünket, szabolcsiakat érint elsősorban”.³⁹

Nyíregyházán kívül Zágonyi előadásokat tartott Nyíradonyban, Nyírbátorban, Tuzséron, Mándokon, Kisvárdán, Gáván és Rakamazon.⁴⁰ Az előadások és a kivándorlást más módon is korlátozni szándékozó megyei törekvések nem hozták meg a várt eredményt, 1927-ben 1214, és 1928-ban 885, az országos kivándorlási mozgalom érintése során már említett kanadai korlátozások ellenére 1929-ben még mindig 607, 1930-ban pedig 540 Kanadába szóló útlevelet állítottak ki a vizsgált megyében.⁴¹

Szabolcs megyében 1924-től 1930-ig összesen 4953 útlevelet adtak ki Kanadába. A községekig, sőt családokig lemenő adataink azt bizonyítják, hogy Kanadába is jelentős volt a családok, így a gyermekek kivándorlása is. (A 10 éven aluli gyermekek a felnőttek útlevelével utaztak.) 1928-tól 1930-ig a montreáli kikötőbe érkező 247 szabolcsi kivándorló közül 89 a tíz éven aluli, vagyis a kivándorlók 36%-a gyermek volt.⁴² Így a 4953 Kanadába szóló kivándorló útlevéllal kiutazók számát 6000–6500 főre lehet becsülni.

³³ Alispáni jelentés 28000–1925. 8. o.

³⁴ Alispáni jelentés 11800–1926. 38. o.

³⁵ Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja 1926. január 28. 30. o.

³⁶ Alispáni jelentés 12400–1927. 22. o.

³⁷ Uo. 24400–1927. 9. o.

³⁸ V. B. 186. XIII. 180/1927. 3417 és 8658. sz.

³⁹ Uo. 6751. sz.

⁴⁰ Uo. 5770. sz.

⁴¹ Alispáni jelentések, uo. 59. o.

⁴² Alex Kelen National Archives of Canada, uo.

c) *Kivándorlás Dél-Amerikába*

Már a 20-as évek elején volt tájékozódás Magyarországon a dél-amerikai államokba, főleg Argentínába és Brazíliába való bevándorlási lehetőségek iránt. Az ide irányuló kivándorláshoz azonban 1928-ig a Belügyminisztérium előzetes engedélyét kellett kérni. 1929-ben a BM előzetes engedélyezéséből adódó korlátozást megszüntették, sőt 1929-től már a magyar kormány is érdeklődik, főleg az argentínai kivándorlás lehetőségei felől.⁴³

1923-ban Szabolcs megye Hivatalos Lapjában, még az egyik belügyminiszteri rendeletre hivatkozva, arról tájékoztatták az előljáráásokat, hogy a dél-amerikai államokba kivándorolni szándékozók útlevelét nem kaphatnak.⁴⁴ Ezután a megyében négy évig semmilyen hír nem ad számot a dél-amerikai kivándorlásról. 1929-ben a kanadai kivándorlás korlátozása adott bizonyos fordulatot a Szabolcs megyei kivándorlásnak Dél-Amerika felé. 1929-ben már 303 útlevelet állítottak ki Dél-Amerikába, ebből 274 Argentínába szolt.⁴⁵

Az argentínai kivándorlásról és a kivándorlás egyik közvetlen okáról is tájékoztatást ad az az újsághír, amelynek már a címében is azt olvashatjuk, hogy „Argentínában keresnek kenyeret a fagykár sújtotta Szabolcs megye földmunkásai”.⁴⁶ Varga Ilona szerint 1929 őszén a Magyarországról indított egyik munkáscsoportban, „amelybe 81 földműves jelentkezett”, 16-an szabolcsiak voltak.⁴⁷

Az 1929-et követő évek adatai azonban már azt jelzik, hogy a Dél-Amerikába irányuló kivándorlás erősen visszaesett. 1931-ben pl. Dél-Amerikába megnevezéssel 17, külön Argentínába pedig 29 útlevelet állítottak ki Szabolcs megye hatóságai.⁴⁸

Az Argentínában munkát vállaló szabolcsi földművesek helyzetéről, a megyei adatok kedvezőtlen képet rajzoltak. Argentínából, az egyik 108 fős csoportból, 36 szabolcsi kivándorló levélben fordult segítségért a megye főispánjához. A reményeikben csalódott emberek keserves sorsáról adott számot a levél fogalmazója, a nyírábrányi születésű Gyermán Demeter. „Az ember élete csak semmi. . . , dolgoztunk 21 napot, és kaptunk érte 21 napra nehéz munkában 7 pengőt. Nem törődik velünk senki, nincs mit enni, úgy élünk mint szép Magyarországon a koldusok.” A levélben arra kéri a főispánt, hogy segítse őket „vagy munkába, vagy haza, mert nekünk szép Szabolcsban van a családunk meg a feleségünk”.

A ligetaljai járás főszolgabírója is a főispánhoz fordult azzal a kéréssel, hogy a járása községeiből mintegy 120 Argentínába kivándorolt ember hazajövetelét támogassa. A kérvényben a főszolgabíró is azt írta, hogy a már hazajött „néhány kivándorló bemondása, meg a hazaküldött levelekben foglaltak szerint munka nélkül, a legnagyobb nyomorban vannak, kétségbeesetten várják hazaszállításukat, az állami támogatást”.⁴⁹

A dél-amerikai kivándorlásra felhozott szabolcsi adataink alapján azt lehet mondani, hogy az ame-

⁴³ Kormányjelentések, uo. és Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. V. kötet. Szerk.: *Karsay Elek*. Bp. 1976. Minisztertanács jegyzőkönyve 1927. február 18. és 1921. október 11., Lásd: Nép-szava 1929. október 27.; Magyar Statisztikai Évkönyv (a továbbiakban: MSÉ) Bp. 1931. 21. o. MSÉ Bp. 1931. 21. o.

⁴⁴ Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja BM 14917/142. körrendelet. 1923/9. 104. o.

⁴⁵ Alispáni jelentés 9700–1930. 27. o.

⁴⁶ Argentínában keresnek kenyeret a fagykár sújtotta Szabolcs megye földmunkásai. Nyírvidek 1929. szeptember 26.

⁴⁷ *Varga Ilona*: Magyar kivándorlás Latin Amerikába a két világháború között. (Kandidátusi értekezés) OSzK 104. o.

⁴⁸ Alispáni jelentés 11000–1931. 32. o.

⁴⁹ IV. B. 401. Főispáni iratok 405/1930.

rikai és a kanadai kivándorlás lehetőségének szűkülése következményeként a Szabolcs megyéből kivándorlók Dél-Amerika területén is más megyék lakosainál nagyobb arányban fordultak meg, vagy találtak megélhetést.

d) Kivándorlás „az amerikai földrészre”

A 20-as évekről eddig bemutatott források alapján a kivándorlók útirányát országonként is jelezni lehetett. A rendelkezésünkre álló statisztikai adataink egy részében azonban már a 20-as évek kivándorlóinak útirányáról sem kapunk pontos tájékoztatást, csupán összefoglalóan jelzik, hogy „kivándoroltak Kanadába és Amerikába”. A 30-as évek kivándorlóiról készített kimutatásoknak pedig csaknem mindegyike „kivándoroltak az amerikai földrészre” összefoglaló megnevezést használja.

Az „amerikai földrészre” kivándorló szabolcsiak számának nagyságára az 1930. évi népszámlálási statisztikák községekre vonatkozó adatai is utalnak. A községenkénti vizsgálat azt mutatja, hogy a dadai alsó járás Tiszaladány községében a vándorlási különbözet az 1920–1930 közötti időben $-7,9\%$ volt. A statisztikai közlemények jelentése szerint a 394 fős veszteség „a kanadai kivándorlás”, és „a gazdasági cselédek számának csökkenése” miatt következett be. A kiskvárdai járás Ajak községében a vándorlási különbözet $-11,6\%$ -a mögött a 275 fős hiányjelzés alatt áll, hogy „kivándorolt Kanadába”.

A tiszai járás községei közül Gemze vándorlási különbözete $-29,7\%$ volt, a 254 hiányzó embervesztéséget a statisztika szöveges része kivándorlással, a cselédek számának csökkenésével és a városba költözéssel magyarázza. A statisztikai kimutatás mellett lévő megjegyzés szerint Tornyospálczáról a $-12,0\%$ -os veszteség, az eltávozott 298 ember „kivándorolt Kanadába, elvándorolt más községekbe, s a gazdasági cselédek száma csökkent”.

A ligetaljai járás Nyírbéltek községéből tíz év alatt 409 ember, a lakosság $15,8\%$ -a „kivándorolt Argentínába és Kanadába”. A hiányt a statisztika a gazdasági cselédlétszám csökkenésével is magyarázza. Nyírlugosról is hiányzott az 1930-as népszámláláskor 321 ember, akiknek egy része szintén „Argentínába és Kanadába vándorolt”.

A nyírbaktai járásból Levelek község népszámlálási adatai között azt találjuk, hogy „a vándorlási különbözet $-18,5\%$ -os volt, a 290 hiányzó ember pedig kivándorolt, és a „gazdasági cselédek családtagjainak kisebb lett a létszáma”. A kimutatások szerint az Ófehértóról 292 és a Nyírbogátról 326 hiányzó ember is „kivándorolt a tengeren túlra, illetve a munkaerő városba költözött”.⁵⁰

A hivatalos statisztikai kimutatás szerint 1931-től 1938-ig „az amerikai földrészre” megnevezés alatt Szabolcs és Ung megyéből kivándoroltak 1153-an.⁵¹ Ha a hivatalos statisztika összesített számadatát 1940-ig kiegészítjük Szél Tivadar kimutatásával, úgy a vizsgált időszakban 1406 statisztikában szereplő kivándorlóról lehet számot adni.⁵²

Szabolcs megyében 1931-től 1940-ig „az amerikai földrészre” 1263 kivándorló útlevelet adtak ki.⁵³ A hivatalos kimutatásnál alacsonyabb szám minden bizonnyal azzal magyarázható itt is, hogy a gyermekeknek nem adtak külön útlevelet, míg a hivatalos statisztikában számba vették a gyermekeket is.

A 30-as évek kivándorlási mozgalmának csökkenését a montreáli hajózási iroda naplódadatai is jól

⁵⁰ Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban: MSK) 83: 53. o.

⁵¹ Magyar Statisztikai Évkönyvek

⁵² Szél Tivadar: i. m. Uo.

⁵³ Alispáni jelentések 1931-től 1941-ig. IV. B. 411. Alispáni iratok 495/1950.

jelzik, hisz 1928 és 1930 között, 3 év alatt, 247 szabolcsi származású, 1931-től 1939-ig viszont már csak 153 Szabolcs megyei kivándorló nevét lehet a naplóban összeszámlálni.⁵⁴

A harmincas évekből meglévő Szabolcs megyei napi- és hetilapokban is alig lehet már találni kivándorlással foglalkozó újságcikket. Az elvétve talált hírek a Dél-Amerikába kivándoroltak kedvezőtlen helyzetéről, az ottani munkaviszonyokról számolnak be.⁵⁵

Az amerikai földrészre kivándorló szabolcsiak számát ezek után az 1920–1930-ig terjedő időben 10 500–11 500, az egész vizsgált időszakban pedig összesen 11 700–12 200 főre becsülöm.

e) Kivándorlás az európai államokba

Az első világháború után megváltozott a kontinentális vándorlás terjedelme, részben iránya és módja is. A legfontosabb bevándorlási országgá Franciaország vált, Németország szerepe az első világháború előtti helyzethez viszonyítva jelentősen visszaesett, kisebb létszámú kivándorlót fogadott Belgium, Svájc és Hollandia, Törökország és Bulgária.⁵⁶

1920–1940 között Szabolcs megyében 36 630 útlevelet adtak ki az európai államokba.⁵⁷ Ezek az útlevelek természetesen egészen más elbírálást igényelnek mint amelyeket az amerikai földrészre állítottak ki.

Az alispáni jelentések külön feltűntetik „a megszállt területekre” megnevezéssel a trianoni békekötéssel elcsatolt területekre útlevelet kértek számát. Ezekre a területekre összesen 21 616 embernek adtak kiutazási lehetőséget. A közigazgatási bizottság jelentésében 1922-ben azt közölték, hogy 1922 januárjában az útlevélforgalom „a szomszédos államokkal csökkent”. Az útlevélforgalom csökkenésének okát „kereskedelmünk pangásában” jelölték meg. Egész évi átlagban azonban 1922-ben inkább növekedett a Csehszlovákiába és Romániába kért útlevelek száma.⁵⁸ A közigazgatási bizottsági jelentés alapján mégis úgy gondoljuk, hogy az említett országokba kért útlevelek egy bizonyos százaléka kereskedelmi célt szolgált. Feltételezhetjük azt is, hogy az útlevelet kérők más része rokonlátogatás címén kapott útlevelet. Véleményem szerint azonban a szomszédos két országba kért útlevelek bizonyos hányadával nem ideiglenes jelleggel távoztak. Ezek között lehetnek magyarok, akik földjük s egyéb vagyonuk miatt, vagy lehetnek más nemzetiségűek, akik éppen nemzetiségük miatt hagyták el az új területű Magyarországot.⁵⁹ A Horthy-rendszer börtöneiből kiszabadult politikai foglyok egy része pedig Csehszlovákiába vándorolt ki.⁶⁰ Az 1930. évi népszámlálási statisztika népességcserére vonatkozó adata szerint Szabolcs megyéből az elcsatolt területekre 200 ember távozott.⁶¹

Európa egyéb államaiba útlevelet kapott 15 014 fő. Ahhoz, hogy erről az útlevélszámról megközelí-

⁵⁴ Alex Kelen National Arkus of Canada, uo.

⁵⁵ Nyomorognak a kivándorló nyíregyháziak Dél-Amerikában. Kelet-Magyarország 1932. május 28.

⁵⁶ *Ferenczy Imre*: Az európai munkapiac és vándorlási irányzata. Közgazdasági Szemle 74. k. 441. o.; Lásd: *Pécsi Anna*: Magyarok a francia munkásmozgalomban 1920–1945. (Kandidátusi értekezés) 18. o. OSZK Lásd: Kormányjelentések, uo.

⁵⁷ Alispáni jelentések 1921–1940-ig.

⁵⁸ IV. B. 404. KB. XIV. 221/1922.

⁵⁹ 244610/1925. BM rendelet, IV. B. 401. 467/1925.

⁶⁰ A forradalmak Szabolcs-Szatmár megyei harcosai. 1917–1919. Szabolcs megyei Lapkiadó Vállalat.

⁶¹ MSK 96. sz. 207. o. Az 1930. évi népszámlálás IV. sz. Bp. 1936. 195. o.

tően elfogadható véleményt mondhassunk, néhány területről rendelkezésünkre álló forrás felsorakoztatása adhat eligazítást.

Szabolcs megye napilapjában 1923-ban az egyik újságíró a franciaországi kivándorlásról ezt írta: „mintha messze valahol egy világ szakadt volna el és a szakadás után a rengeteg ember — Párizsba jön Kanadát keresni”. Példákat hoz „az intellektuális” nehéz fizikai munkaterületen történő elhelyezkedéséről, az alacsony munkabékekről. A kivándorlók franciaországi szomorú helyzetének bemutatása mellett a külföldre csábítók „üzelmeiről” ír, és többek között egy nyíregyházi nőt is megnevez. Úgy gondolom, hogy mind a nyíregyházi „csábítónak” az emlegetése, mind pedig az elriasztó „helyzetkép” a szabolcsiak kivándorlására is utal.⁶² 1924-ben pedig arról adott hírt a Nyírvidék, hogy Párizsban élő nyíregyháziak fenyegették meg az idézett újságírót „a magyarok helyzetéről” írt cikke miatt.⁶³

A franciaországi kivándorlásban való szabolcsiak részvételét jelzi továbbá azt, hogy 1929-ben, az országos MÉMOSZ központnak az építőmunkások Franciaországba történő kivándorlási lehetőségeiről adott tájékoztatása Szabolcs megyében is jelentős visszhangra talált.⁶⁴

A korabeli újsághírek arra utalnak, hogy Franciaországban és Olaszországban még a gazdasági válság éveiben is több szabolcsi, főleg nyíregyházi származású ember igyekezett munkát, megélhetést, boldogulást keresni.⁶⁵

A franciaországi és olaszországi kivándorlás és annak szándéka mellett a Németországba irányuló kivándorlási törekvésekre is találunk adatokat.⁶⁶ A Németországba utazás konkrét adataival a vizsgált időszakban azonban csupán „az útlevelet kértek” számának kimutatása kapcsán találkoztam. Ebbe az országba 1920-ban és 1922-ben 110 útlevelet állítottak ki.

A jelzett két évben Ausztriába 215, Olaszországba 18, Jugoszláviába 67 és Bulgáriába 23 útlevelet adtak ki a megyében.⁶⁷

A németországi munkavállalás nagyobb lehetősége 1938-ban következett be országosan, és Szabolcs megye nincstelenjei számára is. Mivel Németországban 1938-tól meghatározott munkák végzésére, és 1 évnél rövidebb időre szerződötték a megye mezőgazdasági nincstelenjeit, így ezek nem számítottak kivándorlóknak.

Az említett európai országokon kívül a többi országba történő kivándorlásról vagy munkavállalásról semmilyen Szabolcs megyei közvetlen adat nem áll rendelkezésre. Ez persze nem azt jelenti, hogy más európai országokba nem lett volna a megyéből kivándorlás, tartós kint tartózkodás vagy legalábbis időszakos munkavállalás. Ha az 1938-tól, az úgynevezett európai államokba kiadott útlevelekből levonjuk a Németországba közvetített mezőgazdasági dolgozók útleveleit, 1938-ban kb. 400, 1939-ben 255 útlevél marad más célra. Úgy gondoljuk, hogy az 1938-ban 400 és az 1939-ben 255 körüli útlevél kiadása bizonyosan politikai indítékú, a zsidó lakosság menekülésszerű kivándorlását szolgálhatta. Feltételezésünket erősíti az is, hogy 1937-ben az európai államokra 1173 és az elcsatolt területekre 1111, a korábbi éveknél jóval több, az európai államokba kiadott útlevelek 6 évi átlagánál háromszor, a szomszédos országokba majdnem kétszer nagyobb útlevélszám az 1938. évi zsidótörvény előkészítésével, az antiszemitizmus erősödésével volt kapcsolatban. Feltételezésünket alátámasztják az évről évre meghosszabbított útlevelek viszonylag jelentős számadatai is. 1925-ben 2080, 1930-ban 2239 volt a meghosszabbított útlevelek szá-

⁶² Amiről itthon nem tudnak. Nyírvidék 1923. augusztus 29. 2. o.

⁶³ Dühöngő kivándorlási láz Magyarországon. Nyírvidék 1924. február 17.

⁶⁴ Politikatudományi Intézet (a továbbiakban: PI) 666. f. IV. 192/1930.

⁶⁵ Párizs magyarjai. Mit csinálnak a nyíregyháziak Párizsban? Kelet-Magyarország 1932. március 5–11. Nyíregyházi fiatalok karrierje Olaszországban. Kelet-Magyarország 1933. január 29–30.

⁶⁶ V. 396. Ófehértó, 954/1928. X. Kútfő.

⁶⁷ Alispáni jelentések, uo.

ma.⁶⁸ 1931-től 1939-ig — két év kivételével — mely években nincs a célnak megfelelő adatunk —, 9868 útlevelet hosszabbítottak meg. A meghosszabbított útlevelek évi 1409 átlagszáma, illetve az említett két évben 2000-en felüli nagysága véleményem szerint azt jelzi, hogy kb. 1400–2000 ember állandó jelleggel az európai országokban tartózkodott a megyéből. A felsorolt adatok alapján az a megállapítás tehető, hogy 1920–1940-ig az európai államokba kivándorló vagy állandóan kint dolgozó, illetve a numerus clausus miatt kint tanulók együttes száma kb. 1400–2000 fő lehetett.

f) Összegező összevetések

A Szabolcs megyei kivándorlás nagyságáról, más megyékhez viszonyított arányáról — mint említettük — 1928-tól hivatalos statisztikai adatok adnak számot. Hivatalos statisztikai kimutatás szerint 1928-ban a kivándorlók abszolút létszámában a városok és a megyék közt Szabolcs vezetett, ahonnan összesen 840-en vándoroltak ki.⁶⁹ 1929-ben a statisztika adatai azt mutatják, hogy Vas megyéből vándoroltak ki legtöbben, 1266-an, Vas megyét követte Szabolcs megye 1064 kivándorló létszámmal.⁷⁰ 1930-ban, a szintén törvényhatósági bontásban is részletező kivándorlási statisztika kimutatása szerint, Szabolcs megye abszolút számokat tekintve ismét az első helyen szerepel. A vizsgált megyéből 711-en, 11 fővel többen vándoroltak ki, mint Budapestről.⁷¹ Szabolcs megyéből három év alatt, a hivatalos statisztikai kimutatás szerint is, 2615-en vándoroltak ki. A Szabolcs megyei kivándorlás arányait tendencia jelleggel mutatja az is, hogy még a kivándorlás által legjobban érintett Tisza jobb partján elterülő megyékben is az említett három évben, összesen 3880 ember vándorolt ki.⁷²

Thirring Lajos Magyarország hat évtizedes népességnövekedési viszonyait a harmincas évek elején vizsgáló tanulmányában a tényleges szaporodási arány alapján a megyei törvényhatóságokat csoportosította. E csoportosításban Szabolcs és Ung megye a második helyen áll. Ehhez azonban hozzáteszi, hogy „az élve születési, illetve természetes népnövekedési arányszámok alapján Szabolcs megye a kimutatottnál jóval kedvezőbb hányadot és helyet foglalhatna el a megyék sorában, népességének egy részét azonban legutóbbi évekig elég erős kivándorlás forgácsolta el”.⁷³

Az 1928–1930. évi kivándorlási adatok alapján Szél Tivadar is azt írta, hogy a „felvidékkel határos részeken volt a legújabb évek kivándorlása a legintenzívebb”. Az 1928–1930. évi hivatalos statisztikai kimutatás szerint a kivándorlóknak a lakossághoz viszonyított arányában első helyen Ung megye áll, évente átlag 6,4 ezrelékes kivándorlóval, utána Esztergom (4,6 ezrelékes), Abaúj-Torna (3,0 ezrelék), Zemplén (2,5 ezrelék), Szatmár (2,5 ezrelék) és Szabolcs megye következik, ahonnan a lakosok 2,3 ezreléke vándorolt ki évente.⁷⁴

A Szabolcs megyei kivándorlóknak az országos kivándorlással történő összevetésére a 30-as években is elsősorban a hivatalos statisztikai kimutatások adnak bizonyos lehetőséget.

⁶⁸ Alispáni jelentések. 28000/1925. 8. o.; 11000/1931. 12. o.

⁶⁹ MSÉ Bp. 1929. 30. o.

⁷⁰ MSÉ Bp. 1930. 34. o.

⁷¹ MSÉ Bp. 1931. 21. o.

⁷² Kovács Lajos: A vándormozgalom alakulása nemek szerint az utolsó évtizedben. MSSz 1932. II. sz. 105. o.

⁷³ Thirring Lajos: Hat évtized népesedési viszonyainak néhány jellegzetessége hazánk mai területén. MSSZ 1933. II. évf. 9. sz. 28. o.

⁷⁴ Szél Tivadar: Külső vándormozgalom alakulása. Társadalompolitikai füzetek. 1933. II. sz. 1–3. sz. 51. o.

1931-ben a Szabolcs megyei 131 fős kivándorló létszámnál többen csak Zemplén megyéből (149 fő) és Budapestről (281 fő) hagyták el az országot. 1932-től 1938-ig a hivatalos statisztikai kimutatás szerint, abszolút számokat tekintve, a megyék közül minden évben Szabolcs megyéből vándoroltak ki a legtöbben. A városok közül pedig csak Budapest előzte meg minden évben a kivándorlók abszolút számában Szabolcs megyét.⁷⁵

A montreáli hajózási iroda kikötői naplójának bejegyzései alapján végzett összesítés is azt mutatja, hogy a kanadai kivándorlók között a Szabolcs megyéből származók minden évben többen szerepeltek a kikötői naplóban, mint a többi megyéből, és abszolút számokat tekintve a vizsgált megyét Zemplén és Borsod megyék követték.⁷⁶

Szél Tivadar 1939-től 1940-ig mutatta ki tájegységenként, megyénként és törvényhatósági jogú városokként a kivándorlók tízezer lélekre eső arányát. Számításai szerint 1939-ben a Szabolcs megyei 10 000 lélekre eső 4,6%-os kivándorló átlagszámtól csupán Budapest, Miskolc, Sopron tj. városok, és a Szabolcstól külön vizsgált Ung és Szatmár megyék átlagszámai voltak nagyobbak.⁷⁷

Ezek után, még mielőtt visszatérnénk Szabolcs megye összesített kivándorlási adataira, arra szükséges utalni, hogy a népszámlálási statisztikák megyei vonatkozásban is segítséget adnak a kivándorlás nagyságának megállapításához. A népszámlálási statisztika szerint Szabolcs megyében 1920 és 1930 között a népességcsera kiegyenlítette egymást. Ez azt jelenti, hogy a húszas években Szabolcs megyéből kb. annyian költöztek el az ország különböző városaiba és megyéibe, mint amennyi emberrel gyarapították a megye lakosságát, elsősorban az elcsatolt területek bevándorlói. Ugyanakkor a természetes szaporodás és a tényleges növekedés különbségeként 14 394 ember veszteséget mutat a Szabolcs megyére vonatkozó statisztika.⁷⁸ Ezt a veszteséget, a népességcsera kiegyenlítődése miatt, a kivándorlás körében kell keresni. Az 1930. évi népszámlálás által kimutatott vándorlási veszteség, a 14 394 fő, csaknem megegyezik az általunk korábban kimutatott kivándorló létszámmal, illetve a visszavándorlást is figyelembe véve, a kivándorlási veszteséggel.

Így végül újra összegezve vándorlási adatainkat az a megállapításunk, hogy a húszas években Szabolcs megyében a feltételezett kivándorló veszteség 13 000–14 000 fő lehetett. Csupán a kivándorlási veszteséggel számolva, az évi kivándorlók létszámát összevetve a megye összlakosságával, az 1920. évi lakosságnak 4,12, az 1930. évi népességnek pedig 3,54 ezreléke hagyta el Szabolcs megyét, illetve Magyarországot. Ezek a számok azt mutatják, hogy Szabolcs megyében az első világháború után, az 1920 és 1930 közötti időszakban sem volt lényegtelen jelenség a kivándorlás. Az első világháború előtti nagy kivándorlási mozgalom idején Szabolcs megyében 1899–1913 között 1000 főre 8,1 kivándorló esett a hivatalos statisztikai kimutatás szerint. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a tárgyalt időszakban a kivándorlás aránya az össznépességhez viszonyítva kb. feleannyi volt, mint a nagy kivándorlási mozgalom idején, megközelítette az akkori országos 4,6 ezrelékes átlagot.

A háború utáni évtizedben feltételezéseink szerint 90 000–100 000 főre tehető országosan a kivándorlási veszteség, ami az 1920. évi népességnek 1,1–1,3%-a, vagyis a vizsgált évtized alatt az ország népességének 1,1%-a, míg Szabolcs megye népességének, az 1920. évi lakossághoz viszonyítva, 4,12%-a vészelt el a kivándorlás által.

A két világháború közötti időszakban – mint említettük – a kivándorlás nagyságán kívül jelentős

⁷⁵ Magyar Statisztikai Évkönyvek, uo.

⁷⁶ Alex Kelen National Archives of Canada, uo.

⁷⁷ Szél Tivadar: A külső vándormozgalom újabb alakulása. MSSz 1943. 2–3. 90. o.

⁷⁸ MSK 83. k. 53. o., MSÉ uo.

módosulás következett be az útirányban is. A kivándorlók útiránya a hivatalos statisztika szerint az alábbi módon alakult (1928–1930):⁷⁹

	Európa külön- böző államaiba	Egyesült Államokba	Kanadába	Egyéb amerikai államokba
százalékban				
Szabolcs megye	0,7	10,1	75,9	12,8
Tisza jobb partja	3,8	10,9	73,2	12,1
Magyarország	20,9	8,5	55,0	10,3

A statisztikai kimutatásból azt emeljük ki, hogy Szabolcs megyéből a 20-as évek végén Kanadába ment a kivándorlók 75,9%-a. Ez és a többi arány is azt mutatja, hogy a megye lakosságának kivándorlási iránya a Tisza jobb partján lévő terület lakosságának mozgalmához kapcsolódott ebben az időszakban, mint ahogy az első világháború előtt is.

A három év statisztikai adatainál valószínű, hogy jobban mutatják a Szabolcs megyei kivándorlók útirányát a jelzett 10 év becslési adatai. Ezek szerint Kanadába talált új hazát a szabolcsi kivándorlók kb. 42,8%-a, az Egyesült Államokban 32,1%-a, az amerikai földrészekre ment – Argentínával együtt – az összes kivándorolt Szabolcs megyei ember 78%-a. Az európai államokban, minden bizonnyal cserélődően és nagy hányadban a „kényszerkivándorlók”,⁸⁰ az összes kivándorlók 22%-a talált munkát.

A harmincas évek kivándorló létszámkimutatásánál már utaltunk arra, hogy a kivándorlás jellegében az évtized végén változások következtek be. A kivándorlás útirányában már a 30-as évek elején is van bizonyos változás a 20-as évekhez viszonyítva, de a kivándorlás jellegének megváltozását az 1930 utáni útiránymódosulás jelzi igazán.

A kivándorlók útiránya 1930–1938 között az alábbiak szerint alakult:⁸¹

	Európa	Egyesült Államokba	Kanada	Amerika egyéb	Egyéb földrész
százalékban					
Szabolcs megye	0,1	45,7	43,6	8,1	2,5
Észak	7,7	31,7	41,2	12,6	2,5
Alföld	1,3	49,5	18,3	23,0	7,7
Magyarország	6,8	40,7	29,1	17,3	5,8

A hivatalos statisztikai kimutatás szerint az 1930–1938 között Szabolcs megyéből kivándorlók 97,4%-a az amerikai földrészen talált új hazát.

⁷⁹ Magyar Statisztikai Évkönyvek, uo.

⁸⁰ Puskás Julianna: i. m. 178. o.

⁸¹ Magyar Statisztikai Évkönyvek, uo. Az „Észak” megnevezésű kategória mögött a Statisztikai Évkönyvben Abaúj-Torna, Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyesített megyék, Miskolc tv., Heves megye, Nógrád és Hont egyesített vármegyék és Zemplén megye szerepel.

1938-tól 1941-ig a kivándorlók útírányában még az előző évek változásainál is jelentősebb módosulások mutatkoztak. Szabolcs megyében az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás részesedése 69,3%-ra emelkedik, ugyanakkor a kanadai részesedés 30,7%-ra csökken. Különösen szembeötlő a változás az Alföldön, ahonnan a kivándorlók 67,2%-a talált hazát az Egyesült Államokban, Kanadában viszont a nagyrészt menekülőkné, „kényszerkivándorlóknak” csak 14,3%-át fogadták be, a többi amerikai államban is lecsökkent az arány 14,4%-ra, Európa országaiba pedig szinte elhanyagolhatóvá vált a jelzett tájegységekről a kivándorlás. Az 1938–41-es évek átlagában országosan is csak 4,6%-os volt az Európába vándorlók részvételi aránya.

A hivatalos statisztikai kimutatás alapján az 1930-as évek kivándorlási mozgalmát összevetve az 1920-as évek kivándorlási mozgalmával, országos és Szabolcs megyei vonatkozásban egyaránt, az tűnik szembe, hogy a befogadó országok általános elzárkózása miatt a kivándorlás nagymértékben visszaesett. Az 1920-as években, a hivatalos statisztikai kimutatás 47 070 fős kivándorló számadatát figyelembe véve, az 1920. évi lakosságnak 0,53%-a hagyta el az országot kivándorlási céllal. A harmincas években viszont a hivatalos statisztikai kimutatás szerint 10 év alatt kb. 13 000 ember vándorolt ki⁸² az országból, ez az 1930. évi lakosságnak csupán 0,14%-a.

Mivel Szabolcs megyéből a 20-as években csak három évről áll rendelkezésre hivatalos statisztikai kimutatás, összevetésre a feltételezett létszámadatokat vehetjük figyelembe. Ezek szerint 1920-tól 1930-ig az 1920. évi Szabolcs megyei lakosság 4,12%-a, míg 1930-tól 1940-ig, az 1930-ban Szabolcs megyében élők 0,75%-a vándorolt ki.

Amennyiben országosan is a feltételezett kivándorló létszámot viszonyítjuk egymáshoz a Horthy-rendszer két népszámlálási időszakában, úgy talán a valóságot jobban tükröző arányokhoz jutunk. A 20-as években az általam feltételezett 90 000–100 000 fős veszteség az 1920. évi magyarországi lakosságnak 1,1–1,3, a 30-as évek 35–40 ezer körüli, nagyrészt menekülő tömege az 1930. évi összlakosságnak 0,4%-a.

Amint látható, a feltételezett létszám figyelembevételével Magyarországon a két népszámlálási időszakban a létszámok és az arányok közelebb kerültek egymáshoz, Szabolcs megyében ugyanakkor jelentős különbséget figyelhetünk meg a feltételezett létszámösszevetés alapján is. Úgy gondolom, hogy a Szabolcs megyei aránybeli különbségek már az eddig elmondottak alapján is azt jelzik, hogy a 20-as években jelentős kivándorlásban nagy volt a parasztság részvétele, míg a 30-as években a gazdasági indítékú kivándorlás csaknem teljesen megszűnt, ugyanakkor előtérbe került a fasizmus üldözötteinek, a zsidó lakosságnak a menekülő jellegű kivándorlása. A kivándorlás jellegének megváltozása, az antiszemitizmusnak a Magyarországon élő zsidó népességet egyformán érintő hatása miatt, természetesen az összes kivándorlók, a menekülők létszámában csökkent a Szabolcs megyei lakosság részvételi aránya.

Végül, ha a két világháború közötti egész időszak kivándorlási mozgalmát csupán a létszámmagyság tekintetében vetjük össze az első világháború előtti nagy kivándorlási mozgalommal, országos és Szabolcs megyei vonatkozásban, akkor a számok alapján a különbség a következő.

A statisztikai számbavétel alapján a történeti Magyarországon 1899–1913 között évi átlagban 73 358 ember volt a kivándorlási többlet, a tényleges veszteség. A Rácz István által becsült I. világháború előtti másfél milliós veszteséggel számolva, 1899–1914 között 93 750 fő volt az átlagos veszteség évente.⁸³ Ha a trianoni békekötés utáni Magyarország 1920–1940 közötti tiszta veszteségét az általam feltételezett 130 000 főben⁸⁴ adjuk meg, úgy évenként ebben az időszakban 6190 ember hagyta el az országot kivándorlási céllal. A hivatalos statisztika adatai alapján az első világháború előtt csaknem 12-szer, az

⁸² Szél Tivadar: i. m. Uo. Vö.: *Thüring Lajos: Népeség és népmozgalom. MSSZ 1938. IV. sz. 375. o. Vö.: A Magyar Statisztikai Évkönyvek adataival (1928–1940).*

⁸³ Rácz István: i. m. 83. o.

⁸⁴ Szászi Ferenc: i. m. 168–221. o. Vö.: *Puskás Julianna: i. m. 63–67. o. 107. és 173.*

említett becslő adatokat elfogadva pedig 15-ször volt nagyobb a kivándorlás, mint a két világháború között. Szabolcs megyében is a feltételezett kivándorlási többletet véve alapul, 1899–1914 között 35 000 fős veszteséggel számolva⁸⁵ évente átlagosan 2300 ember volt a kivándorlás okozta hiány, míg a két világháború között az évi veszteség 809 fő volt. Vagyis Szabolcs megyében a két világháború között, a harmincas évek nagy visszaesése ellenére is, 2,8-szor volt kisebb a kivándorlás, mint az első világháború előtti időszakban. A 20-as években pedig, évente 1400 kivándorló veszteséggel számolva, a kivándorlás visszaesése már csupán 1,6-szeres volt.

A visszavándorlás

A két világháború közötti időszak kivándorlási mozgalmát a visszavándorlás részletes vizsgálata nélkül igyekeztem bemutatni. Tettem ezt egyrészt azért, mert az országos és részben törvényhatósági bontásban rendelkezésre álló hivatalos ki- és visszavándorlási statisztikák nem megbízhatóak, és megyei bontásban nem is teljeseek, másrészt ugyanakkor a kivándorlási statisztikák helyett használt népszámlálási statisztikáknak a természetes és tényleges népnövekedést jelző számai — amely a megyei vizsgálatnál kiegészült a születési hely alapján megállapítható belső népáramlás adataival —, tendenciájában a tiszta népességvesztést mutatták. Így a visszavándorló létszámkimutatás nem módosítja a kivándorlás általi veszteséget, csupán a kivándorlás nagyságát növeli, amit azonban a becslő adatoknál igyekeztem számba venni.

A visszavándorlás kérdésével viszont, úgy gondolom, foglalkozni kell, egyrészt azért, mert a kivándorlás hatására csak így lehet utalni, másrészt pedig a kivándorlás hullámszásának okaira a visszavándorlás oldaláról is kaphatunk némi magyarázatot.

Az első világháború befejezése után — a rendelkezésemre álló források szerint — 1921 tavaszán történt először országos intézkedés a visszavándorlás kérdésében. A belügyminiszter körrendeletben értesítette a megyék főispánjait arról, hogy a Kivándorlási Tanács védnöksége alatt a kormány Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda elnevezésű társadalmi szervezetet hozott létre, és ez a szervezet Budapesten irodát állított fel. „Mindent el kell követni — olvasható a belügyminiszteri körrendeletben —, hogy egyrészt a kivándorlást a legcsekélyebb számra redukáljuk, viszont a visszavándorlást olyan mederbe tereljük, illetve a visszavándorlókat olyan körülmények közé juttassuk, hogy itthonmaradásuk állandó jellegű legyen.”⁸⁶

A földművelésügyi miniszter egyik körrendelete pedig arról tanúskodik, hogy a magyar kormány a „megvagyonosodott magyarok őshazába való visszavándorlását nemzeti és közgazdasági szempontból nagyfontosságú feladatnak tekintette”. Az elképzeléseknek bizonyára az adott alapot, hogy 1922-ig a kormányjelentések szerint Magyarországra 30 000-en vándoroltak vissza.⁸⁷

A vágyak azonban hamar szertefoszlottak, „az 1919–20-ban oly szépen megindult visszavándorlás csakhamar megakadt”, és az 1920-as évek végétől a visszavándorlás már a magyar uralkodó köröknek a munkanélküliséggel kapcsolatos gondjait növelte.⁸⁸

A kivándoroltak Szabolcs megyei visszavándorlására hivatalos statisztikai kimutatás az 1920-as évek-

⁸⁵ Uo. 113–152. o.

⁸⁶ BM Körrendelet 44700/1921. XI. IV. B. 401. Főispáni iratok. 196/1921.

⁸⁷ A földművelésügyi miniszter 34907–1923. X. sz. körrendelete. IV. B. 401. Főispáni iratok. 1132/1923. A magyar kormány 1919–1922. évi működéséről szóló jelentés. . . Bp. 1920. 38. o.

⁸⁸ Iratok az ellenforradalom történetéhez. V. k. Szerk.: *Karsai Elek*. Bp. 1976.

ből egyáltalán nem áll rendelkezésre. A 30-as évekből is csak 1933-tól tudjuk statisztikai, illetve alispáni jelentésekben szereplő adatokkal kimutatni a visszavándorlókat.

Hivatalos kimutatások hiányában az 1920-as évek időszakában a visszavándorlás kérdéseiről csak közvetett adatok alapján, és Magyarország csaknem minden községébe a Bodor Antal által küldött kérdőív egyik pontjának a visszavándorlók számát és a hazahozott kereset nagyságát kutató kérdésre adott Szabolcs megyei válaszok birtokában tudok szólni.

Szabolcs megye hetilapjában 1919 augusztusában arról jelent meg hír, hogy „hazajönnek az Amerikába kivándoroltak”.⁸⁹ A visszavándorlásra vonatkozó közvetlen adatok is a hazatérés növekvő arányait mutatják a forradalmak lezajlása utáni egy-két évben. Az említett kérdőívnek arra a kérdésére, hogy Amerikából a háború óta hányan jöttek haza, 1921 áprilisában és májusában adtak választ a Szabolcs megyei községek hivatali vezetői. A legnagyobb kivándorlási létszámot adó tiszai, nyírbogdányi és dadaialso járásokból minden község, a kisvárdai járás 18 községéből 8, a dadaialso járás 14 községéből 7, a nagykállói járás 11 községéből 5, a nyírbaktai járás 10 községéből 8 községben adtak választ a kérdésre. A nyírbaktai járásból azonban csak Pócspeitből érkezett válasz. A községek jelentései alapján — amelyek a kivándorlásban nagyobb szerepet játszó településeknek kb. 80–90%-át teszik ki — azt állapíthatjuk meg, hogy 1921 tavaszáig a megyébe 1220-an jöttek vissza Amerikából.⁹⁰ Ez a szám legfeljebb 1350 fő-re kerekíthető fel, mivel a nyírbaktai járásból kisebb arányú volt a kivándorlás, mint a többi járásban, és a jelentésekben nem szereplő községekből szintén nem volt nagyarányú a kivándorlás. Az 1350 fős visszavándorlás azonban azt jelentette a megyében, hogy az első világháború előtti hivatalos statisztikai kimutatás szerinti kivándorlási többletnek 5%-a, az általam feltételezett kivándorlási veszteségnek pedig 4%-a, az első világháború után, 1921 tavaszáig visszavándorolt.

1923-ban azonban már olyan hírt közöl a Nyírvidék, amelyből a visszavándorlás csökkenésére lehet következtetni. A hír szerint „az amerikai magyarok nagy számban jönnek vissza, bár az utódállamok nyugtalanító magatartása sokakat visszatart”.⁹¹

Az országos hivatalos visszavándorlási statisztikai kimutatás is a visszavándorlás nagyarányú csökkenését jelzi 1923-tól. Ebben az évben az egész országba összesen 287-en vándoroltak vissza, és ezen belül Amerikából 232-en. A visszavándorlás Magyarországra az amerikai földrészről csak 1930-tól 1933-ig volt jelentősebb, Európából pedig 1936-ig.⁹²

Szabolcs megyéből az európai országokba kivándoroltakról 1933-ig csak becslésszerű adataink vannak, 1933-tól 1938-ig pedig a hivatalos statisztikai kimutatás szerint senki nem kapott kivándorló útlevelet, és 50-en tértek vissza.⁹³ Az ezen a területen lévő szabolcsiak nagyrészt politikai okok miatt kényszerültek a kint tartózkodásra. Így ezeket akaratuk ellenére sem engedték haza, vagy államközi szerződésekkel vállaltak meghatározott időnyellegű munkát, így nem számítottak kivándorlóknak, s ezek mindannyian vissza is jöttek.

Az európai országok között külön számba vettem a szomszédos országokba irányuló kivándorlást. Úgy gondolom, hogy mivel ezek egy része különféle nemzetiségekhez tartozott, más részüket családjuk, esetleg vagyonuk kapcsolt a szomszédos országokhoz, és kevesen lehettek tartós munkavállalási céllal a területeken, ezért az ezekből az országokból történő visszavándorlás is elhanyagolható. Az új országha-

⁸⁹ Hazajönnek az Amerikába kivándorlók. Nyírvidék 1919. augusztus 31.

⁹⁰ Magyar Mezőgazdasági Múzeum adattára III. 6866 helyrajzi szám, Bodor Antal-féle kérdőív 15. pont.

⁹¹ Európa és Amerika közti személyi forgalom. Nyírvidék 1923. május 3.

⁹² Thirring Lajos: Népeség és népmozgalom. MSSZ 1938. 4. sz. 390. o.; Lásd: *Szél Tivadar*: A külső vándormozgalom újabb alakulása. MSSZ 1943/2–3. sz. 85. és 98. o.

⁹³ Magyar Statisztikai Évkönyvek, uo.

tárok miatt — mint a 20-as évek kivándorlási veszteségek megállapításával kapcsolatban említettem — a szomszédos országokhoz csatolt területekről nem a visszavándorlás, hanem a Magyarországra irányuló áttelepülés öltött nagy arányokat. A 350 000 áttelepülő közül kb. 13 000 ember Szabolcs megyében talált új otthonát.⁹⁴

Szabolcs megyéből a Horthy-rendszer teljes időszakában elsősorban az amerikai földrészre, főleg az Egyesült Államokba, Kanadába és Argentínába irányult nagyobb arányú kivándorlás. Ezért külön vizsgálatot igényel az amerikai földrész említett három országából történő visszavándorlás. Az Egyesült Államokba kivándorló szabolcsiak létszámkimutatásánál már említettük, hogy az ide irányuló kivándorlás a két világháború közötti időszakban végleges szándékú lehetett, mivel a kvótakeretek elsősorban a kint élők családtagjainak, rokonainak adtak lehetőséget a kiutazásra. Ez azonban nem azt jelentette, hogy e területről nem volt visszavándorlás. A visszavándorlók azonban valószínűleg elsősorban az első világháború előtt kivándoroltak közül kerültek ki. Erre utalnak az említett újságcikkek és a bemutatott kérdőívekre adott közszégi válaszok.

Levéltári és szóbeli gyűjtésű adataink is a fenti megállapítást támasztják alá. Mihálydiba 1920-ban 14-en jöttek vissza az Amerikai Egyesült Államokból. Ezek közül egy 1906-ban, egy 1911-ben, hat 1912-ben, négy 1913-ban, kettő pedig 1914-ben vándorolt ki. Ugyanebbe a faluba 1921-ben 4-en jöttek haza, ők 1909-ben mentek ki.⁹⁵ Ajak községből az első világháború előtt 73-an vándoroltak ki és az 1920-as évek elején jött vissza közülük 16 ember.⁹⁶ Koppácsapátiban a háború előtt kivándorló 45 fő közül 7-en a háború után tértek vissza falujukba.⁹⁷ Kállósemjénből az első világháború előtt kivándoroltak közül hárman a harmincas évek elején tértek haza.⁹⁸

A hivatalos kimutatás szerint az Egyesült Államokból 1933-tól 1938-ig összesen 62-en vándoroltak vissza, az adott időszakban kivándoroltak 15,1%-a. Ugyanezek a forrásadatok azt mutatják, hogy Kanadából hat év alatt 274 ember, a kivándorlók 50,4%-a vándorolt vissza. A 274 visszavándorlóból 169-en 1933-ban és 1934-ben tértek haza. Az „egyéb amerikai államokból”, főleg Argentínából, visszajöttek 44-en, pedig az adott időszakban csak 42-en kaptak ide kivándorló útlevélet. A visszavándorlók közül 18-an 1933-ban tértek haza.⁹⁹

Az abszolút számokat tekintve Szabolcs megyébe az említett években az európai országokból, az amerikai földrészről összesen csak 430-an vándoroltak vissza.

1921 tavaszáig — mint említettem —, az Egyesült Államokból visszavándoroltak kb. 1350-en. A Kanadából és az Argentínából visszavándoroltakkal együtt hazatérők számát a 20-as években 2000 főre becsülöm. Így a két világháború közötti időszakban Szabolcs megyébe visszatérhetett kb. 2500 kivándorló, de valószínű, hogy a hazatérőknek kb. 70–80%-a az első világháború előtt ment ki.

Szabolcs megyei visszavándorlási adatunk kevés ugyan, de ezek is arra utalnak, hogy a világgazdasági válság — eltekintve a forradalmak lezajlása utáni visszatérő hullámtól — kevesen jöttek haza. A válság hatására viszont megnövekedett a visszavándorlás Kanadából, Argentínából és az európai államokból. Az Egyesült Államokból elsősorban a 20-as évek elején az első világháború előtti kivándorlók jöttek haza azért, hogy a megkeresett, megtakarított pénzen itthon alapozzák meg jövőjüket. A visszavándorlás

⁹⁴ MSK 96. k. 190. és 207. o. Az 1930. évi népszámlálás IV. r. Bp. 1932. 195. o.

⁹⁵ V. 387. 12. doboz

⁹⁶ *Torma Józsefné*: Kivándorlás Ajak községből. (Szakdolgozat) Bessenyei Gy. Tanárképző Főiskola. Történeti Tánszék. Nyíregyháza.

⁹⁷ *Kozma Mihály*: Kivándorlás Koppácsapátiból. (Szakdolgozat) Uo.

⁹⁸ *Lipsei Miklósné*: Kivándorlás Kállósemjénből. (Szakdolgozat) Uo.

⁹⁹ Magyar Statisztikai Évkönyvek, uo.

azonban arról a területről hamar megakadt, amelynek összetevői az itthoni boldogulás gondjaival és a kinti nagyobb lehetőségekkel függhetnek össze.

Az adott keretben az országos visszavándorlás kérdésével nincs lehetőségünk foglalkozni, amelyek a szabolcsi adatokkal együtt jeleznék erőteljesen, hogy a visszavándorlás mint a kivándorlás szoros kapcsolatban volt a hazai gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokkal, bár meghatározó szerepe a befogadó országok gazdasági, társadalmi viszonyainak és ebből következő bevándorlási politikájának volt.

A kivándorlók

A kivándorlók általános jellemzéséhez, bizonyos gazdasági, társadalmi és politikai következtetések levonásához nélkülözhetetlen a kivándorlók nemek, életkori viszonyok, nemzetiség és társadalmi összetétel szerinti megoszlásának vizsgálata.

A megoszlás vizsgálható területei külön-külön és együttesen, egymáshoz kapcsolódva lehetőséget adnak néhány országos és a megyére speciálisan jellemző következtetés levonására.

A kivándorlásban kimutatható tendenciák között kétségtelen, hogy „történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági okok miatt a férfiak sokkal migránsabbnak mutatkoznak, mint a nők”. A nők általában később követték a férfiakat a kivándorlás útjain,¹⁰⁰ ezért a nők kivándorlási arányának alakulására bizonyos mértékig következtetési lehetőséget ad a migráció intenzitására, hullámszerűsége, a családok kivándorlásának alakulására, a felsoroltak összetevőire és a megye lakosságának az országos vagy az ország kivándorlási mozgalmában kiemelkedő gócpontjaihoz történő kapcsolódására.

A kivándorlók koreloszlása alátámaszthatja a fentieket, és utalhat a vizsgált térség népességén belül a produktív korúak arányának gazdasági feszítő hatására vagy a kivándorlás okainak változására, a politikai körülmények tisztító erejének előtérbe kerülésére.

A társadalmi összetétel pedig elsősorban azt jelzi, hogy mely társadalmi csoportok, rétegek kényszerültek gazdasági, társadalmi vagy politikai okok miatt a kivándorlás útjaira.

A téma bemutatása során a statisztikai adatok és a levéltári források tárgyyszerű ismertetésén kívül, az elmondottak alapján a lehetőségekhez mérten, bizonyos következtetéseket is megfogalmazok.

A hivatalos statisztikai kimutatás szerint az 1899–1913 között Magyarországról az összes kivándorlók 66,1%-a férfi, 33,9%-a pedig nő volt. A megyei vonatkozású statisztika szerint ugyanebben az időben a kivándorlók 67,7%-a volt férfi és 32,3%-a nő.¹⁰¹

Az első világháború utáni időszak kivándorlásának nemek szerinti megoszlásáról 1928-tól 1941-ig állnak rendelkezésre országos és 1928-tól 1938-ig tájegységenkénti és megyei, alapján véve csak tendenciát jelző statisztikai adatok. (Lásd 1. táblázat)

Országosan, a tájegységek területein és Szabolcs megyében egyaránt szembeötlő, hogy a 20-as évek végén is — mint az első világháború előtt — a kivándorlók nagy hányadát a férfiak adták. A 30-as években fokozatosan növekedett a nők részvételi aránya, és 1934-től a családfők és egyéb önállóak kategóriájában mindvégig a nők kivándorlási aránya volt nagyobb. Ez volt jellemző az összes férfi és nő kategóriában is, csak Szabolcs megyében 1938-ban maradt el a nők hányada néhány %-kal a férfiak aránya mögött. A nők arányainak ilyen megváltozása összefüggésben volt — és ezt később más demográfiai adatokkal is

¹⁰⁰ Gellén József: Migrációs modellek, Egyetemes Történeti Tanulmányok XII. KLTE 1978. 173–174. o.

¹⁰¹ MSK 67. k. 1918. 8–9. o. 13. és 70. o.

1. TÁBLÁZAT

*Férfiak és nők kivándorlása 1928–1941 között*¹⁰²

Év	Összesen		Családfők és egyéb önállók	
	férfi	nő	férfi	nő
	% -ban		% -ban	
1928–1930				
Szabolcs megye	74,0	26,0	71,5	28,4
Tisza jobb partja	66,8	33,2	72,9	27,1
Tisza bal partja	65,0	35,0	71,5	28,5
Magyarország	63,1	36,9	70,4	29,6
1931–1933				
Szabolcs megye	61,8	38,2	51,8	48,2
Alföld	47,1	52,9	45,3	54,7
Északi dombos vidék	62,7	37,3	35,1	64,9
Magyarország	52,3	47,4	55,7	44,3
1934–1937				
Szabolcs megye	46,5	53,5	39,5	60,5
Alföld	44,4	55,6	45,0	55,0
Északi dombos vidék	44,4	55,6	37,8	62,2
Magyarország	41,2	58,8	39,9	66,1
1938				
Szabolcs megye	52,3	47,7	37,0	63,0
Alföld	44,2	55,8	45,6	44,4
Magyarország	41,9	58,1	41,0	59,0
1938–1941				
Magyarország	46,7	53,3	48,5	51,5

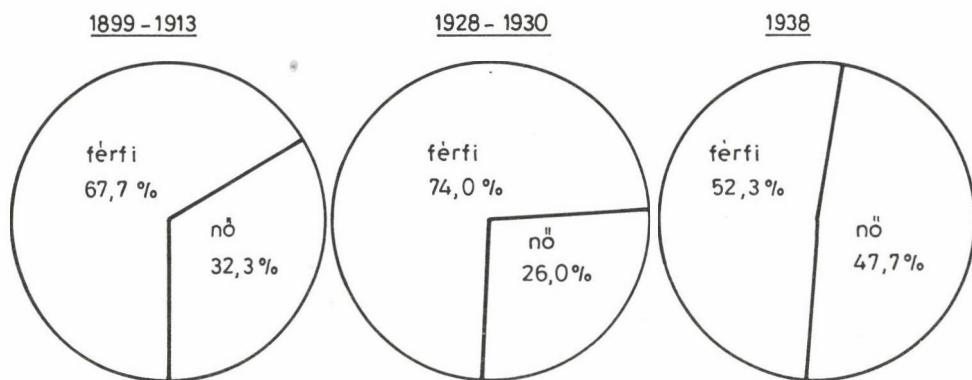
bizonyítani fogom — a 30-as évek közepétől már jellemzően jelentkező zsidó családok távozásával, a menekülésszerű országelhagyásával.

Az összes kivándorlók körében a nők aránya átlagban 1928–1930-ban országosan és a Tisza bal partján elterülő területeken nagyobb volt, mint az első világháború előtt. A Tisza jobb partján és Szabolcs megyében ez az arány csökkent. A családfők és az egyéb önállók kategóriájában pedig minden általunk jelzett területen kisebb volt a nők részvételi aránya, mint az első világháború előtti időszakban. Látszólag ezek az adatok azt mutatják, mintha a nők részvételi arányának csökkenésével a családok kivándorlása is csökkent volna. Ennek azonban ellentmond, hogy míg a háború előtt Magyarországon a kivándorlóknak 16%-a volt családtag, addig 1928–1930-ban a kivándorlók 25%-át sorolták ebbe a kategóriába. Az adatok vizsgálata Szabolcs megyében is azt mutatja, hogy a végleges szándékú kivándorlás nem lehetett kisebb,

¹⁰² A Magyar Statisztikai Évkönyvek Uo. 22–39. o

mint az országosan jelentkezett, hisz 1928–1930-ban a családtagok tették ki itt is a kivándorlók 23,5%-át, s ez az arány 1934–1937-ben 27,3%-ra növekedett. Ezenkívül a hivatalos statisztika nem veszi számba a 20-as évek elején az Egyesült Államokba kivándoroltakat, pedig a kvótakeretek miatt ebben az időszakban elsősorban a feleségek és gyermekek mentek a kint már megélhetést teremtő férfiak után. Másrészt a statisztikai felvétel kezdeti időszakára esik az Argentínába történő kivándorlás kezdete is, amikor még erre a területre csaknem kísérleti jelleggel mentek ki a kényszerítő körülmények által merész vállalkozóvá vált férfiember. Ugyanakkor Kanadába a kivándorlás korlátozása miatt minden bizonnyal szintén elsősorban a férfiak vándoroltak ki. A tendenciát jelző statisztikai adatok a nőarány fokozatos növekedése mellett azt is mutatják, hogy a Szabolcs megyei kivándorlási mozgalom a nők és férfiak arányának alakulásában a két világháború között is, a Tisza jobb, illetve az északi terület kivándorlási mozgalmához állt közel.

A nemek közti megoszlás alakulását Szabolcs megyében az alább közölt összehasonlító diagram szemlélteti:

A kivándorlók nemek szerinti megoszlása mellett életkoruk vizsgálata is fontos következtetések levonására ad lehetőséget.

Az első világháború előtti kivándorlást jelző statisztikai adatok, amelyek csak a családfők és az önállóan útlevelemmel kivándorlókról adnak ismertetést, azt mutatják, hogy Szabolcs megyében az 1905–1907-es években a kivándorlók 74,8%-a, az 1911–1913-as években pedig a kivándorlók 79,2%-a tartozott a 20–49 éves korcsoportba. Az ország és a Tisza jobb parti területének átlagánál is mindkét időszakban nagyobb volt Szabolcsban a 20–49 évesek kivándorlási aránya. Valószínű azért, mert ez a legmunkabíróbb korosztály az összlakosságon belül is nagyobb arányt képviselt Szabolcs megyében, mint a felvidéki kivándorlási központhoz tartozó törvényhatóságokban.

1905–1907-es években az összes megyei kivándorló 24%-a, az 1911–1913. években 16,2%-a volt a 20 éven aluli. A hivatalos statisztikai adatok szerint 20 éven aluli kivándorlók Szabolcs megyei arányát az országos átlag mindkét időszakban csupán csekély mértékben előzte meg.¹⁰³

A két világháború közötti időszakban a kivándorlók életkori megoszlásának bemutatása és elemzése megyei vonatkozásban alig oldható meg, mivel a hivatalos statisztika csak országosan ad erről kimutatást.

¹⁰³ MSK 67. k. 1918. 65. o. 99. o.

Az 1928–1930-as években Magyarországról kivándorolt családfők és egyéb önálló kivándorlók 49,2%-a a 20–29 éves korcsoportból került ki, a 30–39 évesek aránya 28,8% és a 40–49 éves korcsoportnak az aránya 7,4% volt. A húszas évek végén tehát a családfők és az önállóan kivándorlók közül a 20–49 éves korcsoportba a hazát változtatók 85,4%-a tartozott. Az 50 éven felüli kivándorlók 4%-ot és a 20 éven aluliak és nem családtagként kivándorlók 10,6%-ot képviseltek.

Tendencia jelleggel ugyan, de a hivatalos statisztikai adatok azt mindenképpen bizonyítják, hogy a jelzett időben is elsősorban „az igazán munkaképes” korúak vettek részt a kivándorlásban. A 20 éven aluliaknak a kivándorlásban való részvételi aránya azonban a kimutatottnál jóval nagyobb lehetett. Hisz a hivatalos statisztika szerint is az 1928–1930-as években az összes kivándorlók 25%-a családtag volt, és csupán a 12 éven aluliak az összes kivándorlóknak 19,3%-át adták Magyarországon. Cáfolják a 20 éven aluliak alacsony kivándorlási arányát a szabolcsi és a Tisza jobb partján elterülő megyék családtagjainak, és ezen belül a 12 éven aluliaknak az adatai is. Szabolcs megyében a jelzett években a kivándorlók 23,5%-a volt családtag, a 12 éven aluliak részvételi aránya pedig pontosan megegyezett az országos 19,3%-kal. A Tisza jobb partjáról a megadott időhatár között kivándorlók 22,1%-a tartozott családtagokhoz, és a 12 éven aluliak az összes kivándorlók 18,6%-át adták.¹⁰⁴ A kivándorlók megosztásában mutatkozó eltérésekben „nem a népességnek (a háborús születési kiesésnek, az öregek aránya gyarapodásának), hanem a kivándorlás megváltozott céljának és jellegének” van szerepe.¹⁰⁵

Az 1930-as években a korcsoport arányban, mint a nemek szerinti megosztásnál is, jelentős változások mutathatók ki.

A családfő és önálló kivándorlók megosztása korcsoport szerint %-ban (1934–1941)¹⁰⁶

	20 éven aluli	20–29	30–39 éves	40–49	50 éven felüli
1934–1937	17,3	31,6	29,8	10,7	10,6
1938–1941	17,6	26,7	29,5	14,3	11,9

A változás lényegének érzékeltetésére a kortárs statisztikust idézzük: „jellegzetes a családostól való eltávozás, a megosztásra a produktív korcsoportokhoz tartozók arányának csökkenése és az öregek emelkedése”. A kivándorlás jellegének megváltozása — mint már jeleztük — a menekülő zsidó lakosság kivándorlásával függött össze, amely növelte az idősebb és a 20 éven aluliak részvételi arányát, és a szűkös lehetőség ellenére talán a családok kivándorlási arányát is.

A megosztásra vonatkozó országos adatokat, azok változásait a két világháború közötti időszakban tendenciájában Szabolcs megyére is érvényesnek tekintjük. Közvetett adatainkból ugyanis az derül ki — melyekre még visszatérünk —, hogy a húszas években a legmunkabíróbb korosztály igyekezett Szabolcs megyéből is külföldön munkát találni. Különösen a Kanadába és az Argentínába irányuló kivándorlás kockázatai igazolják e feltételezésünket. A kiskorú családtagok kivándorlását pedig jelzik a montreali hajózási iroda naplójának bejegyzései. A naplóban 1928-tól 1930-ig 89 gyermek neve szerepel 247 kivándorló között, 1931-től 1939-ig pedig 153 kivándorló közül 53 volt a kiskorú.¹⁰⁷

¹⁰⁴ MSÉ Uo.

¹⁰⁵ *Szél Tivadar*: Külső vándormozgalom újabb alakulása. MSSz 1943/2–3. 96. o.

¹⁰⁶ MSÉ uo.

¹⁰⁷ Alex Kelen National Archives of Canada, Montreal.

Szabolcs megyében a nemzetiségi lakosság aránya nem jelentett számottevő tényezőt. A nemzetiségi kivándorlásának vizsgálata mégis bizonyos következtetések levonására ad lehetőséget. A hivatalos statisztikai adatok szerint az 1899–1913 közötti időszakban Szabolcs megyéből kivándorlók 99,7%-a magyar, 0,2%-a szlovák és 0,1% német anyanyelvű volt.¹⁰⁸

A nemzetiségi lakosságnak a kivándorlók között elfoglalt alacsony aránya természetesen összefüggött azzal, hogy 1900-ban a Szabolcs megyei összes lakosságnak 1,2, 1910-ben 0,7%-a vallotta magát nemzetiséginek.¹⁰⁹

Ha a vizsgált megyében az 1899–1913 közötti időben a kivándorlók számát az 1910. évi lakossághoz viszonyítjuk, azt látjuk, hogy a magyar lakosságnak 11,7%-a, a nemzetiségi lakosságnak pedig összesen 6,8%-a vándorolt ki.

A Tisza jobb parti területén azonban 1899–1913 között az 1910. évi magyar lakosságnak 13,1%-a, a szlovák lakosságnak azonban már 38,6%-a, a németeknek 14,6%-a, a ruténeknek 16,1%-a vándorolt ki.¹¹⁰ A Tisza jobb partján 1899–1913 közötti években a nemzetiségiak közül a szlovákok nagyobb hányadban kapcsolódtak a kivándorláshoz, mint amilyen arányú volt az összes lakosságon belüli elfoglalt helyük. A magyar anyanyelvűek ugyanakkor kisebb részben kapcsolódtak a kivándorlási mozgalomhoz, mint a lakosságon belüli százalékos nagyságuk alapján várható lett volna.¹¹¹

Az első világháború előtti időszakban Szabolcs megyéből viszont a nemzetiségiak kapcsolódtak kisebb arányban a kivándorlók tömegéhez, mint amilyen arányt az összlakosságon belül képviseltek. Rácz István a nemzetiségi kivándorlási mozgalmáról az alábbiakat írta: „... ugyanazon hajtóerők működtek közre valamennyi nemzetiségnél, és egyforma lehetőségek is nyíltak meg számukra a kivándorláshoz.”¹¹² E megállapítás alátámasztására Szabolcs megyei vonatkozásban azt tesszük hozzá, hogy a megyében nagyrészt telepített nemzetiségiak jóval jobb körülmények között éltek, mint a Felvidék szlovák és rutén lakosai. Az is feltételezhető, hogy a telepített német és szlovák lakosság egy része már magyarrá vált a kivándorlás megindulásának és zajlásának idejére, különösen a két világháború közötti időszakra, így már mint magyar anyanyelvűek használták fel korábbi vándorlási tapasztalataikat. Megállapításainkat támasztják alá a két világháború közötti időszakból rendelkezésre álló kivándorlási statisztika adatai is. Az 1928–1938 közötti időben az „északi dombos vidékről” a hivatalos statisztika szerint 6391 ember vándorolt ki, és ebből csupán 40 fő, a kivándorlók 0,6%-a volt nemzetiségi, míg a nemzetiségi lakosság az összes népességnek 2,1%-a volt az 1920-as népszámlálás idején.¹¹³ 1928-tól 1938-ig terjedő időszakban Szabolcs megyéből kivándorlók közül pedig összesen 5 szlovák, 1 német és 3 egyéb nemzetiségű volt.¹¹⁴

Az általános jellemzők között különösen fontos a kivándorlók foglalkozásának, társadalmi helyzetének az elemzése.

Az első világháború előtt a magyarországi kivándorlók döntő többsége „legalább 75–80%-a paraszti társadalomból, a parasztfalvakból vált ki”.¹¹⁵ A kivándorlás kezdetéről meglevő községi adatok szerint

¹⁰⁸ MSK 67. k. 23–24. o.

¹⁰⁹ MSK 42. sz. 23. o. MSK 61. sz. 232. o. MSSz 73. sz. 90–100. o.

¹¹⁰ MSSz 67. sz. 23–24. o. MSK 61. Uo.

¹¹¹ MSK 67. sz. 22–24. o. A nagy kivándorlási korszakban a Magyaró-ról kivándorlóknak kb. 1/3-a magyar, 2/3-a nem magyar volt. Lásd: *Puskás Julianna*: i. m. 74. és 115. o.; *Rácz István*: i. m. 107. o.

¹¹² *Rácz István*: i. m. 107–108. o.

¹¹³ MSÉ Uo.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ *Rácz István*: i. m. 88. o. Vö.: *Puskás Julianna*: i. m. 77. o.

Szabolcsban 90,5%-os volt a parasztság aránya a kivándorlók között.¹¹⁶ A hivatalos statisztikai kimutatás szerint az 1905–1907-es években kivándorlók 79,8%-a őstermelő, 10,1%-a napszámos, 2,6%-a cseléd, az ipar, forgalom és egyéb kategóriák százalékos aránya 7,5%. Az 1911–1913-as években kivándorlók százalékos aránya pedig így alakult: őstermelő 77,3%, napszámos 10,1%, cseléd 3,1%, az ipar és forgalom 6,8%, az egyéb 2,7%.¹¹⁷

A két világháború közötti időszak kivándorlóinak társadalmi összetételéről, foglalkozásáról hivatalos statisztika csak Magyarországról, törvényhatósági bontás nélkül és csupán 1928-tól áll rendelkezésre.

A foglalkozási statisztikák a kivándorlás jellegében bekövetkező változások miatt, célszerű a húszas és a harmincas években külön-külön vizsgálni. Az 1920-as évek végén, az 1928–1930 közötti kivándorlók foglalkozás szerinti megoszlásáról, a részletes kimutatás mellőzésével, annak kiemelését tartom szükségesnek, hogy a kivándorlásban a parasztok részvétele döntő arányú, bár fokozatosan csökkenő volt.

Az önálló őstermelők és a mezőgazdasági cselédek, napszámosok együttes részvételi aránya a kivándorlásban 1928-ban 76,5%, 1929-ben 55,7% és 1930-ban 44,9% volt. Az önálló iparosok részvételi aránya a megfelelő években így alakult: 2,7%, 2,9% és 3,1%. Az önálló kereskedőknél is növekvő volt az arány: 0,5%, 0,7% és 1,2%. Az értelmiségi foglalkozásúaknál az arány egyelőre nem nagy, de a növekedést a következő számok jelzik: 1,5%, 2,3% és 3,3%. Az egyéb (nyugdíjasok, magánzók, tőkepénzesek) és ismeretlen foglalkozásúak kivándorlási aránya jóval nagyobb, mint a népességben elfoglalt helyük, és a szembeötlő aránynövekedést mutatják a fenti évekhez kapcsolódó arányszámok: 8,9%, 11,2% és 14,3%.¹¹⁸ A kivándorlók foglalkozás szerinti megoszlásáról adott kimutatásban különösen szembeötlő az iparosok, kereskedők, az értelmiség és a tőkepénzesek aránya és arányuk növekedése. Talán nem tévedünk, ha a változás okai között már a 20-as években politikai okokat, az antiszemitizmus következményeit is keressük.

Az 1920-as években a politikai indítékú kivándorlás jelentkezése ellenére még folytatódott az első világháború előtti szociális, gazdasági jellegű kivándorlás, amelynek fő részvevője a parasztság volt.

Úgy gondolom, hogy az Amerikai Egyesült Államokba az első világháború után újra meginduló kivándorlás, majd különösen a kvótakeretek miatti előírások, amelyek a családok egyesítésére adtak szűkös lehetőséget, elsősorban a parasztságot érintette. A Kanadába irányuló kivándorlást pedig a kanadai kormány „csakis földműveseknek és a már Kanadában letelepedett magyarok hozzátartozóinak” engedte meg.¹¹⁹ Az 1929. évi kormányjelentésben pedig az a megállapítás szerepel, hogy a „kivándorlók nagy tömegeit napjainkban is a földműves osztály adja”. Az ipari munkásokról pedig azt a tájékoztatást kapjuk, hogy „előszeretettel keresték fel az európai országokat”.¹²⁰

1920 nyarán a megye alispánja arról tett jelentést, hogy „Amerikába a kivándorlás újból nagy mérveket kezd öltetni. . . s az okot abban a körülményben is kell keresni, hogy az Amerikában élő magyarok hozzátartozóinak az itthoni nehéz viszonyok miatt kiutazását kívánják”.¹²¹ Az útlevel megszerzéséhez

¹¹⁶ IV. B. 411. Alispáni iratok II. 1391/194. 12, 695; XI. 1901/1904 22, 149; I. 1795/180; 6633/59; XII. 1896/87; VIII. 1896/88; VIII. 1901/215; 1832/188; III. 1943/35. 4500; XII. 1834/151.; MSK 67. k. 1918. 69. o.

¹¹⁷ MSK 67. sz. 1918. 69. o.

¹¹⁸ MSÉ Uo. Lásd: *Szél Tivadar*: Külső vándormozgalmunk alakulása. Társadalompolitikai füzetek 1933. II. sz. 1–3. 54. o.; *Uő.*: A külső vándormozgalom újabb alakulása. Uo. 82–94. o.

¹¹⁹ A magyar kir. kormány 1923–25. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés, 43. o.

¹²⁰ Magyar kir. kormány jelentések 1927. 24. o.; 1929. 23. o.; 1930. 24. o.

¹²¹ KB XIV. 454/1920. július 12.

szükséges kérdőívek felterjesztési sorrendjének eldöntésénél is az szerepelt, hogy „a rossz módon lévő, a jó módban lévő megélőzze”.¹²²

A parasztság kivándorlását igazolja az is, hogy a Kubán át az Egyesült Államokba kivándorolni szándékozó szabolcsi emberek „többnyire földműves munkások voltak”.¹²³

A kanadai kivándorlást korlátozó intézkedések feloldása után az alispán a vármegyei közigazgatás állapotáról azt jelentette, hogy „az Észak Amerikai Egyesült Államokba való bevándorlás erélyes korlátozása óta vármegyénkben leginkább a kevésbé termékeny, a legszegényebb vidékek lakossága körében nyilvánul meg tömegesen a Kanada felé irányuló kivándorlás”.¹²⁴

Az 1920-as évek végén jelentkező argentinai kivándorlásban szinte kizárólagosan a parasztság vett részt Szabolcs megyéből. Nyírábrányi parasztember volt egy 108 emberből álló csoportnak a vezetője, akik közül 36-an Szabolcs megyei földművesek voltak. A ligetaljai járás főszolgabírója is 120 járásbeli szegényparaszt Argentínából való hazaszállításához kért segítséget a főispántól.¹²⁵

Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlásra Szabolcs megyében az értelmiség kivándorlására is találunk adatot. Király Imre, az egyik ismert nyíregyházi tanító, a Nyírvidéknek küldött cikkében magyarázta meg – öt volt Szabolcs megyei tanítótársa nevében is – kivándorlásuk okait. Ugyancsak a megyei napilapban írták 1923-ban, hogy „legújában a szakmunkásokat csábítják külföldre, ezek kivándorlása is ijesztő méreteket öltött”.¹²⁶ Egy New Yorkba került nyíregyházi fiatalember leveléből pedig arról kapunk értesülést, hogy a kereskedő és iparos foglalkozásuk is követték a húszas években az első világháború előtt kivándorlókat.¹²⁷

A harmincas években Magyarországról kivándoroltak foglalkozásainak megoszlásáról a hivatalos statisztikai kimutatás évenkénti bontásban megadja az útlevéllal kivándorló családfők és önállók számát, amelyből kiszámítottuk a százalékos arányokat.

Ebből a kimutatásból is egyértelműen kiderül, hogy a kivándorlás jellegében a harmincas években jelentős változás következett be. Az őstermelő, a mezőgazdasági cseléd és napszámos kategóriához tartozó parasztság aránya igen jelentősen visszaesett. Még 1936-ban is, amikor legnagyobb a mezőgazdasági foglalkozásuk kivándorlási aránya, akkor is csupán 29%-ot foglalt el a parasztság az összes kivándorlók között. 1939–1941-ig pedig abszolút számokban is összesen 197 parasztember hagyta el az országot kivándorló útlevéllal. A parasztság kivándorlási arányának visszaesésével együtt az is szembeötlő, hogy a kivándorlók körében, de az ország népességén belüli arányukhoz viszonyítva különösen megnőtt az egyéb (tőkepénzesek, magánzók, nyugdíjasok), az értelmiségi, az önálló iparos, önálló kereskedő és az ipari kereskedelmi, közlekedési segédmunkás és napszámos kategóriába sorolt foglalkozásuk aránya.

A harmincas évek kivándorlóinak foglalkozás szerinti megoszlásáról, mint említettük, statisztikai kimutatás megyei vonatkozásban nem áll rendelkezésünkre. A levéltári és különféle korabeli publikációs források is szűkösen tájékoztatnak erről az időszakról. Az azonban a kevés forrásanyagból is kiderül, hogy az Egyesült Államokba, Kanadába és Argentínába vitettek ki a korábban kivándorlók parasztszámazású hozzátartozókat a harmincas években is. A harmincas években családjaik után Kanadába kíván-

¹²² BM 4631/1923. körrendelet. Szabolcsvármegye Hivatalos Lapja 1923. április 15.

¹²³ Alispáni jelentés. 10385/1924. 31–32. o.

¹²⁴ Alispáni jelentés. 12400/1927. 9. o.

¹²⁵ IV. B. 401. Főispáni iratok. 405/1930.

¹²⁶ Király Imre Amerikából válaszol a szabolcsi tanítók egyik cikkére. Nyírvidék 1923. február 11. A kivándorlók. Nyírvidék 1923. szeptember 29.

¹²⁷ Egy New Yorkba került nyíregyházi fiatalember levele a szabolcsi magyarokról. Nyírvidék 1927. március 28.

A kivándorló családfők és önállók foglalkozása Magyarországon (1931–1941)¹²⁷

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
Önálló őstermelő	9,6	7,6	5,4	12,9	10,0	13,6	6,8	5,8	2,9	2,5	–
Mezőgazdasági cseléd és napszámos	17,0	6,4	21,0	7,9	5,2	20,5	14,1	15,6	5,0	4,9	–
Bányász és bányamunkás	–	0,4	0,5	1,0	0,3	0,5	2,0	2,2	0,3	0,3	–
Önálló iparos	5,5	3,4	2,2	5,6	6,0	10,6	6,6	6,2	13,6	5,9	8,0
Önálló kereskedő	4,2	3,0	1,0	3,3	2,8	6,3	2,3	4,1	7,8	8,1	13,2
Ipari, keresk. és közl. segédmunkás és napszámos	25,6	16,2	17,8	13,6	14,6	20,5	18,4	18,5	17,6	18,3	8,3
K. m. n. napszámos	2,5	2,6	0,3	4,0	1,3	2,1	2,2	2,8	1,0	0,9	–
Házicseléd	1,2	1,7	1,0	1,4	1,5	3,6	2,2	3,8	0,8	0,8	–
Egyéb és ismeretlen foglalkozású	26,6	44,8	38,2	37,5	44,8	48,2	35,8	40,1	44,2	30,3	24,7

¹²⁷MSÉ uo.

dorló, a montreáli hajózási naplóba bejegyzett 153 Szabolcs megyei ember pedig csaknem kizárólag a parasztsághoz tartozott.¹²⁸

Összegezőként a felhozott adatok alapján azt kívánom kiemelni, hogy az első világháború előtti szociális, gazdasági jellegű kivándorlás, melynek fő szereplője a parasztság volt, az 1920-as években Szabolcs megyében alapjában véve még folytatódott. A harmincas években azonban a kivándorlás erős csökkenése, csaknem megszűnése mellett, jelentős változás következett be a kivándorlás jellegében. Előtérbe került a zsidó származású népesség menekülése, politikai indítékú, kényszerű kivándorlása.

A kivándorlás hatása a paraszt-társadalomra

Az első világháború előtt Szabolcs megyébe a kivándorlók által hazahozott pénz mennyiségét kb. 19 600 000 koronára lehet tenni. Ezzel a pénzmennyiséggel igyekeztek a megye földönfutói a paraszti életforma alapját, a földet és a korábbinál emberibb életet biztosítani. Valóságos földvásárlási láz kezdődött, aminek az lett a következménye, hogy a földárak fokozatosan emelkedtek, így általában a sikeresebb példaktól eltekintve a magas földárak miatt 1–5 hold föld vásárlására volt elég a hazahozott pénz. A földvásárlások hasznélvezői a magas földárakon keresztül a földbirtokosok, a hitelek nyújtásával, a föld üzletszerű parcellázásával pedig a banktőkések voltak.

A magyarországi kivándorlás ellenére munkaerőhiány helyenként és időnként keletkezett csupán, de az ebből eredő magasabb munkabért a gépesítéssel és az északi megyék munkásainak felfogadásával ellensúlyozták a földbirtokosok.¹²⁹

A két világháború közötti időszak kivándorlási mozgalmának gazdasági hatásáról, az első világháború előtti kivándorlástól elszakítva nem lehet szólni. Hisz a visszavándorlók jelentős része az első világháború előtt ment ki, és a hozott vagy a küldött pénz is nagyobb hányadban általuk került Szabolcs megyébe.

Az első világháború után Szabolcs megyébe visszavándorlók által hazahozott pénz mennyiségéről, már a visszavándorlás vizsgálatánál említett, Bodor Antal által összeállított kérdőívek 15. pontjára adott válaszok jelentenek bizonyos eligazítást.¹³⁰ A falvak hivatalos vezetőinek arra kellett válaszolniuk, hogy az első világháború után Amerikából „hányan jöttek haza és fejenként átlag” mennyi pénzt hoztak. A kérdésre, mint említettük, nem adott minden község választ, de a nagy kivándorló létszámot adó járások falvaiban, községeiben megadták a feleletet. Így 80–90%-osnak lehet tekinteni a községenkénti felmérés arányát. A nem 100%-os területi felmérésnél nagyobb gondot jelent a hazahozott pénz mennyiségének megállapításánál az, hogy a válaszok nagyrészt nem az egy kivándorlóra jutó hazahozott megtakarított pénz átlagát adják meg, hanem a legkisebb és a legnagyobb összegeket jelzik. A pénz inflálódása miatt bizonyos nehézséget jelent az is, hogy a községek egy része koronában, más része pedig dollárban adja meg a hazahozott, megtakarított, keresett pénz mennyiségét.

Az alább következő kimutatásunkban az egyes járásokban hazahozott dollár és korona mennyiségét úgy tüntettem fel, hogy a válaszokban megadott minimális és maximális összegek átlagát vettem alapul. A kimutatásban a hazahozott dollárt koronára számítottam át, és összeadtam a feltételezhetően hazahozott koronamennyiséggel, így az összes hazahozott pénzt koronában adtam meg. A megtakarított dollár átszámításánál az 1920. decemberi és az 1921. májusi budapesti dollárárfolyamot külön-külön számba

¹²⁸ IV. B. 411. 30/1938. Szállítási szerződések. Alex Kelen hajózási iroda. Uo.

¹²⁹ Szász Ferenc: i. m. 319–331. o.

¹³⁰ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattár III. 6866 helyrajzi szám. A Szabolcs megyei Bodor Antal-féle kérdőív. Berend Iván–Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919. 1929. Bp. 1966. 71–84. o.

A megyébe az első világháború után 1921 májusig hazahozott pénz mennyisége				
	dollarban	koronában	a hazahozott összes pénzmennyiség koronába átszámolva	
			1920. december 572,5 k = 1 d	1921. május 240 k = 1 d
Dadai felső jobbág	106 500	55 100 000	116 071 250	80 660 000
Dadai alsó jobbág	55 200	21 200 000	52 802 000	34 448 000
Bogdányi jobbág	41 500	34 550 000	58 258 750	44 510 000
Kisvárdai jobbág	81 000	60 000 000	52 373 500	25 440 000
Tisza jobbág	169 250	7 900 000	104 795 625	48 520 000
Nyírbátori jobbág	–	1 600 000	1 600 000	1 600 000
Nagykállói jobbág	20 400	23 800 000	35 479 000	28 696 000
Kimutatott kb. összesen:	473 850	204 150 000	421 380 125	263 874 000

vettem, mivel Hegedűs Lóránd pénzügyminiszternek a koronaérték stabilizálására, értékének emelésére hozott intézkedései átmenetileg éppen akkor hoztak változásokat, amikor a szabolcsi falvak egy részében a hivatali vezetők a hazahozott dollár értékét koronában becsülték meg.¹³¹

A kimutatás szerint az 1920. decemberi dollárárfolyamon 421 380 125, az 1921 májusi árfolyamon pedig 263 874 000 koronát hoztak haza az Amerikából hazatérő Szabolcs megyei emberek. Egy aranykorona értéke azonban 1914 júniusában 1,01, 1920 decemberében 106,38, 1921 júniusában 50,66, papírkoronát tett ki. Ez azt jelenti, hogy az 1914. évi árfolyamon számolva kb. 3 964 000, illetve 1921 májusában 5 124 900 koronával gyarapították a hazatérők községük, a megye, illetve az ország vagyonát. Vagyis az első világháború előtt feltételezhetően hazaküldött vagy hozott pénz kb. 20, illetve 26%-ának megfelelő összeget hoztak haza a háború után Szabolcs megyébe a hazatérők. A vizsgált megyébe hazahozott viszonylag kevés dollárvagyon is azt mutatja, hogy illuzórikus volt az a sokak által megfogalmazott gazdaságpolitikai elképzelés, hogy a hazahozott pénz alkalmas lesz a háború utáni szétzilált magyar gazdaság stabilizálására.¹³²

Az 1920. decemberi, illetve az 1921. májusi árfolyamon számolva, 1220 visszavándorlót feltételezve az egy főre eső hazahozott pénz 345 393, illetve 216 290 korona volt. Az 1914. évi koronaértékre átszámítva pedig egy-egy visszavándorló 3250, illetve 4274 koronát hozott haza. Az egy főre eső pénzmennyiség az első világháború előtt hazatérők legnagyobb megtakarításaihoz áll közel, amely természetesen a hosszabb kint tartózkodással és valószínű legtöbbjüknel a végleges hazatérési szándékkal függött össze. Az említett átlagos megtakarítások között természetesen nagyok voltak a szóródások. A kimutatások szerint a Csobaj községbe hazatérők 200–250 dollárt hoztak haza, a Székelybe visszavándorlók 2000–3000 dollárt takarítottak meg. Az Ór községbe visszatérők 100 000 koronától 800 000 koronáig terjedő összeget tudtak megtakarítani.

A községbe visszatérő nincstelen napszámosok, cselédek, törpe- és kisbirtokosok, egy-két kivételtől

¹³¹ Berend I.–Ránki Gy.: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 121. o.

¹³² Vö.: Becsey Antal: Amerika. Közgazdasági Szemle 1921. 63. k. 9–10. sz. 564. o.

eltekinve, az adósságok törlesztésén kívül bizonyosan föld, ház és mezőgazdasági eszközök vásárlására fordították megtakarított pénzüket.

A Nyírvidék híre szerint 1921 márciusában Tarcalon 7,5 kh. szántó, 7,5 kh. termőszőlő és „egy hatalmas terméskő pince” árverési kikiáltási ára 600 000 korona volt.¹³³ A Tiszántúli Újság szerint 1921 júniusában a házhelyeknek való telek egy öle „legtöbb esetben 5, de volt 10 korona is”, vagyis az egy főre eső 216 290, illetve 345 390 koronából, az ölenként 10 koronás értékű telekből 13, illetve 21 kh. teleknek való földet is lehetett vásárolni. Az 50 000 koronával vagy 100 dollárral hazatérők – a visszavándorlók között ilyenek is akadtak – viszont nem tudták jelentősen megerősíteni gazdaságukat.

Számításaimat a szóbeli gyűjtésű adatok is alátámasztják. Polon György kálósejéni lakos édesapja 1902-ben ment ki az Egyesült Államokba, és 1920-ban jött haza. A hazahozott pénzért Kállai András földbirtokostól 11 kh. földet vásárolt, és házat épített a család. Papp János, aki 1911-ben vándorolt ki az Egyesült Államokba, és 1931-ben jött haza, 36 kh. földet vásárolt. Pokol Lajos viszont, aki 1921-ben jött haza csak 3 hold földet tudott vásárolni.¹³⁴

A húszas években Kanadában kivándorlók nagy részének is az volt a célja, hogy a keresetből itthon földet vásároljon. Szóbeli gyűjtésű adataink szerint ez a hazatérőknek kisebb-nagyobb mértékben sikerült is. A gávavencsellői Bodnár András a húszas években kétszer volt Kanadában, keresetéből 9 kh. földet vásárolt, Pájer Miklós pedig 2 év alatt 1300 dollárt takarított meg, és hozott haza. A tornyospálcai Danku Sándor 1927-ben vándorolt ki Kanadába, 7 évi megtakarított pénzéből és a kisvárdai banktól felvett kölcsönből 7 hold földet és telket vásárolt. A kölcsöntörlesztés és annak kamata azonban egy évi kanadai keresetét vitte el.¹³⁵

A nagy munkaerőkínálathoz viszonyítva a két világháború között a viszonylag csekély mértékű kivándorlás sem a munkanélküliségen, sem pedig a béreken nem tudott változtatni.

A kivándorlás gazdasági hatásai között Thirring Gusztáv „a munkaszeretetre, az ügyesség növekedésére” a már többször említett tanulmányában utalt. A munka szervezethez, a munka intenzitásának a teljesítőképesség határáig történő kihasználására, a munkavállalás szabadságára, lehetőségére és annak a visszavándorlókra gyakorolt hatására Szabolcs megyei eredetű forrás is utal. „Amerika fizet, de meg kell érte szolgálni” – írta az egyik Rakamazról kivándorló, Szél Kálmán miniszterelnöknek. Még Nyíregyháza polgármestere is azt írta 1928-ban, hogy amerikai útja alkalmával ámulatba ejtette „a munkából való tisztességes megélhetés lehetősége”. A Kanadából 1948-ban hazatérő gávavencsellői Danku Miklósról pedig azt írta életrajzírója, hogy „magával hozta az amerikai gyakorlatiasságot. A feladatot gyorsan átlátta és nem nyugodott, amíg végre nem hajtotta”.¹³⁶

A visszavándorlóknak az amerikai tapasztalatok hatására, a hazai társadalmi-gazdasági viszonyainkkal való elégedetlenségéről is több forrás tanúskodik. Thirring Gusztáv erről így ír: „... a vallásosság nála egy fölösleges fogalom, lelkipásztorára nem hallgat, a törvényt, a hatóságot nem tiszteli, csak a bíróságtól és a büntetéstől való félelem tartja vissza a felforgató intencióktól: elégedetlen, alattomosan, titkon

¹³³ Önkéntes szőlőskert árverés. Nyírvidék 1921. március 15.

¹³⁴ Polon György Kállósején, Kossuth u. 48. szóbeli nyilatkozata. Papp János Kállósején, Vasvári Pál u. 44. szóbeli adatközlése. Kivándorlás Amerikába Győröcskéről című szakdolgozat. Uo.

¹³⁵ Bodnár András Gávavencsellő, Dózsa Gy. u. 77. és Pájer Miklós Gávavencsellő, Báthori u. 33. szóbeli adatközlése. A kivándorlás okai Tornyospálcán és Mezőladányban című szakdolgozatból. A szakdolgozatot Pásztor Katalin írta. Uo.

¹³⁶ Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Bp. 1904. 197. o.; Berta István: Egy századeleji „amerikás” tanúságtétele. Szabolcs-Szatmári Szemle 1975. aug. 31. o.; Dr. Bencs Kálmán polgármester március 15-i ünnepi beszédet mond a treformi magyaroknak. Nyírvidék 1928. április 22.

ócsárolja a hazai viszonyokat. Kocsmában, utcán hangoztatja és dicséri az amerikai szabadságot.”¹³⁷ A kortárs statisztikus megállapításait Szabolcs megyei források is alátámasztják: „azt hittem, mint mások, hogy Magyarország Eldorádó, és amikor háromévi távollét után hazajöttem mindent olyan szegénynek, kopárnak, hihetetlennek találtam” — írta a Rakamazra visszavándorló Komáromi Gizella.¹³⁸ Az újfelhértói Keller Sándor pedig, aki 1926-ban hazalátogatott és itthonléte alatt összeveszett a falubeliekkel, ilyeneket mondott: „Ő tudja mi egy polgár joga és kötelessége. Neki a király se parancsol.” A fiatalembert feljelentették, mert a magyar államot sértő kifejezéseket használt.¹³⁹ Szóbeli gyűjtés szerint Bóka Sándor 1897-ben ment ki az Egyesült Államokba, a húszas évek elején jött vissza, de „itthon örökké panaszkodott, hogy kétszer annyit dolgozik, de fele annyit sem keres mint Amerikában”.¹⁴⁰

Következtetésként végül is azt állapíthatom meg, hogy Szabolcs megyében a kivándorlási mozgásban döntő arányban részt vevő parasztság sorsán a kivándorlás számottevően nem változtatott. A kivándorlás azonban rámutatott Szabolcs megyében is a fennálló társadalmi rendnek, a poroszuon fejlődő mezőgazdaságnak, a nagybirtok túlsúlyának a parasztságot fojtogató, kisajátító volta. Bizonyította, hogy az elmaradott, lassan fejlődő mezőgazdaság és ipar nem tudja kellően foglalkoztatni a mezőgazdasági és ipari proletár tömeget. Az alig elviselhető életkörülmények, a társadalmi kitaszítottság miatt felgyülemlett társadalmi feszültség bizonyos kiutat talált a kivándorlásban. A Tanácsköztársaság bukása után és a harmincas évek végén pedig a politikai indítékú „kényszerkivándorlás” is bizonyította a gazdasági-társadalmi viszonyok és a politikai rendszer ellentmondásait.

¹³⁷ *Thüring Gusztáv*: i. m. 198. o.

¹³⁸ *Berta István*: i. m. Uo.

¹³⁹ Az újfelhértói csendőrség letartóztatott egy amerikai bokszbajnokot. *Nyírvidek* 1926. május 26.

¹⁴⁰ *Berecz Gyula*: Kivándorlás Győröcskéről című szakdolgozatból. Uo.

ADATTÁR

SZIJÁRTÓ ISTVÁN MIKLÓS

A GABONAÁRAK ALAKULÁSA MAROSVÁSÁRHELYEN A XVI – XVII. SZÁZADI POLGÁRI EMLÉKIRATOK TANÚSÁGA SZERINT

1. A vásárhelyi emlékiratszerző família

Erdély XVI–XVII. századi történetének érdekes forrásai közé tartozik három előkelő polgár visszaemlékezése. Borsos Sebestyén (?–1584) vásárhelyi polgár, ki városában több ízben a bírói tisztet is viselte, nemcsak a család első emlékiratíró tagja, hanem a magyar irodalomban is az első magyar nyelven megszólaló polgári krónikás.¹ Művében — *Chronica* a világnak lett dolgairól 1490–1583² — egy rövid bevezető részt követően életének erdélyi eseményeit örökíti meg.

Fia, Borsos Tamás (1566–?),³ ki egyébiránt szintén többször volt Vásárhely bírja — a város éppen az ő egyik bírósága idején változtatta nevét Székelyvásárhelyről Marosvásárhelyre⁴ —, már kilépett a város falai közül az erdélyi, sőt a nemzetközi politika küzdőterére. Bethlen Gábort hosszú évekig képviselte a Portánál állandó követeként, s a fejedelem megbízásából járt a budai pasánál, volt jelen a nagyszombati és gyarmati béketárgyalásokon is.⁵ Több műve maradt ránk, például portai követségének naplói; a jelen dolgozat önéletírására⁶ támaszkodik.

Az emlékiratszerző família harmadik tagja, Nagy Szabó Ferenc (1581–1658?)⁷ szintén marosvásárhelyi polgár, a szabócéh mestere volt.⁸ Nem viselt vezető tisztségeket városában mint nagyapja, Borsos Sebestyén vagy nagybátyja, Borsos Tamás, főleg gabonakereskedelemmel foglalkozott,⁹ de folytatta az

¹ *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest 1968. *Kocziány László* bevezető tanulmánya 17. o.

² Erdélyi Történelmi Adatok 1. kötet. 9–37. o. Szerkeszti és kiadja *gróf Mikó Imre*. Kolozsvár 1855.

³ Az utolsó adat, amely szerint Borsos Tamás életben van, 1637-ből való. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Budapest 1891–1914. 1. kötet. 1269. hasáb

⁴ *Borsos T.*: i. m. *Kocziány László* bevezető tanulmánya 25. o.

⁵ *Szinnyei J.*: i. m. 1. kötet. 1268–69. hasáb.

⁶ Erdélyország Történetei Tára 2. kötet. 15–49. o. Kiadják *gróf Kemény József* és *Nagy Ajtai Kovács István*. Kolozsvár 1854.

⁷ Feljegyzéseinek utolsó sorai, amelyekben a tatár seregek közeledtéről számol be, 1658-ból valók. Feltehetően ő maga is ennek a támadásnak esett áldozatául.

⁸ *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Budapest 1975. 517. o.

⁹ Uo. 516–517. o.

emlékiratírás hagyományát: az 1580 és 1653 közötti időszakot felölelő Memorialéja¹⁰ közvetlen folytatása nagyapja krónikájának. Jellegzetesen polgári megközelítésmódú művében a haza története mellett elődeinél is nagyobb teret szán a szülőváros, különösen a család eseményeinek.

2. Gabonaárak az emlékiratokban

Mindhárom forrásban számos utalást találunk a vásárhelyi gabonaárak alakulására, sőt nagy számban jegyeztek fel konkrét árakat is. Borsos Sebestyén az áraknak a politikai történésekhez hasonló figyelmet szentel, fia érdeklődése már kisebb a marosvásárhelyi árviszonyok iránt. Ez érthető, sőt az méltó kiemelésre, hogy egyáltalán foglalkozik velük, a nagyságos fejedelem diplomatájaként sem szakadt el a polgári életformától. A legtöbb információt természetesen Nagy Szabó Ferenc Memorialéja rejtí a marosvásárhelyi gabonaárakat illetően. Borsos Sebestyénnél az 1563, 1580, 1582, 1583 és 1584-es évekről, fiánál 1585, 1586, 1603, 1609, 1610, 1611-ről, míg Nagy Szabó Ferencnél az 1582, 1583, 1586, 1601, 1602, 1604, 1612, 1613, 1614, 1632, 1650, 1651, 1652, 1654 és 1656-os évekről találunk adatokat, melyek így közel egy évszázadot fognak át. Tizenhét esztendő gabonaárait tudjuk meg közvetlenül, hat további esetben pedig következtethetünk rájuk a szövegből.

Mivel az árak lejegyzői nem kívülről érdeklődők voltak csupán, ezért nem kizárólag a kiugróan magas értékeket örökítették meg, hanem az alacsonyakat is. Ezért feltételezhető, hogy a szóban forgó periódusra nézve a tizenhét (illetve huszonhárom) év árai olyan mintát képeznek, amely nem torzít elfogadhatatlan mértékben.

Ezek az adatok döntően a búzára vonatkoznak, de néhány esetben megtudhatjuk a köles árát (két-szer), a zabét (öt alkalommal), a rozsét (ismét kétszer), illetve az árpaét (öt említés). A zab 1563. évi áránál Borsos Sebestyén megkülönbözteti a zabot (köbölre nyolc pénz) és a zab „igen szépít” (köbölre tíz pénz). Ez a különbségtétel a búza esetében jóval gyakoribb: a „szép búza” („a búza szépi”, „a legszépi”, az „igen tiszta búza”) árát az emlékiratok kilenc esetben említik, az „elegesebb búzáét” háromszor, míg tizennégy évnél egyszerűen búzáról beszélnek.

A források általában maros köbölben mérik a gabonát, amelyről megtudjuk, hogy nyolc vékával egyenlő.¹¹ Egy erdélyi véka pedig 22,3 liter,¹² azaz egy maros köből 178,4 litert tesz ki.¹³ Az árakat pedig forintban és dénárban vagy „pénz”-ben adják meg, ez utóbbit a dénár szinonimájaként használják, vagyis a magyar forint századrészével egyenlő.¹⁴

3. Az árak alakulása folyó áron és ezüstgrammban kifejezve

Az első táblázat a három emlékirat gabonaárakra vonatkozó közléseit összegzi. A majdnem egy év-

¹⁰ Erdélyi Történelmi Adatok 1. kötet. 39–168. o. (Idézett kiadás)

¹¹ „... a rosnak járt köbölre dr. 16 az az vékája 2 pénzen.”, *Borsos Sebestyén*: *Chronica a világnak lett dolgairól 1490–1583*, in: Erdélyi Történelmi Adatok 1. kötet. 36. o. (Idézett kiadás)

¹² *Bogdán István*: *Metrológia*, in: *Kállay István* (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest 1986. 268. o.

¹³ Ez megfelel *Koczian László* közlésének is, aki szerint a maros köből a 180 literes kolozsvári köbölnél kisebb. *Borsos T.*: i. m. *Koczian László* szójegyzéke 477. o.

¹⁴ *Szabó T. Attila* (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 2. kötet Bukarest. 1978. 311. o.

százados periódus azonban, amelyben ezek az adatok szóródnak, túl hosszú időszak ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyjuk a pénz értékesztését.

Ezüstgrammra a szóban forgó árakat két átváltási kulcs segítségével számíthatjuk át. Vagy azt feltételezzük, hogy a magyar forint ezüsttartalma Erdélyben úgy alakult, mint Nyugat-Magyarországon,¹⁵ és ebben az esetben a nyugat-magyarországival megegyező ausztriai pénzlábbal kell számolnunk A. F. Pribram adatai alapján,¹⁶ vagy a számításainkat arra alapozzuk, hogy Nagy Szabó Ferenc Memorialéjában a Ferdinánd-tallér értékét három különböző időpontban is megadja. Az Vásárhelyen 1590 körül 0,8–0,9 forintot, 1604-ben 1,1 majd a Bethlen Gábor pénzrontását követő „fertelmes állapotok” közepette már 4–5 forintot ért.¹⁷

Tekintve, hogy Pribramnak a kérdéses időszakra (1563–1656) vonatkozó adatainál (1573, 1623/24, 1659) a rendelkezésünkre álló adatsorhoz sokkalta jobban illeszkedik a második módszer pilléreit jelentő adathármas, valamint a bethleni pénzrontás utáni állapotokra a két módszer már alapvetően különböző eredményt ad (a korábbi periódusról ez nem mondható el), ezért indokolt, hogy a helyi adatokat felhasználva a Ferdinánd-tallér említett értékváltozásából induljunk ki.

Ferdinánd király tallérjának Pribram három veretét ismeri: az 1524-es, 1556-os és 1561-es esztendőkből. Valószínűsíthető, hogy Nagy Szabó közlése a legkisebb ezüsttartalmú, 1561-ből származó tallérra vonatkozik.¹⁸ Egy forint tehát 1590 táján 26,95,¹⁹ 1604-ben 20,82, majd a pénzrontás után 5,09 gramm színezüstöt ért.

Ezek után logikus adataink első összefüggő csoportjára (1580–1586) az 1590-es ezüstárfolyamot vetíteni,²⁰ a második sorozatra (1601–1614) az 1604-es adatot vonatkoztatni, és az 1632. év, valamint a

¹⁵ Ez pontosan bizonyos, hogy nem volt így, hisz *Stefan Kazimir* kutatásai szerint már a Szepesi Kamara területén némiképpen eltérő volt a forint ezüsttartalma. – *Zimányi Vera* közlése.

¹⁶ *Pribram, A. F.*: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Wien 1938.

¹⁷ Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja. Idézett kiadás 92. és 140–141. o. Hogy Bethlen Gábor pénzrontását pontosan melyik évre tehetjük, az a jelen dolgozat szempontjából mellékes, mivel az 1614 és 1632 közötti időszak gabonaárairól az emlékiratok nem tesznek említést.

¹⁸ Ha kiszámítjuk az 1590-es évre mind a három tallért alapul véve a forint ezüsttartalmát (rendre 30,33 gramm, 32,35 gramm, 26,95 gramm), és ezt összehasonlítjuk az ausztriai érmék ezüsttartalma alapján történő számítás („első módszer”) eredményeivel, azt állapíthatjuk meg, hogy a három értékből csak az utolsó, az 1561-es veretű Ferdinánd-tallérból számított jöhet szóba. A másik két adat valamelyikének elfogadásával azt feltételeznénk, hogy az 1573-as ausztriai–nyugat-magyarországi 27,975–28,2 gramm (az 1 Kreuzer, illetve a 2 Kreuzer névértékű érméből számítva) ezüsttartalmú forint közel húsz év leforgása alatt sem nyomta le az Erdélyben forgó magyar forint ezüstértékét, az 32,35 (illetve 30,33) gramm maradt. Ez pedig felettébb valószínűtlen. Ráadásul az 1561-es veretű Ferdinánd utolsó tallérja – Nagy Szabó Ferenc korára ez maradt fenn a legnagyobb valószínűséggel.

¹⁹ A számítani középpel (0,8–0,9 helyett 0,85-tel) számolva. Minden további esetben, amikor a forrás intervallumot közöl, ezzel a középtértekkel számoltam tovább. Az adatközlésnél természetesen megmaradtam az intervallumnál.

²⁰ Kényszerűségből az 1563. évi árak színezüstben történő kifejezésénél is az 1590-es ezüstárfolyamot vettem alapul, amely könnyen torzítás forrása lehet.

1. TÁBLÁZAT

Gabonaárakra vonatkozó adatok a három emlékiratban (az ár dénár/maros köbölben van megadva)

Fajta	1563	1580	1582	1583	1584	1585	1586	1601 ³⁵	1602	1603 ³⁶	1604 ³⁷
A „búza szépi”	25		24	25	40 ³³						
Búza			20–25	20–25	420–25	600, 600	600, 300, 200		≥ 800	2600	2400,100
„Elegyes búza”	17			17	24 ³³						
Árpa	12		16								
Zab	8 (10 ³⁴)		8	8							
Rozs			16	16							
Általános közlés	bővség	igen jó termés	bővség, nagy olcsóság	bővség, hasonló olcsóság	bővség, 1585-höz képest igen nagy olcsóság	nagy drágaság, felment az ár	magas ár Pünkösdkor hirtelen olcsóbbá válik, majd az aratásig to- vább esik az ár	drágul a búza, Basta limitálja az árakat, ezt egy éhség hatására visszavonja, pár nap múlva mégis visszaesik az ár	igen nagy éhség, drágaság	nagy drágaság	
Fajta	1609	1610	1611	1612	1632	1650	1651	1652 ³⁸	1654	1656 ³⁹	
A „búza szépi”	≤ 64	≤ 64	≤ 64	80						464	
Búza				40	640	1200		128			
„Elegyes búza”											
Árpa						400		72			
Zab						240		32–40			
Rozs											
Köles						800					
Általános közlés	hároméves sáskajárás, de jó termés				a búza bővsége és olcsósága	drágaság	igen nagy drágaság	szintén nagy drágaság, „hanem az új búzán meg száll a ára igen kicsiddel”	tűrhető ár		

³³ Borsos Tamás az 1585-ös drágaság előtti igen nagy olcsóságról ír — az árak esetleg 1585 elejére vonatkoznak.

³⁴ Zárójelben a zab „igen szépi” ára.

³⁵ Az árak alakulását Nagy Szabó Ferenc a „deési gyűlés” utánra teszi. Basta 1601 október végétől legkésőbb decemberig tartózkodott Désen, akkor téli szállásra vonult Biharba. (Magyarország történeti kronológiája. 423. o.

³⁶ Aratás előtt. Az árak zöme ezzel szemben feltehetően aratás utánra vonatkozik.

³⁷ Tavasszal.

³⁸ Ha az árak valóban vékára vonatkoznak. (Nincs feltüntetve.)

³⁹ Május 8.

későbbiek árainál az utolsó átszámítási kulcsot alkalmazni.²¹ Mivel az emlékiratok elsősorban búzaárakat közölnek, a gabonaáraknak csak ezen — amúgy is a legnagyobb fontossággal bíró — csoportjánál érdemes elvégezni a folyó árról ezüstgrammra történő átszámítást. Az ezüstgrammban kifejezett búzaárakat a második táblázat tartalmazza, illetve az első ábra mutatja.²²

4. Gabonaár-ingadozások és éhínségek

Ebben az időben Nyugat-Európában már „csillagászati magasságúnak” számított a gabonaárak átlagos szintjének három-négyszeresét elérő ár, hat-nyolcszoros értékre való felszökés pedig egészen kivételes.²³ 1620 és 1698 közt Párizsban a búza legmagasabb ára a periódus döntő részében legfeljebb mintegy kétszerese a legkisebb áraknak. A nyolcvan év során előforduló legnagyobb áremelkedés az volt, amikor 1688/89-ről 1693/94-re ötszörösére ugrott fel a búza ára.²⁴ Az ármozgások hátterében elsősorban a rossz termés állt. Három ilyen év vezetett el az 1693/94-es hatalmas éhínséghez, amelynek becslések szerint Franciaország minden tizedik lakosa áldozatául esett.²⁵

A kor Magyarországa ezeket a pusztító éhínségeket nem ismerte.²⁶ Erdély viszont Magyarországon belül ebből a szempontból is speciális helyzetben volt. Erről a történettudomány régóta tudomással bír a kortársak visszaemlékezései alapján, amelyek még emberevről is beszámolnak.²⁷

Ezt a tényt támasztják alá a közölt marosvásárhelyi gabonaárak. Az ábra jól mutatja, hogy még az ezüstben kifejezett búzaárakat is óriási ingadozások jellemzik. Az 1603-as tetőpont (amikor egy maros

²¹ Számításba kell vennünk, hogy három adat nem tükrözheti egy évszázad inflációs mozgásait — három hosszabb periódusra nézve állandónak feltételezni a forint ezüsttartalmát hiba lehetőségét rejtí magában. Viszont így sem követünk el túl nagy hibát. Ha ugyanis feltételezzük, hogy Erdélyben évente ugyanolyan mértékben csökkent a pénz belső értéke, mint Ausztriában 1556 és 1623 között (éves átlagban 0,37%-kal), akkor a hibánk — melyet akkor követünk el, amikor régi pénzlábat évtizedekkel később a forgalomban lévő pénzre is érvényesnek tekintünk — maximális mértéke sem haladja meg a 12%-os torzítást, amely eltörpül a dolgozat által bemutatni szánt hirtelen áringadozások hatalmas méretei mellett. Ugyanez vonatkozik a bethleni inflációs pénzlábnak az 1650-es évekre való alkalmazására is. Könnyen lehet, hogy itt a dolgozat akár háromszoros mértékű hibát is elkövet (ekkor a nyugat-magyarországi pénzláb körülbelül háromszor magasabb ennél a feltételezett erdélyinél), ez alapján mégsem befolyásolja a következtetéseket.

²² A grafikus ábrázolásnál minden közölt értéknél feltüntettem, de magát a görbét a „sima” búza kategória árai alapján igyekeztem meghúzni. Ahol az emlékiratok egy árintervallumnak csupán egyik végpontját örökítették meg (1602, 1609, 1610, 1611), ott pont feltüntetése helyett kis oszlopot rajzoltam. A szaggatott vonal a források alapján valószínűsíthető áralakulást mutatja, szemben a valós árváltozással (folytonos vonal). A vonal vastagsága edig arra utal, hogy ezeket az árakat a kortársak magasnak (vékony vonal), vagy alacsonynak ítélték (vastag vonal). Ez is jelzi az árszínvonal átlagos nagyságát egy hosszabb időszakban.

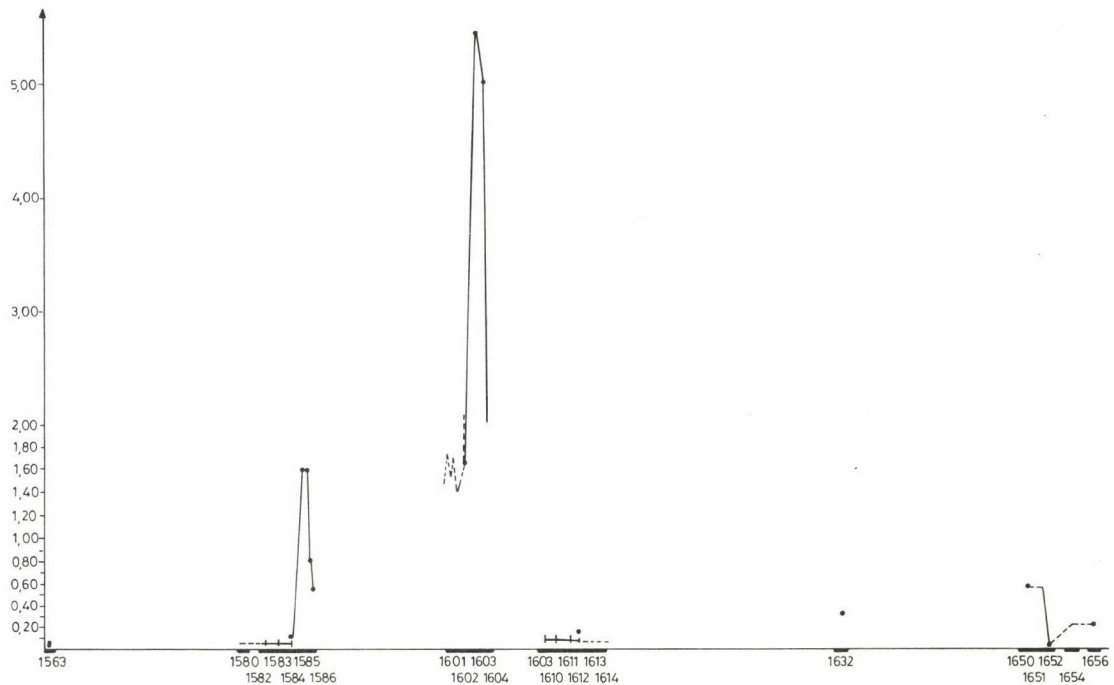
²³ *Zimányi Vera*: Szempontok és adalékok az életszínvonal vizsgálatához a XVII. századi Magyarországon. Kézirat. Felhasználását a szerzőnek köszönhetem.

²⁴ *Braudel, Fernand*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest 1985. 109. o.

²⁵ *Zimányi Vera*: i. m. *Pierre Goubert*-t idézi.

²⁶ *Zimányi Vera*: i. m.

²⁷ *Zimányi Vera*: i. m. több forrást is megcitolat.

2. TÁBLÁZAT

Búzaárak a három emlékiratban (ezüstgramm/100 maros köből)

	1563	1580	1582	1583	1584	1585	1586	1601	1602	1603	1604	1609
„A búza szépi”	6,74	–	6,47	6,74	10,78	–	–	–	–	–	–	≤ 13,32
Búza	–	–	5,39–6,74	5,39–6,74	5,39–6,74	161,70	80,85	–	≥166,56	541,32	499,68	–
„Elegyes búza”	4,58	–	–	4,58	6,47	161,70	53,90	–	–	–	–	–

	1610	1611	1612	1613	1614	1632	1650	1651	1652	1654	1656
„A búza szépi”	≤ 13,32	≤ 13,32	16,66	–	–	–	–	–	–	–	–
Búza	–	–	8,33	–	–	32,58	61,08	–	6,52	–	23,62
„Elegyes búza”	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

köböl búza Vásárhelyen több mint öt gramm színezüstbe került) egy jó termésű időszakhoz képest kilencvenszeres áremelkedést jelzett — de ettől a valóban extrém esettől eltekintve is találkozhatunk még mindig szélsőséges értékekkel: kilencszeres, illetve huszonhétyszeres áremelkedéssel (vagy árcsökkenéssel).

Nyugat-európai mércével mérve már a kilencszeres áremelkedés elképesztő, a huszonhétyszeres és a kilencvenszeres teljesen ismeretlen. A valóban csillagászati magasságokba felszökő árgörbe katasztrófákat sejtet: ezekben az években Erdélyország lakosságának jelentős része éhenhalhatott. Ráadásul, bár közel egy évszázadot fognak át, adataink csak huszonhárom évre vonatkoznak. Indokolt, hogy az időszak fennmaradó háromnegyedének egy részére nézve hasonló áralakulást feltételezzünk. És itt főként a háborús évekről lehet szó. Az 1602–1604 között példátlanul magas árak mögött csak kisebb részben találjuk meg okként a rossz termést, a döntő tényező a háború. Ez vezetett az 1602 és 1603 között Erdélyben tomboló éhínséghez, amely utóhatásaiban 1608-ig elhúzódott.²⁸

Nyugat-Európa jelentős volumenű gabonakereskedelme lehetőséget nyújtott arra, hogy a belső erőforrások szűkössége esetén külsőkre támaszkodjon, s ezzel némiképp mérsékelje a pusztító éhínségeket, amelyek így is komoly áldozatokat követeltek. Magyarország szállítási viszonyai nem tették lehetővé, hogy bekapcsolódjon a nagy európai gabonapiacba, termelése és a legnagyobb szükség idején kihasznált korlátozott belső szállítási lehetőségei azonban megmentették a népet az éhínségek rémétől. Erdély viszont nemcsak a világpiac áramától, de az esetleges magyarországi gabonataralékoktól is elvágyva teljesen saját szűkös erőforrásaira volt utalva. Rossz termésű évek, de mindenekelőtt háborús pusztítások hatására ez a bázis annyira összeszűkült, hogy az egekig emelkedő árakban tükröződő éhínségek tizedelték meg a népet.

5. A gabonaárak hosszú távú alakulása

A szóban forgó időszakot tekintve a búza világpiaci árának alakulásában Slicher van Bath munkája nyomán²⁹ három markánsan elkülönülő periódust különböztethetünk meg. A XVI. század második felében először meredeken emelkedik az árgörbe, majd az utolsó évtizedekre stabilizálódik és a XVII. század derekáig durván stagnál, s ettől fogva az árak csökkennek. 1650 után Slicher van Bath szerint a gabonaárak csökkenése szinte mindenhol bekövetkezik.³⁰

Zimányi Vera véleménye az, hogy a magyarországi gabonaárak alakulását a XVI. század második felében a nagyfokú emelkedés, a XVII. század elején határozott zuhanás, kisebb emelkedések majd stagnáció jellemzi.³¹

A marosváráshelyi polgári emlékiratok gabonaárakra vonatkozó adatai sajnos szórványosak ahhoz, hogy teljes bizonyossággal felvázolhassuk az áralakulás évszázados folyamatát, néhány következtetés levonását azonban mégis lehetővé teszik.

1. A XVI. század nyolcvanas éveitől viszonyítva a gabonaárak a XVII. század második évtizedére ezüstben kifejezve is nagyjából megduplázódtak. (Jó termésű éveket összevetve.)

²⁸ Benda Kálmán (szerk.): Magyarország történeti kronológiája. Budapest 1983. 424. o.

²⁹ Slicher van Bath, B. H.: The Agrarian History of Western Europe AD 500–1850. London 1963. 200. o.

³⁰ Uo. 208. o.

³¹ Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest 1976. 68–69. o.

2. Az adatok csak sejtetik, hogy a XVII. század első felében stagnálás vagy esetleg enyhe emelkedés történt, de kismértékű csökkenés sem kizárható.³²

Ezek alapján igen halványan felismerhető a XVI. századi áremelkedés (noha az elmarad a nyugat-európai és magyarországi mértéktől), s a közölt adatok megengedik a feltevést, hogy a XVII. századi marosvásárhelyi gabonaármozgások is emlékeztettek némiképp a világpiacon lezajló, illetve magyarországi folyamatokra.

3. Mindezek a mozgások viszont, és ez a vizsgálat fő tanulsága, egyértelműen eltörpülnek a rossz termés és elsősorban a háborúskodások által kiváltott hirtelen áremelkedések mellett, amelyek a vásárhelyi s általában az erdélyi gabonapiac majdnem teljes izolációjának bizonyítékai. Az áralakulást egyértelműen helyi tényezők irányították.

³² Különösen mivel nem számoltunk a Bethlen Gábor pénzrontását követő időszak inflációjával, noha az feltehetően létezett.

KISS Z. GÉZA

ORMÁNSÁGI ÚRBÉRESEK LAKÓTERÉNEK VAGYONÖSSZEÍRÁSAI

A lakótérrel azonosnak tekinthető porta, mint az adózás alapja régtől fogva szerepel történeti szakirodalmunkban. Máig érvényes meghatározását Bartal Antal *Glossariuma* Szegedi János jezsuita történész 1734-ben, Nagyszombaton megjelent munkája alapján közli.¹ Szegedi János megkülönböztet olyan nagyobb portát, amelynek kapuján szekérrel lehet ki-be járni és olyan kisebbet, amelyet csak gyalogosan lehet felkeresni a „verőcze” nevű kiskapun át. A nagyobb és kisebb (major et minor) jelző itt a tulajdonos vagyoni helyzetére utal, mert az előbbi porta gazdája rendszerint kétszer annyi adót fizet, mint az utóbbié. Az általa leírt „klasszikus” porta idők múltával már nem tényleges, csak eszmei alapja volt a jobbágy adózásnak.

A forrásokban szereplő „porta” szó a jobbágy lakókörzetére (udvarára, kertjére, különböző épületeire), a hozzátartozó telek pedig a XIII. század eleje óta az általa művelt, sőt trágyázott földre (cultura terra, terra fimata) utal.²

Mária Terézia úrbéri rendelete (1767) óta már az 1200 négyszögölben maximált belső telekre (házulés) kell gondolnunk, amelyhez megfelelő nagyságú (egész, fél, negyed, nyolcad), szántóból és rétből álló külső telek tartozik.

Történeti szakirodalmunk a legújabb időkig, a forráshelyzetnek megfelelően az állami-, földesúri- és egyházi szükségletek kielégítésére termelő külső telekre koncentrált, a belső telek vizsgálatát pedig átengedte a régészet, illetve a néprajz művelői számára. Az előbbieket ásóval keresték a néhai lakótér- és hajlék földben őrzött maradványait, az utóbbiak pedig a vonatkozó tárgyi hagyaték (házak, bútortárgyak, ruházat, szerszámok, edények stb.) és a megismerésükhöz szükséges emléktárgyak feltárására specializálódtak. Munkájuk nyomán kitűnően ismerjük az 1860-as évek után kifomálódó paraszti gazdaságot, de a távolabbi múltba csak a történet néprajzi módszerei vezetnek.³

Napjainkban, a falu radikális átalakulása és a szomorú demográfiai változások miatt, a népi kultúra kutatói a „terepről” a közgyűjteményekbe vonultak vissza. Munkájuk várható haszna a történeti gyökök feltárása és a vizsgált témakör kronológiai pontosítása lesz. Az MTA Néprajzi Kutatócsoportja által kezdeményezett új megközelítési mód, témám szempontjából legfontosabb eleme a különböző vagyoni összeírások országosan szervezett tömeges gyűjtése.

¹ *Antonius Bartal: Glossarium mediae et imfinae Latinitatis Regni Hungariae. Budapestini MCMI (1901) XVII és 54. o.*

² *Szamota István: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902. 973–976. o. Telek*

³ A történeti néprajz példaértékű darabja *Andrásfalvy Bertalan: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig* című kandidátusi disszertációja, amely újszerűsége miatt nem kaphatott akkor még megfelelő fogadtatást. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szerk.: K. Balogh János. Szekszárd 1975. 476. o.*

A várak, kastélyok, udvarházak, gazdag polgári otthonok írott levéltárai régtől fogva kedvelt csemegéi voltak a magyar művelődés kutatóinak,⁴ de az uradalmi levéltárak tömeges anyagában rejtőző vagyoni összeírások feltárása csak kevés kutatót vonzott.⁵

A különböző vagyoni összeírásokkal, amelyek készítését vagy az uradalom, vagy meghatározott (végrendelkező, örökségre vágyó, az adott családi struktúrából kiválni akaró) magánszemély kezdeményezte, természeti csapások (árvíz, tűzvész stb.) esetén pedig hivatalból a közigazgatási hatóság rendelte el, némileg rendhagyó módon találkoztam.

Közel másfél évtizede kutatva az Ormánság XVIII–XIX. századi történetét, szembetaláltam magam az egykés magatartás útjára sodródás genézisének kérdésével. Az egész határ haszonvételeire épülő gazdasági struktúra mozgásterének összeszorulását, amely egyik fontos oka volt a „fogyasztók” tudatos csökkentésének, hagyományos állami- és uradalmi forrásaink segítségével is sikerült kimutatnom.⁶ A továbblépést azonban akadályozta az az ismert tény, hogy az „adóköteles” gazda mögött nem látható a felnőtt férfiak és nők világa, pedig azok közérzete a meghatározó a gyermek vállalásában . . .

A XIX. század elejétől már stagnáló, majd erősen öregedő társadalom tagjainak véleményét ugyan az egyének és kisközösségek (előljáróságok, gyülekezetek) instanciái, pert kezdeményező panaszai és más megnyilatkozásai őrizték meg számunkra, de a kései feudális kor embereinek közérzetét is alaposan befolyásolta az emberi élet közvetlen keretét biztosító otthon állapota, mert bölcsőtől a koporsóig itt zajlik az egész élete. Innen indulva teljesíti a rá mért vagy önként vállalt feladatokat, s ide tér vissza megpihenni dolgavegzetten, a szatmári béke után külső ellenségtől már nem zavart hosszú béke idején.

Az úrbéres népesség alaposabb megismeréséhez azért kínál értékes információkat a szűkebb tárgyi környezet adatait rögzítő anyag, mert az írás csodája segítségével rendszerint úgy tárja eléink az ember tárgyi világát, ahogy a néhai tulajdonos látta, vagy hátrahagyta azokat. Igen fontos az is, hogy itt a számbavétel mindig a körülményeket kitűnően ismerő előljárók dolga, akik aláírásuk (kézjegyük) mellett a község pecsétjével is igazolják azok meglétét. A történész számára talán ennél is fontosabb, hogy az adatok lejegyzését olyan írástudók (jegyzők, tisztartók, uradalmi ellenőrök stb.) végzik, akiknek helyismeretét és szakmai tisztességét számtalan más forrás is igazolja.

Telkek és kerítések

Az ormánsági települések legnagyobb része a tájból kiemelkedő, alacsony „ormók” hátán feküdt, s vízjárta okok miatt az egyes telkek keskenyek, hosszúak voltak és mélyen benyúltak a mezőbe. Szélességük 4–14 , hosszúságuk 50–100 öl között váltakozott. Egy 1748. évi összeírásban⁷ az ormánsági jobbagyorta részeként szerepelt a csúrral gyakran egy fedél alatt álló ház (Domus cum area), a konyhakert (Hortus culinaris), a szérű (Hortus tritarius) és a kaszálóban lévő gyümölcsös (Pomarium cum foenili). Ez a gazdasági célra kevésbé alkalmas telekforma nemcsak a pécsi Káptalan Drávai Kerületében volt általános, hanem az annak északi szomszédságában fekvő vajszlói uradalom öt községében is.

Nyolc vajszlói jobbágy már 1801-ben azt íratta az alapítványi uradalmak pécsváradí prefektusának,

⁴ Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században. Bp. Helikon, 1986.

⁵ Bíró Friderika: Az Őrség ház- és lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig (1972). Vas megyei Tanács Műv. Oszt. 1975.

⁶ Kiss Z. Géza: Ormánsági változások. Kézirat az Akadémiai Kiadó Szerkesztőségében. 1986.

⁷ Extr. Poonum V. Capli Quinqueeclis. Distr. utriusque tam Dravanalis, quam Submontani. 1748. Pécsi Káptalan Magánlevéltára (PKML) CDXL. No. 10.

hogy „A' mi fundussaink . . . mindenestül fogva szorossak és szűkek”, amelyeken egy Tóthfalusi József nevű sorstársuk véleménye szerint elkerülhetetlen az épületek és a takarmány szüntelen romlása.⁸

Az évről-évre megújuló és visszahúzódó vizek világában megülő falvak házait forró nyárban és fagyos télben könnyű volt megközelíteni, de még a vajszlóiak is azt panaszolják 1803-ban, hogy „Sárnak idejében olly nagy sár lészen, mellyből alig tud a marha kimenni és kocsit vagy szekeret elvinni”.⁹

E sártengerben fokozott szerepe volt a vízes ároknak, mert egyszerre védte a telket a csapadékvíz és a kerítést az arra közlekedő emberek és állatok kártevései ellen.

A kerítés karókból, vagy hasított deszkákból készült a XIX. század közepéig, de a kortársi források rendszerint csak „karó” néven emlegetik.¹⁰ A kerítés és az épületek állapota informálja először a telekhez közeledőt a gazda rendszeretéről, vagyoni állapotáról. Az udvar tisztasága, a falak ragyogó fehérje azonban már a gazdaasszonyra irányítja a figyelmet, akiről a patriarchális kor hagyományos forrásaiban alig esik szó.

Vajszlói otthonok

Kitűnő néprajzi munkák¹¹ életleti képet adnak az ormánsági lakásról. A történész azonban ezúttal a korabeli igazgatási szakemberek nyomába szegődve szedi csokorba a tárgyi környezet spontán keletkezett forrásait. Itt a természetes halál, ott az 1836. évi „dögmirigyes nyavala” miatt eltávozottak javait kellett összeírniuk, amott az árva érdekeit szolgálja a vagyonát rögzítő toll, továbbhaladva özvegyet találunk, aki a férje halála után kívánja tisztázni vagyoni helyzetét, vagy éppen új házasságba akarja vinni a korábban közösbe adott vagyonát. Fontos forrás itt a fellobbanó tüzek pusztítását rögzítő, hivatalos kárjegyzék is, amely a kamrák, a padlásteretek zugaiba is bevilágít, s amelynek adatait a kárt felmérő elöljárók a tűz okának feltárására kiküldött szolgabíróval együtt garantálják.

Rokonok, szomszédok és a családdal gazdasági vagy házassági kapcsolatot keresők természetesen hivatalos kimutatások nélkül is ismerték a fundus és tartozékai értékét. Ennek talán legmarkánsabb bizonyítéka, hogy a házasságkötéskor a lánynak adott „foglaló” (pénzben vagy ruhában) rendszerint meg-egyezett az apja házának értékével.

A forrásokban szereplő majdnem minden otthon talpas technológiával készült. Közülük a legértékesebbet 1820-ban hamvasztotta el a tűz hiricsi Geri Ezékiel portáján. A fatalpakra „újonában” épített ház náddal volt födelezve. Új volt a hasonló módon készített pajta és istálló is, amelynek szerszámfái (gerendái) és oldaldeszkái kemény tölgyfából készültek. Ez a két épület kivételével és 700 forintos árával is kiemelkedett a körülötte szerénykedő épületek együtteséből.

Ebben a tűzben hamvadt el Nagy Sámuel földből tömött, két szobás, 250 forintra értékelt háza, nádföldelű, deszka oldalú, fatalpra épült 300 forintra becsült istállója, kamrája és náddal fedett, erős deszkából készült „sörtvélyes” ólja. Egyformán 400 forintra értékelték Nagy János gyékénysással, valamint Magdó

⁸ Baranya Megyei Levéltár (BML) Pécsváradi Alapítványi Kerület (PAK) Praefectus (Paef.) 1896/1801 és uo. 1897/1801.

⁹ BML PAK Vajszlói Uradalom (VU). Úriszéki ir. 12/1803. Kérvény az utcák szélesítése tárgyában. Vö.: *Gunda Béla*: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen 1956. 27. o., „Ha a sár megszikkadt, gyermek, felnőtt falábon járt. A . . . lovak patája alá (pedig) deszkakorongot kötöttek, hogy az állatok el ne süllyedjenek.”

¹⁰ BML PAK VU. Úriszéki ir. 13/1804. Meczner Ignác ácslegény „. . . hogy Kotsival a'Karóhoz közel ne menjenek, Karójától egy ölnyi messzeségre térdig való mélységű gödröt ásott . . .” Lásd még BML Canonica Vis. 1830. Parochia Vaiszló: „Az udvar kerítése Karóból van.”

¹¹ Kiss Géza: Ormánság. 1937. 24–40. o. A hajlék.

Samu náddal fedett, fatalpra épült házát. Magdóéknál és az ugyancsak kárt szenvedett Rab Sámuelnél találkozunk kamra fölé épített 50–40 forint értékű kukoricagóréval.¹²

A hiricsi nagygazdák házánál egyszerűbb kivitelű volt hidvégi Sós Dávidé 1822-ben, fatalpas technológiával készülő szoba-konyhás háza, amelyet a már kevésre értékelt, „elrongyollódott” régi istálló, kamra, kocsiszín, „fészer-pajta”, és „tyúkok ól” vett körül.¹³

A besencei porták építményeire az 1837. május 9-én keletkezett és 16 károsultnak összesen 4162 forintnyi kárt okozott tűzvész világít rá a legélesebben. Itt a 600 forintra értékelt teljesen új parókiával együtt égett le öreg Tóth Samu portája, ahol együtt hamvadtak el régi és új épületek. Új háza 200, az „avétt” 80 forintot ért, az új (talpas) istálló-pajta 40, a még meglévő elődje 20 forintra becsültetett. Elhamvadt itt is a „disznók ólla” és a „tyúkok ól”, de alább lesz módunk idézni az ingóságokban esett tetemes károkat is.

Az eddig látott épületek hiricsi Nagy Sámuel kétszobás vályogházát kivéve, mind fából készültek és Munkácsy Dániel 1842-ben kelt megállapítását igazolva, „... nagyobb részint szobából és konyhából állottak”.¹⁴

Zsúppal fedett szoba-konyhás házban lakott 1834-ben bekövetkezett haláláig Naszvadi Anna is, s a házón kívül nem maradt más ingatlan utána, mint egy istálló és ágasokra épült pajta.¹⁵ A „dögmirigyes nyavalyában elhalt” fertályos Kapinya Dávid után ugyancsak olyan szoba-konyhás ház maradt, amelynek értéke 1836-ban, a háznál lévő gyümölcsfákkal együtt sem tett ki 100 forintot, a mellette egy földel alatt talált öreg istálló és szekérszín értéke is csak 30 forint volt.¹⁶ — Rossz állapotban lévő szoba-konyhás ház és egy földel alatt romladozó istálló és pajta maradt a féltelkes vajszlói Király János után is.¹⁷

A vagyoni leltárakat készítő írástudók mind tudták, hogy elsősorban az teszi terhevé a lakásviszonyokat, ha a szoba-konyhán más családdal kell osztozni a lakás egészén, vagy annak valamelyik részén.

Egy árva vagyonának biztosítása érdekében Varga István vajszlói bíró és Dani Dániel „Árvák atyja” rögzítette 1828-ban Bonyárné Simon Julianna második férjhezmenésekor, hogy vagyona egy ház, amely áll egy szobából és Nagy Simon Andrással közös konyhából, s értéke a hozzákapcsolt 1/4 telekkel együtt mindössze 50 forint.¹⁸ — Néhai Benke Mihály halála (1833) után olyan szoba-konyhás ház maradt hátra, amely egy fedél alatt volt Benke István házával és értéke az alatta lévő kis pincével együtt 180 forint volt. A hozzátartozó közös tető alatt elhelyezett kamra, istálló, pajta 100 forintot ért, egy kettős sertésöl pedig 5 forintot.¹⁹ — Kapinya István portájának épületeiről az maradt fenn egy árvaszámadásban, hogy „... zsúppal befödött” háza Kapinya András házával volt egy földel alatt. Önállóan használhatott egy szobát, de a konyhát fele-fele arányban közösen használták. Ehhez a házhoz 2/4 telek volt „foglalva”, de

¹² BML Közgy. ir. 1914/1820. Tűzkárjegyzék. Megjegyzések: A Vajszló szomszédságában lévő Hiricsen a gazdag Geri Ezékiel házát gyújtották fel bosszúból. Szomszédai is jómódú parasztok voltak. Épületeik bemutatására azért került sor, mert a néhány kilométerre fekvő vajszlói uradalomból hasonló együttessel nem találkoztunk. Megjegyeznénk itt, hogy az 1817. évi Can. Vis. talpas parókiái között is modellértékű volt a hiricsi.

¹³ BML PAK VU. Árvaszámadások. 1822. február 11. szn.

¹⁴ *Munkácsy Dániel*: Bőköz. Táj- és népismertetés. Pesti Divatlap. 1842. 62–63. sz. 567. o.

¹⁵ BML PAK VU. 12/1834. Özv. Tóth Mihályné Naszvadi Anna vagyonának összeírása.

¹⁶ BML PAK VU. 181/1836. Kapinya Dávid 1/4 sessios jobbágy vagyona.

¹⁷ BML PAK VU. Úriszéki ir. 13/1846.

¹⁸ BML PAK VU. 1/1828.

¹⁹ BML PAK VU. 7/1834. Néhai Benke Mihály halálával maradtott vagyonának összeírása. 1834.

értékét a kert gyümölcsfaival együtt sem becsülték többre 98 forint 42 krajcárnál.²⁰ — Mecskei Samu háza Dániel testvéreivel volt egy földel alatt. Az egészet 50 forintra becsülték azzal a toldással, hogy Mecskei Samu része csak 25 forint, „minthogy ketten laknak egy szobában”, de mindenkinek van fél konyhája. Ebben az esetben az egy földel alatt lévő istálló és pajta 10 forinttal többet ért, mint a ház.²¹

Különös, hogy a feldolgozott anyagban mindössze a vajszlói özv. Pap Józsefné értékeinek 1830-ban készült összeírásában olvastam egy fedél alatt lévő szobáról-konyháról és kis kamráról.²² A többi esetben vagy nem volt külön kamra, vagy valamely gazdasági épülettel volt egy földel alatt.

A gyűjteményekben lévő szoba-konyhás lakások nem jelentik azt, hogy Vajszló jómódú gazdái ne építettek volna a talpas technológiával épült parókiák mintájára a kéményt kivéve egészen fából és sárral tapasztott vesszőfonadékból két szobás, konyhás, esetleg kamrás házakat. Az sem lehetetlen, hogy a vajszlói nagygazdák (Böbékek, Vácziak) közül valamelyik a századelőn épült „Prédikatori Ház” mintáját ne követte volna, amelynek fundamentuma terméskőből, fala vályogból volt, tetejét csinosan kötött sás fedte. Mind a három szobájának fenyődeszkából volt a padlója, s közülük kettő már stukatúros volt.²³ Itt is kiderül azonban, hogy az Ormánság legnagyobb gyülekezetének is csak a parókia építéséhez volt elegendő ereje a XIX. század elején, de a már „elrongyollott” gazdasági épületek helyére megint csak talpas építmények kerültek, s azok „szerszámfáit” a vizitáló püspök már „... megvágva és kifaragva” találta. Vajszlón 1812-ben már modern iskolát is tudtak építeni,²⁴ de az apró gyülekezetek Szele Benjámint besencei lelkésszel egyező módon arról panaszkodnak, hogy „Különös Oskola, vagy Classis a’ gyermekek számára nints, hanem a’ Prédikátornak tseléd szobájában járnak, mely mind a tanuló gyermekeknek, mind a ’tselédeknek (azaz családtagoknak) igen alkalmatlan és szűk”.²⁵

A lakások berendezési tárgyai

a) A konyha

Az összeírások készítői a portához tartozandó építmények külső számbavétele után léptek be a lakásba, amely a szobában lévő asztalt és a mellette lévő ülő alkalmatlanságokat kivéve szinte kizárólag a nők birodalma volt.

A konyhaajtóval szemben álló csonkakúp (vagy más) alakú sárból rakott, fehérre meszelt, főzésre-sütésre, a szoba fűtésére használt kályhával ezekben az összeírásokban nem találkoztam.²⁶ Bőközi tűzkárjegyzékek azonban gyakran emlegetik az udvaron álló, deszkával fedett sütő kemencét.²⁷

Az összeírók a bútorokkal is gyorsan végeznek az ormánsági konyhában, mert 1–1 tálosnál, almári-

²⁰ BML PAK VU. Árvaszámadások. 188/1834–1835. Kapinya István első feleségével Bakó Katalinnal szerzett vagyona. 1834.

²¹ BML PAK VU. Úriszéki ir. 1837. április 9. A Mecskei család vagyonának összeírása.

²² BML PAK VU. Úriszéki ir. 237/1830.

²³ BML Közgy. ir. 1404/1830. sz. Az április 16-i vajszlói tűzkárjegyzéken szerepel Csöme Samu és Szűcs János két szobából, konyhából álló fatalpas háza 300–300 forint értékben. — A vajszlói parókiához: Ráday Levéltár (RL) Püspöki Levéltár (PL) Can. Vis. 1817. Vajszló.

²⁴ Az iskolához *Tóth Istvánné*: A vajszlói iskola története. Szakdolgozat. Pécsi Tanárképző Főiskola, 1973. Történelem Tanszék.

²⁵ RL PL. Can. Vis. 1817. Besence és passim.

²⁶ Kiss Géza: Ormánsági Szótár. 1952. 288–289. o. kemence.

²⁷ BML Közgy. ir. 718/1814. Jelentés a drávacsehi tűzről.

umnál, „konyhaarmárium”-nál nem találtak egyebet, csak egy helyütt kerül jegyzékükbe egy tejes szekrény. A meglátogatott nyolc konyha közül ötben falra erősített tálos egy vagy több polcсорán tartották a tálakat, tányérokat, a polc alatt, a fal irányában lehajló díszes fogason sorakoztak a fazekak. Ezen kívül bizonyára talált edényeinek más helyet is az élelmes háziasszony.

Az összeírások számoszlopaiban szeszélyes rendben fordulnak elő a különböző ingóságok. Könnyebb áttekinthetőségük érdekében a konyhai eszközökből anyaguk szerint közlünk itt válogatást, szigorúan ügyelve arra, hogy a néhai lakók tulajdonában lévő tárgyak egymás mellett maradjanak. E cél érdekében tüntetjük fel a már ismert személyek esetén az irat jelzetét, két esetben pedig az eddig még nem ismert tulajdonos nevét is. Felsorolásunkat a ritkább fémedényekkel kezdjük.²⁸

Igen fontos szerepet játszott a fémedények között a kolompár cigányok által készített, javított bogrács, amely a kisgerendához kötve kámpóról lógott a tűz fölé. Ebben főzték a héjas krumplit, kukoricát, tökört, hurkát, csuszát. Kisebb társa vízmelegítésre készen lógott a tűz közelében.²⁹

E sorok írója társadalomtörténész, az összeírásokban szereplő bográcsok okkal emlékeztetik az ormánsági nagycsaládra, és a bomlás folyamatának egyes, használati tárgyakban iss kifejezésre jutó jelentkezésére.

Sem műfajilag, sem keletkezési helyét illetően nem illik a közölt források közé a Vajszló szomszédságában, Oszrón (ma Csányoszró része), 1841-ben fogalmazott irat, amelyben Orbán Ferenc, jussának kiadását kérve, kiemelt helyen említi egy „... 30 itész, ősi réz bogrács”-ot, mint a közös családi lét szimbólumát.³⁰

Az 1812-től már mezővárosként szereplő Vajszlón gyorsabb lehetett a családok bomlásának folyamata, de – mint fentebb láttuk – sok család nem tudott külön otthonba költözni. Erre a kényszerű együttélésre emlékeztet az 1830. évi nagy vajszlói tűzvész kárjegyzékében szereplő gyakori „közös bakrancs”, „bakrancs fele”, „nagy bakrancs fele” kifejezés.³¹ A kényszer gyakran vált véres veszekedés forrásává is, de itt csak azt az esetet idézzük, amikor egy vajszló gazda az öccsével folytatott vita hevében az együttélés szimbólumára zúdítva bosszúját, „... a'réz Bográcsot úgy földhöz vágta, hogy most is hasznavehetetlen”.³²

A bográcsstartó láncsal az itt közölt forrásokban és másutt is gyakran lehet találkozni, de ugyan ki gondolna arra, hogy a füstös láncnak olyan mágikus erőt tulajdonítottak még másfél száz évvel ezelőtt is, amely meg tudja fékezni a marhavészt.³³ Egy palkonyai gazda az ősi házban maradt testvérétől kérte el a generációkon át füstölődött bográcsstartó lánc egy darabját, hogy megállíthassa a járványt, amely már 31 darab jószágát elpusztította.

A közös étkezéseknél használt, hosszú nyelvű fakanál és a férfinép kése nem szerepel az összeírásokban. A vajszló értelmiségiek birtokomban lévő leltáraiban a kanál mellett otthon van már a néha

²⁸ BML PAK VU. 12/1834.: 1 kis viselt bogrács 1 f 40 kr; tormaszelő 12 kr; 188/1834. Árvaszéki ir.: réz bogrács 8 f, 5 bádóg „kalán” 5 f.; 11/1837 az 1/2 telkes özv. Benke Mihályné jegyzéke: vasrostály 30 kr, 1 réz „bakrács” 15 f, 1 viselt „bakrács” 5 f, bádóg lámpa 14 kr, bádóg messzelyes 15, bádóg icce 50 kr. réz tepsi 1 f.; 6/1834 Getzi Mihály jegyzéke: „Bogrács tartó lántz” 18 kr, bádóg töltés 14 kr, nagyobb réz „bogrács” 13 f, kisebb 5 f.; Úriszéki ir. 16/1846. „rézbogrács” 6 f, „Bogrács tartó lántz” 18 kr, bádóg gyertyatartó 15 kr, 6 bádóg „kalán” 6 kr, vasnyárs 10 kr.

²⁹ Kiss Géza: Ormánsági Szótár. 1952. 47. o.

³⁰ BML-Battyány-Montenuovo (B-M) LT. Úriszéki ir. 120/1846.

³¹ BML Közgy. ir. 1404/1830. április 16. Rongált tűzkárjegyzék.

³² BML PAK VU. Úriszéki ir. 21/1816.

³³ BML Siklósi Uradalom (SU) Úriszéki ir. 210/1845.

ezüstyéllel ellátott kés és villa is, de a feldolgozott összeírásokban mindössze egy alkalommal találtam az evőeszközök között 3 kovácskést, és 3 villát, de ekkor már 1846-ot írtak.³⁴

A különböző konyhai tárgyak között kiemelt szerepet játszottak a cserépedények. Sokféle formájuk és rendeltetésük illusztrálására válogattunk össze egy csokorra valót eddigi ismerőseink edényeiből.³⁵

Hogy az egyes tárgyakat vásáron vették-e, vagy a falvakat gyakran látogató vándor fazekasoktól, ebből a felsorolásból nem derül ki, s az egyes tárgyak minőségére is csak a közölt ár utal. Itt is hozzá kell azonban tennünk, hogy bár a hivatalos értékelés pénzben történt, a vándoriparosoknak legtöbbször saját termékeikkel fizettek a vajszlói uradalom úrbérései is, és azok kénytelenek voltak alkalmazkodni a természetes világ pénztelenségéhez.

A történész nem vállalkozik arra, hogy a különböző jelzők (mázás, fejeér, parasztos stb.) segítségével technikai problémákba bonyolódjék, de érdekli az idők változását jelző kronológia. A feldolgozott, 1848 előtti összeírásokban háztartásonként 3–5 darab 1–1 itcés, mázas korsókkal találkoztam, amelyek alkalmasint a munkára menő, vagy távolabbi útra kelő magános ember kísérői voltak. Egyetlen esetben sem találtam azonban a XIX–XX. század fordulóján már széles körben elterjedt pirosra égetett, szűk nyakú, csöcs nélküli „cserkorsó”-t, vagy a sokác gölönccserektől az Ormánságba is eljutott, fülén csöccsel ellátott „budzsi”-t.³⁶

A leltárakban együtt szerepeltek a fehér, fekete, fekete-sárga mázas edények, de a „jobb” háztartásokban már találkozhattunk a színezgetésre irányuló törekvéssel is. Az étkezési kultúra fejlődésén kívül az árucserre lassú kibontakozását is jelzi az a tény, hogy egyik összeírásban a fehér leveses tányér társaságában négy fehér tányért, és négy fehér csészét találtunk, másutt pedig a fehér leveses tál mellett hat vagy nyolc azonos színű tányér szerepelt a listán.

A „különb-különbféle” fazekak általános funkcióját mindenki ismeri, a „tejes”, „leveses” fazekak esetén még szükséztű összeírásaink is utalnak rá. Azt azonban kevés ember tudja pontosan, hogy halotti toron és esküvőn 18 itcés nagy cserépfazékban főtt az ünnepi marhahús leves. Vajszlón és az Ormánság többi településében is gyakorlatilag meghagyták a levágott disznó egész szalonnáját, a hájat és a szalonna nyeseidékéből olvasztott zsírt pedig 6–8 itcés lábasokban tartották a padláson.³⁷ Hasonló nagyságú edényekben oltották a sajtunk szánt tejet is az ormánsági háztartásokban.

Hogy a halon, szárnyason és marhahúson kívül a füstölt sertéshús milyen fontos szerepet játszott a vajszlóiak táplálkozásában arról megint csak a többször idézett kárjegyzék tájékoztat. Szűcs János padlásán például a tűz 20 forint értékben 50 font szalonnát, 3 forint árú sódort, több disznólabát és oldalast

³⁴ BML PAK VU. Úriszéki ir. 16/1846.

³⁵ BML PAK VU. 7/1834. Lábas serpenyő 50 kr, „zu spaizos tál” 6 kr, 13 fehér tányér 39 kr, 3 sárga tányér 9 kr, „ött mártatékna való tsésze” 5 kr, 4 darab 1–1 itcés, mázas cserép korsó 12 kr.; 12/1834.: 1 lábas serpenyő 15 kr, 1 fehér leveses tál 6 kr, 4 fejeér tányér 12 kr, 2 fejeér csésze 6 kr, 2 sárga, mázos csésze 4 kr, 1 nagy tál 6 kr, 2 cserép tepszi 14 kr, 5 „külömbféle” fazék 10 kr, 4 tejes fazék 8 kr, 1 cserép lábas 6 kr.; 188/1834. Árvaszéki ir.: 1 fejeér leveses tál 6 kr, 8 fejeér tányér 32 kr, 3 db 1–1 itcés korsó 9 kr, 1 fekete mázos tál 5 kr, 1 sárga 4 kr, 3 sárga mázos tányér 9 kr, 1 lábas 6 kr.; 6/1834.: Lábas serpenyő 1 f, kisebb serpenyő 15 kr, téstaszűrő cseréptál 9 kr, 6 fejeér tányér 24 kr, fejeér leveses tál 6 kr, „csúszpajzos tál” 5 kr, nagy, sárga, fekete, mázos tányér 9 kr, 3 tejes fazék 3 kr, lábas serpenyő 18 kr, 2 db 1–1 itcés cserép pohár 6 kr, 1 cserép lábas 15 kr, 6 különféle fazék 20 kr, 8 különféle tál 24 kr, 4 fehér és 4 „paraszt” tányér 16, illetve 12 kr, téstaszűrő cseréptál 6 kr.

³⁶ Kiss Géza: Ormánsági Szótár. 1952. 70 o. Cserkorsó, és 57–57. o. Budzsi. Ezeknek a közösen végzett paraszti munkák során, közösen használt korsóknak az elterjedése, egybeesik a tbc térhódításával a századfordulón. Nem előidézői azonban, csak segítői a félelmes betegség térhódításának.

³⁷ Tűzkárjegyzékek: BML Közgy. ir. 718/1814. Drávacsehi, és 1404/1830. Vajszló.

talált és ott pusztult 1 nyolcad (16 liter) köles, 2,5 nyolcad bab, amelyeket mindenkor füstölthússal fogasztotta a magyar ember, ha tehetett. Csöme Samu kárjegyzékében ugyanakkor 48 liter borsó (azaz bab) mellett, 80 forint árú, 2 mázsa szalonna, 11 sódar, ugyanannyi disznóláb, 3 oldalas és több szál kolbász szerepel.³⁸

A feudális kor végéig kiemelt szerepet játszanak a fából készített konyhai eszközök.³⁹ A jegyzékekben közölt faeszközök között uralkodó helyet foglalnak el a méret szerint kicsi-nagy, hosszúkás és kerek teknők, amelyeket funkció szerint dagasztó-, gyúrogató, pároló-, sütő-, mosogató- és mosdó jelzővel illettek az összeírók.⁴⁰ Fából volt a 24 krajcáros fejősjátár (fejőke) és a „kis-tsutora” is. Ez utóbbiról annyit jegyzünk meg, hogy fából kivájt, esztergályozott vagy faragott, 5–8 literes boros vagy pálinkás útikészesség volt.⁴¹

b) A lakószoba

Sem a konyha, sem a lakószoba leltárában nem szerepel a néprajzi irodalomból jól ismert, kívül fűtős kályha, amely meghitt melegével az asszony- és gyermeknép számára igazi otthonná tette a lakószobát, a rendszerint nagyméretű, közös helyiséget.

A munkát azzal kezdjük, hogy az érdeklődők számára háztartásonként adunk tájékoztatót, a bútorzatról.⁴² A sokféle tárgy áttekinthetőségének előmozdítása érdekében említjük, hogy az egyszerűbb asztalok „lágy fából” –, nyárból és fenyőből vannak és 30–50 krajcárba kerülnek. A Benkééknél látott (valószínűleg már fiókos) „körösfá asztal” azonban 5, néhai Getzi Mihály „fiókos diófa” asztala pedig 6 forintba került.

A szobai ülő alkalmatosságok közül a székeknek hol az állapotát (repedt, új), hol az anyagát (dió-, fenyő- és tölgyfa), hol kötését (csőrővel, csőrőfával, sással, szalmával stb.) említik. Kar nélküli és „hátsós” székek csak egyszer fordultak elő, ugyanakkor egy ízben került eléánk az egyébként elég gyakori „ringó szék”. A padok közül Benkééknél láttunk 2 „hátsós”, Getziéknél 2 hosszú, de „festött” darabot, értékkülönbség azonban nem volt közöttük.

³⁸ BML Közgy. ir. 1404/1830.

³⁹ BML PAK VU. 7/1834.: 1 pároló teknő 45 kr, sütő teknő 20 kr, kenyér-dagasztó szék 3 kr, 2 kerek teknő 8 kr, 2 kisebb 4 kr.; 12/1834.: új sütő teknő 30 kr, viselt teknő 20 kr; 11/1837.: 1 pároló teknő, 1 sütő teknő 20–20 kr; 18/1837.: 1 fejő játár 24 kr, sütő teknő 1 f, kisebb 24 kr, 1 gyúrogató teknő 12 kr, kerek „medence” 12 kr; 6/1834.: kis tsutora 12 kr; 16/1846.: kenyérdagasztó teknő 1 f, mosogató, kerek teknő 15 kr, mosdó teknő 6 kr.

⁴⁰ Mosóteknő nincs köztük, mert a mosás játárban történő párolás után, szabadban történt.

⁴¹ Az Ormánságban a községi pecsét bizonyosága szerint a marócsaiak foglalkoztak faedény gyártással.

⁴² BML PAK VU. 1/1828.: 1 szekrény 15 f, 1 lágy fából való asztal 45 kr, 1 repedt karosszék 6 kr, 1 nagy fogas 15 kr, hitvány ládácska 6 kr, pörgő rokka 1 f 30 kr; 13/1846.: diófa asztal 30 kr, hitvány szekrény 30 kr, tölgyfa karszék 15 kr, csőrővel (kukoricafosztás) kötött szék 1 f, ládika 15 kr; 12/1834.: 1 fennnyő asztalka 45 kr, 1 szekrény 1 f 30 kr, 1 új, feestett nyoszolya 4 f, 2 viselt láda 1–1 f, 1 szövőszék 2 f, 2 viselt pörgő (rokkák) 1 f, 1 új pörgő 1 f 15 kr, 1 nagyobb tükör 30, egy kisebb 10 kr; 7/1834.: 1 „körösfá asztal” 5 f, 2 hátsós pad 3 f, 2 karszék 30 kr, 1 ringó szék 30 kr, 2 sással kötött szék 1 f, 1 festett fenyő- és egy másik nyoszolya 45 és 30 kr, 2 szekrény 2 és 1 f, 1 láda 45 kr, 1 tükör 15 kr; 18/1837.: vajszlói Futó Jánosné, Gyenis Zsuzsa: 1 „politerozott” körösfá subláda 20 f, 1 „politerozott” nyoszolya 10 f, 1 szekrény 2 f, 1 láda 2 f, 1 „csőrő fával” (kukoricaszár, fosztás) kötött szék 18 kr, 1 hátsós szék 10 kr, 1 kis karos pad 20 kr, 1 kisebb tükör 15 kr.

Az összeírásokban a harmincas évek közepétől találkozunk a „festett”, „festött” jelzővel, s mellettük a régit rendszerint csak „másik”-ként emlegetik. A festettek között egy fenyőfából való nyoszolya csak 45 krajcárba került, egy másik pedig 1 forint 30 krajcárba. Hozzájuk viszonyítva viszont Naszvadi Anna „festött”, új nyoszolyája 4 forintos árával komoly értéket képviselt, hiszen 1834-ben még 12–15 krajcárban számoltak el egy napi robotot. Futó Jánosné, Gyenis Susa hozományaiban azonban már „politerozott körösfá subláda”, és nyoszolya szerepelt 20, illetve 10 forint értékben.

A bútorzatban mindenütt megtaláljuk az eredetileg menyasszonyi ládának készült szekrényt, vagy pontosabban „szökröny”-t. Ezek között is akadnak előregedett vagy gyengébb kivitelű, 15–30 krajcárba becsült „hitvány” és 1–3 forintra becsült értékesebb darabok. A leírások alapján valamennyi az ácsolt ládák baranyai–somogyi csoportjához tartozhatott. Formájuk a kortársakat és a későbbi kutatókat hol az etruszk szarkofágokra, hol a zsidók híres frigyládájára emlékeztette. A gyakorlott faragóemberek által készített, speciális húzóvésővel és hornyolóheggyel ellátott, körzővel díszített fekete-piros árnyalatú ládák jól illettek az általunk bemutatott együttesek régies „lécvázás” székei- és karosszékei közé.⁴³

A szökrönyök tartalmát a házilag szőtt vászonból való ruhák alkották. Ezek anyaga, a kiváló minőségű ormánsági kender- és lenfonal, valamint a belőlük készült vászon jelentős értéket képviselt. Árukról és minőségükről jegyzetben közölt adataink tájékoztatnak.⁴⁴

A szökrönyökben őrzött ruhákkal forrásaink között először sámodi öreg Tóth Samuné Nagymihály Terézia javainak 1799-ben készült bevallásában találkozunk. Ebben az értékes dokumentumban „... öt ümögváll, négy kebél . . . egy új, festett vászony előkötény, (és) selymes, szüött keszkenyő” szerepel, de van ott még két darabban „3 réf fehér tsipke”, sőt egy ködmen is.⁴⁵

A nagykebél (vulgó bikla) és az alatta hordott kiskebél „mósott vászonból” készült. Az ingeknek és ingaljaknak vékony fonalból szőtt, finomabb vászon volt az anyaga. Az ing „tsipkézetét” a csuklónál és felfelé az ujját vastag, fekete cérnával varrták ki. Ezenkívül a XVIII–XIX. század fordulóján még csak egy rőf hosszú pántlikát viselt, „... a'haja fonatékja alatt a' hátán leeresztve” az ormánsági lány, nyakát pedig „... a' Napkeleti tsigák”-hoz hasonló fényű, de mindössze 4 krajcárba került gyöngy ékesítette.⁴⁶

Az 1836-ban garázdálkodott kolerában elhunyt vajszlói Fintits Julianna hagyatékában 5 kebél (5 f), ugyanannyi ingváll (2 f 30 kr), továbbá két előruha (1 f), két kendő (30 kr) és egy 2 forint árú „kisasszonybunda” szerepel.⁴⁷

A forrásainkban szereplő nők között a legszínesebb hozomány a tűzkárt szenvedett hircsi Rab Sámuel otthonából Vajszlóra került Kapinya Dávidné Rab Sárának volt. Az ő 3 forintos szökrönyében 10–10 kebél és ingváll (20 f), 6–6 „alábbvaló” kebél és ingváll (9 f), 4 sima és 4 kockás pergál (fátyolszerű, kékített ruhaanyag) előruha (ár nélkül) és két viseltes előruha (1 f) szerepelt. Egy új, vöröstre festett előruháért már 1 forintot számoltak, de ennél is drágább volt (1 f 30 kr) a pamutból készült előruha. Rab Sára mentéje pedig egyenesen 15 forintba került.

⁴³ Vö.: K. Csilléry Klára: A magyar nép bútorai. Corvina, Magyar Népművészet 4. 1972. 24., 61. o.

⁴⁴ BML PAK VU. 12/1834.: 123 2/4 rőf vékonyabb lenvászon 21 krajcárával 43 f 13 2/4 kr, 69 rőf teljesebb lenvászon 18 krajcárával 20 f 42 kr, 1 1/4 font kender csepű fonál 36 kr, 2/4 font vékony lenfonál 30 kr, 4 font gyaratott kender 2 f, 3 1/2 font gyaratott len 24 krajcárával 1 f 24 kr.; 7/1834.: három hossza kenderfonál, 15 rőfjével à 15 kr = 11 f 15 kr, három hossza csepű fonál 15 rőfjével à 9 kr = 6 f 45 kr; 32 rőf vastagabb kendervászon 18 krajcárával = 9 f 36 kr, 20 rőf vékony lenvászon à 24 kr = 8 f.

⁴⁵ BML PAK VU. Úriszéki ir. 4/1799.

⁴⁶ 1 rőf = 78 cm. — Szokások és öltözetek. Hazai Tudósítások. III. Szent Jakab havának (július) 9. napján. 1806.

⁴⁷ BML PAK VU. 290/1836.

Ebben az iratban találkoztam először a napóleoni háborúk idején divatba jött kendőkkel. A három tarka kendő árát 1 f 30, a 7 patyolat kendőt 5 f 15 krajcárba becsülték.⁴⁸

A hivatalos embereket sajnos csak a vagyon tárgyak értéke érdekelte s így nem írhattak arról, hogy a felsorolt ruhadarabok egy része, a színes kötők és kendők a fehérben járó nép viseletében a harmincas évek közepén már lassan bontakozó színeződésről beszél.

A főszereplő itt az oly sokféle női cél- és érzés kifejezésére alkalmas, különböző színű kendő. Kedveltségét mutatja, hogy az asszonyok, lányok legszebb kendőiket szívesen ajándékozták a gyülekezeteknek. Anyagukról, színükről elsősorban az egyházak leltárait készítő lelkészek tájékoztatnak, de nekik nem illett érdeklődni az „ajándék” pénzbeli értéke után. Közülük az idősebbek egy része az „együgyű készülettel” előállított, fehér vászon holmihoz szokott és nehezen bírkozott meg a váratlan színgazdagsággal. Hidvég öreg, mogorva lelkésze csak „külömb-külömb színű takarók és keszkenők” meglétéről beszél az 1817. évi jelentésében. A vajszlói leltárt készítő Naszvadi nótárius részletesen szól ugyan az úrasztali terítők korabeli anyag- és színváltozásáról, és az egyes darabokat összekötő vagy szegélyező fehér és sárga „sík tsipkérről”, de a „külömb-külömb” keszkenőknek csak a számát (10) említi. Az öt nyelven beszélő, gáláns Szelle Benjámin, besencei lelkész tollán azonban csak úgy ragyognak a színek, amikor a terítők bemutatása után szinte megállás nélkül ír „... egy piros, kék szélű, virágos; egy zöld és fehér virágú, piros falú, sík tsipkés” keszkenőről, azután egy „zöld és fehér virágú, piros szélű” társáról, majd „egy igen viselt” (tehát már használt) selymekendőről.

A változást hozó Rab Sára miatt természetesen felkerestük a hiricsi lelkészt is kendőügyben. Várakozásunknak megfelelően itt találtunk csak sok gyönyörű kendőt. Volt közöttük „... egy nem régi, tsupa királyszin, kékes fehér szélű selyem és egy zöldes, veres kockájú félselyem” is. A kereszteléshez használt kis ólomkannán három kendő borult egymásra szinte hierarchikus rendben. Felül volt egy „... zöld tsipkés, piros selymekeszkenő”, alatta egy „rosa szín” társa, legalul pedig egy „... avult, zöld és veres tsikú, golyos keszkenő”.⁴⁹

A hozományt és hagyatékat egyaránt őrző ládák legtöbbet emlegetett értéke a möringlevelekben is szereplő „ágyi ruha” volt. A vagyoni leltárak általában itt is szűkszavúak és az egyes darabok árán kívül legtöbbször csak arról tájékoztatnak, hogy az egyik párnában toll, a másikban páskó, azaz sás található.⁵⁰

Az ágyneműk színéről, a huzat minőségéről is tájékoztat viszont árva Váczi Katalin Getzi Mihályné-nál őrzött javainak, 1834-ben készült leírása. Ennek legértékesebb darabja egy kék kartonnal behúzott, 4 forintos dunna volt. Ugyanennyire értékelték egy „új, vörös és kék pamukos” párnát. Egy fekete pamukos és egy vörös-kék pamukos párna, bizonyonnyal használatánál fogva, csak 3, illetve 2 forintot ért. A vánkossok közül 3 forintra taksáltak két vörös és kék pamukkal díszített, négy nyüstös vánkost. A két nyüstös, díszítetlen „paraszt” vánkoss értéke 2 forint volt.⁵¹ Egyetlen összeírásunkban Tóthné Nagymihály Terézia javainak bevallásában olvashattunk arról, hogy a férjénél maradt három „... vánkossnak a külsője, vagyis vonása (huzat) Selyemmel szövött” volt.

⁴⁸ BML PAK VU. 181/1836.

⁴⁹ RL PL. Can. Vis. 1817. Hidvég, Besence, Vajszló, Hirics. Részletek a szerző „Úrasztali edények és textíliák Baranyából” című kéziratából. 1988.

⁵⁰ BML PAK VU. Úriszéki ir. 1837. április 9. Mecskei Samuné az „attyá házátul” 3 forintos szőkörnyében egy tollas és egy páskóval töltött párnát, három tollas vánkost, 6 lepedőt stb. hozott.

⁵¹ BML PAK VU. 6/1834.: A nyüst két pálcára, függőleges irányban kötött vastag fonál a szövőszéken. Alkalmazása a fonalak számától függ. A magasabb nyüstszámmal (négy, kettő) készült vászon erősebb és díszesebb, mint a sima. Ormánsági Szótár. 1952. 407. nyüst, 337. küttölös zsák.

Az értékes vászonneműt általában lezárt ládában tartották,⁵² de sem a láda, sem a szekrény nem nyújtott teljes biztonságot.⁵³

Az igazi veszélyt azonban a vásznak számára is a gyúlékony anyagokkal telezsúfolt porta fő ellensége, a tűz jelentette. Az 1830 áprilisában kigyulladt vajszlói tűzben az 1/4 telkes Kan Jánoséknál a lakószobában megégett egy ruhákkal-vásznakkal telt láda, a padláson pedig a télen át összegyűjtött szennyes ruhákat tartalmazó nagyteknő, 3 pár csizma és két pár új fejes bocskor. A fél telkes Kaszás Józseféknél elhamvadt egy „... inneplő ruhákkal és vásznakkal tele” szekrény, 1 pár asszonyi csizma s a padláson 12 pár viselő, szennyes ruha. Csöme Samu egyebek mellett 13 darab „takácsmester szűtte” és 8 házilag készített zsákját, 12 ágyhoz való és egy nagy „gabonaszelelő” lepedőjét siratta.⁵⁴

Besencén a gazdag, öreg Tóth Pál hajlékában összesen 20 új zsák, 80 rőf pamukos vászon, 64 pár mosásra váró „füstös” ruha, 4 abrosz, 4 font eresztett kender, 4 pörgő rokka és 4 kendő hamvadt el.⁵⁵

Vagyoni leírásokban mindig szegényesebb a férfi, mint a nő ruhatára. A kolerában elhunyt Szilágyi Sámuel ruházata például csak a legszerényebb ormánsági igényeket elégítette ki, mert nem maradt egyéb utána, mint „Nyolc pár ümög s gatyá”, „Egy hitvány férfi újjas bunda”, „Egy hitvány hosszú szűr”. Az értékek rovatában pedig mindössze ezt a három számot találjuk: 8 forint, 45 krajcár és 1 forint.⁵⁶

Az 1835-ben elhunyt Király Jánosnak vele szemben ünnepi alkalomra volt 2 lenvászon inge és lábravalója 2–2 forint értékben, s felvehetett hozzá egy 8 forintos, újas ködmönt, hétköznapi pedig 5 „vastagabb ümeg” és ugyanannyi lábravaló között válogathatott. Nem ártott volna viszont újítani 4 forintos viselt, hosszú szűrét és 2 forintos, viselt kalapját.⁵⁷

A vajszlói uradalom (és a nyugati-Ormánság) férfinépének ruházata télen-nyáron arasznyi rojttal kiegészített gatyából, lobogó ujjú ingből, változatos anyagú mellényből állt. Ezt a ruházatot egészíti ki a rövid ködmen és az egyenes hátú, díszítetlen szűr. Fején széles karimájú kalapot, a lábán széles szíjjal felerősített bocskort hord. Középen választott hosszú haja a füle mellett bütyökre kötve áll. Kését, gyűjtőkészségét, dohányát a szüre ujjában vagy (ha messzebbre megy) széles szíjjon lógó bőrtarisnyában hordja. Ilyen alkalmakkor nem hagyja otthon hosszú nyélben lévő baltáját sem.⁵⁸

Az úrbéres népesség jellegzetes viselete mellett mind a női, mind a férfi ruházatban sok finom árnyalat is volt, amelyet az Ormánság közeli és távoli környezete gazdagíthatott, de ezek a férfi viseletben egyáltalán nem, a nőiben is csak kis részben tűntek fel forrásainkban.

Jószágok — szerszámok — tároló készségek

A lakóépületek puritán berendezési- és használati tárgyainál rendszerint többet árulnak el a „pógárok” vagyoni viszonyaiból a melléképületekben talált élő és élettelen javak.

A portákat járt hatósági emberek a leltár készítésénél különös gondot fordítottak a férfinépnek hálós munkahelyül is szolgáló istállók állatállományára. Ennek fajtánkénti megoszlásáról ad bizonyos átte-

⁵² BML PAK VU. Úriszéki ir. 4/1799.: „Ezekén kívül egy lezárt ládában egy néhány vég vásznak vannak türetben, melyek tsupán a magam részére valók.”

⁵³ BML PAK VU. Úriszéki ir. 18/1829.: „Szekrényemet, mely a szobában volt (a panaszos egyik fiánál) feldúlták, több vég vásznaimból kisebb-nagyobb darabokat elvagdaltak.”

⁵⁴ BML Közgy. ir. 1404/1830. Tűzkárjegyzék.

⁵⁵ BML Közgy. ir. 1914/1820.

⁵⁶ BML PAK VU. 290/1836.

⁵⁷ BML PAK VU. Úriszéki ir. 13/1846.

⁵⁸ *Munkácsy Dániel*: Bőköz. Regélő. Pesti Divatlap, 1842. 569. o. felhasználásával.

kintést kronológiai rendben a más oldalról már megismert gazdák jószágainak jegyzéke.⁵⁹ Ezek az adatok arról beszélnek, hogy ismerőseink rendelkeztek a jobbágyi státushoz nélkülözhetetlen vonóerővel. Közülük ötnek van két ökör, egy vajszlói és egy hidvégi gazdának pedig egy-egy pár lova. Növendék szarvasmarhák (tinók, üszők) mindenütt vannak, de (borjas, hasas, öreg vagy jelző nélküli) tehén ezeknél a jobb családoknál is csak egy-egy van, s mellette rendszerint az utánpótlást szolgáló üszőborjú. Ezeknél a gazdákban mintha a sertésállomány is csak a családi szükségleteket szolgálná, hiszen csak Kapinya Istvánnál találtunk 2 göbét, 6 malaccal és özvegy Benkénénél 4 öreg sertést 12 malaccal. Másutt 1–3 süldő fordult elő. A vizsgált források között csak két esetben találkoztunk olyan jobbággal, aki nem rendelkezett vonóerővel. Az egyik esetben olyan özvegyasszonyról van szó, aki már aligha tudott nehéz fizikai munkát végezni (ezt sejteti a hagyatékában szereplő, az átlagot meghaladó sok fonal és vászon). A másik jobbágy pedig ingóságai bizonyítéka szerint egykor prosperáló kovácmestersége is volt. Minthogy azonban a vonóerő a jobbágyi státus (robotképesség) nélkülözhetetlen feltétele, elképzelhető, hogy nem sokkal a két jobbágy halála előtt értékesítették a vonóerőt.⁶⁰

A késő feudális kor jobbágyságát még fából való eszközvilág vette körül, de gazdagságában más tájakhoz viszonyított késéssel szerepet játszott a vas is, és ezt az összeírásokban feltüntetett értékek is igazolják.

1819-ben hidvégi Punak József felszerelési tárgyai között 4 forintos árával egy szántóvas áll az élen, utána 3 forintos „hátulsó vasas tengely” következik. Egy forintra becsülik a szekérláncot, de a saját munkával készített szán ugyancsak 1 forintba számítódik.⁶¹

Hidvégi Sós Dávidné fakó szekere „mindenestül” 8, két szánja 4 forintra becsültetett, de az ekéje a szükséges vasakkal és egy tézslának nevezett „Lánczos Rúd”-dal, amelyet akkor használtak, ha nem két, hanem négy ökröt fogtak ekébe, boronába,⁶² 4 forintra értékelődött, s a szekérláncre 1 forint 30 krajcárt számoltak.⁶³

Naszvadi Anna hagyatékában találtatott még 1834-ben is egy „... három fakó kerekeivel hitvány szekér”, de valószínűleg csak a fa árát adta volna ki 2 forintos becsára.

Kapinya Istvánéknál megvan még 1834-ben a házilag készült, 2 forintnál többet nem érő szán, egy 30–30 krajcárra értékelt, „viselt járom” és „horgas saroglya”, legnagyobb értékű egy „négy singes kerékkel”, 4 vaskávás löccsel, 2 hosszú és 2 rövid oldallal ellátott, 30 forintra becsült, korszerű szekér.⁶⁴

Vajszlói Getzi Mihály gazdasági felszerelési tárgyai is a néhai jobb módra utalnak, amely nem csak fél telekből, hanem (a leltárakban szereplő kovácműhely bizonyossága szerint) ismeretlen méretű ipari te-

⁵⁹ BML PAK VU. Praef. ir. 1418/1824. A. mell.: Páprádi özv. Varga Istvánné jószágai, 1815-ben: 2 ökör, 1 tehén 60, 1 üsző 30, 1 malac 5 f. — PAK VU. 188/1834–1835.: 2 ökör 240, 1 darab 2 esztendősinó tinó 35, 1 db három esztendősinó üsző 35, 2 göbe 6 malaccal 30 f.; 7/1834.: 1 pár ökör 200, 2 esztendősinó hizó 30, 3 éves üsző 40, 3 süldő 40 f.; 11/1837.: 4 tinó 300, 1 tehén 50, 1 üsző 15, 4 öreg sertés 50, 12 malac 12 f.; 181/1836.: 2 ökör 200, 1 tehén 35, üsző 15 f.; Úriszéki ir. 12/1846.: 1 pár ökör 370, 1 pár 2 esztendősinó tinó 80, 1 tinó borjú 25, 1 hasas tehén 60, 2 ártány 25, 4 süldő 32 f.; PAK VU. Árvaszámadások 1822. febr. 11.: 4 sertés és 7 kismalac 50, 2 ló 1 csikó kocsival és két lóra való szerszámmal 115, 2 tinó 11, 1 magányos tinó 45, 1 öreg tehén 35 f.

⁶⁰ BML PAK VU. 12/1834 és 6/1834. — Erre a gyakorlatra enged következtetni, hogy az 1834-ben elhunyt Benke Mihály vagyonszázeírásában még szerepel 1 pár ökör 200 forint értékben, de az 1837-ben elhunyt feleségénél már nem. BML PAK VU. 7/1834. Benke Mihály és uo. 11/1837. Benke Mihályné.

⁶¹ BML PAK VU. Árvaszámadások. szn. 1818. március 17.

⁶² Néprajzi Lexikon 5. 285. o. tézsla.

⁶³ BML PAK VU. Árvaszámadások. szn. 1822. február 11.

⁶⁴ BML PAK VU. Árvaszéki ir. 188/1834–35. sz.

vékenységből is származott. Itt természetesnek hat a „négy singes” (vasalt) kerékkel ellátott, 30 forintra becsült szekér, amelyhez kislánccal felerősíthető saroglya is tartozott. Természetesnek találjuk a „minden készülettel” ellátott eke-taligát, valamint a négy ökrös fogatolás emlékéit idéző 1 forint 15 krajcárra értékelt tézslát.⁶⁵

Ugyanebben az évben, ugyanannak a vajszlói tiszttartónak, Angyal György Aloiznak az irányításával vették számba az előljárók néhai Benke Mihály vagyonát. Itt valami minőségi hiányosság miatt a 4 vasalt kerékkel és vasalt löccsel ellátott szekeret csak 20 forintra becsülték, de a kor színvonalán álló eke-taligát Getzi Mihály 3 forintos készségével ellentétben 5 forintra értékelték.⁶⁶

Király János 1835-ben készült leltára őrizte meg számunkra a szekér átmeneti formáját, amelynek már vasalt oldalai, vaskávás löcsei voltak, de kerekei közül még csak kettőn volt sín, a másik kettő „fakó” maradt, ezért értéke (17 forint) alig több mint fele volt a korszerű vasas szekérnek. Valami hasonló oka lehetett annak is, hogy nála a „minden készülettel” ellátott eke-taliga becsértéke is csak 2 forint 30 krajcár volt.⁶⁷

A portát járva az úrbéres népességnél mindenütt lehet találni valamiféle tároló alkalmatosságot, amelynek kivitelezése, de főként befogadó képessége ugyancsak alkalmas lehet egy jobbágy vagyoni helyzetének felbecsülésére. Ősi formákat őrzött itt a feudalizmus utolsó évtizedeiben is a „búzatartó kas” és a „gabonartartó edény”, a puttony. A forrásaimban talált, vesszőből font kasok közül, az elsőről csak azt tudom, hogy 1819-ben 1 forintra becsülték az árát. A Kapinya József tulajdonában volt másik kast 3 forintra értékelték, és míg használták 9 Kila⁶⁸ búza fért bele, de 1830-ban a tűzvész áldozata lett.

Különféle termények (gabona, borsó, kender- és lenmag, kásafélék, gyümölcsök) tárolására szolgáló, „egyetemes” edény volt, a tartalmára utaló jelzővel emlegetett puttony, amely belül simára vajt, alul-fölül egyenesre vágott, megfelelő méretű deszkával fenekelt fatörzs volt. Forrásaim 1828-ban emlegettek egy 16 mérőre való gabonartartó edényt, 1 forint 30 krajcár értékben, zárójelben közölve azt is, hogy annak helyi neve „puttony”.⁶⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb hivatkozott hircsi tűzkárjegyzékben minden gabonátárolót puttonynak neveznek. Az „egyetemes” bizonyítására az 1830-as vajszlói tűzkárjegyzék ad használható adalékot, amely a fertályos Kan János veszteségei között négy apró „putton”-t említ egy forint értékben, Kaszás Józsefénél pedig 2 darab 1–1 „Kilás” puttonyt 1 forint 30, és Boros Józsefnél egy másik 1 „Kilás” puttonyt 45 krajcár értékben. Hogy Boros mit tarthatott a puttonyában, nem tudhatjuk, mert ugyancsak ő, mint neves, vajszlói faragőmber, készített egy 16 Kila gabona tárolására való búzatartó hombárt is keményfából. Ez a rendesen kamrában vagy pajtában tartott társaival szemben, önálló építményként az udvaron lett a tűz áldozata, mert a jegyzékben azt említik róla, hogy „... födelével helyessen (van) meg tsinyálva”.

A puttonyhoz hasonlóan „egyetemes” funkciót töltöttek be az élelmiszerek és italfélék tárolásában a különböző hordók. Nincs olyan az általam tanulmányozott háztartások között, amelyben valamilyen méretű, technológiájú vagy rendeltetésű hordó ne lett volna. Tájékoztatásul azonban itt csak annyit írunk, hogy az ormánságiak az ecetet, káposztát, pálinkát 1–3 akós, a lisztet 1–7 akós, fa vagy vasabronccsal ellátott hordóban tárolták. A vajszlói uradalom jobbágynak a Batthyányak üszögi uradalmához tartozó Hegyszentmártonban voltak a pincéi, ezért a háztartásokról felvett összeírásokban csak szabályt erősítő kivételként esik szó hordókról.⁷⁰

⁶⁵ BML PAK VU. 6/1834.

⁶⁶ BML PAK VU. 7/1834.

⁶⁷ BML PAK VU. Úriszéki ir. 13/1846.

⁶⁸ 1 Kila = 96 kg

⁶⁹ BML PAK VU. 1/1828.

⁷⁰ BML PAK VU. Árvaszámadások 188/1834–1835. Kapinya Józsefné első férjétől öröklött 50 ba-

Kertek mélyén

A porta fontos része ugyan a szerű, de az ott végezhető munkákhoz vagyonösszeírásaink lapjairól legfeljebb néhány háromágú favillát, szórólapátot, vastag vászonból szőtt ponyvát, esetenként egy-egy fa- vagy vasrostát tudnánk említeni.

A kínálkozó források arra csábítanak bennünket, hogy inkább a rendszerint gyümölcsfákkal beültetett rétbén, a kert mélyén folytassuk vizsgálódásainkat.

Az Ormánságban, ahol közel a talajvíz, igen hamar veri fel a gaz, vagy lepi el a rétnek használatos földet, és mindenkor kemény munkába került a kaszálónak alkalmas földterület kialakítása. Így vall erről Kan János vajszlói polgár egy 1809-ben kelt kérvényében: „... a' Sűrűt belőlle, amennyire lehetett ki irtogattam, a sok régi túrásokat, ahoz készített Baránnával, az Ökreimnek meg hurczolásával el teregettem és legalább 16 napszámi munkát tettem ...”⁷¹

Az úrbéres népesség birtokában lévő rétdarabok közül ősi rend szerint egy-egy darab mindig az udvar végében volt és a kortársak a benne lévő gyümölcsfát értékes vagyontárgynak tekintve, a vagyoni összeírások végén általában ár- és fajta megjelöléssel gondosan fel is tüntették.⁷²

A jegyzetben és a Források között lévő többi összeírásban a szilvafák óriási többsége mellett különböző korú és nagyságú almák, körték, diók is szerepelnek. Egyes esetekben annyira természetes a szilvafák nagy mennyisége, hogy egy 1828-ban kelt iratban a 30 nagyobb és 29 kisebb szilvafát darabonként csak „áltajjában” 1–1 forintban számolják. A többi esetben viszont nagyon is gondolnak a fák különböző értékére, sőt fajtájára is. Itt tudjuk meg, hogy egy nagyobb diófa 12, egy kisebb 5 forintot ér. Egy „öreg, budai almafa” 10, egy „öreg sárga almafa” 8 forint; „két szép, fiatal almafa” 8 forint 40 krajcár, egy „babos almafa” 8 forint, egy „fekete Körtvélyfa” 15 forint, egy „almakörtvélyfa” 15, egy harmadik körtvélyfa 3 forint, 4 „möggyfa” 4 forint.⁷³

Bonyár Jánosné egyébként nem nagy gyümölcsöséből viszont csak egy bizonyára hatalmas körtefát említünk, amely az átlagos körtéfa 1–3 forintos árával szemben 10 forintot ért, és az özvegy Simon Andrással és Dáviddal közösen használta.⁷⁴

A gyümölcsös kertek közül még kettőre kívánnunk utalni. Az egyik az 1834-ben elhalt Getzi Mihály vagyonleltárában szerepel és van benne 10 almafa 5–5 forint becsárban, 6 darab, egyenként 3 forintban számított tekintélyes körtéfa és 146,48 forint értékű szilvafa.⁷⁵

Hat év múlva a híres gyümölcsöst telepítő, fél telkes Váczi Péter leányai, Kata és Júlia keményen megtámadják Getzi Mihály özvegyét, Fekete Susánnát, hogy csak bitangolja a 2/4 telekhez való fundust. Azt külön is kiemelik, hogy „... az éli a szép gyümölcsfákat, aki nem plántálta azokat”. Szenvedély táplálta,

rázdás szőlőjének felszerelési tárgyai között emlitenek 50 akóra való hordót és egy 3 fertályos csöbröt 5 forint 30 krajcár értékben. A második férjének ugyanott egy vörös bort termő szőlőjében szerepel egy 23 akós erjesztő kád 13 forint értékben.

⁷¹ BML PAK VU. 89/1809.

⁷² BML PAK VU. Árvaszéki ir. 1822. február 11.: 2 db almafa 2–2 f, 6 almafa 1–1 f, 1 almafa 30 kr, 1 „körtvélyfa” 2 f, 2 kis diófa 30 kr, 94 szilvafa 18 f 48 kr.; 12/1834.: 5 almafa 16 f 30 kr, 2 körtéfa 3 f 15 kr, 2 diófa 4 f, 82 szilvafa 20 f 30 kr.: Úriszéki ir.: 237/1830.: 2 körtéfa 3, 1 diófa 1, 2 almafa 1 f 30 kr, 25 szilvafa 5 f.

⁷³ BML PAK VU. Úriszéki ir. 16/1834. Másolat.

⁷⁴ BML PAK VU. 1/1828.

⁷⁵ BML PAK VU. 6/1834.

valószínűleg túlzó véleményük szerint a fentebb említett gyümölcsös 146 szilvafáján 200 akó pálinkának való szilva is megterem.⁷⁶

Az összeírásokban látott csobolyók, üvegek és alkalmanként tekintélyes pálinkás hordók pedig (más forrásokkal egybevetve) arról tanúskodnak, hogy férfiak-nők kedvelték a pálinkát, s a gazdánál felhalmozódott „felesleg”-ből zsidó kereskedők is vásároltak, hogy még egyszer lefőzetve az eredetileg vodkaszerű „paraszt” pálinkát, jó áron adják tovább a városi népek.

Nincs adatunk arra, hogy a vajszlói uradalom népei a gyümölcsöt piacon értékesítették volna, de azt tudjuk, hogy természetes állapotban, aszaltan vagy lekvár formájában szívesen fogyasztották.

A ma már heterogén népességű, differenciált civilizációjú Ormánság pusztulásra ítélt falvainak kertjeiben lehet még látni vadalanynya oltott, az idő múlásával, sőt a modern kártevőkkel is dacoló, hatalmas fákat. Az összeírások alapján csak elvétele tudunk utalni név vagy fajta szerint egy-egy „jeles” fára, ezért Tömös Mihó László kemsei előjáró szíves közlését felhasználva a feledéssel dacoló írás oltalmára bízom néhány ormánsági gyümölcsfa nevét.

Az összeírások „körtvély” fáinak darabszáma és becslött ára mellé örömmel képzelem oda a nyár elejétől fogva kitűnő gyümölcsötadó árpa-, bányfarkú-, fekete- és sárkorte, valamint a búzában, árpában tavaszig tárolható pap- és varangyos körte nevét.

Az almafák közül ismerik még a nyári eper-, rétes-, metszett-, vas- és tökalmát. Az adatközlő természetben is bemutatta a kertjében termett, enyhén savanykás ízű, ropogós húsú, ütés álló, hó alatt is kitelelő zöldsálmát. Szilva legalább ötféle volt (búzás, hosszú, kerek, kökönye, savanyú), a meggyfák között pedig napjainkig is megtalálhatók a másutt is ismert korai-, kései- és cigány fajták.

Az Ormánságban a hatóságilag kijelölt „bogaras” lányok undorodtak a selyemhernyó gondozásától, de a lakosság szívébe zárta a csak szolgabírói jelentésekből ismert számú, fekete-, fehér- és cirnos gyümölcsöt adó eperfákat, amelyeknek frissen el nem fogyasztott terméséből lekvárt és pálinkát is főztek.

A vajszlói úrbéres népesség belső fundusára, kapun-kerítésen belüli mozgásterére, szűkebb tárgyi környezetére vonatkozó vizsgálataink eredménye, hogy az épületek, berendezési tárgyak, jószágok-szerszámok-tároló edények együttese, és a kertek fái közelebb kerülnek hozzánk. Az ember tárgyi környezetének finom szövedéke viszont egyik igen fontos kerete s egyben — mint a legkisebb társadalmi közösségek otthona — színtere is az emberi közérzet, és magatartás pozitív vagy negatív irányú változásainak.

A jegyzetovat eligazodást szolgáló tárgyi összeállításai, az eredetiben közölt források árai, valamint a bútorkészítés, ruházati, vasszerszámok hagyományos összetételét megzavaró árártományok világosan jelzik már a kemény kapitalista kihívás közeledtét, amelyben kendőzetlenül fogalmazódik meg a költséges, modern szükségletek és a népes családok konfliktusa. A megoldást a magyar településterület periferiáján élő különböző nemzetiségű és vallású etnikai csoportokkal együtt a vajszlói uradalom népei a közösségi törvénnyé tett születésszabályozásban vélték megtalálni.

Az alább következő 20 irat az MTA–Soros Alapítvány által támogatott „Ormánság-kutatás” című téma forrásgyűjteményéből származik, amelynek egyes darabjai nem a hagyományos történeti folyamatokat, hanem a történelem kihívásaira adott kisközösségi (községi, gyülekezeti) és egyéni válaszokat hordozzák, keresve az emberi közérzet és magatartás változásainak okait, amelyeket az emberi civilizáció történetében ritkán lehetett elválasztani a családok — és tagjaik számára nyugalmas — és védelmet nyújtó otthontól.

Írataink között az első az ingatlan- és ingó vagyontárgyak, sőt a gyümölcsfák értékelésénél is rendszeresen használt, „ősi”, „ősiről való”, tehát örökölt és „szörzemény”, „szörzeményi”, azaz valami úton-módon nyert vagyontárgyak megkülönböztetésére utal. Vitis esetben tehát az előljáróság döntött a va-

⁷⁶ BML PAK VU. Úriszéki ir. 56/1840.

gyon eredetét illetően, így a két fogalom rendszeres szereplője volt a jobbágyság tulajdonviszonyaival kapcsolatos frazeológiának.

A következő 13 irat időrendben mutatja be a vajszlói jobbágyság különböző célú vagyoni összeírásait. Tóthné Nagymihály Terézia javainak 1799-ben kelt bevallása még folyamatos szöveggel, a többi azonban (teljesség vagy bizonyos szempontok igényével) táblázatos formában adja a vizsgált népesség kiválasztott tagjainak portájára vonatkozó adatokat.

Öt további irat a portához tartozó javak sorsát (örökösök közötti megosztását, vásári, illetve árverés útján történt értékesítését) ismerteti meg a mai olvasóval.

Ezek az iratok az 5 községből (Vajszló, Besence, Hídvég, Páprád, Sámód) álló vajszlói uradalom földjeiből származnak, és eredeti példányuk a Baranya Megyei Levéltárban található. Közülük 18 irat betű- és szöveghű, csak a 13. számú készült másolatról.

A 20. sorszámmal viselő irat, az 1820. április 12-én kigyulladt hírcsi tűz, kitűnően szerkesztett kárjegyzéke a Baranya Megyei Levéltár Közgyűlési iratai közül származik, és nagyszerűen mutatja, hogy milyen kitűnő lehetőséget kínálhatnak a tűzkárjegyzékek is az úrbéres népesség szűkebb tárgyi környezetének vizsgálatához.

Az eredeti szövegek másolásakor betűhív közlésre törekedtünk, ezért tartalmi módosítást apró számszaki vagy nyilvánvaló helyesírási hibák esetén sem hajtottunk végre az illetékesek által hitelesített iratokon. Néhány esetben azonban egy-egy forrás végén szükségesnek látszott szó- vagy névmagyarázat, illetve a szöveg között zárójelbe tett utalás beiktatása.

DOKUMENTUMOK

1.

Vajszlói Szabó Samu ősi telkének igazolása

Mi alul irtak, Vajszló Város Birája és elől Járói jó lélekkel vajjuk és ha Törvény kívánja hitünk le-tételivel is készek vagyunk megerősíteni, hogy a' Szabó Samu az attyátul kapta a' fertély Sessioját, nem Szörzemény, hanem ősiről való.

Költ Vajszlóban 22. December 1845.

S.L.Totmátyás Dániel Biró
Simon Josef
Denke Dániel
Vátzi József Esküttek
Tóth János
Szabó János
Varga Sámuel közemberek

BML PAK VU. Úriszéki ir. Végrehajtási Jelentés 61/1849.

2.

Nagymihály Terézia, öreg Tóth Samuné javainak bevallása

Én alább irt bizonytságot tések ezen Levelemben arról, hogy én, midőn előbbi férjemnek halála után vaisloi öreg Tóth Sámuelhez férjhez mentem, ugyan az előbbi férjem Maradványából Harmintz forint kész pénzt, 11 darab sertést, mellyeknek hármá öreg, nyolcza pedig Malatz volt, e mostani férjemnek Toth Sámuelnek házához vittem, mellyeket ő a maga Jószága és gazdasága köz élegytívén közönséges házi szükségéire elköltött és abból nekem soha egy pénzt vissza nem adott.

Vittem ezen kívül még egy tehenet, egy öt akós hordó bort, a 15 forint pénzt, de ezeket az ő házánál ugyan lassanként, kit ruhára, kit más egyébre magam elköltöttem.

Ott pedig a férjem Leányával Kettőnknek egyből másból össze gyűjtögetett pénzünkön vettünk egy Űszőt, az felnevekedvén magát 20 forinton a Notáriusnak, egy Bika borját is Csániaknak (nagycsányiaknak) 20 forinton eladták, s ebből a 40 forintból az én kezemre nem jött egy pénz is. Huszonhárom forintjain ugyan vett a Böbék ismét kettőnk számára egy tehenet, tizenhetet pedig a házi Szükségre elköltött. Az említett 23 forinton vett tehén most egy hasas Űszőjével és egy Szopós tinójával meg vagyon, egy borja pedig Piskóra van eladva 13 forinton olyan értelemmel, hogy ez amazoknak tartásáért a Gazdát illeti.

Viselő ruháimból még öt ümög váll és négy kebél, vánkosnak a külsője, vagyis vonása Selyemmel szövött három, ismét egy párna és egy vánkos tziha még a férjemnek házánál vagyon egy szekrénnel együtt, mellyet nekem ők adtak ugyan, magam saját pénzin vett szekrényemért, akit a Susának adtam. Még egy új festett, vászony előkötény, selymes szűött Keszkenyő és két darabban három rőf fehér tsipke, egy ködmen, egy türet tseppü vászon, egy új lepedő, kit varrni a Tinódinénál hagytam. Ezeken kívül egy lezárt ládában egy néhány vég vásznak türetben, mellyek már tsupán a magam részére valók. A múlt télen ismét, amit fontunk, szőttünk, abból tiz hossza, szép vékony vászon még osztatlan vagyon, ebből is, ami

engem illet, azt megkívánom. Ágyi ruhám, amelyen még a férjem fekszik, két párna, három vánkös és lepedő. Mindezek, hogy az én jószágim, s még az öreg Tóth Sámuel, férjem házánál vagynak arról adom Bizonyáságul ezen leveletem a jelen lévő bizonyságok előtt.

Sámodon 30. November, 1799.

Nagymihály Terézia vaisloi
Tóth Samu felesége +

Én elöttem, sámodi Nagy Dávid előtt +
Én elöttem sámodi ör. Távaly Joseff előtt +
Én elöttem sámodi Nagy Josi előtt +
Irattatott Naszvadi Sámuel, a Helységnek hiteles Notariusá által.

BML PAK VU. Úriszéki ir. 4/1799.

3.

Jegyzése

Hidvégen meg holt Punak Josef maradt Jószágainak, melly annak Özvegyét és egy Leánykáját illeti
A Ház betsültetett 25 forintra
egy kalitka és Szekérszin 5 forintra — Mellyek Punak Dani testvérral osztálos lévén —
jön az Özvegynek és Árvának

	15 ft.-
egy tehén kis borjával magáé az asszonyé	
betsültetett	60.—
egy szántó vas	4.—
1 furó	1.—
1 szivó kés	—,15
1 Szalu	1,15
1 Szán	2.—
1 Hátulsó Vasas Tengely	3.—
1 Kasza Nyelével együtt	1,15
1 lánc, 1 Vermelő, és egy Ásó Vásott Kapákból esik az asszonynak	1.—
1 Gereben	2.—
1 Négy Akós hordó	1,20
1 Ugorkás hordó	1.—
1 3 1/2 itcés Öveg	1.—
1 Buza tartó Kass	1.—
1 Ráspoly, és 1 tészta Vágó vas	—,30
1 Szita	—,30

Pénzek vagyon Kémesen Molnár Máténál 28 f. 30 xr.

Hidvégen Punk Istvánnál 16 f.-

44 f. 30 xr.

Fele asszonyé 22,15

Summa 118 f. 20 xr.

Jegyzés Az Özvegy és Punak Dani Adóssak

Hidvégi Ekklesiának

19 f . 14 xr.

Ennek 2 esztendői interesse

2 . 18

Tiszteletes Ör. Gál Sándornak

9 .

Summa

30 f 32 xr

Fele az Asszonyra háramlik.

Sig Hidvég 17 Decembris 1819.

Kun Josef Biró

Kun Tamás

Szilágyi Jónás

Sánta Josef

Kovács János Esküttek

BML PAK VU. Árvaszámadások, 1819. december 17.

Szómagyarázat:

Kalitka: Talpakon álló, deszkaoldalú sertésól

Vö.: Magyar Néprajzi Lexikon. I. 1977. 590. o. Disznóól és 4. sz. forrás: „Egy sertés kalitka, kemény fábul”

Szivókés, szijókés = kétnyelű faragókés

Kiss Géza: Ormánysági Szótár, szerk.: Keresztes Kálmán. 1952. 51. o.

4.

Hidvégi Helységben Soós Dávidné Jósza Öszve irattatott és meg betsültetett azon esetre mivel a Házbul és Gazdaságbul a megholt fiának Özvegye egy Leánykával ki költözendő.

	Betsü
	ára
	f xr
Ház amint vagyon — még egészen el nem készülve	180.—
Istálló — régi	30.—
Kamara, régi	10.—
Egy Sertés Kalitka Kemény fábul	15.—
Egy régi Kotsi Szin	5.—
Egy régi Fészer Pajta	9.—
Tyukok Óll rongyos	— . 30
Gyümölcsfák a házi Kertben 1 almafa	2 f
2 almafa	2 f
1 almafa	2 f
2 almafa	2 f
1 almafa	— . 30
1 almafa	3 f
1 körtvélyfa	2 f
2 almafa	1 f

2 kis Diósfa	– .30
94. Szilvafa à 12 xr 18.48	33.48
Négy Sertés és 7 Kis Malacz öszvességgel	50.–
2 Lo, 1 Csikó Kocsival és 2 Lora való Szerszámmal	115.–
Szekér mindenestül	8.–
Eke vasakkal és egy Lánczos Ruddal	6.–
Két Szán	4.–
2 Tinó ökör	110.–
1 Magános Tinó	45.–
1 Öreg Tehén	35.–
2 romlott Fejsze	3.–
2 Vésü, egyik törött	1.30
1 Szívó Késs	– .12
1 Vermelő Kapa	– .30
1 Furó	– .30
1 Szekér Láncz	1.30
1 Lugzó Sajtár	4.–
Summája	667.30

Jegyzés. Samunak a Felesége elő adta, hogy az ő Különös Pénze vagyon a gazdaságban. . . 7 forint 15 xr. ez adósság.

Az özvegnél vagyon a gazdaság részire való Ötforint az az 5 fr.

Ezen Betsü és felírás tétetett a fent irt napon.

1822. Esztendő Február Hónap 11^{dik} Napján

Vaiszlói Esküttek Kis Tot János és

Dani Dániel

Hidvégi Biró Böbék Josef

Kun Tamás

Kun Josef és

Mészáros Jákób Esküttek által

Naszvadi Sámuel mp.notarius

BML PAK VU. Árvaszámadások 1822. február 11.

Szómagyarázat:

Láncos rúd-tézsla: négyes, vagy hatos ökörfogatoknál használt pótrúd. Magyar Néprajzi Lexikon V. 1982. 285. o. Tézsla.

5.

Öszveirása

Azon Vagyonnak, mely 1832^{ik} Esztendei Julius Holnapnak 27^{kén} meghalálozott Vaiszloi Bonnyár János Özvegyének, született Simon Juliannának másodszori Férjhez-menésekor találtatott.

A Vagyonnak Mennyi és Minőségése	Betsü ár Váltó pénzben	
	f	xr
Egy Jobbágy Ház, mely ál egy Szobából és Nagy Simon Andrással közös Konyhának fele, mely Házhoz 1/4 Jobbágyi Sessio vagyon foglalva	50	–
Egy romladozott Istálló, és egy ollan		
Paita, egy földél alatt	10	–
Kétt Szekér-oldal és egy Szekér-rud	1	–
Egy 16. Mérőre való Gabona tartó Edény (Putony)	1	30
Egy lágy fából Asztal	–	45
Egy repett Karos Szék	–	6
Egy nagy Fogas	–	15
Egy Csapp-Szeg, Fúró, Simon Dáviddal és Andrással közös, 30 xr. Harmadrésze	–	10
Egy velőző Fúró, mint a másik közös, 15 xr. harmadrésze	–	5
Egy széles Kapa	–	24
Egy Szekertze	–	30
Egy Csávás Csöbör	–	24
Másik kisebb	–	12
Egy kiss Tekenő	–	4
Egy fa-Rosta	–	6
Egy Tálos	–	4
Kétt Fazék	–	4
Kétt Cserép Tányér	–	2
Egy Szekrény	–	15
Egy hitvány Ládátska	–	6
Egy pörgő Rokka	1	30
Kétt törött Kasza	–	12
Egy fekete pamukos Párna régi tollal	2	–
Másik paraszt, frissebb tollal	2	–
Harmadik toll nélkül	–	30
Ött paraszt, tollas, Vánkos	1	45
Egy vörös pamukos, Lepedő	1	–
Másik paraszt uj Lepedő	1	–
Három paraszt viselt Lepedő	1	30
Nyolcz Ümeg-Váll	4	–
Nyolcz Kebél	8	–
Kétt patyolat-Kötény	2	–
Egy fekete Selyem Kötény	1	–
A Kiss Lánykéé Kétt Ümeg-Váll	1	45
Kétt Kebél	1	45
Egy pár Asszonyi Csizma	1	30
Egy kiss Bunda	–	30
Negyvenött Réf Len-Vászony	13	30
Harmincz Réf Len-Csöppű Vászony	3	30

Kétt darab Őszi Vettés	12	–
<i>Gyümölcs-Fák</i>		
11 Szilvafa	1	24
2 Almafa	1	30
1 Almafa	1	–
5 Nagy Simon Andrással, és Simon Dáviddal közös Körtvényfa 10 f.-harmad Rész	3	20
3 Ugyan Nagy Simon András, és Dáviddal Közös Almafa harmadrész	1	–
Öszvessen	135	13

<i>Terhes Adósságok</i>		
Vaiszlói Csöme Sámuelnek	10 f	– xr.
Reformata Ekklesiának Buza Ára	2 f	–
Iskola Rectornak Simon Józsefnek Leányka Tanításáért	– f	45
Mlgs Uraságnak 1826/7 Eszkendő végével Restantiában mara- dott 62 1/4 Urbáriális Kézi Robotért 12 krjával	12 f	27
Summa	25 f	12 xr

A Magzat Neve és Ideje
Bonnyár Julianna Született
 13^{ik} Decemberben 1819. Eszten-
 dőben, így most 8. Esztendő.

Költ Vaiszlóban 4^{ik} Januáriusban
 1828.

Angyal György Alois mp.
 tiszttartó

Róka József mk.
 controllór

Mi előttünk: Varga István Bíró
 Tót Dániel Eskütt
 Dani Dániel Árvák Attya
 Per Samuelem Naszvadi mp.
 notarius

BML PAK VU. 1/1828.

6.

Vajszlói özv Papp Józsefné némely érdemesebb értékeinek összeírása és megbecsülése.

Egy ház, mely áll egy szobából, konyhából és egy kis kamrából egy földél alatt	110 ft	
Egy istálló és egy pajta egy földél alatt	60 ft	
Egy pár ló	60 ft	
Egy borjas tehén	30 ft	
Egy sertés	12 ft	
Egy kocsi	15 ft	
1 satu, vagy prés	5 ft	
Viszlói hegyen lévő szőlő	300 ft	
A házi kertben gyümölcstűk:		
Kétt kertvélyfa	3 ft	
Egy diófa	1 ft	
Kétt almafa	1 ft	30 kr
Huszonöt szilvafa	5 ft	
	602 ft	30 kr.

Vajszló 14.Maji 1830.

Jegyzette:

Róka Josef

ur, controllor

Bötsülték:

ör. Tóth Dániel bíró

Csizmadia János

Tóth Dániel

Szűcs András

Boros János esküttek.

BML PAK VU. Úriszéki ir. 237/1830.

7.

Vajszlói néhai Öreg Tóth Péter 1831^{ik} Esztendei Április 10^{kén} hátra hagyott Özvegyének pedig Született Naszvadi Annának 1834^{ben} Október 5^{kén} történt halála után maradott vagyonának összeírása.

A Vagyonnak Mennyi és Minéműsége	Betsü ár Váltó pénzben	
	f	xr
Egy Zsuppal lefödött, egy Szobából s Egy Konyhából álló Ház,		
Melyhez 1/4 Sessio vagyon kaptsolva	80	–
Egy Istálló	15	–
Egy Paita Ágosokra	10	–
Egy hasas Tehén	45	–
Egy másfél Esztendő Tinó	25	–

Három egyegy esztendő Sertés	25	–
Két süldő sertés	8	–
Egy, három fakó kerekével, hitvány szekér	2	–
Egy új festett Nyoszola	4	–
Egy fenyőfa Asztalka	–	45
Egy Szekrény	1	30
Egy viseltt Láda	1	–
Egy másik Láda	1	–
Egy konyha Armárium	1	30
Egy kiss viselt Bográts	1	40
Egy lábos Serpenyő	–	15
Egy lisztes Hordó	1	30
Egy fél Akós eczetes Hordó	–	50
Egy Szövő Szék	2	–
Egy uj Tiló	–	45
Egy vas Rosta	–	30
Egy viseltt Szita	–	12
Tizenhárom négy Nyüstös Zsák	6	30
Egy uj Sütő Tekenyő	–	30
Egy másik viselt Tekenyő	–	20
Három kisebb Tekenyő	–	27
Öt kenyér Szakasztó Kosár	–	15
Egy nagy Kosár	–	15
Egy másik füles Kosár	–	15
Két viseltt Pörgő	1	–
Egy harmadik Pörgő	1	15
Egy Szapu	–	9
Egy három ágas fa Vella	–	9
Egy Feisze	1	30
Kétt Sarló	–	30
Egy Torma-Reszelő	–	12
Egy kiss Tükör	–	10
Egy, másik Tükör	–	30
Két, egyegy iczés Flaskó	–	12
Egy, két iczés Flaskó	–	15
Egy fejér leveses Tál	–	6
Négy fejér Tányér	–	12
Két fejér Csésze	–	6
Másik kettő, sárga mázos	–	4
Egy nagy Tál	–	6
Két cserép Tepszi	–	14
Egy eczetes Korsó	–	10
Öt kisebb, nagyobb, Fazék	–	10
Négy tejes Fazék	–	8
Egy Cserépp Lábos	–	6
Egy Ruha Szárazító Kötél	1	–

Egy viseltt Széles Kapa	–	30
123 2/4 vékonyabb Len-Vászony 21 xr-jával	43	13 2/4
69. Réf teltyesebb Len-Vászony		
18 xr-jával	20	42
Három, vörös pamukos, négy		
nyüstes, fosztatlan Tollal, Párna	9	–
Egy másik, paraszt, négy Nyüstes		
fosztatlan tollal, Párna	2	30
Kétt paraszt, fosztatlan Tollal, Vánkos	1	30
Egy harmadik, kék felvonás-		
sal, fosztatlan tollal, Vánkos	1	–
Négy Lapedő	2	–
1 2/4 font kender Cseppű fonál	–	36
2/4 font vékony Len-fonál	–	30
Négy font Gyaratott Kender	2	–
Három 's fél font Gyaratott		
Len 24 xr-jával	1	24

Gyümölcsfák

5 Almafa	16	30
2 Kertvélyfa	3	15
2 Diófa	4	–
82 Szilvafa	20	30

Summa 373 23 2/4

Az Árva Tótt Anna
15.Esztendő.
Költ Vaiszlón 27^{ik} Novemberben 834.

Jegyezte
Róka József mk.
uradalmi kontrolor

P.H. Totmátyás Dávid Biró
Csizmadia János, Tutor
Szüts András Esküt.

BML PAK VU. 12/1834.

8.

Vaiszlói néhai Benke Mihály 1833^{ik} esztendei Október 30^{kán} történt halálával maradott vagyonának összeírása.

A Vagyonnak Mennyi és Minéműsége	Betsü ár Váltó pénzben	
	f	xr
Egy Ház, Benke István házával egy földél alatt, mely áll egy Szobából, egy Konyhából és a Ház alatt egy kis Pintze, mely Házhoz 2/4 jobbra- gyi Sessio vagyon kaptsolva	180	–
Egy Istálló, Páta, Kamra és Sze- kérzin egy földél alatt	100	–
Egy kettős Sertés Óll	5	–
Egy pár Ökör	200	–
Egy két Esztendős Hizó	30	–
Egy Három Esztendős Üsző	40	–
Három süldő Sertés	40	–
Egy Eke 's Taliga minden készülett	5	–
Egy Singes Kerekkel és négy Vasalt lőttel Szekér	20	–
Két hosszú Szekér-Oldal	4	–
Egy Liszt Tartó Hambár	2	–
Egy párló Saitár	–	30
Egy két Akós Káposztás Hordó	–	30
Egy Csávás Csöbör	–	30
Egy 1 1/2 Akós, pálinkás Kazány, három vas Abrintsok alatt lévő, Csövekkel	110	–
Egy Konyha Armárium	2	–
Egy Vas Rostély	–	30
Egy Szövő Szék	5	–
Egy Kasza Nyelével	1	–
Egy táblás Feisze	1	30
Egy fokos Feisze	1	–
Egy Szekertze	–	45
Egy kis Fürész	–	15
Egy nagy Lántz	1	30
Egy Szio Kés	–	30
Egy velőző Furó	–	15
Egy Csap-Szeg Furó	–	30
Két széles Kapa	1	–
Egy vas Lapitzka	–	15
Egy viselt Réz Bográts	2	–
Egy lábos Serpenyő	–	50

Két Fogas, Sarló	–	21
Egy vas Rosta	–	45
Egy, Kasza verő, Kalapács és 1 kis ütő vas	–	30
Egy 1 akós, pálinkás Hordó	–	45
Egy másik, 2 Akós Pálinkás Hordó	1	15
Egy harmadik, 20 itzés Pálinkás Hordó	–	24
Egy 1 Akós etzetes Hordó	–	45
Egy sűrű Szita	–	45
Egy ritka Szita	–	10
Egy bádóg Lámpás	–	24
Egy bádóg Meszeles, Edény	–	15
Egy körösfá Asztal	5	–
Két Hátsó Pad	3	–
Két nagy Fogas	2	–
Egy kis Fogas	–	25
Két kar-Szék	–	30
Egy ringó Szék	–	30
Egy fonál Gombolitó	–	6
Két, Sással kötött kar-Szék	–	24
Egy párló Teknő	–	45
Egy Sütő Teknő	–	20
Egy kenyér dagasztó Szék	–	3
Egy réz Tepszi	1	–
Egy Csöbör	–	45
Egy Vödör, két vas Abrints Alatt, Vas		
Fogintóval	–	24
Két kerék Tekenyő	–	8
Egy kisebb Tekenyő	–	4
Egy Szekrény	2	–
Egy másik kisebb Szekrény	1	–
Egy Láda	–	45
Egy festett fenyőfa Nyoszola	–	45
Egy másik fenyőfa Nyoszola	–	30
Egy egy Iczés Flaskó	–	10
Három egy egy meszeles Flaskó	–	15
Három üveg Pohár	–	9
Egy két Iczés Flaskó	–	15
Egy zu Spaizos fehér Tál	–	6
Tizenhárom fehér Tányér	–	39
Három Sárga Tányér	–	9
Öt, Mártatéknak való Csésze	–	5
Négy, egy egy Iczés, Sárga, Mázas, Cserép		
Korsó	–	12
Egy Tükör	–	15
Tizennyolc, viseltes Zsák	4	30
Egy Gerebeny	1	–

Egy vörös pamukos, égy Nyüstes, fosztatlan Tolla, Párna	2	–
Két másik, Négy Nyüstes, fosztatlan Tolla, paraszt Párna	4	–
Egy, negyedik, paraszt, fosztatlan Tolla Párna	1	–
Négy, egyforma, jó, négy Nyüstes, fosztatlan tollal, Vánkos	4	–
Két másik Vánkos, Négy Nyüstes, viselt, fosztatlan Tolla	1	30
Két érdemesebb Lepedő	5	–
Négy alábbvaló Lepedő	1	–
Négy vörös pamukos, Asztali Abrosz	2	–
Öt érdemesebb Kendő	1	15
Öt, Alábbvaló Kendő	–	40
Három hossza 15, Réfével Kender-Fonál		
45 Réf, Réfé 15 xr-jával	11	15
Három hossza Csepü fonál 15 Réfével		
45 Réf, Réfét számlálván 9 xr-jával	6	45

Gyümölcsfák

Három Diófa	5	–
Egy Cseresznyefa	–	30
Három kisebb Almafa	1	–
Egy nagyobb Almafa	3	–
Négy Körtvélyfa, Oltovány	1	30
Negyvennyolc Szilvafa	7	20

Summa	849,	33
-------	------	----

Terhes Adósságok

Vaiszlói Fő Tisztelendő Esperess Urnak	84	–
Tiszteletes Jeremiás Urnak	70	–
Czuni Herendi Josefnek	45	–
Piskói Benke Samunak	12	30
Vaiszlói Váczy Josefnek	5	–

Öszvessen	216,	30
-----------	------	----

Az Özvegy Gyermekai

Czunbani Herendi Josefénél férjnél leánya Susanna. Az Özvegy gondviselése alatt vagyon még egy: Julianna nevű leányzó, most 11 Esztendő; és Egy, most egy Esztendő Fiu János.

Költ Vaiszlón mártius 7^{dik} 1834.

Jegyezte
Róka Josef mk.
uradalmi controlor
Toth Dániel Biró
Szüts András
Szabó Josef
Csizmadia János

BML PAK VU. 7/1834.

9.

Vaiszlói néhai Getzi Mihály 1833^{ik} Esztendei September Holnapnak 6^{ik} Napján történt halála után maradt Vagyonnak Öszveírása.

A Vagyonnak Mennyi és Minéműsége	Betsü ár Váltó pénzben	
	f	xr
Néhai Váczy Illés, Julianna nevű Árva Leányával egy földél Alatt lévő job- bágyi Háznak fele, azaz: Egy Szoba és a Közös Konyhának fele, amelyekhez 2/4 jobbágyi Sessio tartozik	150	–
Egy Kamra	40	–
Egy Istálló és Paita egy földél alatt	150	–
Egy Kováts Műhely	30	–
Egy, négy fa Ágason, szekér Állás	1	–
Két Süldő Sertés	20	–
Egy öreg Göbe	15	–
Egy, 2 Esztendős Tinó Borju	30	–
Egy, Annyi idős, Üsző Borju	25	–
Három Akó Szilva Pálinka 18 fval	54	–
Tizenegy, négy Nyüstes Zsák	5	30
Egy lábos Serpenyő	1	–
Egy másik Serpenyő, kisebb	–	15
Egy nagyobb réz Bográts	13	–
Egy másik, kisebb Bográts	5	–
Egy vödör, két vas Abrints alatt	–	45
Egy Konyha-Armárium	4	–
Egy Csávás Csöbör	–	30
Egy másik Csöbör	–	30
Egy tészta Szűrő Cserép Tál	–	9
Egy kisebb Cserép Tál	–	5
Két Fazék, egyik kisebb, másik nagyobb	–	5
Egy Bográts tartó Lántz	–	18

Egy Szekér, négy Singes Kerekekkel	30	–
Két, egyenes Szekér-Oldal	2	–
Három vas kávas Lóts	–	45
Egy Járom	–	30
Egy Eke 's Taliga minden Készülettel		
Két első 's hátulsó Kotsi Saroglya két-		
két kis Lántzal	1	30
Egy Lántzos Rúd	1	15
Egy buzás Hambár	15	–
Egy 28 akós Kád, 4 vas Abrintsok alatt	15	–
Egy viselt Csöbör	–	18
Két Kasza	–	30
Egy Széles fokatlan Kapa	–	6
Egy másik, vásott Kapa	–	12
Egy nagyobb Táblás Feisze	2	–
Egy másik, kisebb Feisze	1	15
Egy kiss Balta	–	12
Egy Szio-Kés	–	24
Egy másik Szio-Kés, kisebb	–	12
Egy velőző Furó	–	9
Egy másik kisebb Furó	–	6
Egy vágott Sarló	–	24
Két kerek Tekenyő	–	12
Egy dagasztó Tekenyő	–	30
Egy dagasztó Szék	–	12
Egy Gyurogató Tekenyő	–	15
Egy Sűrű Szita	–	15
Egy ritka Szita, uj	–	18
Egy, egy Nyolczados Szapu	–	12
Hét, kenyér Szakasztó Kosár	–	21
Egy, 3 Akós pálinkás Hordó, jó	2	–
Egy Szánkó, hozzá tartozandó		
Ferhéntzel együtt	1	–
Egy, Kazányhoz való Csöves Hordó	1	30
Egy Tislér-Szék	5	–
Egy köszörű-Kő, Válojával együtt	–	30
Egy diófa fiókos Asztal	6	–
Két Hosszu Pad, festött	3	–
Két nagy Fogas	2	–
Egy, kendő-tartó Fogas	–	25
Egy paraszt Fogas	–	30
Egy másik kisebb Fogas	–	4
Egy harmadik, kisebb Fogas	–	3
Egy viselt, 2 vas Abrints Alatt vas Fo-		
gintóval, Vödör	–	15
Egy bőr Tarisznya, viselt	–	12

Egy Sub-Láda	5	12
Egy fenyőfa, festett, Nyoszola	1	30
Egy diófa Kar-Szék	–	45
Egy másik fenyőfa Szék	–	30
Egy kis Ládátka	–	30
Egy bádog Töltsér	–	15
Egy másik Töltsér, kisebb	–	6
Egy kiss Tsutora	–	12
Hat fejr Tányér	–	24
Egy leveses fejr Tál	–	6
Egy zuspairoz Tál	–	5
Négy, Sárga 's fekete, mázos Tányér	–	9
Három, savanya vizes Flaskó	–	9
Egy 1 Iczés Flaskó	–	4
Három tejes Fazék	–	3
Egy fél Meszeles pálinkás Üveg	–	2
Egy másik, kisebb pálinkás Üveg	–	1
Egy káposztás Hordó, 3 akós, uj	2	–
Egy Biblia	4	–
Egy Keresztényi Tanítás	1	30
Két Tehén el Adódott	180	–

Gyümölcsfák

Tíz Almafa	50	–
Hat Körtvélyfa	18	–
Száz Negyvenhat Szilvafa	48	40

Summa	959,	52
-------	------	----

Váczy Katalin Árvának Getzi Mihályné-
nál lévő Ágyi Ruhái:

Egy kék Kartonnyal behuzott, fosztott Tollal, Dunyha	4	–
Egy vörös pamukos, Párna, fosztatlan Tollal	3	–
Egy másik, vörös és kék pamuk, hat, fosz- tatlan Tollal, Párna, uj	4	–
Egy harmadik, fekete pamukos, Párna, fosztatlan Tollal	3	–
Egy negyedik, Párna, fosztatlan Tollal, vörös és kék pamukkal	2	–
Négy fejr Vánkos kettő négy nyüstes, egyik vörös, másik kék, pamukkal, fosz- tatlan Tollal	3	–
Másik kettő négy nyüstes, paraszt, fosz- tatlan Tollal	2	–

Egy kék Kartonnyal bé huzott két
nyüstes, fosztatlan Tollal, Vánkos

	1	30
Summa	22,	30

Özvegy Getzi Mihályné, Született
Fekete Susanna hozománya.

Egy Tehén	50	–
Egy, két Esztendős Tinó Borju	40	–
Egy másik Esztendős Borju	20	–
Négy Süldő Sertés	40	–
Négy, négy nyüstes, vörös és kék pamu- kos, fosztatlan Tollal, Párna	18	–
Öt, négy nyüstes, vörös és kék pamuk- kal, fosztatlan Tollal, Vánkos	5	–
Nyoltz Lepedő	6	–
Summa	179.	–

Az Árva.

Getzi Julianna, Született 10 November-
ben 1833, most Négy Holnapos.

Költ Vaiszlón 6^{ik} martiusban 1834.

Jegyezte
Róka Josef mk.
uradalmi kontrolor
Toth Dániel bíró
Szűts András
Szabo Josef
Csizmadia János

BML PAK VU. 6/1834.

10.

Besenczi Helységben Néhaj Nagy János Özvegyének Gyümölcs Fáinak és Épületeinek meg Betsülése-
Mellyeket ifiu Tót János, odavaló Lakos vett fel.

A Vagyonnak Mennyi és Minéműsége	Betsü ár Váltó pénzben	
	f	xr
3 Szilva fa	1	f –
2 Szilva fa	–	25 xr
14 Szilva fa à 9 xr	2	6

23 Szilva fa à 12 xr	4	36
8 Szilvafa à 10 xr	1	20
1 Almafa	1	30
19 Szilvafa à 12 xr	3	48
15 Szilvafa à 15 xr	3	45
21 Szilvafa à 13 xr	4	33
15 Szilvafa à 11 xr	2	45
15 Szilvafa à 10 xr	2	30
egy almafa	–	45
2 Szilvafa	–	15
Ház, Melly Ámbár Régi és Rongyollott, De		
Mivel benn laknak 2 Esztendeig, vagy		
tovább is, betsültetett	15 f	–
Kis régi Szin	1	30
Istállónak Szerszámfái, Mellyeket az Uj		
Gazda Ujonnan épített Istállójába		
fel tsinyált: 1 Varró Gerenda		
4 Kis Gerenda	5 f	30
3 pár Szalufa		
Kerítésben Régi Avétt Karók	1	–
Öszvessen	52 f	18 xr V: Czéd.
		Soluti 7 ^a 8 ^{bris} 1830

Sig Bessencze 21 Augusti 1830

Toth Dániel Biró
Szüts Andras P.H.
Boros János Esküttek
Naszvadi Sámuel no-
tarius

Hogy a fent irt 52 f. 18 xr-kat Nemes Angyal György Alois Tisztartó Ur Kezéből fel vettem ezzel Bizo-
nyítottom

Vaiszló 10 Oktr

Mi előttünk Nagy János özvegye
Nagy Josef és
Tot János előtt
Per Samuelem Naszvadi
notarius

BML PAK VU.Fisk.ir. Tisztartói jelentés 63/1834.

11.

Vaiszlói néhai Kapinya István és a Fia Dávid, Ennek 17^{dik}, Amannak pedig 5^{dik} Áprilisban 1834^{ik} Esztendőben történt halálok után maradtott Értékek Öszveirása.

Az Értéknek Mennyi 's Minéműsége	Betsü ár Váltó pénzben	
	f	xr
Kapinya Istvánnak első Feleségével, Született Bakó Katalinnal, akitül nevezett Kapinya Dávid származott, való Szerezménye		
Egy. Kapinya András Házával egy földél Alatt, Zsuppal lefödött, Ház, melly áll egy Szobából és a nevezett Kapinya Andrással közös Konyhának fele, 's a Házhoz mellyhez 2/4 jobbágyi Sessio vagyon foglalva, járuló Gyümölcs-fák	98.	42
Egy kemény fából, fiókos Asztal	3	—
Két, kemény fából Karos Pad	2	—
Két Fogas	1	30
Egy, másfél Akós, fa Abrintsok alatt, etzetes Hordó	1	30
Egy viselt Szekrény	1	—
Egy, kemény fából Kar-Szék	—	30
Egy, Négy Akós, rozzant lisztes Hordó	—	30
Egy Szövő-Szék	3	—
Egy, három Akos, Káposztás Hordó	1	30
Summa	113,	12
Ugyan, nevezett Kapinya Istványnak második Feleségével, Született Berta Évával, akitül még élő, hajadon Susanna Leányzó Származott, Szerzett Értéke.		
Egy Istálló, Paita és Kamara egy földél alatt	80.	—
Két Ökör	240.	—
Egy, két Esztendős Tinó	35.	—
Egy, három Esztendős Űsző	35.	—
Két Göbe Sertés hat szopós Matlitzal	30.	—

Egy Szekér, négy singes Kerékkel		
Négy vas Kávás Lőttsel és két		
rövid, két hoszsú Oldalakkal	20.	30
Egy viselt Járom	–.	30
Egy horgas Saroglya	–.	30
Egy Szán	2.	–
Egy, kettős buzás Hombár	5.	–
Egy kiss Fogas	–.	30
Egy, Csőrővel kötött, Kar-Szék	–.	30
Egy Só-Daráló	3.	–
Egy kiss Tükör	–.	43
Egy réz Bográts	8.	–
Egy kiss bádóg-Töltsér	–.	12
Két ujj Pörgő	3.	–
Egy, harmadik Pörgő, rozszant	–.	30
Egy párló Saitár	2.	30
Tíz viselt Zsák	3.	20
Egy viselt ritka Szita	–.	30
Egy vass Rosta	–.	30
Egy fokos Feisze	1.	15
Egy Szekertze	1.	–
Egy Csap-Szeg Furó	–.	24
Egy léczelő Furó	–.	15
Egy vásot Széles Kapa	1.	–
Egy Ásó	–.	30
Egy Kasza	–.	45
Egy Szió Kés	–.	15
Egy, Kenyér dagasztó Tekenyő	–.	15
Egy gyurogató Tekenyő	–.	6
Egy kiss Mosdó	–.	3
Egy másik Mosdó, nagyobb	–.	6
Egy fogas Sarló	–.	15
Egy bádóg Lámpás	–.	30
Egy fehér leveses Tál	–.	6
Nyoltz fehér Tányér	–.	32
Három fehér, egy-egy Iczés, Kancsó	–.	9
Egy, negyedik nagyobb Kancsó	–.	4
Egy, fekete, mázos Tál	–.	5
Egy másik, sárga, mázos Tál	–.	4
Három, sárga mázos Tányér	–.	6
Három, kissebb, nagyobb Fazék	–.	9
Egy uj Lábos	–.	6
Öt bádóg-Kalán	–.	15
Két, négy Nyüstes, Toll nélküli Párna	3.	–
88.Réf kender-vékonyabb Vászony		
18 xr-jával	26.	24

32.Réf vastagabb Vászony 10 xr-jával	5.	20
Szent-Mártonyi-Hegyen 65 brázda		
Szőlő	40.	–
Ugyanott, egy 23 Akos Kád	13.	–

Summa	567.	46
-------	------	----

Özvegy Kapinya Istvánnénak első
Férjétül, Katádfai Czakó Andrástól
való Hozománya.

Egy fogas Sarló	–.	18
Egy másik, Kasza Sarló,vásott	–.	6
Két Kenyér-Szakasztó,Kosár	–.	21
Három kiss Mosdó	–.	9
Egy, Kasza-verő Kalapáts, 's Üllő	–.	24

Summa	1.	18
-------	----	----

Ugyan Kapinya Istvánnénak
második Férjétül, Egerszegi
Balka Jánostól való Hozománya.
Szent Mártonyi Hegyen 50 brázda
Szőlő

A megjegyzett Szőlőhöz járuló	45.	–
Pincze	15.	–
Ugyanott, 10 Akóra való Hordók,		
és egy három fertályos Csöbör	5.	30
Egy, Szőlő metző, Kés	–.	21
Két, paraszt, négy nyüstes, Tól		
nélkül,Párna	5.	–
Két Vánkos, két nyüstes, fosztat-		
lan Tollal	2.	–
Három Lapedő	2.	15
Ött, Ágy-Terítő, Lapedő	6.	15
Egy viselt, Láda	1.	–

Summa	82.	25
-------	-----	----

Kapinya Dávid Özvegyének Szüle-
tett, Czompó Katalinnak Hozománya.

Egy Szekrény	2.	30
Egy, négy nyüstes, vörös és fekete		
pamukkal, fosztatlan Tollal, Párna	4.	–
Egy, másik Párna, Négy nyüstes, fosz-		
tatlan Tollal, vörös pamukkal	4.	–

Egy, harmadik, négy nyüstes, paraszt, fosztatlan Tollal, Párna	2.	–
Két, négy nyüstes, paraszt, fosztat- lan, Tollal, Vánkos	2.	–
Két másik Vánkos, két Nyüstes paraszt, fosztatlan Tollal	1.	15
Négy Lepedő	2.	30
Summa	18.	15

Kapinya Istvántól és Berta Évától
Született *Árva* Susanna, most 12
Eszteendő.

Kapinya Dávidtól és Czompó Kata-
lintól Származott *Árva* Samuel,
most 2.Eszteendő.

Költt Vaiszlón 28^{ik} Martiusban 1835^{ik} Eszteendőben.

Jegyezte Róka József mk.
uradalmi kontrolor

P.H.

Tot Mátyás Dániel Biro
Csizmadia János Tutor
Toth Dániel
Szűts András Esküdtek

BML PAK VU. 188/1834–35. Árvaszámadások.

12.

Futó Jánosné, özv. Gyenis Susa hozománya. 1837.

Az Értéknek Mennyi 's Minéműsége	Betsü ár Váltó pénzben	
	f	xr
Egy Subláda politerozott Körisfa	20.	–
Egy Nyoszolya politerozott	10.	–
Egy Szekrény	2.	–
Egy Láda	2.	–
1 Tálás	1.	30
2 Serpenyő: egyik nagyobb	1.	30
u kisebb	–.	30
egy fejő Sajtár	–.	24
egy Sarló	–.	15
3 Kosár: Kettő Nagyobb	–.	24

egy Kisebb	–.	6
Két Öveg: Nagyok	1.	–
egy itzés Öveg	–.	8
Két Klezli	–.	12
3 Pálinkás Öveg	–.	12
3 Fehér Tányér	–.	18
7 Tarka Tányér	–.	21
2 Füles fehér Tál	–.	24
3 fehér Tál	–.	27
1 Csőrő fával Kötött Szék	–.	24
1 Szolmával kötött Szék	–.	18
1 Háts Szék	–.	10
1 Kis Karos Pad	–.	20
Tekenyők: Sütő	1.	–
Másik kisebb	–.	24
Harmadik gyurogató	–.	12
egy Kerék Medencze	–.	12
egy nagyobb Tükör hasadt	–.	30
másik kisebb	–.	15
Zsák 3.Ujjak	3.	–
Párna Négy Uj fosztatlan Tollakkal	32.	–
Vánkossok Hat Négy Nyüstes pamukos	12.	–
1 Két Nyüstes	1.	30
Lepedők: 1 patyolat Ágy terítő	4.	–
2 pamukos Lepedő	4.	–
2 Uj paraszt	3.	–
1 avétt	–.	45
Abroszok négy pamukos	7.	–
Kendők Három	1.	30
Summa	114.	11

Az Árva Futo Josef Született 1834 Esztendőben Augusztus hónapban.

P. H Tott Josef
 Orbán Josef
 Kis Nagy Dávid
 Gyenis Istók
 Futo János Esküttek és
 Futo Josef

Naszvadi Sámuel mk. jegyző

Előttem Róka Josef mk.
 uradalmi kontrolor

BML PAK VU. 18/1837.

13.

Vajszlói Metskei Samu fia, János meg halolozván 1837 esztendei Április Holnap 9^{ik} napján hátrahagyott árva részére esendő Anyai résznek járandóságáért, Metskei Samu Vagyonának össze írása.

A Vagyonnak Mennyisége és Minémisége	Betsű ár Váltó pénzben	
	f	xr
Egy ház Metskei Danival egy földél alatt, egészen betsültetett 50 forintokra, -de minthogy ketten laknak egy szobában, és mindenik- nek van fél konyhája, így Metskei Samu részére esik	25.	–
Egy Istálló, és Pajta egy földél alatt	60.	–
Egy pár Ló betsültettek	100.	–
Egy kis borjas tehén	55.	–
Egy kocsi mely vasas egészen, tsak az első tengől nem	30.	–
Egy Eke taligával együtt	6.	–
Egy Szán	4.	–
Két Vádot Kasza, egy ülővel, és egy kalapátsal együtt	2.	–
Három kapa öszvessen	1.	30
Egy táblás jó fejsze	3.	–
Egy otska fejsze	2.	–
Egy szekertze	1.	30
Egy tsapszög fűrű	–.	30
Két kis fűrűk	–.	9
Három Vella	–.	24
Egy Bográts	4.	–
Egy sűrű Szita	1.	–
Egy szapu	–.	49
Egy fa rosta	–.	8
Kosár	–.	12
Öt darab szakasztó kosarak öszvessen	–.	10
Négy kis melentzék öszvessen	–.	12
Egy hosszúkás tekenő	–.	6
Egy kenyér dagasztó tekenő	–.	30
Egy tsöbör fa abrintsos	–.	30
Egy Vödör két vasabrintsra és Vasfogintóra	–.	18
Egy etzetes hordó 1 akós	1	–
Egy káposztás hordó 3 akós	2.	–
Egy 1 akós káposztás hordó	–.	30

Egy vas rosté (ly)	–.	24
Reszelő	–.	10
Egy bádog lámpás	–.	20
Öt darab pléh kalán	–.	10
Egy tsérep lábos	–.	5
Öt fazok	–.	15
Két nagy táll	–.	6
Öt tányér öszvessen	–.	8
Egy rosz asztal	–.	30
Egy szék	–.	2
Ágyi rúha rosz nem betsüre való	–.	–
Egy búza tartó pútton	–.	15
Három mérő búza, méreje 3 f	9.	–
Két viselt lisztes hordó	–.	15
Ruha szárasztó kötél 18 öles hosszú betsültetett	–.	40
Rosz rudazó kötél	–.	9
Egy új csútóra	–.	25
Egy kötő lántz	–.	50
Hét darab Zsák	2.	–

Öszvessen	317.	32
-----------	------	----

Az Aszony hozománya az Attya házárol

Egy Szökröny	3.	–
Két Párna, egyik tollas, másikba páskó vayon betsültettek	3.	–
Három tollas vánkoso	3.	–
Ismét két vánkoso és egy párna melyet itten szerzet	5.	–
Hat darab lepedők	4.	–
Egy pamukoso abros	–.	30
Négy darab kendők	–.	50

Öszvessen	19.	20
-----------	-----	----

Terhes Adosságok

Városnak tartozik	40.	–
Badinének tartozik	40.	–
Kaszás Jánosnak Páprádon	30.	–
Soós Josefnek Páprádon	12.	30

Öszvessen	122.	30
-----------	------	----

Metskei János Árvája

János

Született 1833. Maius 4^{dikén}

most 5 éves.

Költ Vajszlón 25 Április hónap 1838.

Betsülték

BML PAK VU. Úriszéki ir.1838. ápr. 25. Másolat.

Megjegyzés: Nagy Ignác, az új vajszlói jegyző nem tüntette fel a hitelesítőket nevét.

14.

Vaiszlói néhai Király Jánosnak 1825^{ik} Esztendei October Holnapnak 12^{dik} Napján történt, halála után maradt Vagyonának összeírása és meg betsülése.

A Vagyonnak Mennyi 's Minéműsége	Betsü ár Váltó pénzben	
	f	xr
Egy rozszant, Talpakon épült Ház, melyhez 2/4 jobbágyi Sessio va- gyon foglalva, s áll egy Szobá- ból, és egy Konyhából, betsülte- tett a Háznál lévő Gyümölcsfák- kal együtt	78.	30
Egy rozszant Istálló és Paita egy födél alatt	25.	—
Egy pár Ökör	370.	—
Egy pár, két esztendőös Tinó	80.	—
Egy Tinó-Borju, Esztendőös	25.	—
Egy hasas Tehén	60.	—
Két Ártány Sertés	25.	—
Négy, Süldő Sertés	32.	—
Egy Szekér, két Singes, és két fakó Kerekekkel, négy vas Kávás, Lőts- tsel, két rövid vasalt és 2 hosszú Oldalakkal együtt	17.	—
Egy Járom	—.	45
Egy hátúlsó Kotsi Saroglya, viseltt	—.	15
Egy Eke minden Készülettel és Taliga	2.	30
Egy Szekér Lánzt	1.	15
Két takarító Kötél, viseltt	—.	30
Két, ruha Szároztó Kötél	2.	—
Egy táblás Feisze	1.	—
Egy Szekertze	1.	—
Egy Csap-Szeg Furó	—.	45

Egy velőző Furó	–.	18
Egy Csont-vágó Szekertze	–.	15
Egy görbe Szio-Kés	–.	30
Egy másik, egyenes Szio-Kés	–.	6
Egy Sarkas Véső	1.	–
Egy Kasza-verő Kalapáts	–.	15
Egy vásolt Kasza	–.	45
Két, vásolt Széles Kapa	–.	48
Négy, vásolt Kasza-tartó	–.	20
Egy tüzi-Lántz	–.	20
Egy lábos Serpenyő	–.	45
Egy másik Serpenyő	–.	18.
Egy réz Bográts	6.	–
Egy másik Bográts kicsiny, viselt	–.	30
Egy vass Nyárs	–.	10
Egy Tormareszelő, uj	–.	15
Egy kiss bádog-Töltésér	–.	6
Egy bádog-Gyertyatartó	–.	15
Két viselt Szita	–.	30
Egy harmadik hitván Szita	–.	10
Egy Só-daráló Kő	1.	–
Egy buzás Puttony	–.	30
Egy lisztes Hordó	–.	30
Egy, három Akós, káposztás Hordó	1.	–
Egy Csávás Csöbör	–.	30
Egy vass Rosta	–.	20
Egy hitvány Szekrény	–.	30
Egy uj Láda	3.	–
Egy másik, viselt, Láda	1.	–
Egy, harmadik kiss Ládika	–.	15
Egy kiss, diófa Asztal	–.	30
Egy tölgyfa Karos, vagy háts Szék	–.	15
Három, Csőrővel kötött, Szék	1.	–
Egy, Kendőtartó, Fogas	–.	15
Egy Nyoszola	2.	–
Egy avétt Pörgő	–.	10
Egy Kenyér-dagasztó, Tekenyő	1.	–
Három, kiss Tekenyő	1.	–
Egy mosogató, kerék Tekenyő	–.	15
Hét, kenyér-Szakasztó, Kosár	–.	7
Egy mosdó, Tekenyő	–.	6
Egy Tálos	–.	25
Huszonnégy, Négy Nyüstes, Zsák	10.	30
Egy tejes szekrény	–.	30
Négy, vörös pamukos Abrosz, uj	4.	–
Három, vörös pamukos Abrosz, viselt	1.	30

Három, fekete pamukos Abrosz	1.	30
Nyólcz, kéztörő Kendő vörös pamukos	2.	—
Három paraszt kendő	—.	30
Hat, Kenyér-Szakasztó, Ruha	—.	18
Két, Négy Nyüstes, vörös pamukos, régi fosz-		
tatlan tollal, Párna	3.	—
Négy, paraszt, régi fosztatlan tollal,		
Vánkos	2.	—
Ött uj Lapedő	3.	45
Ött, vastagabb, férfi Ümeg	3.	45
Ött, vastagabb Lábra való	3.	45
Két lenvászon Ümeg	2.	—
Két lenvászon Lábra való	2.	—
Egy viseltt Ümeg, 's egy Gatya	—.	30
Két, egy egy Iczés Flaskó	—.	12
Két, egy egy Iczés Cserép-Pohár	—.	6
Két Kovács Kés, három Vella	—.	10
Hat bádóg Kalán	—.	6
Egy Cserép-Lábos	—.	15
Hat, kisebb, Nagyobb, Fazék	—.	20
Nyolcz, kisebb, Nagyobb, Tál	—.	24
Négy, fejtér Tányér	—.	16
Négy paraszt, Tányér	—.	12
Egy, Tészta Szűrű, Cserep-Tál	—.	6
Harmintzkét Réf vastagabb Kender-		
Vászon, 18 xr-jával	9.	36
Husz Réf, vékony Lenvászon, 24 xr-jával	8.	—
Egy viseltt hoszszu Szűr	4.	—
Egy ujjas Ködmen	8.	—
Egy viseltt Kalap	2.	—
Négy font Fonál	3.	—
Summa		830. —

Az Özvegy, Született Böbék
Susánna, Hozománya

Egy Szekrény	2.	30
Két, Négy Nyüstes, vörös pamukos, fosztatlan		
Tollal, Párna	6.	—
Egy harmadik, fekete fonállal		
béleltt, fosztatlan Tollal, Párna	2.	30
Két, Négy Nyüstes, fosztatlan Tol-		
lal, fekete fonállal béleltt Vánkos	2.	12
Két, paraszt, Négy Nyüstes, Vánkos	2.	—
Ött Lapedő, jó	5.	—

Négy Lepedő, viseltt

2. —

Summa	22.	12
-------	-----	----

Terhes Adósság

Az Uradalmi Árvák Pénztárába
tartozik Száz, azaz 100 Váltó
Forintokkal

Az Árvák Nevei, és Űdeji
Király Susanna, 6 Esztendő
Király János, 2 Esztendő

Költ Vaiszlón Januarius 30^{kán} 1836.

Jegyezte:

Róka Josef mk.

Csizmadia János uradal-
mi kontrolor

Betsülték

Csizmadia János

Szabó József P.H.

Toth Dániel

Kis Toth János Eskütek

BML PAK VU. Úriszéki ir. 13/1846.

15.

Hivatalos jelentés páprádi Iván Jánosné, Iván Ferenc felperesek és Iván István alperes között vagyon megosztásáról. Minek utánna el halt Józsa Ferentznek leánya Sára, — néhai Iván Jánosnak Özvegye Született Erdős Lidia és ezek fia Iván Ferentz mint Felperesek, — és ugyan azoknak fia Iván István Allperes, több fellszólításaimra a' hátra lévő közös osztály eránt atyafisságossan meg nem egyezhettek volna, a' Tettes Ur Székinek 1840^{dik} -Évi September Holnapban 80^{dik} Szám alatt hozott Itéletének végrehaitását 1841^{dik} Évi October 22.kére határoztam; ezen a' napon a' Hely Szinére ki mentem, és magam mellé vevén Páprádi Birót Vörös Pétert, Vörös János, Varga János, Nagy István és Kováts János Eskütteket, Józsa Sárát és az véle tartó Felpereseket, az ősi Házba, épületekbe, és 1/4 Urbéri Telekbe, — Iván István Allperest pedig a' Szerzett Varga János féle 1/4 Telekbe bé vezettem és igtattam. — Ezután az Feleknek meg hagytam: hogy Iván István Allperes részére Szerzett Varga János féle belső Telken építendő Ház, és egyéb épületekhez közös költségen és munkával járuljanak. De a' Felek aztat adták elő, hogy az illyes közös Munka tsak új versengésekre és Pörpatvarkodásra ád okot, mert midőn egyik fél dolgozhatna, akkoron a' másik talán akadályoztathatik; ugyan azért is abban egyeztek meg, hogy az ősi Ház, Istálló, és Paita a' Páprádi előjárók által betsültessék meg, ennek fele ára adassék Iván István Allperesnek, és így ez azon az Pénzen állítsa fele Házát, és épületjeit.

Ezen atyafiságos egyezés után az ősi Ház, Istálló és Paita Páprádi Birák által ide mellékelt levél szerint Három Száz Váltó Forintokra betsületett; következőleg az Allperes 150 f-ot kap ezen betsü Tömegből. — Az épületekből fent maradt még osztatlanul egy kiss Kamra és 1 kalitzka; amazt a' Felperesek, emezt pedig az Allperes tartotta meg. — Ezek után elő állítatot a' még el nem osztott vagyon, eztet a' felek és Birák két felé osztották egy arántos érték szerint, és egyszer egyik, másszor az másik fél, és így felváltva választott, mely szerint kaptak:

*a Fellperesek**az Allperes*

2 Hambárt	1 Hambárt
1 nagyobb Bográtsot	1 Hordót
1 fokos Fejszét	1 kiss Bográtsot
1 nagy Fejszét	1 vass Serpenyőt
1 nagy Fejszét	1 kisebb Fejszét
1 Kar-Széket	1 Szekertzét
1 nagy Lántzot	1 Pátzát
1 Szekér rudat	2 Fogast
1 Vésőt	1 Kar Széket
1 Szívó Kést	1 lántzos Rudat
1 Zsákot félig Tökmaggal	1 Furót
1 Lovat (Szikrát)	1 Kalapátsot
1 Kotsi elejét	1 Üllőt
1 Kotsi oldalt és Féket	1 Zsákot félig Tökmaggal
	1 Lovat (Bogárt)
	1 Kotsi hátulját
	1 Kotsi oldalt és Hámokat

Volt ezeken fellül 1 Sarágla mely (a fenti) Levél szerint 3 ftokra, — egy kiss Vas Serpenyő, mely 36 xr, — és egy puha fa Asztal, mely 1 f 40 xra betsültetett; ezeket a' Fellperesek tartották meg, és így a' betsü Árnak felét 2 f 38 xr Váltóban fizetik az Allperesek. — Továbbá volt 1 Süldő, az Allperesnek tulajdona ugyan, de a' közsöböl tartatott, ezen Süldő el adatott 13 forkon, a' tartása (fenti) Levél szerint 5 ftokra, leszámítván a' leszámítandókat, betsültetett és így az fölösleg 8 f az Allperest illeti; tehát az Allperesnek jár öszvesen 160 f 38 x Váltóban, azonban volt még 2 Tehén is borjaikkal együtt; minekutána ezek eránt, és azoknak elébbi Szaporodásaik, haszonvételeik és tartások eránt az Felek közt több szóváltások tétetek, végre abban állapodtak meg, hogy az Allperes az kisebbiket ugyan, de jobbikát választotta magának, és egy Évi tartás fejében fizetett Fellpereseknek 10 f Váltóban, ezeket tehát le huzván, az Allperes Iván István kap még 150 f 38 xrokat Váltóban a' Fellperesektől; de mivel készpénzek nem volt a' Fellpereseknek, és a' Takarmánynak szüke miatt Marhájokat el nem tékozolhatnák, abban egyeztek meg, hogy a' Fellperesek kötelessek legyenek ezen 150 f 38 xrokat Váltópénzben 1842^{dik} Évi Sarlós Boldog Asszony Napjára az Allperesnek el multhatatlanul le fizetni, mely ebbéli fizetést el mulasztván akkoron akár melly Uradalmi Tiszt által minden további törvénykezés nélkül végrehajtás utján elégtétel szereztessek, és pedig egyedül a Fellperesek Költségeikre.

Végte're: vagyon még a' Tettes Üszöghi Uradalomhoz tartozó Hegy Szent Martonyi Hegyen egy 1 Kapás 116 barázdából álló Szőlő. Ezen Szőlőnek az ottani Hegy előljárók előtt teendő felosztását az Felek magokra válalták, oly kötelezéssel, hogy a' tett osztályról Levelet hozandanak.

Ezen Szőlő igazabban tsak 109 Barázdából álló és abból Józsa, igazabban Iván István és Ferentznek leány Testvérjei is, Zsuzsa és Juli részt kévántak. Ezen Szőlő ugy osztatott fel, hogy Józsa Ferentz leányának Sárának adatott 54 Barázda, és fele Pintze, — Iván Istvánnak, Ferentznek, Zsuzsának és Julinak 55 Barázda és fele Pintze, — ebből Zsuzsa és Juli az ő részeket Ferentz Testvérjeknek örököszen 's ingyen ált adták, István pedig meg alkudván Ferentz Testvérjével a' maga részét ennek 10 f 10 Krajtzárokért Váltó Pénzben azonnal el adta.

Ekként tehát a' törvényes Ítéletet végre haitván, teszem róla ezen alázatos és hivatalos jelentésemet.
Költ Vaiszlón 1841^{dik} Évi Deczember 10^{kén}.

Alázatos szolgálja
Angyal György Aloiz
tisztartó, mint végre haitó bíró.

BML PAK VU. Úriszéki ir. 26/1846.

16.

Sámodi Tzégen András és Tzégen Andrásné árváinak osztozkodása.

Istenben boldogult Tzégen Andrásnak és Tzégen Andrásnénak árváji megosztottak annyik halálakor minden ruháján, ágyán úgy, hogy 5 leánya akik életben vannak, mikor férjhez mentek, mindeniknek az férjét egy pár imeg-gatyával kielégítette. Még pedig vászna is volt 18 rőf, azt is felosztották 5 felé. Szakasztó ruhája is volt 5 darab, mindeniknek egy darab jutott. Imeg-váll megénten mindeniknek esett egy darab.

Két nevetlennek, Susának és Heszter leánynak férhez menetelre való ruhája is maradt: lepedő 12, fejeér, festett ágy, párna 4, tőtött vánkos 8 darab, abrosz kettő, kendő is kettő.

Mind az öt Leány együt volt:

Rozáli +

Rákhel +

Lidi, férjével együt +

Susa is, Heszter is, minnyáján benn voltak +

1832. év 24. September

Mielőttünk:

Csordás Jakab Bíró

Szilágyi János Esküt

még pedig len, kender is, ami volt, azt is ötfelé osztották.

BML PAK VU. Fisk. ir. 12/1845. 2. Mell.

17.

Néhai özvegy Benke Mihályné javainak vásári értékesítése.

Özvegy Benke Mihályné halála után maradtott Marhák mái alol irtt Napon Országos Vásár alkalmával eladattak, és pedig:

2 Tinó megvette:	Kiss Asszonyfai Deli Antal	189 f –
2 Tinó megvette:	Zooki Nagy Pál	160 f –
1 Tehén megvette:	Szaportzai Csöme Mihál János	86 f 15
1 üszü Borju megvette:	Szentmártonyi Döme János	26 f –
1 öreg Göbe Sertés megvette:	Vaiszlói Boros János	25.f–
1 öreg Göbe Sertés 4 Malatzával:	Sellyei Kis Bentze János	16 f 15
1 öreg Göbe Sertés:	Málomi Kováts János	14 f 30
1 öreg Göbe Sertés 4 Malatzával:	Okorági Mikó Illés	15 f 36

3 Malatz, Süldő:

Vaiszlói Csöme Samu

23 f –

 Öszvessen 555 f 36

 Hely Pénz fizetett: A Szarvas Marhától 6 krval 36

és 7 Sertéstől 2 krval 14

 Öszvessen – f 50 kr

 és így maradott öszvessen 554 f 46 kr.

az az Öttszáz Ötven Négy forint és Negyvenhat Krajczár

Váltó Pénzben.

Költ Vaiszlón Deczembernek 11^{kén} 1837.1837^{dik} Esztendei Deczember Holnapnak 12^{dik} Napján pedig a' Ruha Vásárban Dob Szó alatt el adat-

tak:

1 Pálinkás Kazány 1 1/2 akós, mely is 66 fontot nyomott	
vasalt fogantyúival, — és hozzá tartozó Csévés 3 Vas Abrintsokkal	
meg vasalva megvette Bilitz Sámuel Siklósi Zsidó	76 f 15 kr
1 Vass Lapitzka: Vaiszlói Boros János	– . 30 kr
1 réz Bogránts: Vaiszlói Boros János	10. 21 kr
1 kisebb réz Bogránts: Siklósi Sofron Ivannits	4 . – kr
1 Lábas Serpenyő: Baksai Ráffai Antal	– . 45 kr
1 bádóg Lámpás: Göllöntsér Mihály Vaiszlói Hajdu	– . 33 kr
10 Kendők: Baksai Ráffai Antal	2 . 3 kr

 Öszvessen 94 f 27 kr.

 azaz Kilentzvennégy forint és Huszonhét kr. Váltó Pénzben.

Mellyeknek is Valóságát bizonyittuk oly hozzáadással, hogy az Öszve eiratásnak

6^{dik} folyó Száma alatt ki tett Négy Malatzból, egy Malatz az özvegy Anyának torára le metzetett és el kelt47^{dik} Szám alatt foglalt egy ringó Szék nem volt az árva vagyonhoz tartozó, hanem Vaiszlói Böbék Andrásné tulajdona, ki is aztat el vitte.74^{dik} Szám alatt egy Gereben végképpen el vezett.79^{dik} Szám alatt egy Vánkos Négy Nyüstös öszve szakadozott, leg inkább az árva fiu alatt, a' toll pedig a' Párnákba tétetett.

Költ Vaiszlón Deczembernek 13 kán 1837.

Angyal György Aloiz mk.

tisztartó

Tot mátyás Dániel Biro

Varga Sámuel

Kovács Dávid P.H.

BML PAK VU. Árvaszámadások. 161/1837.

18.

Hidvégi Kontzos István javainak kimutatása.

Alább irattak hitelesen bizonyítottuk, hogy Nemes Nemzetes Vitézlő Angyal György Alois Tisztartó Ur, mint Exequens/végrehajtó/ Biro a Tettes Ur Széke 1830 Esztendőben Majus hónapban 104^{dik} Szám alatt hozott Itéletének Végre hajtása miatt Helységünkbe ki jöven, Nagy Csányi Vida Josefnét mint Nyertes Felperesnét, úgy szinte Minket is fel szólított, hogy Kontzos Istvánnak halála után megmaradott Vagyonnak Mennyiségét és Minéműségét hitelesen elő adnánk.

Jól tudván mindannyian Mie volt légyen megholt Kontzos Istvánnak azokat hitünk szerint ekképpen elő adjuk ugymint:

1^{szor} Maradott egy Ház, melyhez egy fertály Sessio volt Kapcsolva, de ezen Sessio Kontzos Péternek tehetetlensége és Gyarlósága miatt által adatott Dani Jánosnak.

2^{szor} Volt Két Ökör, melyeket Kontzos Péter 120 ftokon eladott aki is ezen Pénzből az Attyának Kontzos Istvánnak 26. ftokbul Álló adósságát az Uradalomnak Ki fizette, a többi 94 ftkat pedig Kenyérre el Költötte.

3^{szor} Volt egy rongyos Kamara, mellyett Kontzos Péter Dani Jánosnak 3 ftkon eladott, és a Pénzt maga szükségére fordította.

Több Semmi se volt némely tsekély Házi eszközöken kívül, a Mellyeket Kontzos Istvánnak Gyermekei Magok között felosztottak.

Terhes Adósság pedig azonkívül még maradott Kontzos Istvánról 15 f mellyeket ő még éltében a Hidvégi Reformata Ekklesiátul 6 pro cento (6%) Kamatra Költsön fel vett. Ezen Tőke pénz Kamattal együtt hátra vagyon és midőn 1819^{ik} Esztendőben az Ekklesiának kint heverő Pénze az Egyházi és Világi Elöljáróság által Rendbe szedetett, ezen Adósságról Maga Kontzos Péter Köt Levelet is adott.

Mind ezeket Önn Maga a Nyertes Felperesnő Vida Josefné el esmérte eés bizonyította. Sig Hidvég die 18.8^{bris} 1830.

Szilágyi János bíró
Luginya János Esküt
P.H.

BML PAK VU. Úriszéki ir. 104/1830 sz. A. mell.

19.

Feljegyzése

A Vaiszlói M.Uradalom 1818 Esztendői Februarius hónap 5^{ik} és több Következett Napjaiban tartatott Ur Székének Rendeléséből adósságokkal terheltt Babos János Vaiszlói Lakos el vétetett és Licitatio által el adatott Jóságainak.

A jószág	Első ára	A Több ígérők nevei	Ajálta-	Utolsó
	kimondása		tott	Ára
	f xr		f xr	f xr
A Ház	600. –	Vaiszlói Denke János	601. –	
		Bessenczi Tiszteletes		
		Predikátor	650. –	
		Vaiszlói Döme Samu	750. –	

		Vaiszlói Kis Tót János	755. –	
		Vaiszlói Váczi Péter	801. –	
		Vaiszlói Varga Istok	830. –	
		Bess: Tiszt. Predikátor	850. –	
		Váczi Péter	900. –	
		Bess: Tiszt. Predikátor	910. –	
		Vaiszlói Varga Istok	925. –	
		Bess: Tiszt. Predikátor	925. –	
		Varga Istók	931. –	931. –
Egy láda fenyő fábul	5. –	Lévai Lázár zsidó	8. –	
		Vaiszlói Boros Samu	10. –	
		Lévai Lázár	10.30	
		Boros Samu	11. –	
		Boros Samu	12. –	
		Lévai Samu zsidó	12.30	12.30
Egy Diófábul pal-lérozott Almá-riom	40. –	Litter Josef Mester	41. –	
		Naszvadi Sámuel notar	42. –	
		Zaluszki Péter mészáros	50. –	
		Kratzki Antal	55. –	
		Zaluszki Péter	60. –	
		Kratzki Antal	65. –	
		Zaluszki Péter	68. –	68. –
Egy Zseb-ora	25. –	Ifiu Sordovány Ur	26. –	
		Kémes Kortszáros	30. –	
		Ifiu Sordovány Ur	32. –	
		Gindel András Valdbereiter	32.15	32.15
12 Gombalag fonál	2. –	Kratki Antal	2.3	
		Kakas Josef Chirurgus	2.6	
		Főtiszt. Kovácsi Ur	2.9	
		Naszvadi Sámuel	2.30	
		Főtiszt. Kovácsi Ur	3. –	3. –
1 Politerozott Nyoszolya	15. –	Vaiszlói Jézsik Josef	–. –	20.15
69 1/4 Rőf Vékony				
Vászon Rőfe	1. –	Vaiszlói Denke András	1.30	114.15
57 Rőf vastag				
Vászon Rőfe	–.30	Gindel András	–.36	34.12
1 Fenyő fa				
Nyoszolya	3. –	Főtiszt. Kovácsi János Ur	–. –	5.15
1 Konyha Almárium	10. –	Dani Dániel	–. –	16. –
Húsvágó 2 Balta	1. –	Kratki Antal	–. –	5.9
2 Fa Szék	2. –	Holtzinger Josef Ács		
		legény	–. –	4. –
2 Fa Szék Romlott	1.30	Váczi Péter	–. –	2.36
1 Gereben	4. –	Kakas Josef Chirurgus	–. –	6.3
Vasas Vödör	1.15	Naszvadi Peti	–. –	2.24

Szita jó	1.30	Babosné	--	2.6
Szita szakadt	0.15	Babosné	--	-.21
Kis Serpenyő	-.15	Farkas Jani	--	-.30
1 Teknyő	1.-	Kratki Antal	--	1.24
1 Viselt hosszú				
Szür	6.-	Naszvadi Peti	--	10.21
4 fehér Tányét,				
1 Leveses Tál	1.-	Tavali György	--	1.21
4 Tál, 1 Tányér				
1 Kis Csésze	-.30	Tömösközi Sámuel		
		Ncsányi Mester	--	-.39
		Summa		1278.36

Mellyből a fent Jegyzett Két Vég Vásznak meg Szövéséért a
Tákácsnak ki adattatott ugymint=69 Référt 24 Krajczárjával: 27 f 36 xr
57 Référt 15 xrval 14 f 15 xr 41.51

Melly a Bejött Summából le huzattatván Maradt 1236.45

Költ Vaiszloban die 26 Aprilisban 1818.

Sordován János mp.
tisztartó
Róka Josef mp.
kontrolor

Coram me Emerico Nagy Cottus Baranyiensis

V. Iudlium

Mi előttünk Vaiszlói Biró Dani Dániel
Esküttek Váczi Péter és
Denke András
Notarius Naszvadi Sámuel
előtt

BML PAK VU. Úriszéki ir. 21/1817. 2. sz. mell.

Megjegyzés: „Lévai” helyesen Löw vagy Löwy.

20.

Fel Jegyzése

Azon Károknak, melyet Hiritsi Helységnek alább nevezett Lakócai Aprilis 12^{ik} napjára veradó éjtzakán
támadott Tüz gyulladás által vallottak ugymint:

<i>Géri Ezékiel</i>	Betsü ára f xr
Ház fa talpakra náddal födelezve	200.–
Pajta Istalóval mely fa Talpak- ra minden szerszámfái, oldal deszkái kemény Tölgy fából építve ujonában volt és nád- dal jól le fedelezve, mellyből a Tüz ki jött	700.–
Kissebb Istálló	25.–
Kamara deszkából	100.–
Fészer Pajta sok náddal	30.–
Sertvéles Óll	3.–
Tyuk Óll	4.–
Négy nagy Ökör egyet 125 f	500.–
Egy harmadfű Tinó	100.–
Négy rugott Borju à 50 f	200.–
Szemes Kukoricza 70 mérő à 2 f	140.–
Buza 8 mérő à 3 f	24.–
Két Kádok 36 akósak ujak	36.–
Egy Kád 12 akós	12.–
Egy Kád 20 akós avét	5.–
Két Buzás Puttony	5.–
Két akós eczetes hordó teli eczettel	10.–
Három akós káposztás hordó	2.–
Asztal Pad	4.–
Tüzifa öllben rakva 4 öll	12.–
Palánk karó mint egy 6 székérel	6.–
Három pár Oldal, 1 hoszu, 2 rövid, vasas	12.–
Kocsinak eleje uj vasatlan	3.–
Nád nagy rakásban	50.–
Két nagy Gerenda és 1 Vállu	6.–
Három Putton	6.–
Kazányhoz való cséves hordó	5.–
Ki faragott Tölgyfa sok deszkák	50.–
Szövő fa	4.–
Kész Pénz Papirosban	700.–
Kész Pénz Ezüstben	50.–
Méh 3 Kosárral	18.–
Szita kettő, egy vas Rosta	4.30
Pörgő Rokka 2	4.–
Summa	3030.30

Nagy Sámuel

Ház földből tömött két szobára	250.-
Istálló fa talpra deszka oldal-	
la nádfedélel	300.-
Kamara	150.-
Sörtvéles Óll deszkákból nád-	
dal földve	50.-
Buza 20 mérő à 3 f	60.-
Kukoricza 24 mérő à 2 f	48.-
Kender kitilolva 150 font à 30	
xrjával	45.-
Kazán mindenestül	200.-
Öt Szalonna aprólékjával együtt	120.-
Bab két mérő à 5 f	10.-
Kender mag két mérő à 7 f	14.-
Három nyolczada Lencse à 1 f	3.-
Két akós eczetes hordó teli	10.-
Négy akós káposztás új hordó	7.30
Két és fél akós „ hordó	
Huszonkét zsák ujjak 2 mérős à 1 f	22.-
Pálinkás hordók hat darab 8 akó	14.30
Boros hordók két darab 12 ako	12.-
Gerebeny három	12.-
Szövő fa, 2, vásznyakkal együtt	
144 rőf	80.-
Rokka pörgő 4 à 3 f	12.-
Két pár Asszonyi, két pár férfiui	
csizmák	20.-
Furok kisebb nagyobb tiz	10.-
Két fejsze 1 szekecze	3.-
Vass Rosta	2.-
Fa Rosta kettő	-48
Három Sziták	4.-
Két asztal puhafából, padokkal	20.-
Cserép edény, övegek, kés, kalán	20.-
Két csutora	4.-
Négy uj kocsi Kerekek	14.-
Egy uj kocsi elő	3.-
Két nagy Puttony	30.-
Három darab ujjas Kődmen és	
kis Kődmen	15.-
Két Nyoszolák	10.-
Egy kis avét Kazán	8.-

Summa

1583.48.

Nagy János

Ház gyékény sással fedelezve	400.-
Kamara	100.-
Sörtvéles Óll, Lud Óll	6.-
Tizennégy mérő Buza à 3 f	42.-
Tizenhat mérő Kukoricza à 2 f	32.-
Egy mérő Bab	5.-
Egy Kád 25 akós	15.-
Két pálinkás 3 akós Hordók	5.-
Egy két akós Hordó	2.-
Egy Puttony 3 mérős	1.30
Két Kasza és 4 Sarló	4.-
2 Furó, 2 Fűrész, 2 Szívó Kés	4.-
Harmintzkét font háj	16.-
Pörgő Rokka négy	8.-
Lepedők öt	5.-

Summa	645,-
-------	-------

Magdo Samu és János

Ház náddal földvee	400.-
Istálló	150.-
Kamara görével	50.-
Sertvéles Óll kettő	10.-
Pajta jól le földve	200.-
Két Tyukok állai	6.-
Putton 6 darab cir. 40 mérős	20.-
Egy 5 akos hordó kevés Lisztel	10.-
Egy 4 akos uj káposztás hordó	5.-
Három akós káposztás hordó	4.-
Egy akós eczetes hordó félig eczettel	4.-
Egy akós és fél akós pálinkás hordó	3.-
Egy akós Csöbör	1.-
Szövő fa 2 ^{tő} üressen jók	7.-
Négy uj kerekek	18.-
Két uj kerék	5.-
Egy pár hoszu oldal jó	6.-
Egy pár görbe oldal jó	3.-
Két fenyő fa asztalok	5.-
Egy nagy Láda	2.30
20 font háj à 30 xr	10.-
10 icze Zsir à 36 xr	6.-
10 mérő Kukoricza à 2 f	20.-
8 mérő Buza à 3 f	24.-

Egy mérő Borsó (bab)	5.-
Disznó aprólék száraz hus	5.-
Két Rokák	5.-
Egy Sita s egy rosta	1,30
Tekenyők öt	4.-
Két Vánkos 4 Lepedők	6.-
Réz Tepszi vass Lábos	5.-
Summa	1001.-

Rab Sámuel

Ház	160.-
Egy Kamara fellül Góré	40.-
Egy kitsin Istálló	16.-
Sertvéles Óll	3.-
Tyuk és Lud Óll	3.-
20 Mérős Buzas Kass	5.-
Egy Puttony 8 mérős	2.-
Egy akós eczetes hordó, másik 1/2 akós	2.-
Tekenyők öt	3.-
Szövőfa kettő 160 réf vászonnal	88.-
Két Vánkos ujj Tolakkal	10.-
Négy Sarlók	1.-
Egy Sita egy Rosta	1.-
Egy Gerebene	3.-
Nyolcz mérő Kukoricza à 2 f	16.-
Summa	353.-

Öszvevétele

Géri Ezékieleeé	3030.-
Nagy Samué	1583.-
Nagy Jánosé	645.-
Magdó Samu és Jánosé	1001.-
Rab Samué	353.-
Summa	6614.-

Költ Hiritsben 11^{ik} Júlii 1820.

Nagy Imre allszolgabíró

BML. Közgy. ir. 1914/1820.

KRÓNIKA

IKVAI NÁNDOR

(1935–1988)

Az agrártörténészek által is számon tartott néprajzi munkásságot szakított félbe a könyörtelenül hirtelen jött halál: közvetlenül a befejezés előtt állt a középhegységi földművelő gazdálkodásról készülő kandidátusi disszertációjával, eddigi munkásságának mintegy összegzésével. Annak ellenére, hogy szakmai tevékenységének delelőjén, fiatalon távozott közülünk – a néprajzkutatás derékhadát jelentő közepgeneráció egyik vezető egyéniségeként –, hátrahagyott alkotásai mind a szakkutatás, mind a gyakorlati muzeológia területén maradandó értéket, elismerést érdemlő életművet képviselnek.

Az Ikva patak menti Petőházáról, a Nyugat-Dunántúl horvátok lakta egyik kis településéről indult el az Iváncsics család legidősebb fiúgyermekéként a távoli Debrecenbe, kitanulni azt a mesterséget, aminek révén ősei életét, de a parasztság egészének hagyományvilágát szakemberként megismerhette és megismertethette. Ő még személyes részese lehetett annak a tradicionális paraszti kultúrának, amivel korosztálya talán egyetlen tagja sem rendelkezett már. A jobbágyvilág emlékét elevenen őrző paraszti közösségből hozott kötelességtudást, segítőkészséget, páratlan gyakorlati érzéket, megnyugvást soha nem találó fáradhatatlan tenniakarást. Született muzeológus volt: a sokrétű múzeumi feladat minden területét átlátta, egyforma érdeklődéssel kezelte a legkülönbözőbb problémákat a gyűjteményi raktárak fejlesztésétől a kiállítási, közművelődési munkán át a tudományos kutatásig vagy a kiadványok szerkesztéséig.

Szakmai pályafutását 1959-ben a debreceni Déri Múzeumban kezdte, de hamarosan a Pest megyei Múzeumi Szervezet kötelékébe került: először ceglédi múzeumigazgatóként, majd 1968-ban megbízást kapott a megyei múzeum vezetésére. Ebben a minőségében egy évtized alatt az addig gyakorlatilag nem létező megyei múzeumi hálózatot – szentendrei központtal – országos méretekben is élvonalba tartozó szervezetté építette ki. Rendkívül nagy energiával nemcsak az anyagi és személyi feltételeket teremtetten meg a múzeumi hálózat funkcionálásához, hanem annak szaktudományos és közművelődési jelentőségét biztosító múzeumi évkönyvet is megindított 1972-ben *Studia Comitatus* címmel, amit mindvégig ő szerkesztett. Ebben a sorozatban látott napvilágot két olyan impozáns tájmonográfia, mint a Börzsöny és a Tápó-mente néprajza. Mindkét feldolgozás több éves kollektív terepkutatásra támaszkodik, aminek előkészítését és irányítását a kutatómunka aktív részeseként vállalta magára. Az utóbbi kötetben megjelent tanulmánya (*A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápó vidékén a XVIII–XIX. században. Studia Comitatus* 15. Szentendre, 1985. 171–318.) a mezőgazdasági eszközök kultúra és a paraszti munkatechnika tájtörténeti változásainak gazdag példatára.

Tudományos érdeklődésének középpontjában kezdettől a paraszti agrárkultúra állt, aminek kapcsán nagy hangsúlyt helyezett az egyes gazdasági eszközök történeti, tipológiai vizsgálatára. Mint tárgyakkal foglalkozó muzeológus nemcsak munkahelyi feladatként, hanem szaktudományos érdeklődésből is foglalkozott a régészeti anyag tanulmányozásával, a két szakterület kapcsolatának lehetőségeivel. Erről

tanúskodik a XVI. századi ceglédi mezőgazdasági vaseszközlelet közreadása és értékelése (Studia Comitatensia 1. Szentendre, 1972. 135–165.). Figyelmet érdemlő eszköztörténeti elemzést készített a sarlókrol, a járszági kettős csépekről, a tövisborona hazai elterjedéséről, a zempléni archaikus világítóeszközökről. Az eszközhasználat és a hagyományos munkatechnika áll a zempléni hegyvidék szénamunkáját vizsgáló kitűnő tanulmányának középpontjában (Ethnographia 1962. 26–53.). Ennek a hagyományörző tájegységnek népi földműveléséről monografikus feldolgozást adott közre egyetemi doktori disszertációként (Műveltség és Hagomány IX. Debrecen, 1967. 205 o.). A paraszti agrárkultúra egyik fontos jelenségéről, a gabonavermelés hazai elterjedéséről elsőként készített tárgytörténeti és tipológiai elemzést (Ethnographia 1966. 343–377.). Az országos méretű áttekintés alapján tett megállapításai mindmáig érvényesek, időtállóak. Készülő kandidátusi értekezése során foglalkozott legutóbb az ökológia és az agrárkultúra kapcsolatával, a tradicionális gazdálkodás és a környezet összefüggésének kérdéskörével.

Tudományos feldolgozó munkáját mindvégig a néprajzkutatás hagyományos értelemben vett legfontosabb forrására: a helyszíni adatgyűjtésre építette. Kitűnő terepkutató volt, múzeumigazgatói majd minisztériumi tisztviselői elfoglaltságai mellett mindig szakított időt a néprajzi gyűjtőutakra. Gazdag ismeretanyagot tárt fel szülőföldjén, a Kisalföld számos településén, a Zempléni hegyvidéken, a Börzsöny és a Tápó-mellék falvaiban. Bejárta a Felföld és Erdély számos táját. Egyik legaktívabb résztvevője volt az 1960-as években folyó Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőtevékenységének. A személyes tapasztalatból merített ismeretanyag ad maradandó értéket publikációinak, és kölcsönöz jelentőséget az agrártörténeti kutatások számára is.

Selmeczi Kovács Attila

BÚCSÚ VERESS ÉVÁTÓL

(1923–1989)

Huszonkét évvel ezelőtt, mint szakdolgozó egyetemista, konzultálni mentem Hozzá. Kigombolt fehér köpenyben, elmaradhatatlan cigarettájával a kezében fogadott dolgozószobájában, a Mezőgazdasági Múzeumban. Kíváncsian érdeklődő, kedves és biztató mosolyától lámpalázam a bemutatkozás pillanatával elszállt. Hogy érdeklődésében és kíváncsiságában, biztató mosolyában nem udvarias gesztus, hanem lényének alapvonása jutott kifejezésre, arról az elkövetkező években bizonyosodhattam meg. Első találkozásunk után egy évvel munkatársak lettünk a Múzeumban, sőt mintegy öt éven keresztül egy szobában dolgoztunk. Így számtalan alkalommal tapasztalhattam, hogy mekkora érdeklődéssel, nyitottsággal fordult minden új, vagy akár az Övétől eltérő gondolat, vélemény felé. Többször lehettem szemtanúja, hogy miként első találkozásunkkor felém is, ugyanolyan őszinte emberi és szakmai figyelemmel fordult a Hozzá érkező fiatal és kezdő kutatók, vagy a már ismert kollégái felé. Mindig és mindenki számára – amikor az érkezőnek arra szüksége volt – ráért, munkáját rögtön félretéve, nemegyszer terhes lemaradásokat, időzavarokat okozva ezzel Önmagának. Szenvedélyes vitatkozó és útkereső volt. Estébe nyúló beszélgetéseinket, amelyeket sokszor az otthonról jött telefon, hogy várja már a család, szakított félbe, pályakezdő éveim legszebb és leghasznosabb szakmai élményei közé sorolom. Még akkor is, ha voltak kérdések, kötelező munkahelyi feladatok, amelyekben kellett volna, de nem tudtunk közös nevezőre jutni, s ezzel kölcsönösen terhet jelentettünk egymás számára. Az esetek többségében hamar beláttuk, hogy a felfedezett probléma akkor és azon a szinten, tőlünk függetlenül, megoldhatatlan. És folytatódta tovább az

izgalmas és építő disputák, otthonában vagy egy kávéházban, azután is, hogy először én, majd néhány évvel később Ő is megvált a Múzeumtól.

1923-ban Budapesten született. Néprajz, történelem és magyar szakon végezte tanulmányait a budapesti bölcsészkaron, megszakításokkal 1941–1950 között. Néprajzosnak indult, de érdeklődése már a kezdeti években az agrártörténet felé fordult. Ennek ellenére, szeretett és nagyra becsült tanítványai között tartotta Őt számon Tálasi István professzor. Első, témájában és módszerében folytatás nélkül álló, a dunapentelei nazarénusokról szóló tanulmánya, a pályakezdő és útkereső évek idején íródott. E néhány év alatt dolgozott a Vallás és Közoktatási Minisztériumban, valamint megalakulásától kezdve a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában, majd megbízást kapott a sztálinvárosi múzeum megszervezésére. Az itt eltöltött, számára igen terhes év után, a türkevei múzeum vezetője lett, mindössze két évig. Ezzel a munkakörrel zárul le pályája első szakasza.

1958-ban kapcsolódik be a Makkai László által szervezett és vezetett agrártörténeti munkaközösség kutatóprogramjába. Harmincöt éves tehát, amikor kutatói habitusának és érdeklődési körének megfelelő és azt legteljesebben kielégítő témákkal és módszerekkel foglalkozhat. Az itt kezdődő és halálával lezáródó három évtized szerteágazó munkássága egy nagy volumenű, szenvedélyesen útkereső, szakmai és objektív akadályoktól meg nem hátráló kutató képét mutatja. És hogy ez nem csupán egy barát és kolléga elfogult véleménye, azt az életmű bizonyítja. Regionális kutatásokat – felismerve és vallva azok nélkülözhetetlen fontosságát a tudományos előrehaladásban –, éppúgy végzett, mintt korszakokat átfogó problémák vagy témák országos szintű elemzését. Akármilyen megközelítésből fordult is egy-egy kérdéshez, legjobban mindig a megoldáshoz vezet út, a munkába vett történeti források feltárásának lehetőségei és módszerei izgatták. Fáradhatatlan kísérletező volt új módszerek kidolgozásában. Már erről tanúskodik agrártörténész pályafutása első, s mind a mai napig szinte egyedülálló munkája is. A háztartás, telek és termelés viszonyát a bodrogházi és hegyaljai jobbágyszőlőfalvakban, XVI. század derekán készült urbáriumok és dézsmajegyzékek alapján és azok összevetésével elemzi. A téma alapvető módszertani és forráskritikai kérdések felvetését és megoldását igényelte, hiszen az összeírások és dézsmajegyzékek háztartásstatistikai és topográfiai forrásértékét ugyanúgy tisztázni kellett, miként a forrásokban szereplő személynevek azonosíthatóságának kérdését. Ő maga így ír erről: „... munkám a társadalom- és gazdaságtörténet egy nélkülözhetetlen eszközének, a társadalmi morfológia történeti módszerének és technikájának kialakításához kívánt hozzájárulni.”

Az 1960-as évek végén, Keleti Károly országos élelmezési statisztikájának elemzésébe fog. A vállalkozás óriási, a munkába vett anyag mennyiségét, a módszertani problémák sokaságát illetően. Azt kutatta, hogy „a Keleti által leírt állapot mely összetevői nyújtanak támaszt a késő feudális kor, a XVI–XVIII. század magyarországi viszonyainak megítéléséhez”. Vizsgálati módszere „az adatok térképre vetítéséből kiinduló számszerű elemzés”, mindenekelőtt azért, hogy a gazdasági viszonyok regionális tagozódása feltáruljon.

Az 1970-es évek elején, a hazai kutatók közül az elsők között van, akik a számítógép fontosságát és hasznosságát hangsúlyozzák történeti források feltárásához. 1972-ben több intézmény részvételével, „Számítógép és történettudomány” címmel kerekasztal konferenciát rendeznek, amelynek megszervezésében oroszlánrészt vállal Magára. Programozó munkatársaival közösen, két témával lép a hallgatóság elé. Az egyikben feudáliskori birtokösszeírások számítógép segítségével történő feltárásában addig elért eredményeiről és tapasztalatairól számol be. Másik előadásában, egyik legszeretettebb témájával, a térképdiaigrammok készítésével, az adatok tárolásának és feldolgozásának topográfiai módszerével foglalkozik. E két előadásán kívül, a konferencián tett rövid felszólalásában olyan alapkérdéseket és feladatokat fogalmaz meg, amelyekben egy széles látókörű, a tudományos igényességet aggodva szem előtt tartó, a kor kínálta új kutatási lehetőségeket kíváncsian és bátran alkalmazó hitvallása fogalmazódik meg. A számítógépes történettudományi kutatások elkötelezett híve maradt haláláig. A számítógép és a

kvantitatív módszerek iránti vonzalmát — mint azt többször említette — feltehetően édesapjától, Veress Páltól örökölte, aki a Pázmány Péter Tudományegyetem matematika szakán címzetes, nyilvános tanár volt.

E megemlékezésben nincs lehetőség az életmű egészének bemutatására. Egy témáról még azonban úgy érzem, szólnom kell. Veress Éva három évtizedes agrártörténeti munkásságát, a fentiekben érintett nagy és úttörő munkák mellett, egy kisebb, de annál fontosabb kérdéstről, a paraszti családról szóló írásai (1958 és 1983) foglalják keretbe.

Sokan vetették szemére még életében, hogy az általa megkezdett és átfogó feldolgozások nem nyertek befejezést. Ha ez az igazság egyik oldala, akkor el kell mondani a másikat is: nevezetesen azt, hogy a sokszor valóban nagy szakmai vállalkozásait egy centralizált, döcögve működő, értelmetlen és felesleges akadályokat újra- és újratermelő kutatói és tudományos közéletben folytatta. Egy láthatatlan polippal küszködött, de megbírkózni nem tudott vele, elsősorban emberi adottságai miatt. Sokszor én magam, aki közvetlen környezetében dolgoztam és jó barátságban voltam Vele, sem tudtam megérteni — s hányszor csatáztunk ezen! —, hogy miként kezd újra és újra, sokszor valóban beláthatatlannak tűnő és mindenképpen a meglevőnél sokkal több embert igénylő kutatásokba. E téren és ebben az egyetlen témában makacs volt, meggyőzhetetlen és mániákus. Valami olthatatlan belső kényszer hajtotta a nagy feladatok felé. Nemcsak a tudományos közélet állandóan felbukkanó dzsinjeivel kellett megküzdenie, hanem az évtizedeken keresztül hordozott betegségével is. Méltósággal, önfegyelemmel, ha kellett humorral viselte nehéz terhét, s csak a legritkább esetben kifelé is látható csüggedéssel. Betegségét tabuként kezelte, soha nem panaszkodott, soha nem volt ez beszédtema. Annak idején nem értettem, de most már végtelenül tiszteltem nagy erejét, amivel évtizedeken keresztül megküzdött az Őt kutatót ért és betegségéből fakadó megpróbáltatásokkal.

Végtelenül humánus, szerény, könyvekkel és dossziékkal megtömött nagy táskákat cipelő, kedvesen szórakozott alakja a megtartó emlékezetben él tovább.

Végso akarata szerint, hamvait a Rákoskeresztúri temetőben szökökút vizsugarai szórták szét.

Török Katalin

Veress Éva irodalmi munkássága*

(1956)

Túrkeve története 1945-ig. Népszerű áttekintés. Budapest, 25–53. o.

A helytörténeti kutatás néhány kérdéséről. (Hozzászólás *Balázs Béla*: A személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokráciánk történetének feldolgozásában c. tanulmányához.) Jászkunság 3. 132–135. o.

„Rezerénus” gyülekezet Dunapentelén. (Adatok a dualizmus első évtizedeinek parasztmozgalmaihoz.) *Ethnographia* 67. 562–578. o.

1958

A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle 1. 379–429. o., 8 táblázat.

* Az itt közölt bibliográfiát férje, *Heckenast Gusztáv* állította össze és bocsátotta rendelkezésemre, melyért ezúton is köszönetet mondok.

1959

Soós Imre: A jobbágföld helyzete a szolnoki Tiszátájon 1711–1770. Szolnok, 1958. — *Soós Imre*: A jobbágföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger, 1958. Századok 93. 673. o. (Ismeretetés.)

1961

Megjegyzések a jobbágyság életszínvonalának statisztikai vizsgálatához. Agrártörténeti Szemle 3. 126–132. o.

1965

Forschungsfragen der sozialen Gliederung des Bauerntums im feudalen Ungarn. Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria 16–20. X. 1963. Budapest. 257–264. o.

1966

Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből. Budapest, 285–426. o.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964. Agrártörténeti Szemle 8. 198–199. o. (Ismeretetés.)

1967

Felszólalás *Zimányi Vera* „A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században” c. kandidátusi disszertációjának vitáján. Agrártörténeti Szemle 9. 259–260. o.

1970

A kenyérfogyasztás statisztikai becslése. (Keleti Károly élelmezési statisztikájának néhány gazdaságtörténeti tanulsága.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. 237–256. o. (Társszerző: *Tímár Eszter*.)

Adalék a kenyér történetéhez. Sütőipar 17. 24–39. o.

1972

Regionale Untersuchungen zum Thema „Betriebsformen der Bauernwirtschaft”. (Forschungsbericht über ein Rechenmaschinen-Experiment an der staatlichen Steuerliste des Komitats Vas-Eisenburg von 1744.) A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971–1972. 167–183. o.

Feudáliskori birtokösszeírások számítógép segítségével történő feltárása. Történelmi Szemle 15. 542–548. o. (Társszerző: *Varga Dénes*.)

Térképdiaigrammok előállítása számítógéppel és az adatok tárolásának-feldolgozásának topográfiai módszere az agrártörténetben. Történelmi Szemle 15. 548–553. o. (Társszerző: *Cseh László–Haraszti György*.)

Hozzászólás a Számítógépek és a történettudomány c. kerekasztal-konferencián (Budapest 1972. október 25.), Történelmi Szemle 15. 557–558. o.

1976

Beszámoló a Magyar Mezőgazdasági Múzeum számítógépes munkájáról. Agrártörténeti Szemle 18. 125–132. o.

1977

Területi statisztikai vizsgálati kérdések a Dunántúlon. A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga (1976. augusztus 24–25.). A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Bizottságának Értesítője. Pécs. 43–58. o.

1981

Számítógépes agrártörténeti archívum. (Kutatási jelentés.) A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1978–1980. 413–435. o.

1982

A hosszú távú regionális kutatások dualizmuskori forrásai. A Dunántúl településtörténete IV. 1867–1900. A siófoki településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege (1980. május 22–23.). A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. Veszprém. 51–65. o.

1983

A történetileg változó család problémájáról. Történelmi Szemle 26. 172–175. o.

Historisch-demographische Mitteilungen — Communications de démographie historique. Red. Prof. J. Kovácsics. 1–4, Budapest 1971–1981. Századok 117. 1163–1165. o. (Ismertetés.)

Sajtó alatt:

A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463–1848. 1–2. Budapest 1986. Levéltári Közlemények. (Ismertetés.)

A számítógépes történeti adatbázisokról Magyarországon. Hajnal István Kör.

SZEMLE

VIRÁGH FERENC

A DÉL-ALFÖLDI RADIKÁLIS SZEGÉNYPARASZT-KÜZDELMEK GAZDASÁGI-TÁRSADALMI HÁTTERE A SZÁZADFORDULÓN

Békés Megyei Tanács VB Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, Békéscsaba, 1988.

165. o.

A radikális szegényparaszti-agrárproletár mozgalom tüzeinek fellobbanása és egy korszakon át újra és újra a felszínre kerülése évtizedeken keresztül a társadalom figyelmének látókörében tartotta a forrongások kisugárzó központjaként körülhatárolható egykori Arad, Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Csongrád és Torontál megyéket, a természetföldrajzi fogalommal Dél-Alföldnek nevezett országrészt.

Már a kortársak igyekeztek felfedni azokat a társadalmi azonosságokat, amelyek a térség radikális paraszti mozgalmainak alapjául szolgálnak. Ezek a kísérletek azonban — bár számos helyes részmegfigyelést tartalmaztak — nem jutottak túl az érintett területek tájféldrajzi és közigazgatási behatárolásán.

Féja Géza volt az első, aki a 30-as évek szociográfiai vizsgálódásainak gazdasági- és társadalmi felismerései alapján eljutott a „Viharsarok” tájfogalom kialakításáig, amely kezdetben csupán Békés, Csanád és Csongrád megyéket foglalta magába, Temesvár vidékén végzett ezt követő tapasztalatai alapján azonban ő maga is tágabb tájösszefüggéseket értelmezett.

Az MTA Szegedi Bizottságának a századvégi agrárküzdelmekről 1977-ben tartott vitaülése már korszerű történeti szempontok alapján foglalt állást a Viharsarok tájforgalom témakörében is, megállapítva, hogy indokolt szélesebb földrajzi tájként értelmezni, újabb szempontok figyelembevételével körvonalazni azt.

Virágh Ferenc munkája olyan komplex jellegű regionális vizsgálat eredményeit foglalja össze, amelyhez fogható e politika-formálta régióról még sohasem készült.

A Monarchia-beli Magyarország dél-alföldi régiója gazdasági-társadalmi struktúrájának a radikális szegényparaszti küzdelmek kiobbantó és mozgató okaiként való vizsgálata számos területen új, a korszak általános története szempontjából is értékes felismerést eredményezett. A recenzió lehetőségi között csupán arra van módunk, hogy a teljesség igénye nélkül villantsuk fel egy-egy témakör általunk különösen figyelemre méltónak tekintett feldolgozását.

Az országos és az európai fejlődés fő vonalától való eltérés már a török kiűzését követő újratelepítés idején megfigyelhető, hiszen történelmi okok miatt a táj településszerkezetében a tanyarendszer és a mezővárosok lesznek a meghatározóak. A túlnyomórészt mezőgazdaságból élő népesség nagyobb része a mezővárosokban zsúfolódik össze.

A tanulmány legtöbb új eredményt feltáró része a jobbágyrendszer utótörténetét, a birtokviszonyok kialakulásának csaknem fél évszázadig tartó folyamatát követi nyomon. Alapvető megállapítása, hogy a feudális uralkodó osztálynak sikerült ámentenie a feudális birtokmegosztás arányait, s ez akadályozta meg, hogy a polgári átalakítás során a vidék fejlődése kitörhessen abból a kedvezőtlen munkamegosztási pozícióból, amely a fejlett térségekhez képest egyre erőteljesebben jellemezte. Az említett okok miatt a

gabonakonjunktúra idején a mezőgazdaságban kibontakozó tőkés modernizáció sajátos monokulturás gazdasági struktúra kialakulásához vezetett, ami válságérzékennyé tette a térség gazdaságát és társadalmát.

A megfelelő tőke hiánya miatt ezen a tájon különösen elterjedt a munkaerő biztosításának a feudális eredetű szokásjogon alapuló kelet-európai gyakorlata, a részes művelés, ami az állandó szociális feszültségek egyik forrásává vált.

A szerző részletesen, egyes paraszti csoportokra bontva is vizsgálja a korabeli munkabérek-árak és a lét egyéb körülményeit, és bizonyítja, hogy a gépek megjelenésével a szegényparaszti rétegek helyzete abszolút és relatív értelemben is egyre rosszabbá vált. Az 1900-as évek végén új, tőkés vállalkozó szemléletű földbirtokos generáció lépett színre, amelynek nem volt már a korábbi birtokosok patriarchális eredetű szociális szemlélete — a munkásság kizsákmányolása a gondolkodás legfontosabb elemévé vált, amit a birtokosok érdekeit védő rendszer kialakítása is elősegített.

A tőkeerős bérlők megjelenése, a kisbérletek árának növekedése újabb paraszti rétegek számára vezetett létbizonytalansághoz.

Az agrárválság kirobbanása ezeket a lappangó feszültségeket hozta a felszínre — a régióban sajátos intenzitással kibontakozott, egymásba fonódó hullámokban elő agrármozgalmak pedig a fejletlen gazdasági struktúrára épülő társadalom szűkös mozgásterének kényszeréből fakadtak.

Virágh Ferenc munkája a regionális történetírás jeles vállalkozása, nem csupán eredményeivel, hanem azokkal a további, tisztázásra váró kérdésekkel is, amelyeket tanulmányában felvet, s amelyek egy részének tisztázása csak komplex társadalomtudományi együttműködés keretében képzelhető el.

(Ilyen irányú vizsgálat lehetőségét és szükségességét érezzük elkerülhetetlennek pl. a térség fejletlen gazdasági struktúrája és mai válságos társadalmi helyzete összefüggései kutatásában is.)

A mű kiadása a vidéki könyvkiadó műhelyek értékteremtő funkciójának is példája lehet.

Köteles Lajos

HEIDI ROSENBAUM

**FORMEN DER FAMILIE. UNTERSUCHUNGEN ZUM
ZUSAMMENHANG VON FAMILIENVERHÄLTNISSEN.
SOZIALSTRUKTUR UND SOZIALEN WANDEL IN DER DEUTSCHEN
GESELLSCHAFT DES 19. JAHRHUNDERT**

(A család formái, avagy a társadalmi szerkezet és a társadalmi változások közötti
kapcsolatok története a 19. szd-i német történelemben)

Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1982. 598. o.

Felmerülhet a kérdés, hogy Jürgen Habermasnak, a Strukturwandel der Öffentlichkeit című habilitációs munkájának magyar nyelvű kiadása után lehet-e még újat mondani a német családtörténetre vonatkozóan. Ugyanis ő írta le legelőször, hogy a társadalmi fejlődés kezdetén, és így a parasztságnál is a család a termelés és a fogyasztás egységét képezi, és csak csupán a polgári család kialakulása következtében válik külön ez a két szféra, a polgári család intim családi légkörének kialakulása után. A szerzőnő, ebben a munkájában lényegében ezt a tételt ismétli meg, azonban a jelen kötetre azért szeretnénk felhívni a magyar olvasó figyelmét, mert a szociológia, néprajz, gazdaságtörténelem, agrárközgazdaságtan

eredményeinek interdiszciplináris megközelítési módja révén elméletileg, és az egyes részletkérdésekben rendkívül sok mondanivalója van.

Gondolati irányvonalát és elméleti alapvetését illetően, a nyugatnémet új baloldali álláspontján áll és ebből a szempontból Jürgen Habermas, Klaus Eder, Haferkamp, Horst Holzer baloldali nézeteinek irányvonalát követi. Felhívja a figyelmet, hogy családtörténetet úgy lehet csak írni, hogyha a termelési módok és az antagonisztikus osztályviszonyok kialakulásával egyetemben vizsgáljuk. Ez a munka egyenes folytatása korábbi ilyen jellegű törekvéseknek, ugyanis Klaus Eder az *Entstehung der staatlich organisierten Gesellschaften* (1980) a parsons-i cselekvésszociológiából kiindulva, a társadalmi formációk merev, majdnem ortodox unilineáris klasszifikációjához jut el.

Néhány példát kiragadva a sok közül: Peter A. Berger *Herrschaftsformen der Stadt* című munkájában (1983) az angolszász tudományból kiűzött neolitikus városforradalom elméletét veszi elő Childe munkássága alapján, ahol is a munkamegosztás létrejön, elkülönülnek a városi és a falusi termelési szférák, a parasztság a mezőgazdaságból megtermeli az értéktöbbletet és a falu és a város közötti ellentét kialakul, azaz antagonisztikus osztályok elkülönülésének jegyeként. Nem akarjuk az új balos törekvéseket teljes egészében bemutatni, azonban az egyik legutóbbi munkában, pl. Horst Holzer: *Theorieprogramme und Kapitalismus* (Akademie Verlag, 1985) darwinizmussal szemben a spenceri biologismust analizálja és Spencer dichotómiája révén; a militarista (törzsi társadalmak), és indusztriális társadalmak (európai civilizációk), megtalálja a kivezető utat a társadalmi formációk elméletéhez. A szerző is a társadalmi formációk elméletéhez nyúl, majd az alap és a felépítmény kérdéséhez, azonban ennek a kérdésnek a felvázolásához a Max Weberi rendiség elméletét alkalmazza, és így írja le sorban a parasztság, a kézművesség, a feudalizmus kori háziiparosok, majd a polgárság és munkásság családjának társadalmi szerkezetét.

A munka teljesen német kategóriák segítségével tárja fel a család történetét, azonban így is az európai és az angolszász tudományokban használt kategóriákba öntudatlanul is, de belebotlik. Így a hajnai demográfiai iskola eredményeinek megfelelően, a feudalizmus kori parasztság késői házasodásának szokását jelzi, majd a brit shanini körnek a csajanovi parasztság kutatási eredményeinek megfelelően — akkor, amikor a termelés és fogyasztás egységéről beszél a paraszti háztartásban — a paraszti termelési mód fogalmát alkalmazza. Ezen összeurópai fogalmak beszűremlése mellett alapvetően a német gazdaságtörténet eredményeit foglalja össze, de ugyanakkor a német agrárközgazdaságtan zongorájának megfelelő billentyűit üti le sorban, mikor az egyes foglalkozási kategóriák jövedelemforrásait elemzi. Így az önálló paraszti gazdaságban a gyermekeknek a szülői háztartáson kívüli munkavállalása mellett („Gesindedienst”), valamint a háziiparosok járulékos mezőgazdasági jövedelmei mellett, a „Zuerwerbswirtschaft”-ről beszél, a céhes kézművesek kisegítő mezőgazdasági tevékenysége mellett a „Neubenerwerbswirtschaft”-ről, majd pedig, mikor a polgári családban a termelés és a fogyasztás szférájának elkülönülése következik be, az „Erwerbswirtschaft” kategóriáit alkalmazza. Történet szemléletében a vérségi társadalmaknak a nagycsaládi szervezetéből indul ki, amely csökevényes formában a parasztságnál és nemességnél maradt meg legtovább és társadalmi fejlődés fonalát a céhes kézművesség és a polgárság nukleáris családjáig, a „Kernfamilie” fogalmáig vezeti le.

A munka első fejezetében a német paraszti család képét adja a XIX. században, ahol a termelés és a fogyasztás egysége figyelhető meg, de emellett figyelme kiterjed az egyes családtypusok területi különbségeire is. Így Dél-Németországban a nagybirtokok miatt és a paraszti családokban szokásos egyenlő osztozkodás („Realteilung”) következtében egy elaprózódott birtokstruktúra alakult ki a XIX. századra. Itt egy korai proletarizáció jelensége figyelhető meg. A mezőgazdaság mellett, háziipari tevékenységet („Heimarbeit”-et) űznek, mellékes kereseti forrásként. Továbbiakban kialakulnak a kényszerzerű, kis-paraszti bérleti formák és megjelennek a földnélküli mezőgazdasági napszamosok. A termelés és a fogyasztás egysége mellett a paraszti családban minden a mezőgazdasági termelésnek van alávetve, nincs

romantikus szerelemi házasság a földtulajdon következtében a birtoknak birtokhoz történő házasodása miatt.

A XIX. századi parasztok háromgenerációs családokban élnek, amelyek vérségi szervezetébe a cselédek is beilleszkednek. Ebben a munkamegosztás nagyon szigorú. Az asszony feladata a konyhai munka, mosás, kisállattartás és segít az aratási munkálatokkor. Azonban ennek ellenére a földművelés alapvetően a férfi feladata, az erdei munkálatokkal egyetemben. A női munkaerő túlterhelése rendkívül szembeötlő. A parasztasszonyok a XIX. században naponta 16–18 órát dolgoztak. A paraszti család patriarchális, ami az asztali ülésrendnél is megnyilvánult, a „pater familias” foglalta el a fő helyet az étkezésnél, általában a család tagjai a falu hatalmi tekintélyi rendszerének megfelelően foglaltak helyet az asztalnál, ahol a gyermekeknek semmi keresnivalójuk nem volt. A gyermek, mint csak munkaerő jött számításba. A vérséglel betagolódott cselédek, gyermekek nevelésének eszköze a paraszti munka és a paraszti gazdasági udvar uralkodott az egész család felett. Minden a paraszti udvar termelési követelményeinek volt alárendelve. A gyermek szocializációja paraszti termelés, a mezőgazdasági munkák révén történt, és hogyha ebből ki tudott lépni, akkor a faluközösség kontrolláló intézményeivel találta magát szemben.

A faluközösség szocializációs eszközei is közösségek, ilyenek voltak a fonók és a kaláká munkálatok („Bittarbeit”). Emellett a további társadalmi kapcsolatok lehetőségét teremtették meg a lakodalmas szokások és temetések. A gyermek teljesen alá volt vetve a pater familiasnak, az apának kézcsokkal tartozott. Felnőttnek is csak akkor számított, hogyha bizonyos mezőgazdasági munkálatokat már el tudott végezni. A szolga is teljesen beintegrálódott a család vérségi szervezetébe, így ez a gazdát apának, a gazdasszonyt anyának szólította, és a parasztgazda nősitette ki, hogyha elérte a felnőtt kort. A felnőtté válásra jellemző, hogy a gyermek csak akkor számított felnőttnek, ha az apával együtt szeszes italt fogyaszthatott. A paraszti család fejlődési ciklusát alapvetően meghatározta a paraszti gazdaság átadásának eseménye és a gazdaságot a primogenitúra intézménye következtében a legidősebb fiú örökölte. Az öröklési versengés, valamint annak következtében, hogy a paraszti családban minden a termelésnek volt alávetve, a bensőséges meleg családi érzések, és szeretet nem alakulhatott ki. Az öröklésből kizárt parasztgyermek egyetlen menekülési lehetősége volt szolgának elszegődni nagyobb gazdákhöz, ahol a járulékos állattartással foglalkozva, önállósíthatta magát a szülői gazdaságtól, látókörét szélesíthette és az idegenbe való házasság következtében a szülői háztól elszakadhatott.

A következő nagyobb fejezetet a szerzőnő, a kézműves családok szerkezete bemutatásának szenteli, akik céhes szervezetbe tömörültek, de elsősorban keleti német területeken rendkívül elterjedt volt a kontáripár és a járulékosan mezőgazdasági termeléssel foglalkozók. Ez „Nebenerwerbswirtschaft” jelleggel rendelkezett. A háztartás képezi a kézművesek családjának gazdasági alapját, ahol a nők foglalkoztak elsősorban a mellékes mezőgazdasági termeléssel, mely a német mezővárosokban, az „Ackerbürgerstadt”-okban burjánzott. A kézműves családok már nukleáris családok voltak, a parasztság háromgenerációs családjáival szemben és ebbe a céhes legények beilleszkedtek. A mesterrel együtt étkezhetek, azonban nem tagolódtak be a családba, mint a paraszti cselédek és szolgák. A család alapvetően kétgenerációs, az átlagos családlétszám 4 fő volt, az alapvető viszony pedig az apa és fiú közötti kapcsolat kézműves üzem öröklése miatt. A kézműves családban is patriarchális viszonyok uralkodtak, a családfő tekintélye tetemes, mivel ő határozhatta meg a kézműves üzem öröklését. Ebben a társadalmi rétegben is az üzem, a háztartás és a család úgy, mint a paraszti gazdaságok esetében egy egységet képviselt. A kézműves családokban lányok önállósága viszont nagyobb volt. Ezek mellékes jövedelmi forrásként háziipari tevékenységgel foglalkozhattak és emiatt gyakran pártában is maradhattak.

Elsősorban a keleti német területeken az asszonyok és a gyermekek foglalkozhattak a „Nebenerwerbswirtschaft” révén mezőgazdasággal (állattartással és kertműveléssel), amelyből járulékos mezőgazdasági jövedelmek származhattak, és ez volt az oka a keleti német területek mezővárosainak kialakulásának. Azonban a nyugati vidékeken a szigorú céhes rendszabályok uralkodtak, amelyek a kézművesek

termelését rendszabályozták. Így ezen előírások szorgalmazták a termelési szokások védelmét, az egyenlő nyersanyagellátást, a termékek minőségének ellenőrzését – jogukban állt meghatározni, hogy mely termék tekinthető árunak, és mely nem – szabályozta a munkaidőt, korlátozhatta és előírhatta a céhes legények számát, előírta a mestervizsga követelményeit, korlátozta a konkurenciát. A céhes területeken is az üzem és a család egységet képezhetett, a legény familiáris volt mestereivel, de nem vérségiiben volt viszonyban a mesterrel, akinek családjába benősülhetett, mesterré válás céljából. Az izolációból való kilépés egyedüli lehetősége a heti és az évi piacokon való megjelenés volt.

A következő, felvázolt társadalmi réteg: a háziiparosok családjai, amelyek alapvető tulajdonságai a következők voltak. Kis mezőgazdasági parcellákon, 1 hektáros törpegazdaságokon éltek és termelték meg az önellátáshoz szükséges élelmet, a takácsság és a háziipari termelés számukra egy „Zuerwerbswirtschaft”-ot jelentett. Ebben a családformában figyelhető meg legelőször, hogy a termelés és a kereskedelem egymástól elkülönül, ugyanis a takácsság alapanyagát a kereskedő, a „Verlager” biztosította, és ez vitte egyben az árut is piacra. Így ezen üzemek a piaci konjunktúra viszontagságainak ki voltak téve. A kézművesek családjában a ház képezte és alkotta a társadalmi presztízsek alapját, mint ahogy mondták: „Webstuhl muss dass Haus bringen”.

A háziiparosok háztartásai nukleáris családok voltak, azonban a gyermekmunka rendkívül elterjedt volt, a születési arányszám igen magas, úgyszintén a halálozásé is. A háziipari termelési forma a falu és a város közötti munkamegosztás egy igencsak kezdetleges fázisát is jelentette.

A munka második része a polgári családok és munkáscsaládok kialakulásának van szentelve, amelyek esetében bekövetkezik az alapvető fordulat: a termelőhely és a család elkülönülése. Ennek következtében a polgári család és egy intim szerelmi érzésű közösséget képez, amelynek központjában a gyermek áll. A házasság alapja a szerelem, a családlétszám alacsony és a gyermekszám kettő és három között mozog. A XIX. század második felének következménye az arisztokratikus jellegű, vállalkozói jellegű polgári családok kialakulása.

A munkáscsaládra is a termelői és a háztartási szféra elkülönülése a jellemző. Ezek a város peremén élve a manufaktúrában vállalnak munkát. A proletár családok esetében az asszony „Zuerwerbswirtschaft” formájában háztartási cselédként keresi járulékos jövedelmét.

Az eddig előadottakból is látható, hogy a munka az agrártörténet, agrárgazdaságtan, néprajz és szociológia eredményei rendkívül szerencsés összeötvözete és rendkívül tömören megírt szintézis. Figyelembe veszi Abelnek az idevágó eredményeit a háziipari Verlagszerű termelés jelenségének leírásakor. Ugyanis, Abel, a falusi takácsság és a kereskedő tőke „Verlag” rendszerének leírásával mutatja be a kontinentális Európában a parasztság pauperizációjának jelenségét a kontinentális Európa munkásosztálya kialakulását, de egyben a szerző az NDK-beli történetírás és Jürgen Kuczynski a: *Geschichte des Alltags des deutschen Volkes* című munkájával vitatkozik. Ugyanis, elveti azt a tézist, hogy a háziipari tevékenység és Verlag révén alakult volna ki a proletariátus Németországban, mivel ez nem ment át manufaktúrális szervezetbe. Ugyan a szerzőnő jelzi, hogy valójában a háziipari tevékenység révén nem alakult ki manufaktúrális termelés, azonban kereskedőtőke révén ez a réteg a világkereskedelem konjunktúrális hatásainak ki volt téve, és ennek következtében pauperizálódott.

A munka egyik telitalálata a kézművescsaládok szerkezetének leírása és a kelet-európai városokra oly jellemző kézművesi járulékos mezőgazdasági foglalkozások és jövedelmek jelzése, amely révén kialakultak a mezővárosok „Ackerbürgerstadt”-ok, a keleti német területeken. Ezzel még nagyon szerencsés módon az jár együtt, hogy a falu–város viszonyát és a közöttük kialakuló társadalmi munkamegosztás fokozatát is jelzi. A munka kitűnő teljesítmény eredménye és kritikai észrevételeink is csak korlátozottak lehetnek, és ezek csak a következők. Abból az alapelgondolásból indul ki, hogy a családfejlődésnek kezdeti fázisában a vérségi kötelékeken alapuló nagycsalád („Grossfamilie”) áll és a későbbiekben ala-

kul ki a kétgenerációs nukleáris család („Kernfamilie”). A nagycsalád történeti gyökereinek bemutatása elnagyolt és a családlétszám empirikusan nincs alátámasztva.

A paraszti nagycsaládot, ahol a termelés és fogyasztás egysége figyelhető meg – negatívan értékeli – ugyanis, minden a porta és mezőgazdasági üzem érdekeinek van alávetve, a házasság nem a szerelmi kapcsolatot, nem a gyermek képezi a családi élet központját, és csak mint munkaerő jön számításba. Továbbiakban, a paraszti birtok öröklése érdekében kialakult versengés miatt nem alakulhattak ki intim, családi kötelékek ennél a társadalmi osztálynál. Azonban a munka terjedelmében, a leírás tömörségében, valamint az apróbb részletek leírásában, nagyon erősen a paraszti családokra koncentrált és szinte úgy tűnik, hogy ez egy német neonarodnyik szemlélet következménye volna, nem is beszélve a paraszti termelési mód fogalmának bevezetéséről.

A munkában csak egyetlen egy tárgyi tévedés van. Az osztozkodás következtében, a „Realteilung” miatt a déli német területeken a kis paraszti birtokok alakultak ki, de ugyanakkor az öröklési szokások leírása esetében jelzi az elsőszülöttség a „Primogenitura” intézményét. A „Realteilung” és különösen a „Primogenitura” intézményeit nem lokalizálja pontosan földrajzilag. Lütge korai munkái alapján tudjuk, hogy az északi német területeken a „Primogenitura”, az elsőszülöttség öröklési rendszere érvényesült, és a szülői jussból kimaradt paraszti gyermekek az egykori Hanza városokban találhattak biztos megélhetést, ugyanakkor, mivel a déli német területeken nem volt olyan sok városi központ, az egyenlő osztozkodás rendszere érvényesült. Azonban ennek a kérdésnek az elnagyolt leírása semmit sem von le a munka értékéből.

Tagányi Zoltán

MARK ROBINSON

THE EXTENT OF FARM UNDERDRAINAGE IN ENGLAND AND WALES PRIOR TO 1939

(Az alagsövezés Angliában és Wales-ben 1939 előtt)

The Agricultural History Review, Vol. 34. 1986. part 1., 79–85. o.

A magyar mezőgazdaság múlt századi, részben angломán fejlődési szakaszában sok mindent értettek „angol módon való” gazdálkodás alatt. Ki a lóheretermesztést, ki a váltógazdálkodást, ki pedig a takarmánytermesztést, gyepgazdálkodást tekintette annak, jöllehet ezek inkább így együtt voltak jellemzők a fejlődésben élenjáró szigetország mezei gazdaságára.

A múlt század közepétől az alagsövezés kérdése is fel-feltűnt a magyar gazdasági szakirodalomban. Első említések, 1833-ban még „légágyak” névvel illették, de utóbb a közismert angol megfelelő (drainage, mai mezőgazdász szóhasználatban drén, drénezés) mellett nevezték: légalagsövezésnek, földalatti csatornázásnak, földcsövezésnek, de leginkább a véglegesült alagsövezésnek is.

1843-ban, amikor a Magyar Gazdasági Egyesület a rétek javítása ügyében törvényjavaslatot fogalmazott meg, a rétek öntözése mellett a (véltetőleg részint alagsövezéssel végrehajtandó) rétszáritásokat is szorgalmazta. Az első tényleges munkálat 1852-ben kezdődött meg báró Mesztli Viktor bakófai (Vas megye) birtokán, ahol a tervezett 200 holdból az első évben – tekintve, hogy az angliai gépek és műszerek csak késve érkeztek meg – mindössze 2 hold alagsövezése történt meg. A kevés további alagsövezés többsége ugyancsak főúri gazdaságból ismert. Gróf Erdődy Sándor vépi kastélya kertjében, rétejain s

konyhakertjében, gróf Széchenyi Pál apáti birtokán 10 holdas területen, Ruppert János sajtoskáli (Sopron megye) birtokán 1853-ban 2, majd 1856-ban további 10 holdon, gróf Niczky Lajos Sopron megyei birtoka rétjein végeztetett ilyen munkákat. Más forrásból ismeretes a Tatán, az Eszterházy uradalomban végzett alagsővezés is. A XIX. század második felének magyarországi munkálatai még feltáratlanok.

A múlt század közepe Magyarországon nem kedvezett az efféle munka- és tőkeigényes, hosszabb (akár 50–70 évre szóló) beruházásoknak. Ne feledjük, az 1850-es, 1860-as évek főként a birtokrendezésekkel (legelő- és erdőelkülönülésekkel, esetenként tagosításokkal) teltek el. A termelés technikájának és technológiájának fejlesztésére, még inkább a természeti feltételek megváltoztatására (feltéve, ha egyébként az alapvetően szükséges munkaerőmennyiség és a gazdasági felszerelés rendelkezésre állott) csak a nagyobb gazdaságok gondolhattak. Joggal írhatta így 1856-ban, egy az alagsővezés hazai helyzetével foglalkozó szerző, hogy „a földcsővezés nálunk . . . általános nemzetgazdasági jelentőséggel még jelenleg nem bírhat . . . azonban addig is, míg mezőgazdasági üzletünk elméje a tőkély ama fokát, egyes birtokokon, melyek e téren előhaladtak, meglesz a maga helyies nagy jelentősége”.

A korabeli magyar szakirodalomban ismeretes volt, hogy 1846-ban Angliában parlamenti törvény tette lehetővé több millió font sterlingnyi hitel igénybevételét mindazok számára, akik földjeiket alagsővezéssel kívánták. 1856-ból olvashatjuk azt a megállapítást, hogy „újabb tudósítások szerint Skócia területének kétharmada földcsővezve van. A legcsekélyebb birtokot sem lehet haszonbérbe adni, hacsak ily módon javítva nincsen, míg a csővezett ezen bérnek kettős árán könnyen elkel”. Lássuk ezután, hogyan ítélték meg e kérdést a korabeli Angliában, s hogyan látják azt a mai szerzők.

Az alagsővezés Britanniában már valószínűleg a római korban megkezdődött, jelentős méreteket azonban csak az utolsó 200 évben öltött. A közös földek bekerítését követően, az 1750-es évektől az alagsővezések száma is növekedni kezdett. A csővek akkoriban még többnyire kőből vagy fából készültek, s csak az égetett anyag (cserép) csőveknek a XIX. század elején történt feltalálását követően vált igazán széles körűvé az alagsővezés. 1826 után az alagsővezéshez használt cserépcső adómentessé vált. 1845-ben pedig Thomas Scragg feltalált egy sajtológépet, ami a költségeket 70%-kal csökkentette. Mindezek következtében egy kb. ötven évig tartó intenzív alagsővezési időszak kezdődött, amit a már említett kormányzati, valamint magánforrásokból származó hitelek is segítettek. Az 1890–1930 közötti mezőgazdasági depresszió időszakában ellenben csak igen kevés munka történt. A közelmúlt években a kormányzati (Mezőgazdasági, Halászati és Élelmiszerügyi Minisztérium, a továbbiakban: Minisztérium) hitelek és tanácsadás nyomán, valamint a magas élelmiszerárak következtében ismét jelentős érdeklődés mutatkozik az alagsővezés iránt.

Ami a forrásviszonyokat illeti: az 1939 utáni időszakra vonatkozóan bőven, az ezt megelőző időszakra, így a XIX. századra is szinte alig van forrás. Ami fennmaradt az is ellentmondásos és nem meggyőző. A szerző korabeli, múlt századi megnyilatkozásokat idéz, amelyek az alagsővezett terület nagyságát 2–4,5 millió acre-ra tették úgy, hogy ezen belül a magánforrásokból megvalósított munka duplája az állami pénzügyi segédlettel készítettnek. A szerző által idézett egy másik, mai álláspont szerint a becslések bizonytalansága miatt az 1850–1880 közötti alagsővezett terület nagyságát inkább célszerű ismeretlennek tekinteni. A terület nagyságának vitatott voltát jól jellemzi, hogy egy következő, ugyancsak mai vélemény szerint realisabb alap az, ha az évente gyártott cserépcsővek számát vesszük figyelembe. Ha feltesszük, hogy egy acre alagsővezéséhez átlagosan 1250 darab csőre volt szükség, s az Anglián és Walesen kívülre irányuló eladásokat levonjuk, valószínűleg mintegy 12 millió acre (kb. 50 000 km²) alagsővezettségéről beszélhetünk. Mivel az eredmények ilyen nagy mértékben eltérnek egymástól, az ismertetett cikk szerzője új források bevonásával új, s az eddigiektől független becslési módszert dolgozott ki.

Végleges adatokat valószínűleg csak a szántóról szántóra, mezőről mezőre haladó, s a kis mesterséges patakokat, csatornákat tápláló régi alagsővezés jelenlétét is regisztráló empirikus vizsgálat szolgáltathatja. Ez persze szinte kivihetetlen, drága, időtrábló munka volna, de szerencsére igen hasonló ered-

ményeket kaphatunk azon dokumentumokból is, amelyeket a minisztérium rendeltetésszerű működése során 1971 óta összegyűjtött. Az 1980-as évek elejéig ugyanis az állami támogatás elnyeréséhez minden gazdálkodónak előzetesen lehetővé kellett tennie a minisztérium alagsövezési felügyelőjének látogatását. A felmérő tanácsokat adott az új hálózat elhelyezésére, s feljegyezte a terület néhány jellemző adatát, így az 1939 előtti években létesített alagsövezés esetleges tényét is. Az állami támogatás 1939-től volt igénybe vehető, s azóta csak igen kevés gazda végezte el ezt a munkát saját erőforrásokra alapozva. A minisztériumi statisztika így szinte minden ilyen munkát felölel. Az 1971–1980 közötti évtizedben közel 125 000 kérelem érkezett, amely 8500 km² terület megvizsgálását kívánta meg. 1981-től, az egyre növekvő számú kérelem miatt a helyszíni bejárást megszüntették. Állami támogatás csak az 1939 előtti csövek szeréhez volt elnyerhető, így minden későbbi munkáról szót ejt a jelentés, olyanról, mint ami a támogatást kizárja. A XIX. századi csövek felismerése nem nehéz, hiszen a maiaktól igen eltérő alakúak és méretűek, gyakran rosszul préselték, s azokra rányomták — az adómentesség biztosítására a „drain” (alagsó) bélyegzőt.

A szerző részletesen bemutatja a számítógépes programmal elvégzett, véletlenszerű mintavételen alapuló becslési eljárást, s leírja az alul- és felülbecsültségből adódó következményeket, illetve ezek hatását is.

Szerinte, ha a közigazgatási egységek adatait az általa leírt módszerrel összegezzük, 14 millió acre (57 000 km²) régi alagsövekkel ellátott területet kapunk, ami Anglia és Wales mezőgazdaságilag hasznosított területének 52%-a! Itt idéz a szerző egy másik mai tanulmányt, amely szerint több mint 5 millió acre-nyi múlt századi alagsó-rendszer még ma is működik! Különböző tényezőket figyelembe véve a szerző egy némiképp alacsonyabb, s az alagsó-gyártó kapacitás alapján nyert adattal egyező értéket, 50 000 km²-t tekint reálisnak. Ha ezt a számot elfogadjuk, látható, hogy az alagsövezés XIX. század közepi-végi elterjedtsége jóval nagyobb volt, mint ahogy azt a kortársak hitték. Mindezek a mezőgazdasági közösségek, az egyes gazdák, birtokosok szinte hihetetlen teljesítményeire utal, s arra, hogy e munka nagyrészt magánkölsönökből, illetve a gazdák (s a történeti forrásokban jórészt fel sem lelhető) erőfeszítéséből kellett, hogy megvalósuljon. Az erőfeszítések nagysága jól megítélhető az e századi alagsövezés mennyiségével való összevetésből: az 1948–1981 közötti időszakban kormányzati segédlettel alig 20 000 km²-nyi terület alagsövezése történt meg. Az alagsó-gyártás adatai ugyancsak megerősítik a két század közötti különbséget: a XIX. század közepi évi össztermelés a mainak mintegy négyszerese volt (ehhez azonban figyelembe kell venni, hogy a csősorokat régebben sűrűbben fektették). További, jóllehet indirekt bizonyíték a múlt századi alagsövezési munkálatok méretére és intenzitására az az aggodalom, amit ezen tevékenységnek a vízfolyásokra gyakorolt hatása keltett. 1861-ben Londonban a mérnöki intézetben hívtak össze egy tanácskozást annak az eldöntésére, hogy az alagsövezés mennyiben részese esős időszakokban a folyók vízszint-emelkedésének, s mennyiben okozója az árvizek gyakoribb előfordulásának a folyásirányba eső területeken. Eredmény azonban nem született, mivel a folyók vízhozamának adatai nem álltak rendelkezésre.

Az egyes közigazgatási egységekre vetített adatok lehetővé teszik regionális vizsgálat elvégzését is. Az alagsövezés elterjedtsége jó egyezést mutat a talajok hidrológiai jellemzőin alapuló térbeli kimutatásokkal. Az alacsony alagsövezési aktivitást mutató területek egyértelműen azonosíthatók a vízáteresztő, jó természetes levezető-képességű talajjal rendelkező területekkel (pl. Downs, Cotswolds, Chilterns Dél-Angliában, vagy Yorkshire Wolds Észak-Angliában). Magasabb százalékarányt találunk a csak félig-vízáteresztő talajú vidékeken, mint pl. Essex, Suffolk, Lincolnshire, Surrey és Sussex agyagos földjein. A legmagasabb arányokat északon és nyugaton látni: ezek igen esős, s erősen agyagos, tőzeges talajú vidékek. A rossz természetes levezető-képességű földeken előforduló régi alagsövezés gyakorisága alátámasztja a minisztérium 1951-ből keltezett észrevételét: „Anglia és Wales azon részein, ahol a mesterséges alagsövezés szükséges, ritkán található olyan földdarabot, amelyet régebben vagy utóbb már egyszer ne

alagsöveztek volna. Mai munkánk jórészt abból áll, hogy kijavítsuk, pótoljuk a régi rendszerek esetleges hibáit, hiányait.”

Noha az országos, átfogó kép igen pozitív, indokolt felvetni a kérdést: érdemes volt-e ilyen magas arányban alagsövezni olyan felföldi területeket, mint pl. Cumbria vagy Észak-Lancashire, ahol az alagsövezés gazdasági hozadéka igencsak kétséges. A szerző szerint közelebbi vizsgálatok azt mutatták ki, hogy az alagsövezés e területeken a völgyekben fekvő, kerített, termékenyebb földekre koncentráldott, míg a közbülső, magasabb földek alagsövezetlenek maradtak. A mai és a múlt századi helyzetet egyaránt ez jellemzi.

Írása konklúziójában a szerző leszögezi, hogy a minisztérium által készített helyszíni szemle dokumentumai a régi alagsövekkel ellátott föld arányának megállapításához egyedülálló forrásanyagot képeznek. A geográfus és hidrológus szerző cikke viszont annak kiváló példája, hogy nem várt helyen is találhatók elsőrendű fontosságú források.

A magyarországi helyzetet feltáró kutatások korántsem fognak hasonló arányokat találni. Az összehasonlításhoz szükséges adatok mindenesetre már rendelkezésre állnak.

Szaszkó István

P. ALEXANDRE

LE CLIMAT EN EUROPE AU MOYEN AGE (1000–1425)

[Európa klímája a középkor idején (1000–1425)]

EHESS, Paris, 1987. 822. o.

A történettudomány és a klimatológia egymástól igen távol eső diszciplína, amelyeket egyszerre aligha lehet színvonalasan művelni. Alátámasztja ezt az állítást az is, hogy a két tudomány diszciplináris határa egybeesik a természet- és a társadalomtudományok választóvonalával. Ennek megfelelően művelésükhöz alapvetően különböző gondolkodásmód, ismeretek és módszerek szükségeltetnek.

P. Alexandre belga (klíma)történész ennek a szakmai berkekben is széles körben elfogadott felfogásnak adta látványos cáfolatát a történeti középkor éghajlatáról szóló munkájában. Abban, hogy a filológus alapképzettségű történész eljusson a klímaingadozások problémájához, komoly része volt egyrészt a szerző édesapjának, aki a liège-i egyetem Természeti Földrajzi Tanszékének professzora, másrészt az Annales-kör olyan történészeinek, mint F. Braudel vagy E. Le Roy Ladurie. P. Alexandre 1973-ban választotta doktori értekezésének témájaként a középkori Európa éghajlattörténetének vizsgálatát. A belga történész elemzései jól illeszkedtek az európai „Éghajlattörténeti rekonstrukció” klimatológiai programjába, ezért P. Alexandre kutatási költségeit az Európai Gazdasági Közösség fedezte. Az elkészült doktori értekezést 1983-ban védte meg a szerző, ennek a munkának az átdolgozott változatát jelentette meg könyv alakjában az École des Hautes Études en Sciences Sociales.

A történeti korok éghajlatának elemzése, amit az 1970-es évek elején kezdett vizsgálni a belga történész, nem volt teljesen új kutatási irány. Ekkor már megjelent több, a témában ma is alapvetőnek számító mű, így C.E.P. Brooks és H.H. Lamb elemzései a középkori és kora újkori Európa klímátörténetéről. Közös gyengéje volt viszont ezeknek a munkáknak, hogy adatbázisuk kialakítása során jelentős mértékben támaszkodtak a középkori kútfők olyan megbízhatatlan gyűjteményeire, mint amilyenek C. Easton, E. Vanderlinden és F. Arago forráskiadásai.

Alexandre kihasználva filológiai iskolázottságát, a különféle kompiliációkban már feldolgozott, illetve a saját levéltári kutatásai során feltárt éghajlattörténeti vonatkozásokat tartalmazó feljegyzéseket rendszeres történeti kritikának vetette alá. A rendelkezésre álló források mennyisége és minősége határozta meg a vizsgálatok tér- és időbeni határait. A szerző levéltári kutatásai kiterjedtek Franciaországra, Németországra, Svájcra, Németalföldre, Csehországra, az osztrák tartományokra és Lombardiára. Ilyen módon a belga történész különféle egyházi és világi központok diáriumait, évkönyveit és számadáskönyveit kivonatolva, valamint azok éghajlattörténeti utalásait kvantifikálva kialakított egy Nyugat- és Közép-Európa jelentős területeit lefedő „kvázi-meteorológiai állomáshálózatot”. A forráslehetőségekhez igazodva *P. Alexandre* elemzése időben a Krisztus utáni első ezredfordulótól 1425-ig tart. A vizsgálat kezdő időpontját determinálta, hogy a XI. századot megelőzően a csekély számú kútfő nem tett lehetővé semmiféle ökológiai analízist. A középkori klímarekonstrukció végpontját sem az éghajlattörténeti periodizáció, hanem egy forrástörténeti korszakhatár jelölte ki. A XV. század utolsó kétharmadában ugyanis az írott információ mennyisége többszöröződött az európai középkor korábbi évszázadaivalhoz viszonyítva. Ebben komoly része volt a könyvnyomtatás elterjedésének. Így a XV. század klímátörténeti információt hordozó kútfőinek kritikai feldolgozása valószínűleg újabb évtizedes feladatot jelent majd a szerző számára.

Az ilyen módon meghatározott tér- és időbeni paraméterek között mozgó levéltári kutatások során *P. Alexandre* a rendelkezésre álló 720 különböző forrás 3560 éghajlattörténeti utalásokat tartalmazó feljegyzéséből 1170-et megbízhatatlannak minősített (hibás datálás, kései másolat stb.). A fennmaradó 2390 hiteles középkori szöveget az elvégzett szelekció még nem tette alkalmassá kvantitatív általánosításra. A forráskritikai vizsgálat után tisztázni kellett először is, hogy a középkori feljegyzések, amelyek az időjárás kapcsán elsősorban a szokatlan eseményekről, a kuriózumokról, az „emberemlékezet óta nem történt” dolgokról szóltak, milyen módon használhatóak egy tudományos igényű éghajlattörténeti rekonstrukció adatbázisául. A klímaingadozások kutatását mindenekelőtt le kellett szűkíteni az egymástól karakterisztikusan eltérő két évszak, a tél és a nyár vizsgálatára, hiszen a kvalitatív jellegű középkori feljegyzések alapján az átmeneti évszakok csak igen rosszul rekonstruálhatók. A telek, illetve a nyarak időjárási karakterének jellemzésére a szerző egy igen egyszerű, a tévedések lehetőségét minimalizáló háromfokozatú minősítési rendszert alkalmazott:

tél: zord tél	nyár: csapadékos nyár
átlagos tél	átlagos nyár
enyhe tél	száraz nyár

A források kvantifikációját követően meg kellett határozni *P. Alexandre*-nak, az adatbázis tesztelése céljából, az „átlagostól eltérő” évek, évszakok valószínűsíthető arányát egy évszázados vizsgálat idején. Ennek a problémának a megoldásához *H.H. Lamb* XVII–XVIII. századi mintavételét használta fel a szerző. Az angol kutató közel három évtizede publikált munkájában megvizsgálta az 1680–1800 közötti időszakra vonatkozó feljegyzéseket a telek hőmérséklete és a nyarak csapadékosága szempontjából. A kvalitatív jellegű források alapján a telek 33%-a, és a nyarak 40%-a minősült az „átlagostól” eltérőnek. Ezeket az eredményeket a korai műszeres észlelések alapján végzett kontrollvizsgálatok is alátámasztották. A *Gauss*-eloszlást mutató éghajlatingadozási indexek egy hozzávetőlegesen egyensúlyi állapotban lévő globális klímarendszert jeleztek. *H.H. Lamb* éghajlat „anormalitási kritériumai” alapján *P. Alexandre* Nyugat- és Közép-Európára vonatkozó adatbázisa a XII. század derekától volt képes megbízható információt nyújtani a kontinens klímájáról.

P. Alexandre éghajlattörténeti forráselemzései a rövid távú ökológiai változások tisztázása mellett

jelentősen módosították a „középkori optimum éghajlat” történeti periodizációját is. Az i. sz. VIII. században kezdődő globális felmelegedés volt az, amely megteremtette az Észak-Atlantikum viking kolonizációjának természeti feltételeit. Erre az általános enyhülésre támaszkodott a XI–XII. századi mezőgazdaság hozamainak „gyors” növekedése is, ami lehetővé tette, hogy az európai népesség az 1200-as évekbe újra elérje a római császárkorban már meghaladott 60 milliós lélekszámot. Ez a „középkori optimum éghajlat” a korábbi kutatások szerint az 1150–1200-as évek táján ért véget. A belga történésznek ezzel szemben sikerült egyértelműen bizonyítania, hogy a középkori felmelegedés utolsó hulláma egészen a XIII. század végéig tartott. Ugyan az 1200-as években már megjelentek a klímaromlás első jelei, de ezek csak a következő évszázadban váltak dominánssá, a XIV. század lehülése viszont már az európai „kis jégkorszak” (1550–1860) előjátéka volt.

A belga kutató által elvégzett éghajlatrekonstrukció, a vizsgálatok interdiszciplináris jellegéből adódóan, egyszerre klimatológiai és gazdaságtörténeti eredmény. Kétségtelen egyfelől, hogy az éghajlattörténeti kutatások számára döntő fontosságúak a *P. Alexandre* által készített idősorok, hiszen a műszeres észleléseket 600 évvel megelőzően megbízható, éves pontosságú kvantitatív adatokat szolgáltatnak Európa klímájának alakulásáról. Másfelől az öntörvényű ökológiai folyamatok ökonómiai hatásainak vizsgálata egy alapvetően új, természettudományos dimenzióval bővítette a gazdaságtörténeti kutatásokat. A belga történész eredményei így hozzájárulhatnak a tradicionális gazdaság és társadalom működési mechanizmusának, zavarainak elemzéséhez. Az ökológiai dimenzióval kibővült gazdaságtörténeti elemzések pedig talán közelebb vihetnek a *C. Ritter* óta nyitott kérdés megválaszolásához is, nevezetesen, hogy: mennyi ideig és milyen mértékben került az európai gazdaság és társadalom a környezeti-klimatikus változások hatása alá a középkor idején? Nem szabad viszont megfeledkezni arról sem, hogy a klímaevolúció nem kizárólag történeti kérdés, hiszen napjaink civilizációja a klimatológusok többsége szerint, a „középkori klímaoptimum” időszakához hasonlóan, a közeljövőben egy jelentős felmelegedésnek néz elé. Hasonló „kihívás-helyzetbe” fog kerülni ily módon a modern világ, mint amilyenbe kerültek a régi és archaikusabb kultúrák a korábbi éghajlatingadozások idején. A klímátörténeti kutatások tehát szükségszerűen egy olyan összetett problémacsoporthoz vezetnek, amelyet nem lehet megoldani a diszciplináris válaszfalak tiszteletben tartásával. A történeti-ökológiai kérdések megoldásához egyszerre van szükség klimatológusok, geográfusok és történészek szakismeretére. *P. Alexandre* könyve elsősorban e szűk szakmai közönség számára készült. Ám a szerző diszciplináris határokat figyelmen kívül hagyó, problémacentrikus gondolkodásmódja minden hazai társadalomkutató számára példa lehet.

Rácz Lajos

CHRISTOPHER TAYLOR

THE ARCHEOLOGY OF GARDENS

(A kertek régészete)

Shire Publications LTD, Aylesbury, 1988. 72. o. Shire Archeology, no. 30.

A légi fényképezés segítségével gyakorolt régészetnek (aerial archeology), illetve a kertészettörténetnek (garden history, landscape history) jelentős hagyományai és eredményei vannak Angliában. A légi régészeti módszereit és eredményeit monográfiák és tanulmányok sora tárgyalja, a kertészet története különböző aspektusainak kutatása pedig már több mint egy évszázados múltra tekinthet vissza. Nem véletlen, hogy az 1981 óta megjelenő, nemzetközi kertészettörténeti szakfolyóirat (*Journal of Gar-*

den History) angolul jelenik meg, s hogy a szerkesztőbizottságba a legtöbb tagot (közte a főszerkesztőt) adó nemzet is angol. A szigetország Kertészettörténeti Társaságának folyóirata (Garden History) pedig már másfél évtizedes múltra tekinthet vissza.

E két, jellegzetesen angol tudományszak tapasztalatait felhasználva írta meg a szerző itt ismertetendő rövid, népszerűsítő munkáját. E könyv tulajdonképpen egy új keletű kutatási terület, a „régészeti kertészettörténet” vagy „kertészeti/kert régészet” ismeretéhez szolgáló bevezetés. Noha a kertek történetének és tervezésének kutatása Angliában már több mint száz éves, a közelmúltig ez a terep szinte kizárólag történészek és botanikusok felségterülete volt. E kutatók pedig természetesen történeti forrásokat használtak: kéziratos tervrajzokat, korabeli leírásokat, számadásokat, növényjegyzékeket, gazdasági/uradalmi iratokat. Mostanában azonban a régészek is kezdik már felismerni, illetve tudatosítani, hogy sok száz, elhagyott, leginkább az ő módszereikkel való feltárára váró „kertmaradvány” létezik. Kiderült, hogy olyan, a tradicionális régészeti tereptárgyak feltárára használatos módszerek, mint a légi fényképezés, terepbejárás, ásásat alkalmazásával jóval több érthető meg a történeti kertek létrehozása, elrendezése kérdéseit illetően. A könyv e módszereket, s magukat a kertmaradványokat ismerteti. Célja annak bemutatása, hogy a történelem és a régészet igen eltérő módszereinek együttes alkalmazásával hogyan kapható minél teljesebb kép (miként a borító szövege jellemzi) „az angol nép egyik legértékesebb hagyatékáról, kertjeiről”.

Első látásra úgy tűnik, nehéz a kertek (melyek — bizonyos szempontból — leginkább növények műlékony együtteseként határozhatók meg) régészeti szempontú vizsgálata. Azonban ez távolról sincs így, hiszen a kert létrehozása a föld megbolygatásával, különböző építmények létrehozásával jár együtt s a falak, sövények, mesterséges tavak, virágágyások, utak, ösvények, teraszok, támfalak mind régészeti úton vizsgálható nyomokat hagynak maguk után. A gond inkább az, hogy a régészek hagyományosan inkább településeket, temetkezési helyeket, vallási objektumokat vizsgálnak, s ha a föld bolygatásával, művelésével kapcsolatos kérdéseket kutatják is, ezt is főleg nagyobb területre vonatkozóan (szántóföldek, földművelési, határhasználati módszerek) végzik. A régészek „vakságára” példákat is idéz a szerző: római villák udvarain talált maradványokat istállók, ólak, rabszolgaszállások maradványaiként értelmezték, pedig azok — már csupán a központi fekvés miatt is — inkább pergolák, szökőkutak, virágágyak, kerti pavilonok lehettek. A légi fényképekről kibontakozó, elhagyott, egykori falvak nyomaira utaló jelek egyikéről-másikáról a pótlólagos történeti forráskutatás kimutatta, hogy azok terjedelmes régi díszkertek maradványai. Magányos, ősi templom környékén a magasból előtűnő maradványok persze többnyire egykori falvak helyét jelzik, de a szerző hoz példát arra is, hogy ilyen esetekben is lehet szó a falu helyén később épült, majd hasonlóan elnéptelenedett, s elpusztult főúri építményekről, s díszkertekről. Egy másik esetben töltésekkel övezett teraszok sorát hagyományosan Cromwell hadserege tűzérési állásainak tekintették. Harcászati szempontból azonban ezek nem is értelmezhetők, s a források valóban tisztázták is, hogy ezek egy 1621-ben épített s később elpusztult kastély és park maradványai.

A prehistorikus és történeti korokban mindig nagyszámban létesítettek dísz-, de persze leginkább veteményes kerteket. Így, akárcsak más történeti, régészeti objektum esetében, törvényszerűen igen sok emlék fenn is marad, többé vagy kevésbé felismerhető, értelmezhető formában. A talányosabb kérdés azonban inkább az, hogy a nagy, sok munkával kialakított középkori, késő-középkori, főleg pedig a XVI–XVII. századi díszkerteket miért hagyták elpusztulni. A szerző szerint többségük tudatos pusztítás, lerombolás áldozata lett, az ideális díszkert koncepciója ug,anis gyakorta és radikálisan változott az elmúlt négy évszázad alatt. Így, miként az épületek jellege, a kerteké is eltérő az egymást követő stíluskorszakokban.

A kertek pusztulásának, illetve a maradványok fennmaradásának okait a szerző néhány magyarázat köré csoportosítva adja elő. Legkézenfekvőbb ok, amely valószínűtlensége ellenére gyakran előfordult, hogy a ház, a kert a tulajdonos halála után elpusztult, visszavadt. Hasonlóképp nem ritka, hogy a birtokos halálakor a ház, vagy a kert még befejezetlen, s ez esetben az elvadászás még gyorsabb. Szintén tipikus

nak tekinthető, hogy a tulajdonos vagy örökösei, illetve a birtok, kert későbbi használói anyagi helyzete meggyengül, s erre többnyire a költséges díszkert egy részének vagy egészének feladásával válaszolnak, esetleg a kert területét kisebbre vonják. A régi kertek pusztulásának azonban egyik legsajátosabb oka a XVIII. századtól kibontakozó nagy parképítési láz. A mértani díszkerteket nagyszámban alakították át a nálunk „angol” parkokként ismert új tájképeszmény részeivé. A korábbi kertek közül nem egyet benőtt a fű, s így lényegében érintetlen formában lettek az új park részei. E relatíve gyors változás a környezet divatjában sok korábbi díszkert maradványait hagyta ránk.

A fenti, a bevezetésben tárgyalt kérdések után a szerző külön-külön fejezetben mutatja be a prehistorikus és római kori, a középkori, a XVI–XVII. századi kertek, valamint a XVIII–XIX. századi parkok és kertek maradványait. A különböző korok kertjeinek régészeti eszközökkel megragadható jellegzetességeit a hagyományos (kert)történeti-kutatás eredményeivel kiegészítve, legtöbb esetben (légi) fényképekkel és rajzokkal illusztrálva ismerhetjük meg. Noha a fennmaradt emlékek jellege miatt a hangsúly a nemesi, főúri kerteken van, jó néhány példát kapunk a légi fényképekről több ezerszámra ismeretes, elnéptelenedett középkori falvak (többnyire) veteményeskertjeiről is. Ezen a téren a kutatás, ha lehet még kezdetlegesebb fokon áll.

Mint a könyvből kiderül, a XVI. századtól kezdődően, a főúri kertek építésekor bevett gyakorlat volt, hogy az „útban lévő”, illetve a későbbi korokban a látképet zavaró, a tájképet rontó falvakat részben vagy egészben felszámolták, s másutt építették fel, de ekkor már többnyire szabályos alaprajzzal. Történelmi elégtételnek is tekinthető azonban, hogy ezen falvak nyomait, kertjeikkel együtt (akárcsak a középkoriakét, vagy a terület egykori művelésére utaló bakhátak maradványait — amelyek eltüntetésére pedig külön gondjuk is volt a kertépítőknek) ugyancsak megőrizte a föld felszíne. A nagy műgonddal és költséggel, nemritkán sokezer tonna föld megmozgatásával kialakított „angol” parkok légifelvételén így rendre elő-előűnnek a lerombolt falvak kiskertjei is. Az ezt illusztráló felvételek különösen tanulságosak.

„Úgy tűnik — írja a régész szerző —, hogy a kert-régészet kutatásának legfőbb akadálya magában a régészek tudatában keresendő: az archeológus ugyanis általában azt látja meg, amit keres és amit talál, azt arra magyarázza, amit koncepciója megkíván. E kritika-önkritika után könyve konklúziójában a szerző egy dél cambridgeshire-i, XVII. századi, elhagyott falu esetét idézi: a közelmúlt jó állapotban fennmaradt egykori kertek nyomait nem későbbi kertészek, nem is a XIX. századi kíméletlen parkosítás, sem pedig a mai mezőgazdálkodás tette tönkre, hanem régészek egymást követő nemzedékei, akik hol vaskori település, hol pedig római katonai tábor nyomait vélték a területen felismerni.”

A bőségesen illusztrált tömör kis kötetet irodalomjegyzék és névmutató egészíti ki.

Szaszkó István

N.I. NYIKITYIN

SZIBIRSZKAJA EPOPEJA XVII VEKA. NACSALO OSZVOJENIJA SZIBIRI RUSSZKIMI LJUGYMI

(XVII. századi szibériai hősköltemény. Szibéria orosz birtokbavételének kezdete)

Moszkva, Izd.Nauka, 1987. 176. o.

Szibéria gazdasági kisajátításának megindulása komoly hatást gyakorolt az orosz történelem egész további menetére. A szerző gazdag forrásanyag alapján, a historiográfiai hagyaték mélyreható elemzésével igyekszik feltárni ezt a bonyolult, ellentmondásos és sokrétű történelmi folyamatot.

Könyve első fejezetében Nyikityin az események színteréről szól. Bemutatja Szibéria természetföldrajzi sajátosságait, az őslakos népek területi elhelyezkedését, elemzi számarányukat és gazdasági tevékenységüket. Joggal emeli ki, hogy a vadászatnak és a halászatnak az összes nép életében fontos szerepe volt. A társadalmi fejlődés szintjéről szólva a szerző rámutat, hogy az őslakosság többsége a XVII. században az oroszok megjelenésekor patriarchális-nemzeti viszonyban élt. Számunkra különösen érdekes, amit Nyikityin e tekintetben finnugor nyelvrokonainkról ír. Lényegesnek tartjuk a történésznek az őslakosság körében zajló etnikai és szociális folyamatokra történő orosz hatással kapcsolatos megállapításait. Eszerint egyes átalakulások fölgyorsultak, mások lelassultak és megváltoztak, és ami a leglényegesebb: Szibéria további története szorosan kapcsolódott az orosz gazdasági-társadalmi és politikai fejlődéshez.

Műve második fejezetében Nyikityin Szibéria XVI. század végi–XVII. századi Oroszországhoz csatolásának menetét vizsgálja. Rámutat, hogy a kormány csapatai és az önkéntesek az általuk emelt faerődök-re (osztrogokra) támaszkodva haladtak egyre keletebbre. A szerző az eseményekről igen részletes képet ad, amit itt remélünkban aprólékosan ismertetni. Szibéria Oroszországgal történő egyesítésének folyamatát Nyikityin két szakaszra bontja. Az elsőben Nyugat-Szibéria elfoglalására került sor. 1598-ban az oroszok az Ob mentén szétverték a legnagyobb ellenfél Kucsum szibériai kán seregét. Sorra alakultak a városok: Tyumeny, Tobolszk, Tara, Tomszk és Kuznyeck. A történétíró szerint az oroszok keletre történő előnyomulását több ok motiválta. Egyrészt a kazányi kánság bukásával a Káma mellékfolyóin alkalmas út nyílt a Tobol medencéjébe, másrészt a kimerülő kincstár az értékes szibériai cobolyprémmel tölthették fel, amire külföldön nagy kereslet mutatkozott. Nyikityin szerint az önkéntesek fokozatosan fölülmutáltak a cári parancsra áttelepülőket. A népi és a kormány által szervezett kolonizációt nem lehet egymástól elválasztani, inkább a két forma súlyának térbeli és kronológiai változása figyelhető meg. Kezdetben az utóbbi, míg később az önkéntes áttelepülés került előtérbe. Mindkét forma az északi állami földön élő és a Volga-vidéki parasztságra alapozódott, amit a szerző gazdasági, fiskális, természetföldrajzi okokkal és a földviszonyokkal magyaráz.

Az Ob medencéjétől a Jenyiszej vidékére való átmenettel megkezdődött az egyesítés második szakasza. Míg Nyugat-Szibériában a kormányzat, itt a helyi adminisztráció kezében volt a kezdeményezés. A Jenyiszejtől keletre a kolonizációnak két iránya létezett: az északi (Mangazeja településén át) és a déli (Jenyiszej-széken át). A Léna felső folyásán alapították 1632-ben a későbbi Jakutskot, amely a század közepétől Kelet-Szibéria központjává vált. A Szibéria északi, északkeleti, Bajkál- és Amúr-vidéki területeinek megismerésére szervezett expedíciók, az orosz sarkvidéki tengerhajózás méltán került a világ földrajzi felfedezéseinek élvonalába. Az orosz utazók (így I. Rebrov, I. Perfiljev, Sz. Haritonov, Sz. Gyezsnov, F. Alekszejev, V. Pojarkov, Je. Habarov és V. Atlaszov) megbízható adatokat szereztek gyakorlatilag egész Szibériáról, amit a nyugat-európai geográfusok felhasználtak térképeik készítésénél. Nyikityin kiemeli, hogy Szibéria birtokbavételének nem egyedüli és fő eszköze volt az őslakókkal vívott fegyveres küzdelem. Szerinte figyelembe kell venni a terület gyér népsűrűségét és azt is, hogy egyes népek a telepésektől remélték segítséget erősebb szomszédakkal szemben. Mindazonáltal (és itt a kiváló történészre Sz. V. Bahrusinra utal) a terület kisajátítása az őserdők, a mocsarak, a zord klimatikus viszonyok miatt, az északi folyók és az óceánpart hajózási nehézségei és nem utolsósorban az állandó élelemhiány következtében sokba került az oroszoknak. Komoly fegyveres összecsapásokra csak Dél-Szibéria nomád népeivel került sor.

Nyikityin művének harmadik (közel száz oldalt kitevő legterjedelmesebb) fejezete Szibéria gazdasági kisajátításáról szól. Igen részletes képet kapunk a városok fejlődéséről, funkcióik változásairól, lakóikról és építészeti sajátosságaikról. Az utóbbinál a stratégiai szempontból eredő gyakorlati megfontolások érvényesültek. A szibériai városok védelmi, közigazgatási, fiskális és nem utolsósorban gazdasági funkciókat láttak el. A terület kisajátításának kezdeti szakaszában a Jenyiszejtől keletre különösen nagy szerepe volt a vadászatnak. A cobolypadászat a század közepére érte el csúcspontját. A kereskedelem a szibéri-

ai oroszok egyik legkorábbi foglalatossága volt. Cikkei között a termelési eszközök éppúgy föllelhetők, mint a helybeliek mindennapos használati tárgyai. A Szibéria és az ország egyes részei közti kereskedelem előmozdította a gazdasági kapcsolatok fejlődését, aktív szerepet játszott az oroszországi piac kialakulásában. A szibériai iparágak közül a legfejlettebb a bőripar volt. Mellette a szerző bemutatja a nyersanyagtermelés, a fémmegmunkálás és a fafeldolgozás eredményeit. A paraszti háziipar keretében a malomipar fejlődött legjobban. Nyikityin szibériai sajátosságként emeli ki, hogy iparral és kereskedelemmel nemcsak a városi kézművesek és kereskedők (poszadszkije ljugyi), hanem a szolgáló emberek és a parasztság is foglalkozott. Így pl. a kovácsmesterség a falvakban nagy jelentőségre tett szert. A vizsgált időszakban lényeges változások következtek be az ipar szerkezetében és szervezetében.

A szibériai telepések élelemgondjait csak a paraszti kolonizáció oldhatta meg. A kormányzat által odairányított és az őket követő önkéntes áttelepülők a gazdasági szükségletekre (felszerelésre, vetőmagra stb.) pénzbeli támogatást kaptak és bizonyos ideig mentesültek a terhektől. Mindezt azonban nem szabad túlértékelnünk. Mint a neves kutatók A.A. Preobrazsenszkij és V.I. Sunkov rámutattak a parasztok nehezen alkalmazkodtak az új körülményekhez. A XVII. sz. végére öt agrárkörzet alakult ki. Közülük a legjelentősebb — 10 000 orosz földműves családdal — a verhoturjei — tobolszki volt. A mezőgazdasággal foglalkozó rétegek közül jelentős a szolgáló emberek szerepe. A vizsgált időszakban különböző tényezők (pl. a föld művelésre való alkalmassága, adásvétele, elzalogosítása) erősítették a telkek szétszórtságát. Nyikityin nagy érdeme, hogy árnyalt, a változások dinamikáját érzékeltető képet ad a földalap kihasználtságáról, a megművelt parcellák és a szolgáltatások mértékének kapcsolatáról, a földművelési rendszerekről és a termesztett növények választékának bővüléséről. A paraszti telepések száma különösen a XVII. sz. utolsó harmadában nőtt intenzíven. A szerző V.A. Alekszandrova utalva szól az északról áttelepült parasztok termelési módszereinek a szibériai körülményekhez való alkalmazásáról. A vetésterület a század eleji kb. 30 000 gyeszjatináról a XVIII. sz. kezdetére 100–120 000-re növekedett. Így Szibéria az elemzett időszak végére gabonából önellátóvá vált. Nyikityin adatai szerint a XVII. sz. végén 25 000 szibériai orosz családból kb. 15 500 foglalkozott földműveléssel, azaz a lakosság többségét a gabonatermesztők tették ki.

Szibériában nem fejlődött ki a jobbágyrendszernek az ország európai részét jellemző formája. A feudális kizsákmányolás enyhébb volt mint a központi területeken; a parasztokat nem kötötték földhöz, szolgáltatásaikat másokra is átruházhatták, lakóhelyet és szociális státust változtathattak. A központi hatalomnak teljesített járadékok és a személyi szabadság az itteni parasztságot a feketeföldű északon élő sorstársaikkal rokonította. A fenti sajátosságok alapján Nyikityin — csakúgy mint a szovjet történészek többsége — állami feudalizmusnak nevezi ezt a rendszert. Befejezésként a szerző az elnyomás elleni tiltakozással és az őslakosság és az orosz telepések közti kölcsönhatás kérdéskörével foglalkozik. Az előbbi mozgalmak a szolgáló emberek vezetésével különösen Kelet-Szibériában voltak jelentősek. A kormányzat a betelepítés és az őslakosoktól kapott prémádó (jaszak) miatt nem kockáztatta a tiltakozások durva elfojtását. Ugyanakkor úgy véljük, Nyikityin mind a kormánypolitika, mind az őslakosság és az oroszok kapcsolatában inkább a pozitívumokra teszi a hangsúlyt. Az utóbbival összefüggésben pl. kiemeli a terület kisajátításának békés jellegét, az őshonos népeknek a földműveléssel, a fejlettebb agrotechnikával való megismerkedését. A szibériai lakosság életmódjának, a kisajátítás térbeli lezajlásának és a helyi adminisztráció problémáinak megismeréséhez jó segítséget adnak a mű illusztrációi, térképei és forrásmellékletei.

Kurunczi Jenő

ENGLISH SUMMARIES

L. BARTOSIEWICZ

MULTIVARIATE PROCEDURES IN SEXING AND ESTIMATING STATURE FOR NEOLITHIC AND COPPER AGE CATTLE

Archaeozoological research into cattle husbandry has long been concerned with the reconstruction of individual animals, which is equally important in creating typologies on a morphological basis and making quantitative assessments using osteometrical data. In this paper, a sample of 34 complete skeletons and over a hundred data published in the literature were subjected to multivariate statistical calculations (regression analysis, cluster analysis of cases and discriminant analysis) in order to establish sex related patterning of metacarpals found at Neolithic and Copper age sites in four major regions of Central and Southeast Europe. Following the tentative distinction between males and females, estimated shoulder height (measured at the point of the shoulder, as opposed to withers height) was calculated for the purposes of defining regional size differences. While sexing of these bones proved quite successful in terms of statistical significance, differences in stature could not always be explained by the regional distinction, since the variables most distinctive in this regard are also influenced to varying degrees by secondary sex characters. The results, on the other hand, proved sufficient for reliable comparisons with the modern cattle skeletons, thus permitting a reconstruction of size and even live weight for cows. Additional data, however, will probably clarify regional patterning as well.

L. SOLYMOSI

THE FIRST PERIOD ON TAXATION OF THE VINEYARD

By the time the Magyars settled in the Carpathian Basin they had already possessed the knowledge of viticulture. As a result of a changing life style and favourable natural conditions vine-growing was gaining a growing significance in agricultural production. Its significance was also enhanced by the fact that wine was part and parcel of Christian liturgy. This well-loved consumer product soon became a merchandise and tariffs set a duty on wine, too. Records from the 11th century tell us that vine-growing was practised on manorial tenures, the work being done by servants (*servi*) or a special group thereof, made up of *vinitores*, where the harvest belonged to the landlord.

The decline of private manorial agriculture began in the second half of the 11th century. Vine-growing was gradually separated from the framework of manorial agriculture, and from then on a rent had to be paid on vine-growing. This study concentrates on the taxation of non free status people subordinated to the landlord.

The first people who had to pay a rent on vine were servants created *exsequiales*, supplied with their own manor by their landlord and given to the parish so that they could supply the priest praying for spiritual salvation with funeral feast (bread, meat and drink). Besides receiving land and animals, they

were also granted vineyards for them to hand over a certain amount of wine to the ecclesiastical landlord from the annual harvest. In the beginning a rent of 50 'köböls' (500 litres) was paid, later, from the beginning of the 14th century this amounted to 20–25 'köböls' (200–250 litres). From the middle of the 13th century less and less servants were created *exsequiales*, moreover since their population growth was insufficient, this stratum, which had never been very large in number, disappeared from society by the middle of the 14th century.

Gradually, in the middle of the 12th century *vinitores* started to pay rent, too. This could be done in three ways. The most archaic way was payment to the landlord in grape juice extracted from the grape by treaders, while the rest of the juice extracted by the stamp was retained by the *vinitores*. Another way to share the harvest, unlike the previous method defined clearly the amount to be kept by both parties: in this case the producer and the landlord halved the harvest. Finally, in the third case producers paid their rent in wine in a quantity set by the landlord — usually 500 litres — irrespectively of the expected size of the harvest. This last type of taxation was the one that became prevalent in the 13th century. Because of the obligation to pay rent the name used to denote this stratum changed from *vinitor* to a name that was a closer reflection of reality: *vinidator*. Landlords were forced to mitigate taxes in the 13th century because of great social and economic changes, otherwise their vine-growers escaped from them and settled on an estate where the landlord offered more favourable living conditions. Rent paid on vine decreased from the half of the harvest to a quarter, or from 500 litres to 200–250. In some places this process took place in the 14th century.

The opposite process took place with the parish tenth. Vine-growers, because of their servant status or the considerable amount of rent they paid to their landlord did not have to pay the tenth on their wine production to the parish, instead they paid a symbolic rent on their wheat or some other product. With the decrease of rent to be paid to the landlord, vine-growers were able to pay the tenth, and the same way as free status manorial people paid it on their wine to the parish. In spite of this the total tax burden of vine-growers (rent to the landlord plus the parish tenth) rarely reached 35% of their harvest in the 14th century. The time for rents coincided with the harvest, which generally took place at the middle or end of September.

Unlike *exsequiales*, the *vinitor* or *vinidator* stratum was not threatened with extinction. Their descendants assimilated with free-status manorial people by the middle of the 14th century. They lost their name, and were called *iobagio* just like the rest of the people of the manor. Their particular system of taxation ceased: the first period of paying rent on wine came to an end. A type of taxation came into general use which developed among free-status manorial people from the end of the 12th century.

A. LICHTNECKERT

VINE GROWING AND TAXATION ON THE TERRITORY OF BALATONFÜRED–CSOPAK VINE DISTRICT IN THE 17TH–19TH CENTURIES

In the Turkish era, incomes of the ancient vine district situated along the North-East coast of Lake Balaton were spent on the maintaining of border fortresses. Vine growing on these church properties proceeded during the 16th–17th centuries, too, but taxation of vineyards — especially manorial taxes — altered. This tendency continued during the first three decades after expelling the Turks, when Hungarian and German people were settled there. During the second third of the 18th century landowners tried

to rise vine taxes collected on the basis of manorial rights, but their effort was not really successful. Deforestations and plantations of new vineyards in the 18th century, taxation under contract, the turn of church tenth into manorial income on church properties and vine growing on mundane properties: mostly estates of lower (one plot) nobility — all of them limited the rise of production taxes. Debates about taxation of vineyards were wound up by socage regulation, and plantation of vine began on plots belonging to the stock of land of villein tenure, residue land and deforestations. Before the emancipation of serfs and redemption of vine tithe the majority of plots were planted with vine by the inhabitants of the district. It did not make difficulties in vine taxation, and such vineyards remained the part of plot stock, thus protecting the land of villein tenure, which was the basis of manorial and public taxation.

M. ÉGETŐ

THE AMOUNT OF HILL-CHARGE AND ITS CALCULATION IN THE 18TH CENTURY

In Hungary in the 18th century the amount of charge, which squires had to pay after their vineyards, did not have a legally stated, uniform level. The amount changed according to the local unwritten law.

In spite of the fact that a great number of hill-charge lists have remained from the previous centuries, they are useless for research because the method of calculation is unknown.

The author has found in the family archive of Count Széchenyi concerning his Zala county domains, showing how hill-charge was calculated. He shortly writes about the procedure which went on between squires and entrepreneurs or subordinates who wanted to plant a vineyard.

According to a traditional method after the tax-free years were over, the amount of hill-charge was *estimated* at an official ceremonial occasion.

Count Széchenyi Zsigmond legislated on hill-charge for his Egervár domain in 1729. To that he attached a list of instructions named *Appendix* in which he defined precisely not only the amount of hill-charge paid after 1.42 acre but also the 1 "hold" measure (= 1.42 English acre), the capacity of an ako (old measure capacity about 12 gallons). He also showed an example how to calculate the amount of wine which was to be paid. This record published word for word gives useful data for further research, not only about the amount of hill-charge but also about the square measures of vineyards and liquid measures of wine, as well.

A. ÁCS

THE SYSTEM OF VINEYARD OWNERSHIP AND TYPES OF TAXATION AT TAPOLCAFŐ IN THE 18TH–19TH CENTURIES

Immigration of not noble people into this predial community of Veszprém county caused social rearrangement during the second half of 1700s. To earn some extra money for living, mostly this new stratum planted vine into the soil of meadows and deforestations with the permission of landowners, for which rent or labour- and production allowances were given. Together with the tithing vineyards there were socage and garden vineyards in the outskirts and inner territories of Tapolcafő. Although this area was not included into the famous vine districts of the country or even the county, nevertheless, extraneous

vineyard ownership developed there encumbering the citizens and noblemen with tithe and forming the so-called "hill community" organization. Count János Medgyesi Somogyi opened a pub there in 1788, and the local owners were also able to establish there own "common pub" at that time, which was let out in 1793.

In 1848, only socage and garden vineyards got free from socage burden by governmental damages at Tapolcafő, too. Beginning with 1853, tithing vineyards partly became civil property by self-redemption. Majority of owners, however, contracted with countess Ilona Medgyesi Somogyi for the redemption of vine tithe "forever" in September 1869. After getting the redemption fee, the countess permitted to enter the names of the new owners into the cadastral register on 2 February 1872. It was followed by the more intensive buying and selling of vineyards in the outskirts of Tapolcafő. The extraneous ownership by residencee and by legal status extended and new models arose in the functioning of "hill community" organizations.

J. NÁDASDI

PRELIMINARIES TO HUNGARIAN REGROUPING OF FARM-STRIPS IN THE 20TH CENTURY

Hungarian regrouping of farm-strips had more than a century's past until the collectivization of agriculture. Afterwards, it is nearly incredible that these hundred years were not sufficient for the accomplishment of this important task in land property politics.

The history of Hungarian regrouping of farm-strips has hardly been elaborated yet. It is especially true for the periods between the two world wars and for that after the liberation.

The history of Hungarian regrouping of farm-strips can be divided into several periods. The ones which precede 1908 are still in connection with other measures in land property politics. They indicate the first period. The regrouping of farm-strips, in its modern sense can only be discussed after the law of 1908. (period 2) After 1949 — parallel with the collectivization of agriculture — this process was closed down by the instituted regrouping of farm-strips and land arrangements.

This paper is tempting to make a survey on some questions of the early Hungarian regrouping of farm-strips as well as to summarize the results of some regrouping of farm-strips in the first years of the 20th century.

On the one hand, the paper is trying to find an answer for the reason of the land being extremely cut into pieces in Hungary, on the other hand, it intends to present the strivings which, in the interest of rational agricultural production, made an effort to unite (regroup) the land cut into pieces or to stop further divisions.

Following these events, the paper traces the development of laws and orders concerning the regrouping of farm-strips. Within this subject, the acts VII and XXIX of 1908 are treated in details as they provide a new basis for the regrouping of farm-strips.

Finally, the paper resumes the achievements of the regrouping of farm-strips executed between 1909 and 1914 on the basis of a questionnaire document of the 1930-ies. These data, of course, do not provide an ultimate source for remote conclusions. However, one fact can be fixed, namely that the Hungarian agrarpolitics of the beginning of the 20th century did the first step on the field of the regrouping of farm-strips in order to realize a more modern agricultural production:

I. PAPP

MATHIEU DE DOMBASLE AND THE FRENCH AGRICULTURE

M. de Dombasle (b. 1777–1843) was one of the most outstanding representatives of agricultural science of his age. His fame was due to his books on rational farming and his results in agricultural education and machine industry.

In the first half of the 19th century French agriculture was changing. Modernization of the production was slower than in English or Netherlandish agriculture. "New" agriculture was successful only in the northern third of the country.

The relatively slow process of modernization was accompanied by a faster development of agricultural science. By Dombasle's time French special literature belonged to the European forefront.

Dombasle's views on farming were mainly influenced by physiocrat theses, results of the "new" English agriculture and Thaer's activity.

Dombasle had no special discoveries anything; his aim was to utilize internal and foreign results for production. He emphasised development in accordance with the facilities. In his work "Calendrier du bon cultivateur" (1821) he laid down the basic principles of rational farming.

According to this aim of farming should not be the achievement of biggest crop but the possible biggest output at the possible lowest expenses.

As a specialist writer he linked his activity with practical farming. In 1822 he founded an experimental "study-farm". He endeavoured for introduction of such methods which were simple and could be applied easily. Due to low market prices and lack of capital his national farming became profitable only from the middle of 1830-ies. He did not win spectacular results with crop.

In favour of rational farming in 1824 he founded the first agricultural college of France.

During their two years' education students were studying agricultural accountancy and farm management. The successful activity of the school became an example of the French agricultural education.

In 1823 he founded an agricultural machine factory. In this field he proved to be not only a successful enterpriser but successful constructor as well. His hanging plough and his lotharingia threshing machine became searched for.

Dombasle's activity significantly contributed to the development of agriculture and agricultural science of his age.

L. RÁCZ

ABOUT SOURCE COLLECTIONS OF CLIMATIC HISTORY

The interest in the changing and characteristics of natural environment has practically been existing since humanity came into being. Renaissance polymaths were the first to emphasize the question group of climate in the system of natural environment. The first collections of climatic history with scientific demands were published in the first half of the 20th century (*R. Hennig E. Vanderlinden, C.E. Easton, C.E. Britton*). The level of "third generation" collections could be surpassed by such philological historians as *E. Le Roy Ladurie, C. Pfister* or *P. Alexandre* in the 1960-ies, 70-ies. These summaries have provided a data base for the ecological examinations of historical times which have enlarged economical history researches by a significantly important new dimension.

OSAMU IEDA

NATIONAL CENTER AND VILLAGE COOPERATIVE SOCIETIES OF THE HANGYA COOPERATIVE MOVEMENT IN ITS FIRST DECADES UP TO THE WWI

The Hungarian cooperative movements started in the second half of the 19th century. In its early times the cooperative societies worked in crediting, dominantly in towns and cities. In the late 1880s', however, numerous village cooperative societies began to spring up like mushrooms under the initiative of the so-called agrarians, who organized themselves from the early 1880s' and were seeking a way out of the agrar crisis caused by drastic falling of the grains' price. According to them, or to their leader, Alexander Károlyi, it was the cooperative solidarity in each community and bringing up of self-government spirit through the cooperative solidarity that should provide the long-term solution against the crisis.

Up to the WWI, owing to the agrarian cooperative movement, wide networks had been formed in the countryside and the networks represented the main cooperative current in Hungary. The Hangya cooperative movement was the second wave of it in a field of consumption, following the successful formation of credit cooperatives. Thus Hungary had caught up the level of the west European countries in regard of cooperative networks by that time. Monographical studies on the early age of the Hangya cooperatives, however, have not been done up to nowadays in spite of its meanful history. In this article we try to find facts relating to the movement depending on original archive documents and to bring the thinkings of the founders, especially of Alexander Károlyi, to light. The history and its meanings are not only "historical" but also actual in present Hungary.

F. SZÁSZI

EMIGRATION FROM SZABOLCS COUNTY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Emigration in Hungary and especially in Szabolcs county revived after the end of the First World War.

The number of emigrants who headed from Szabolcs county to America from 1920 to 1930 can be estimated as 10 500–11 500 and for the whole period it is about 11 700–12 200. Among these people about 4000–4500 emigrated to the U.S.A. and 6000–6500 to Canada and peasants without land tried to find a job in Argentina. The number of those changing emigrants who worked in European states until 1920–1940 can be estimated as 1400–2000.

Comparing the emigration movements of the 1920-ies and those of the 1930-ies it seems striking, that because of the refusing attitude of the accepting countries emigration decreased in a large extent. From 1920 to 1930 4.12% of Szabolcs county population while from 1930 to 1940 only 0.75% emigrated.

The rate of the Szabolcs county emigrants in the 1920-ies was only half related to the population as it was during the period before the World War.

According to the estimates in the 1920-ies about 78% of the emigrants went to the American Continent, this rate rose as high as 100% in the late 30-ies but at the same time, the number of emigrants to Canada decreased.

During the period between the two world wars about 2500 emigrants came back to Szabolcs county, but about 70–80% of them left the country before the First World War.

In the 1920-ies mostly men emigrated but in the 30-ies the rate of women was getting higher what reflected the flight of the jewish families characteristic of the middle 30-ies.

As for age division the generation, most able to work, tried to find a job especially in America, Canada and European states. In the 1930-ies the rate of the productive generation was decreasing and that of teenagers and elderly people was increasing. In Szabolcs county the rate of the ethnic minorities among the emigrants was smaller than that according to the whole population.

Emigration was an especially strong movement among peasants. However in the 30-ies their rate declined in a large extent. County job statistics affirmed that emigration changed basically. This relatively small-scale emigration could not change wages or unemployment.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szedte és tördelte az Argumentum Kiadó
Nyomta a László és Társa BT Nyomdaüzeme
Felelős szerkesztő: Orbán Sándor
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 25,9 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0002-1105